

DÉMOGRÁFIA

NÉPESSÉGTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

26. ÉVF. 2-3. SZÁM

BUDAPEST
1983

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

BARTA BARNABÁS, a Szerkesztő Bizottság elnöke,
HUSZÁR ISTVÁN, KISS ALBERT,
KLINGER ANDRÁS főszerkesztő,
KOVÁCS ISTVÁN, KOVACSICS JÓZSEF, KULCSÁR KÁLMÁN,
LAMPÉ LÁSZLÓ, MILTÉNYI KÁROLY, MOLNÁR LÁSZLÓ,
SCHULTHEISZ EMIL, SZIGETI ISTVÁN, TAMÁSY JÓZSEF,
VINCZE ISTVÁN, VUKOVICH GYÖRGY felelős szerkesztő

ДЕМОГРАФИЯ

Журнал Демографической Комиссии
Венгерской Академии Наук и Центрального Статистического Управления
Главный редактор: Д-р Андраш Клингер
Адрес редакции: Будапешт. V. ул. Вереш Палне д. 10
Подписку направлять по адресу: «Культура». Внешнеторговое предприятие
по продаже книг и журналов. Будапешт 62, п/я 149.

ISSN 0011—8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences and the Central Statistical Office

Editor-in- Chief: *Dr. András Klinger*

Editorial Office: Budapest V., Veres Pálné u. 10.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P. O. B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 4,40

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Sánta Imréné dr.</i> : A termékenységet befolyásoló tényezők statisztikai vizsgálata	229
<i>Daróczi Eta</i> : Városok és városkörnyékek népességének időbeni és keresztmetszeti vizsgálata Magyarországon 1870—1980 között	262

KÖZLEMÉNYEK

<i>Dr. Hoóz István</i> : Baranya megyében élő német és délszláv lakosság nemzetiségi tudatának alakulásáról	315
<i>Dr. Mádai Lajos</i> : Kolerajárványok és az általános halandóság trendjei Európában a XIX. században	330
<i>N. Kiss István</i> : Új adatsorok a falusi és városi családstruktúra elemzéséhez, Magyarországon (XVII.—XVIII. század)	352
<i>Dr. Fodor András</i> : Adalékok a magyarországi nyugdíjas, járadékos népességről (1949—1982)	374

FIGYELŐ

A Magyar Család- és Nővédelmi Tudományos Társaság életéből	409
Hírek	420
A Népességtudományi Kutató Intézet közleményei	430

IRODALOM

KÖNYVEK

Autze, K.—Niederhöfer, G.: Kenntnis und Inanspruchnahme staatlicher Hilfen für die Familie. (A családoknak nyújtott állami segítség igénybevétele és az ezzel kapcsolatos ismeretek.) Bundesinstitut für

- Bevölkerungsforschung. Wiesbaden, 1982. 141 + XVI p. (BIB Materialien zur Bevölkerungswissenschaft Heft 27.) (P. M.) 436
- Helczmanovszki, H.*: Die Bevölkerung Österreich—Ungarns. (Ausztria—Magyarország népessége.) In: Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829—1979. (369—402. p.) Öst. Stat. Zentralamt. Wien, 1979. 720 p. (Beiträge zur österreichischen Statistik Heft 550.) (K. V.) 437
- Hill, K. H.*: Methods for estimating fertility trends using WFS and other data. (A Világ Termékenységi Vizsgálat adatai és egyéb adatok felhasználásának módszerei a termékenységi trendek becslésére.) In: World Fertility Survey Conference 1980. Record of Proceedings. Vol. 3. (451—499. p.) WFS—ISI. London—Voorburg, 1981. 574 p. (M. A.) 439
- Hofsten, E.*: Pehr Wargentín den svenska statistikens fader. (Pehr Wargentín, a svéd statisztika atyja.) Stockholm, 1983. SCB. 180 p. (Urval. Skriftserie utgiven av Statistiska Centralbyran. No. 15.) (K. V.) 440
- Holzer, J. Z.*: Demografia. (Demográfia.) Warszawa, 1980. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne. 362 p. (V. E.) 442
- Kirk, M.*: Demographic and social change in Europe 1975—2000. (Népesedési és társadalmi változások Európában, 1975—2000.) Council of Europe. Liverpool, 1981. Liverpool Univ. Press. 167 p. (F. Gy.) 443
- Levels and trends of mortality since 1950. (A halandóság szintjei és irányzatai 1950 óta.) New York, 1982. United Nations. 177 p. (J. P.) 445
- Rjabuskin, T. V.*—*Rübakovszkij, L. L.* (szerk.): Demograficeszkije proceszszü v szocialiszticeszkom obcseszto — na primere evropeszkikh sztran-cslenov SZÉV. (Népesedési folyamatok a szocialista társadalomban — az európai KGST-tagországok példáján.) Moszkva, 1981. Finanszü i sztatisztika. 295 p. (S. M. E.) 448
- Sztesenko, V. Sz.* (szerk.): Demograficeszkaja politika: oszucseszto vlenie i szoversensztvovanie v uszlovijah razvitogo szocializma. (Népesedéspolitikai megvalósulás és fejlesztés a fejlett szocializmusban.) Kiev, 1982. Naukova Dumka. 351 p. (I. B.) 451
- Veneckij, I. G.*: Verozhatnosztüie metodü v demografii. (Valószínűségszámítási módszerek a demográfiában.) Moszkva, 1981. Finanszü i sztatisztika. 223 p. (Cs. Cs.) 454
- Visneszkij, A. G.*: Voszproizvodszto naszelenija i obcseszto: Isztorija, szovremennosz't, vzgljad v buduscsee. (Népességreprodukció és a társadalom: történelem, a jelen, jövőbetekintés.) Moszkva, 1982. Finanszü i sztatisztika. 287 p. (I. B.) 456

FOLYÓIRATCIKKEK

- Biraben, J. N.*—*Blanchet, D.*: Le mouvement naturel de la population en France avant 1670. Présentation d'une enquête par sondage. (A népesség természetes népmozgalma Franciaországban 1670 előtt. Egy mintavételes vizsgálat bemutatása.) — Population. 1982. No. 6. 1099—1121. p. (D. D.) 458
- Bolte, K. M.*—*Meyer—Neumann, U.*: Feststellungen und Überlegungen zum Stand bevölkerungswissenschaftlicher Forschung in der Bundesrepublik. (Megállapítások és gondolatok a népességtudományi kutatások állásáról a Német Szövetségi Köztársaságban.) — Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft. 1981. No. 3. 401—432. p. (Sz. K.-né) 460
- Chesnais, J. C.*: La baisse de la natalité et ses conséquences pour la planification sectorielle dans les pays capitalistes développés. (A születésszám csökkenése és ennek következményei az ágazati tervezésre, a fejlett tőkés országokban.) — Population. 1982. No. 6. 1133—1158. p. (Sz. K.-né) 462

<i>Davis, K.—Oever, P. van den:</i> Demographic foundations of new sex roles. (Az új nemi szerepek demográfiai megalapozódása.) — Population and Development Review. 1982. No. 3. 495—511. p. (V. J.)	465
<i>Dzienio, K.—Wasilewska-Trenkner, H.:</i> Zagrozenie rozwoju demograficznego Polski w wyniku kryzysu spoleczno-gospodarczego i politycznego. (Lengyelország demográfiai fejlődésének veszélyeztetettsége a társadalmi-gazdasági és politikai válság következtében.) — Studia Demograficzne. 1982. No. 70. 35—58. p. (A. R.)	468
<i>Ewbank, D. C.:</i> The sources of error in Brass's method for estimating child survival: the case of Bangladesh. (Hibaforrások a Brass-féle gyermektovábbélési módszerben, Banglades példáján illusztrálva.) — Population Studies. 1982. No. 3. 459—474. p. (G. É.)	469
<i>Freedman, D. S.—Thornton, A.:</i> Income and fertility: the elusive relationship. (A jövedelem és termékenység közötti, nehezen megfogható összefüggés.) — Demography. 1982. No. 1. 65—78. p. (M. Á.)	471
<i>Leasure, W. J.:</i> La baisse de la fécondité aux États-Unis de 1800 à 1860. (A termékenység csökkenése az Egyesült Államokban 1800-tól 1860-ig.) — Population. 1982. No. 3. 607—622. p. (A. R.)	472
<i>Ledent, J.:</i> Comparative dynamics of three demographic models of urbanization. (Az urbanizáció három demográfiai modelljének komparatív dinamikája.) — IIASA Reports. 1980. No. 1. 241—279. p. (N. I.)	473
<i>Lesthaeghe, R.—Wilson, Ch.:</i> Les modes de production, la laicisation et le rythme de baisse de la fécondité en Europe de l'Ouest de 1870 à 1930. (A termelési mód, a szekularizáció és a termékenységcsökkenés üteme Nyugat-Európában 1870-től 1930-ig) — Population. 1982. No. 3. 623—644. p. (A. R.)	474
<i>Rjumkin, A. I.:</i> Ob ucsete viljanija razvitija neproizvodstvennoj szferu na dvizsenie naszelenija. (A nem anyagi ágazatok fejlődésének népmozgalomra gyakorolt hatása.) — Vesztnik Sztatisztiki. 1982. No. 5. 844—851. p. (I. B.)	476
<i>Tsui, A. O.:</i> The family formation process among U. S. marriage cohorts. (A családépítés folyamata az Egyesült Államok házassági kohorszai-ban.) — Demography. 1982. No. 1. 1—27. p. (Cs. M.)	479

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demography	481
Genus	481
Population	482
Population and Development Review	482
Population et Famille	483
Population Index	483
Population Trends	483
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	484

Utánnymás csak a forrás megjelölésével

СОДЕРЖАНИЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ

Д-р <i>И. Шанта</i> : Статистическое обследование факторов, оказывающих влияние на плодovitость	229
<i>Эта Дароци</i> : Анализ численности населения городов и пригородов в Венгрии между 1870—1980 гг.	262

СООБЩЕНИЯ

Д-р <i>Иштван Гооз</i> : О динамике национального сознания живущего в комитате Бараня немецкого и южнославянского населения	315
Д-р <i>Лайош Мадаи</i> : Эпидемии холеры и тенденции общей смертности в Европе в XIX. столетии	330
<i>Иштван Н. Киш</i> : Новые ряды данных для анализа сельской и городской семейной структуры в Венгрии в 17—18-ых столетиях	352
Д-р <i>Андраш Фодор</i> : Данные о пенсионерах-рантье Венгрии (1949—1982 гг.)	374

ОБОЗРЕНИЯ

Из жизни Венгерского научного общества по охране семей и женщин	409
Известия	420
Публикации Исследовательского института по демографии	430

ЛИТЕРАТУРА

КНИГИ

Аутце, К.—Нидергэфер, Г.: Знание и использование государственных пособий для семей. Федеральный исследовательский институт по де-

- мографии. Визбаден, 1982 г. 141 + ХУІ. р. (БИБ Материалиен цур Бефэлкерунгсвиссеншафт, Гефт 27.) (М. П.) 436
- Гелцмановски, Г.: Население Австрии—Венгрии. В: История и результаты центральной официальной статистики в Австрии 1829—1879 гг. (369—402. р.) Австрийское центральное статистическое управление. Вена, 1979 г. 720 р. (Бейтрэге цур эстеррейхишен Статистик, Гефт 550). (В. К.) 437
- Гилл, К. Г.: Методы оценки тенденций плодovitости при использовании данных Всемирного обследования плодovitости и прочих данных. В: Конференция по Всемирному обследованию плодovitости. Рекорд оф Просидингс. Вол. 3. (451—499. р.) ВФС—ИСИ. Лондон—Вoorбург, 1981. 574 р. (А. М.) 439
- Гофстен, Э.: Пер Варгентин — отец шведской статистики Стокгольм, 1983 г. СЦБ. 180 р. (Урвал. Скрифтсерие утгивен ав Статистика Централбыран. №. 15.) (В. К.) 440
- Гольцер, Й. З.: Демография. Варшава, 1980 г. Панствуве Выдавництво Экономичне. 362 р. (Э. В.) 442
- Кэрк, М.: Демографическое и социальное изменение в Европе 1975—2000 гг. Каунсел оф Юроп. Ливерпул, 1981 г. Ливерпул Юниверсити Пресс. 167 р. (Г. Ф.) 443
- Уровни и тенденции смертности с 1950 г. Нью Йорк, 1982 г. Юнайтед Нэйшнс. 177 р. (П. Й.) 445
- Рябушкин, Т. В.—Рыбаковский, Л. Л. (ред.): Демографические процессы в социалистическом обществе — на примере европейских стран — членов СЭВ. Москва, 1981 г. Финансы и статистика. 295 р. (Е. С. М.) 448
- Стешенко, В. С. (ред.): Демографическая политика: осуществление и совершенствование в условиях развитого социализма. Киев, 1982 г. Наукова Думка. 351. (Б. И.) 451
- Венецкий, И. Г.: Вероятностные методы в демографии. Москва, 1981 г. Финансы и статистика. 223 р. (Ч. Ч.) 454
- Вишнеvский, А. Г.: Воспроизводство населения и общество: История, современность, взгляд в будущее. Москва, 1982 г. Финансы и статистика. 287 р. (Б. И.) 456

ЖУРНАЛЬНЫЕ СТАТЬИ

- Бирабси, Ж.—Н. Бланше, Д.: Естественное движение населения во Франции перед 1670 г. Представление выборочного обследования. — Популасион. 1982 г. №. 6. 1099—1121. р. (Д. Д.) 458
- Болге, К. М.—Мейер-Наймани, У.: Установления и соображения относительно состояния демографических исследований в Федеративной Республике Германии — Цейтшриффт фюр Бефэлкерунгсвиссеншафт. 1981 г. №. 3. 401—432. р. (К. С.) 460
- Шенэ, Ж. К.: Снижение рождаемости и его последствия для отраслевого планирования в развитых капиталистических странах. — Популасион. 1982. г. №. 6. 1133—1158. р. (К. С.) 462
- Дэвис, К.—Эвер, П. ван ден: Демографическое обоснование новых половых ролей. Популейшн энд Девелопмент Ревю. 1982 г. №. 3. 495—511. р. (И. В.) 465
- Дзенио, К.—Василевска-Тренкнер, Г.: Угрожение демографического развития Польши вследствие социально-экономического и политического кризиса. — Студия Демографичне. 1982 г. №. 70. 35—58. р. (Р. А.) 468
- Эвбанк, Д. С.: Источники Ошибки в методе Брасса по оценке дожития детей: случай Бангладеша. — Популейшн Стадис. 1982 г. №. 3. 459—474. р. (Э. Г.) 469
- Фридман, Д. С.—Торнтон, А.: Доход и плодovitость: трудно определяемая корреляция. — Демографи. 1982. г. №. 1. 65—78. р. (А. М.) 471
- Лижер, В. Ж.: Снижение плодovitости в США с 1800 по 1860 гг. — Популасион. 1982 г. №. 3. 607—622. р. (Р. А.) 472

Ледент, Ж.: Сравнительная динамика трех демографических поделей урбанизации. — ИИАСА Репортс. 1980 г. №. 1. 241—279. р. (И. Н.)	473
Лестге, Р.—Уилсон, Ч.: Способы производства, секуляризация и ритм снижения плодovitости в Западной Европе с 1870 по 1930 гг. — Полюсион. 1982 г. №. 3. 623—644. р. (Р. А.)	474
Рюмкин, А. И.: Об учете влияния развития непроизводственной сферы на движение населения. — Вестник статистики. 1982 г. №. 5. 844—851. р. (Б. И.)	476
Тсуи, А. О.: Процесс образования семьи в брачных когортах США. Демографи. 1982 г. №. 1. 1—27. р. (М. Ч.)	479

ОБЗОР ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ

Демографи	481
Дженус	481
Попюласион	482
Попюлейшн энд Девслопмент Ривю	482
Попюласион э Фамиль	483
Попюлейшн Индекс	483
Попюлейшн Трендс	483
Цейтшрифт фюр Бефэлкерунгсвиссеншафт	484

Перепечатка разрешается только с указанием источника

ПОСЛЕ ИССЛЕДОВАНИЙ, СООБЩЕНИЙ, И ОБОЗРЕНИЙ СЛЕДУЮТ
РЕЗЮМЕ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

CONTENTS

PAPERS

<i>Dr. I. Sánta</i> : Statistical survey of factors affecting fertility	229
<i>Eta Daróczi</i> : Longitudinal and cross-section analysis of population in Hungarian Functional Urban Regions, 1870—1860	262

ARTICLES

<i>Dr. István Hoóz</i> : On the development of the nationality consciousness of the German and Yugoslav population living in Baranya county	315
<i>Dr. Lajos Mádai</i> : Cholera epidemics and general mortality trends in Europe in the 19th century	330
<i>István N. Kiss</i> : New data series for the analysis of the rural and urban family structure of Hungary in the 17—18th centuries	352
<i>Dr. András Fodor</i> : Data on the pensioners-rentiers of Hungary (1949—1982)	374

CHRONICLE

From the life of the Hungarian Scientific Society for Family- and Women's Welfare	409
News	420
Publications of the Demographic Research Institute	430

REVIEWS

BOOKS

<i>Autze, K.—Niederhöfer, G.</i> : Kenntnis und Inanspruchnahme staatlicher Hilfen für die Familie. (Knowledge on and utilization of state allowances for families). Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung. Wiesbaden, 1982. 141 + XVI p. (BIB Materialien zur Bevölkerungswissenschaft, Heft 27.) (M. P.)	436
<i>Helczmanovszki, H.</i> : Die Bevölkerung Österreich—Ungarns. (The population of Austria—Hungary). In: Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829—1979. (History and results of the central official statistics in Austria 1829—1979.) (369—402. p. Öst. Stat. Zentralamt. Wien, 1979. 720 p. (Beiträge zur österreichischen Statistik, Heft 550.) (V. K.)	437
<i>Hill, K. H.</i> : Methods for estimating fertility trends using WFS and other data. In: World Fertility Survey Conference 1980. Record of Proceedings. Vol. 3. (451—499. p.) WFS—ISI. London—Voorburg, 1981. 574 p. (A. M.)	439
<i>Hofsten, E.</i> : Pehr Wargentin den svenska statistikens fader. (Pehr Wargentin, the father of the Swedish Statistics.) Stockholm. 1983. SCB.	

180 p. (Urval. Skriftserie utgiven av Statistika Centralbyran. No. 15.) (K. V.)	440
<i>Holczer, J. Z.</i> : Demografia. (Demography.) Warszawa, 1980. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne. 362 p. (E. V.)	442
<i>Kirk, M.</i> : Demographic and social change in Europe 1975—2000. Council of Europe. Liverpool, 1981. Liverpool Univ. Press. 167 p. (Gy. F.)	443
Levels and trends of mortality since 1950. New York, 1982. United Nations. 117 p. (P. J.)	445
<i>Ryabushkin T. V.</i> — <i>Rybakovsky, L. L.</i> (Ed.): Demograficheskie processy socialisticheskoy obshchestve — na primere yevropeiskikh stran- chlenov SEV. (Demographic process in the socialist society — the example of the European member states of the Council for Mutual Economic Assistance.) Moskva, 1981. Finansy i statistika. 295 p. (E. S. M.)	448
<i>Steshenko, V. S.</i> (Ed.): Demograficheskaya politika: osushchestvlenie i sovershenstvovanie v usloviyakh razvitya socializma. (Demographic policy: realization and development in the developed socialism.) Kiev, 1982. Naukova Dumka. 351 p. (B. I.)	451
<i>Venczky, I. G.</i> : Veroyatnostnye metody v demografii. (Probability meth- ods in demography (Cs. Cs.)	454
<i>Visnevsky, A. G.</i> : Vosproizvodstvo naseleniya i obshchestvo: Istoriya, sov- remennost', vzglyad v budushchee. (Population reproduction and society: History, the present, looking into the future.) Moskva, 1982. Finansy i statistika. 287 p. (B. I.)	456

ARTICLES

<i>Biraben, J.-N.</i> — <i>Blanchet, D.</i> : Le mouvement naturel de la population en France avant 1670. Présentation d'une enquête par sondage. (Natu- ral population movement in France before 1670. Presentation of a sample survey.) — Population. 1982. No. 6. 1099—1121. p. (D. D.)	458
<i>Bolte, K. M.</i> — <i>Meyer-Neumann, U.</i> : Feststellungen und Überlegungen zum Stand bevölkerungswissenschaftlicher Forschung in der Bun- desrepublik. (Statements and considerations concerning the situa- tion of the demographic research in the German Federal Republic. — Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft. 1981. No. 3. 401—432. p. (K. Sz.)	460
<i>Chesnais, J.-C.</i> : La baisse de la natalité et ses conséquences pour la pla- nification sectorielle dans les pays capitalistes développés. Decrease in natality and its consequences for the sectorial planification in the developed capitalist countries. — Population. 1982. No. 6. 1133— 1158. p. (K. Sz.)	462
<i>Davis, K.</i> — <i>Oever, P. van den</i> : Demographic foundations of new sex roles. — Population and Development Review. 1982. No. 3. 495—511. p. (J. V.)	465
<i>Dzienio, K.</i> — <i>Wasilewska-Trenker, H.</i> : Zagrozenie rozwoju demograficz- nego Polski w wyniku kryzysu spoleczno-gospodarczego i politycz- nego. (The risk of demographic development in consequence of the socio-economic and political crisis. — Studia Demograficzne. 1982. No. 70. 35—58. p. (R. A.)	468
<i>Ewbank, D. C.</i> : The sources of error in Brass's method for estimating child survival: the case of Bangladesh. — Population Studies. 1982. No. 3. 459—474. p. (E. G.)	469
<i>Freedman, D. S.</i> — <i>Thornton, A.</i> : Income and fertility: the elusive rela- tionship. — Demography. 1982. No. 1. 65—78. p. (A. M.)	471
<i>Leasure, W. J.</i> : La baisse de la fécondité aux États-Unis de 1800 à 1860. (Decrease in fertility in the United States from 1800 to 1860). — Population. 1982. No. 3. 607—622. p. (R. A.)	472
<i>Ledent, J.</i> : Comparative dynamics of three demographic models of urbanization. — IIASA Reports. 1980. No. 1. 241—279. p. (I. N.)	473

<i>Lesthaeghe, R.—Wilson, Ch.:</i> Les modes de production, la laicisation et le rythme de baisse de la fécondité en Europe de l'Ouest de 1870 à 1930. (Production methods, secularization and the rhythm of the decrease in fertility in Western Europe from 1870 to 1930.) — Population. 1982. No. 3. 623—644. p. (R. A.)	474
<i>Ryumkin, A. I.:</i> Ob uchete vliyaniya razvitiya neproizvodstvennoy sfery na dvizhenie naseleniya. (Impact of the development of nonmaterial branches of population movement.) — Vestnik statistiki. 1982. No. 5. 844—851. p. (B. I.)	476
<i>Tsui, A. O.:</i> The family formation process among U. S. marriage cohorts. — Demography. 1982. No. 1. 1—27. p. (M. Cs.)	479

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

Demography	481
Genus	481
Population	482
Population and Development Review	482
Population et Famille	483
Population Index	483
Population Trends	483
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	484

Reproduction permitted only with the indication of the source

THE PUBLICATIONS ARE FOLLOWED BY ENGLISH SUMMARIES

A TERMÉKENYSÉGET BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK STATISZTIKAI VIZSGÁLATA

SÁNTA IMRÉNÉ DR.

A teljes termékenységre ható gazdasági és társadalmi tényezők

Vizsgálati módszerek

A termékenység alakulásának okai vizsgálhatók egyrészt az egyének magatartásának megfigyelése útján, másrészt változók összefüggései alapján. Az első esetben az egyes családoknak a gyermekszámra vonatkozó terveit kérdezik ki, illetve ezeknek a terveknek a megvalósítását követik nyomon. Ilyenek a Központi Statisztikai Hivatal és a Népeségtudományi Kutató Intézet termékenységi, családtervezési és születésszabályozási vizsgálatai.

A második esetben különböző matematikai-statisztikai módszerekkel elemzik a termékenység valamely mutatószámának alakulását és ennek a gazdasági, társadalmi jelenségek, folyamatok közötti kapcsolatát, illetve a kapcsolat erősségét.

E tanulmányban elsősorban ez utóbbival foglalkozom, először is a korreláció és regressziószámítás módszerét használva. Mivel egyrészt a korreláció és regressziószámítások nemcsak idősorokon, hanem egy adott időpontban a különböző régiókra vonatkozó adatokon is alapulhatnak, másrészt megbízható és megfelelő részletettségű adataim ez utóbbiakra vannak, ezért a regionális keresztmetszet módszerét használom.

Hasonló számításokat végzett *dr. Andorka Rudolf* és *Szabady Balázs*¹. Vizsgálatomban nagymértékben támaszkodtam *dr. Andorka Rudolf* munkáira és ahol lehetőség volt rá a számítások eredményeit összehasonlítottam, így bizonyos időbeli összehasonlítást is végeztem.

¹ *Dr. Andorka Rudolf*: A magyar népesség termékenységének alakulását befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők. Demográfia, 1967. 1. sz.

— *Dr. Andorka Rudolf*: A regionális termékenységi különbségeket befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők. Demográfia, 1969. 1–2. sz.

— *Szabady Balázs*: A termékenység területi különbségeinek és változásainak okai. Demográfia, 1977. 4. sz.

Budapest és a tizenkilenc megye 1973. évi² termékenységi adatai és a különböző gazdasági és társadalmi jellemzői között számítottam ki a megfelelő korrelációs és regressziós együtthatókat.³

A termékenység jellemzésére a teljes termékenységi mutató, vagyis a korszpecifikus termékenység összegét használtam, mert ez a mutató kiküszöböli a megyék népessége eltérő korstruktúrájának hatását a születésszámra.

Az 1973. évi teljes termékenységi mutató alapján Magyarország 20 területi egységét az alábbi 3 csoportra oszthatjuk:

1. magas termékenységű területek:

Szabolcs-Szatmár megye
Hajdú-Bihar megye
Veszprém megye
Fejér megye
Pest megye
Borsod-Abaúj-Zemplén megye
Szolnok megye

2. közepes termékenységű területek:

Győr-Sopron megye
Vas megye
Bács-Kiskun megye
Békés megye
Komárom megye
Zala megye
Tolna megye

3. alacsony termékenységű területek:

Heves megye
Nógrád megye
Baranya megye
Somogy megye
Csongrád megye
Budapest

A népesség összetétele gazdasági aktivitás szerint

1973 elején az ország népességének csaknem fele 5086 ezer fő volt aktív kereső, 17⁰/₀-ot képviseltek az inaktív keresőnek minősülő nyugdíjasok, járadékosok, illetve gyermekgondozási segélyben részesülők, és a lakosság közel 34⁰/₀-a az eltartottak csoportjába tartozott.

² 1. számú melléklet.

³ Az 1973. év kiválasztását az tette indokolttá, hogy egyrészt ekkor volt mikro-cenzus és jövedelmi adatfelvétel, tehát pontos adatok álltak rendelkezésre, másrészt ekkor még nem hathattak az 1974. évi népesedéspolitikai intézkedések.

Az aktív keresők száma és így aránya a második világháború óta emelkedett a legjelentősebben. Amíg ugyanis számuk 1920 és 1941 között 17⁰/₀-kal nőtt, addig 1949 és 1973 között mintegy egynegyedével lett több. 1920 és 1945 között a minimum a gazdasági válság időszakában 1930-ban volt, ekkor a népességnek csak 43⁰/₀-a dolgozott és ez növekedett fel a háborús konjunktúra következtében 1941-re 45⁰/₀-ra.

A második világháború után az 1949 és 1960 közötti, mintegy 10 évben nőtt számuk a legnagyobb mértékben. Ennek következtében 1960-ban a keresők száma már meghaladta az eltartottakét. Ezt követően elsősorban a munkaerőtartalék kiapadása, valamint a nyugdíjjogosultság kiterjesztésével összhangban az inaktív keresők számának jelentős (1960 óta közel négyszeres) emelkedése miatt, az aktív keresők száma éves átlagban csupán 0,4—0,5⁰/₀-kal nőtt.

Az aktív keresők számának 1945 óta bekövetkezett nagyarányú emelkedése elsősorban a nők munkába állításának tulajdonítható. A két világháború közötti időszakban az aktív kereső nők száma még csak 8⁰/₀-kal nőtt, és 1949-ben az összes aktív keresőknek csak 29⁰/₀-a volt nő, 1973-ban azonban már megközelítette a 44⁰/₀-ot.

A férfiak között csupán 1949 és 1960 között emelkedett az aktív keresők száma, azóta csökkenés tapasztalható, és 1970-ben az aktív kereső férfiak száma több mint 120 ezer fővel (4⁰/₀-kal) kevesebb, mint 1960-ban volt. Az inaktív kereső férfiak száma ugyanakkor az utóbbi időszakban csaknem megháromszorozódott.

A nők között szintén 1949 és 1960 között volt a legjelentősebb keresővé válás: évi átlagban 3,8⁰/₀-kal nőtt az aktív keresők száma és azóta is — a férfiakétól eltérően — növekedés tapasztalható. Ennek mértéke ugyan kisebb az előző 10 éves periódusénál, évente csak 2⁰/₀, az inaktív keresők növekedési ütemével együtt azonban megközelíti a 3⁰/₀-ot.

A nők gazdasági aktivitásában tehát lényegesebb változás volt, mint a férfiakéban. A gazdasági aktivitás már nem kizárólag a férfiakra jellemző.

Ezt megmutatja még az 1960. és 1973. évre számított Yule-féle asszociációs együttható változása is, holott nem ezen évek között volt a legjelentősebb női aktív keresőszám emelkedés.

$$a = \frac{f_{11} f_{00} - f_{10} f_{01}}{f_{11} f_{00} + f_{10} f_{01}}$$

Értéke esetünkben azt jelenti, hogy milyen gyakran jár együtt a férfi nemhez való tartozás (1) az önálló keresettel való rendelkezéssel (1), illetve a női nemhez való tartozás (0) az önálló keresettel való nem rendelkezéssel (0). 1960. évben ez még 0,57-et, 1973-ban pedig már csak 0,41-et mutatott.

A nők gazdasági aktivitásának fokozódása szükségszerű és pozitív folyamat volt társadalmunk fejlődésében.

A népgazdaság növekvő munkaerőigényét jelentős részben az addig háztartásban dolgozó, illetve a munkaképes korba lépő nők munkavállalása elégítette ki.

Aktívvá válásuk ugyanakkor magával hozta társadalmi és családi felszabadulásukat. Ez a folyamat azonban együtt járt a termékenység csökkenésével. A családi, illetve a családon kívüli szerepkör bizonyos mértékű konfliktusa miatt a kereső nők termékenysége alacsonyabb az eltartottakénál. Ezt a gyermekintézmények hálózata, illetve a szociálpolitikai intézkedések csak enyhíthetik, de általában nem szüntethetik meg.

Rendhagyó helyzet következett be 1967-ben, a gyermekgondozási segély bevezetésével. Ennek nyomán ugyanis a kereső nők termékenysége emelkedett, az eltartottaké a korábbi évek tendenciájának folytatásaként tovább csökkent és így 1967 óta a kereső nők termékenysége magasabb, mint az eltartottaké. E feltűnő helyzetet a gyermekgondozási segély jellege adja. Igénybevételének időtartamára ugyanis a nő lehetőséget kap arra, hogy tevékenységét átmenetileg a családi szerepkörre összpontosítsa (bizonyos anyagi megterheléssel együtt).

A segély igénybevétele társadalmi rétegenként differenciált. Részben a segély és a fizetés közötti különbség, részben amiatt, hogy eltérő a pályával kapcsolatos ambíció intenzitása, a diplomás munkakörben dolgozóknál sokkal kevesebb a segélyt igénybevevők aránya, mint a népszerűtlen, kisebb jövedelmet biztosító munkakörökben. Bár a gyermekgondozási segély rendszere számos munkahelyen fokozta a munkaerőhiányt, fenntartása és továbbfejlesztése népesedéspolitikai szempontból indokolt.

Annak ellenére, hogy — mint említettem — 1967 óta a kereső nők termékenysége meghaladja az eltartottakét, a nők gazdasági aktivitásának a növekedése továbbra is hat a termékenység csökkenésére.

Mivel a 15—39 éves nők szülik a gyermekek túlnyomó többségét, így az ilyen korú nők kereső munkája befolyásolhatja legerősebben a termékenységet is, ezért a hatás mértékének megállapításához a 20 területi egységre ezen korcsoport 1973. január 1-i aktív kereső arányát számítottam ki.

A két változós korrelációs kapcsolatot kifejező regressziós egyenlet:

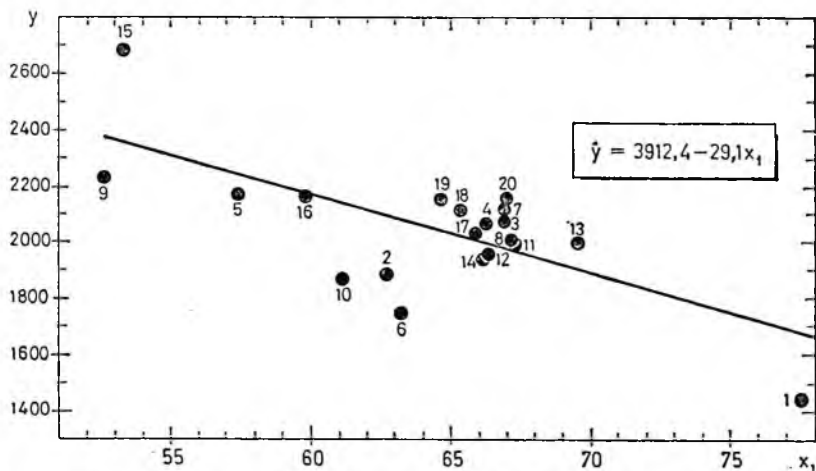
$$\hat{y} = 3912,4 - 29,1 x_1$$

ahol: \hat{y} = a teljes termékenység (1000 nőre számítva),

x_1 = az aktív kereső nők aránya a 15—39 éves nők között (%).

A regressziós függvény b_1 paramétere szerint tehát, ahol 10%-kal több a 15—39 éves nők között az aktív keresők aránya, ott 29-cel alacsonyabb a teljes termékenység. A korrelációs együttható ($r_1 = -0,6983$) négyzete, ($r_x = 0,4876$) a determinációs együttható pedig azt mutatja, hogy a termékenység területi különbségét mint-

egy 49%-ban a 15—39 éves nők gazdasági aktivitásának különbözősége határozza meg. Dr. Andorka Rudolf 1963. évre vonatkozó számításában ez a megmagyarázott rész ennél több volt, 59%-os, 1973-ban tehát már kevésbé befolyásolta a termékenység alakulását a női aktivitás.

I. A termékenység és a női aktivitás kapcsolatát ábrázoló regressziós függvény és a pontdiagram

Функция регрессии и точечная диаграмма, изображающие корреляцию между плодovitостью и активностью женщин

Function of regression and point diagram illustrating the correlation between fertility and the activity of females

Az ábrán feltüntetett számok itt és a továbbiakban az alábbi területeket jelzik:

1. Budapest	8. Győr-Sopron	15. Szabolcs-Szatmár
2. Baranya	9. Hajdú-Bihar	16. Szolnok
3. Bács-Kiskun	10. Heves	17. Tolna
4. Békés	11. Komárom	18. Vas
5. Borsod-Abaúj-Zemplén	12. Nógrád	19. Veszprém
6. Csongrád	13. Pest	20. Zala
7. Fejér	14. Somogy	

Az aktív keresők népgazdasági ág szerinti összetétele

A gazdaság szocialista átalakulása a tulajdonviszonyok változásán túlmenően a gazdasági szerkezet alapvető módosulását hozta magával. A század elején az aktív keresőknek közel 60%-a dolgozott a mezőgazdaságban és csupán 14%-a az iparban. A két világháború között a mezőgazdasági keresők száma tovább emelkedett, bár relatív súlyuk egyhatódaival csökkent, mert nagyobb mértékben nőtt az iparban foglalkoztatottak száma, akiknek aránya egyhar-

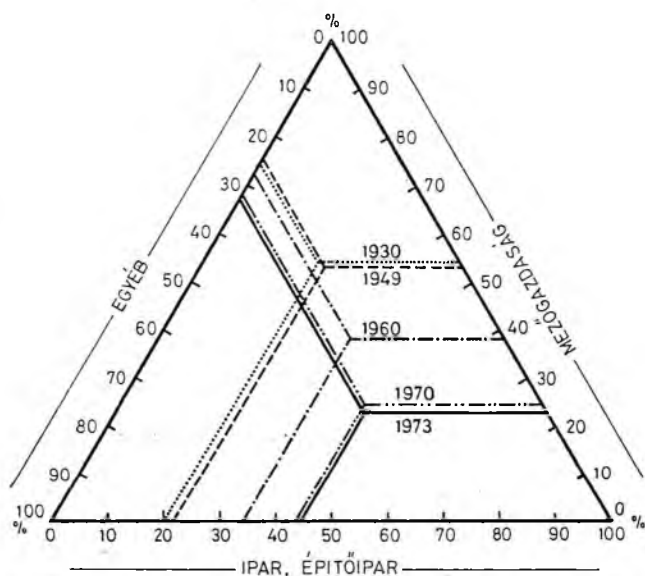
maddal lett több. A jelentős változás azonban 1949-től következett be, amikor is az ország keresőinek még 54%-a — 2,2 millió fő — volt mezőgazdasági aktív kereső, 1973 elején pedig már csak 23%, 1 millió fővel kevesebb.

A mezőgazdaság uralkodó jellege (vagyis amikor a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya még meghaladta a többi népgazdasági ághoz tartozók együttes arányát) hazánkban 50—60 évvel később szűnt meg, mint a közép- és nyugat-európai országok többségében.

Jellemző továbbá a mezőgazdasági aktív keresők arányának alakulására, hogy közel félévszázadig viszonylag változatlan volt, majd egy évtized alatt rohamosan lecsökkent.

Az előbbivel párhuzamosan az ipar aktív keresők száma több, mint kétszeresére emelkedett, és 1973. január 1-én már meghaladta az 1,8 millió főt, az aktív keresők 36%-át. Még számottevőbb az építőipar viszonylagos növekedése: foglalkoztatottjainak aránya a népgazdaságban a két világháború között mintegy kétötödével nőtt, 1949 és 1973 között pedig közel négyszeresére emelkedett. Hasonlóképpen sokszoros a múlthoz viszonyítva a szállítás, hírközlés és a kereskedelem kereső arányemelkedése.

A gazdasági struktúra tehát jelentősen megváltozott, ezt igazolja a főbb ágazatok Facies háromszögben ábrázolt megoszlása is.

II. Magyarország gazdasági struktúrájának változása, 1930—1973

Изменение экономической структуры Венгрии, 1930—1973 гг.

Change in the economic structure of Hungary, 1930—1973

A mezőgazdaságból való eláramlás elsősorban a fiatal korosztályokban következett be, így a mezőgazdasági kereső réteg korösszetételét tekintve előregedett, bár a legutóbbi években némi javulás történt. Ennek nyomán e rétegben nemcsak a nyers élveszületési arányszám, hanem a teljes termékenységi arány is visszaesett, mint-hogy a szülőképes korban levők között nagyobb az idősebbek (30—49 évesek) aránya és viszonylag alacsony a születési mozgalomban legnagyobb szerepet játszó 30 éven aluliaké.

1960-ban még az 1000 mezőgazdasági munkásra jutó élveszületés 81 volt, 1973-ban pedig már csak ennek fele. (A nem mezőgazdasági munkásoknál az ugyanilyen élveszületési arányszám ugyanakkor ennek fordítottjaként alakult, tehát 41-ről 91-re emelkedett.)

A mezőgazdasági keresők jelenlegi alacsonyabb termékenységét elsősorban a korösszetétellel összefüggő tényezők okozzák. A korösszetétel hatását kiküszöbölő standardizált arányszámok és az átlagos szülési sorrend is magasabb, mint más rétegekben.

Mindezek mellett érdemes megvizsgálni, hogy milyen kapcsolat van, illetve van-e sztochasztikus kapcsolat a teljes termékenység és a mezőgazdasági aktív keresők aránya között.

Budapestre és a 19 megyére meghatározott kétváltozós korrelációs kapcsolatot leíró regressziós függvényünk, 1973. évi adatokkal a következő:

$$\hat{y} = 1684,5 + 12,8 x_2$$

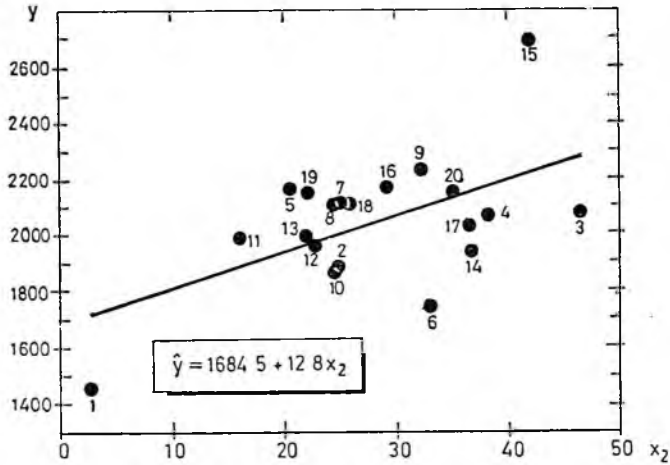
ahol: \hat{y} = a teljes termékenység (1000 nőre számítva),

x_2 = a mezőgazdasági aktív keresők aránya az összes aktív keresők között (%),

r_2 = 0,5458 a korrelációs együttható,

r_2^2 = 0,2979 a determinációs együttható.

Az egyenlet és a hozzá tartozó korrelációs együttható azt mutatja, hogy a nagyobb mezőgazdasági aktív keresőjű megyékben általában nagyobb a termékenység, de ez az összefüggés nem túlságosan erős. Dr. Andorka Rudolf 10 évvel korábbi számításai szerint ez az összefüggés erősebb volt, a megmagyarázott rész 58% volt.

III. A termékenység és a mezőgazdasági aktív keresői arány közötti kapcsolat regressziós függvénye és a pontdiagram

Функция регрессии и точечная диаграмма корреляции между плодovitостью и самостоятельными, занятыми в сельском хозяйстве

Function of regression and point diagram of the correlation between fertility and the proportion of economically active persons working in agriculture

A népesség iskolai végzettsége

A szocialista építéssel párhuzamosan megvalósuló kulturális forradalom jelentős fejlődést eredményezett a népesség kulturális színvonalában, amelynek javulását a legmagasabb iskolai végzettség mutatójával jellemezhetjük a legmegfelelőbbben.

Az analfabétizmus felszámolása szinte megoldottnak tekinthető hazánkban, a 10 éves és idősebb népességből az iskolába nem jártak aránya már csupán 1,8%, 1960-ban még 3,2% volt.

A 15 éves és idősebb népességnek 1973-ban már közel 60%-a elvégezte legalább az általános iskola nyolc osztályát, szemben az 1930. évi egynyolcados és az 1960. évi egyharmados aránnyal. A legalább érettségizettek aránya a 18 éves és idősebbek között 1930 óta három és félszeresére emelkedett. A fejlődés ezen a szinten a legmagasabb. A 25 éves és idősebb népességben belül a felsőfokú végzettségük aránya az 1930. évi 1,8 és az 1960. évi 2,7%-ról mintegy 5%-ra emelkedett. (1. sz. tábla)

A két nem iskolai végzettségében még most is mutatkozik különbség, de ennek mértéke egyre csökken. 1949-ben a 18 éven felüli férfiak közül az érettségizettek aránya még másfélszerese volt az ugyanilyen női arálynak, 1970-ben pedig már csak egynegyedével volt több.

1. A népesség iskolai végzettsége

Уровень образования населения

Population by educational level

Időpont: január 1.	10	15	18	25
	nem járt iskolába	éves és 15 éves és idősebb az általános iskola 8. osztályát elvégezte	népességből legalább érettségizett	felsőfokú tanintézeti oklevelet szerzett
1930	9,3	12,9	4,7	1,8
1941	6,4	15,1	4,2	1,6
1949	4,8	20,6	5,5	1,7
1960	3,2	32,8	8,8	2,7
1970	1,9	51,4	15,5	4,2
1973	1,8	55,6	17,7	4,8

A 25 éven felüli felsőfokon végzeteknél még jelentősebb a nemek közötti különbség csökkenése. Bár még 1970-ben két és félszerese az ilyen végzettségű férfiak aránya a hasonló végzettségű nőkének, 20 évvel korábban azonban ez az aránykülönbözőség hat-szoros volt. A nők iskolai végzettségének színvonala ugyanis, mind közép-, mind felsőfokon jelentősebben emelkedett a férfiakénál.

Az anya iskolázottságának szintje összefüggést mutat a termékenység alakulásával. Lényegében ugyan nem közvetlen ok az iskolai végzettség színvonala a termékenység meghatározásában, de többek között ezen keresztül is a társadalmi különbségek játszanak közre a családnagyság tudatos kialakításában.

A nagyobb iskolai végzettségűek általában kisebb családot terveznek és terveiket jobban meg is tudják valósítani. A különböző iskolai végzettségűek termékenységének változása azonban különböző mértékű volt. 1960-ban még egyértelműen úgy mutatkozott, hogy az ezer 15—49 éves nőre jutó élveszületések száma az anya legmagasabb iskolai végzettségi szintjével párhuzamosan csökken, később azonban a 6—8 osztályt végzetek termékenysége meghaladta az 1—5 osztályt végzetekét (az eltérő korstruktúrájának is volt ebben hatása), így ezek arányának változása javította az élveszületési arányszámot.

Az említett javítás 1960. és 1973. évek között az élveszületési arányszám csökkenésének a mérséklésében jelentkezett.

Erre utalnak a standardizált iskolai végzettségi összetétellel számított termékenységi adatok is.

Az iskolai végzettség színvonala és a termékenység kapcsolatát mutatja a szülési sorrendek átlaga.

1960-ban az iskolába nem járt nők átlagos szülési sorszáma 4,3 volt, 2,6-szerese a felsőfokú végzettségűekének, az általános iskola 8 osztályát végzeteknél 1,6, az érettségizetteknél pedig 1,5 volt az átlagos szülési sorrend. 1973. évre a műveltségi szint okozta különbségek e vonatkozásban megnövekedtek, a 8 osztályt végzetekig

ugyanis növekedett az átlagos szülési sorszám, az annál több osztályt végzeteknél ugyanakkor csökkenés mutatkozott.

Feltehetően a termékenység regionális különbségeit is befolyásolja az iskolai végzettség színvonala. A kétváltozós korrelációs számítások eredményei ezt igazolni látszanak. Ahhoz, hogy a kapcsolat szorossága tisztázottabb legyen, két iskolázottsági szint mutatót számítottam ki a 20 területi egység 1973. január 1-i adataiból.

A kapott regressziós egyenletek, illetve a hozzájuk tartozó korrelációs és determinációs együtthatók:

$$\hat{y} = 3177,1 - 23,5 x_4 \quad r_4 = -0,5724 \quad r_4^2 = 0,3276$$

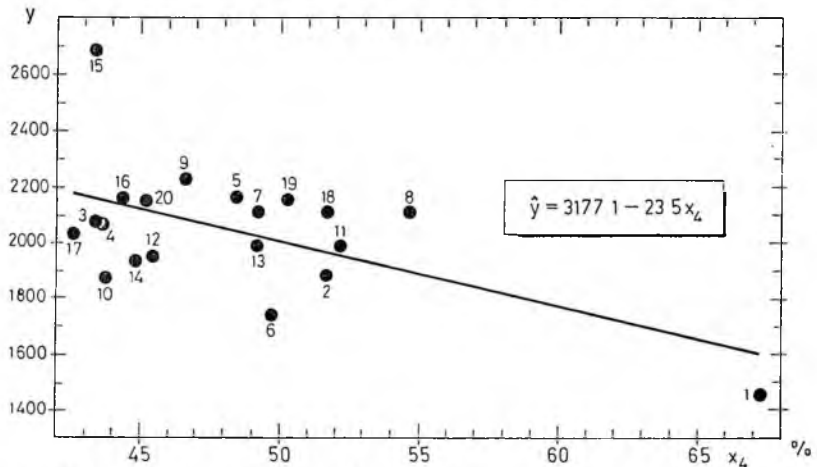
$$\hat{y} = 2549,3 - 37,6 x_5 \quad r_5 = -0,5891 \quad r_5^2 = 0,3470$$

ahol: \hat{y} = a teljes termékenység (1000 nőre számítva),

x_4 = a 15 éven felüli női népességből a legalább az általános iskola 8 osztályát végzetek aránya (%),

x_5 = a 18 éven felüli női népességből a legalább érettségizettek aránya (%).

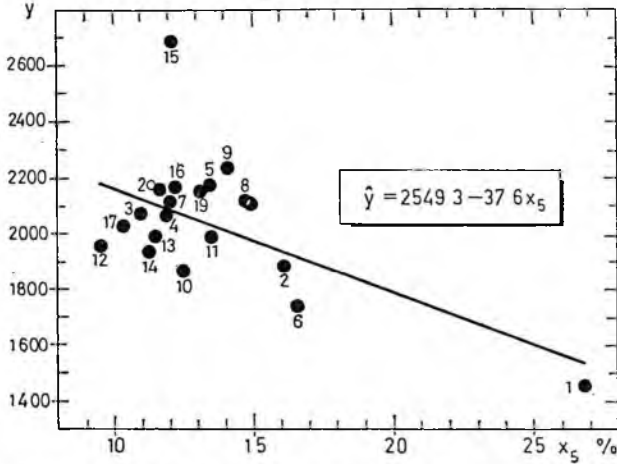
A termékenység területi különbségeit tehát 33, illetve 35%-ban az iskolázottsági színvonalban levő különbségek magyarázzák meg. A dr. Andorka Rudolf által végzett 1963. évi számításokban az iskolai végzettség színvonala erősebben befolyásolta a termékenység meggyék közötti különbözőségét, mint 1973. évben. Vizsgálatai szerint a legalább nyolc általános iskolai osztály végzettségűek aránya a 15 éves és idősebb női népességben mintegy 64%-ban magyarázza meg termékenységi különbségeket.

IV. A termékenység és az általános iskolai végzettség közötti kapcsolat regressziós függvénye és a pontdiagram

Функция регрессии и точечная диаграмма корреляции между плодovitостью и долей женщин, окончивших 8 классов начальной школы

Function of regression and point diagram of the correlation between fertility and the proportion of persons having completed 8 grades of primary school

V. A termékenység és a legalább érettségizett nők aránya közötti kapcsolat regressziós függvénye és a pontdiagram

Функция регрессии и точечная диаграмма корреляции между плодотворностью и долей женщин, сдавших экзамен на аттестат зрелости

Function of regression and point diagram of the correlation between fertility and the proportion of females having passed at least a secondary school leaving examination

Városiasodási tényezők

1973. január 1-én az ország lakosságának 20⁰/₀-a Budapesten, 7⁰/₀-a a megyei városokban, 21⁰/₀-a a többi városban, 52⁰/₀-a a községekben élt. Ma már a népesség 48⁰/₀-a városlakó, szemben a század eleji 34⁰/₀-os aránnyal. 1900 óta Budapest népességszáma közel két és félszeresére, a többi városé kétszeresére emelkedett.

Egyes országokban, főleg Európában a városi népesség közvetlenül a vidéki lélekszám rovására nőtt meg, míg másutt főleg a tengerentúlon a vidéki népesség száma is növekszik és csak arányban fokozódik a város túlsúlya. Hazánkban a városi népesség számának és súlyának növekedéséhez (a városok számának 1949 és 1973 közötti 54-ről 83-ra történt emelkedésén túl) mind a természetes szaporodás, mind pedig a vándorlási különbözet hozzájárult, de különböző és időben is változó mértékben. 1949 és 1960 közötti időszakban a két tényező hatása megközelítően azonos volt, ezt követően azonban a természetes szaporodás háttérbe szorult, sőt Budapesten természetes fogyás következett be.

1970 után döntően a vidéki ipartelepítés hatására, az ipar területi elhelyezkedésében bekövetkezett változából, de a mezőgazdaság jelentős fejlődéséből adódóan is a népesség vándorlásának új vonásai jelentkeztek. Míg továbbra is nőtt a városokban lakó né-

pesség száma, a városi népesség évi átlagos növekedési üteme valamelyest csökkent, a vándorlások intenzitásának mérséklődésével.

Ekkor már a nagyvárosok vonatkozásában is (Budapesten már korábban) erősebbé váltak azok a hatások, amelyek az 1960-as évek eleje óta eszközölt városfejlesztési politika kapcsán a kiemelkedően gyors fejlődéssel párhuzamosan jelentkeztek, mégpedig, hogy a nagyváros-hálózatunkat alkotó megyei városok bizonyos fokig telítetté váltak.

E városokban több múltbeli örökség felszámolatlansága, a gyors népesség-szaporodással együtt problémákat okoz az infrastrukturális ellátottság tekintetében.

A városi népesség számának és arányának az emelkedése és általában az urbanizálódás általános folyamata a termékenység csökkenése irányába hat.

Az egyes településcsoportok születési mozgalma ugyanis különböző. 1910-ben például az ezer lakosra jutó élveszületések száma Budapesten az országos átlagnak mindössze háromnegyede volt, a többi városban ez az arány az országos átlag 90⁰/₀-át, a községekben pedig 108⁰/₀-át tette ki.

A községekben tehát 40⁰/₀-kal több születés jutott 1000 lakosra, mint Budapesten és 20⁰/₀-kal több, mint a vidéki városokban.

Ez a tendencia azóta is fennáll, de a különbségek az idők folyamán változtak. 1949-re mérséklődtek a különbségek, 1960-ban azonban a budapesti arány már csak fele a községi születési aránynak és ez utóbbi többlete a vidéki városokkal szemben ismét 20⁰/₀-os lett. Ezt követően, ugyan csökkentek a termékenységi különbségek (ami összefügg a településcsoportok kormegoszlásának változásaival is), de a városi népesség részarányának emelkedése továbbra is hozzájárult a születési arányszám alacsony szintjének a kialakulásához.

1973-ban például 1000 főre 0,3-del több élveszületés jutott, mint 1960-ban, a standardizált arányszámok szerint azonban, ha a lakosok lakhely szerinti összetétele nem változik, akkor nem 0,3, hanem 0,7-des javulást tapasztalhatnánk.

A városi lakosok arányának emelkedése ugyanis (ezek termékenységi magatartása miatt) a községekkel szemben 0,4-del rontotta a nyers élveszületési arányszámot.

(Szükséges megjegyezni, hogy a falusi, illetve a városi környezet demográfiai hatása társadalmi rétegtől függetlenül is jelentkezik, például a falun lakó ipari munkásság termékenysége magasabb, mint a városi munkatársaiké.)

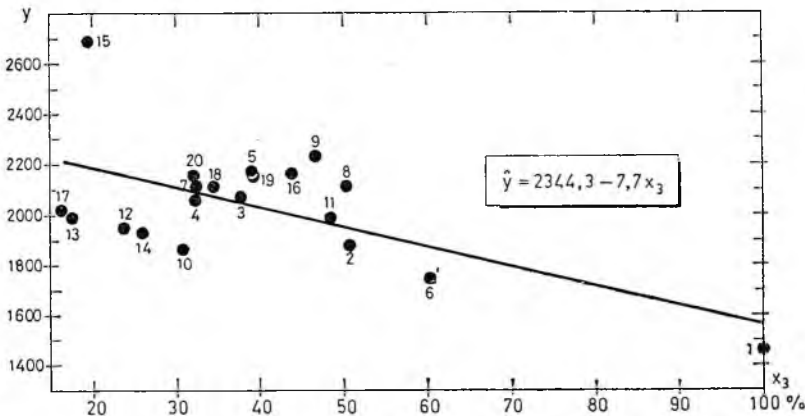
Budapest, valamint a megyék városi lakosságának 1973. január 1-i aránya és a teljes termékenység között a következő regressziós egyenletet kaptam:

$$\hat{y} = 2344,3 - 7,7 x_3$$

ahol: \hat{y} = a teljes termékenység (1000 nőre számítva),
 x_3 = a városi lakosság aránya (‰).

A korrelációs együttható $r_3 = -0,6150$, a megmagyarázott rész 37,82%. Tehát a városiasodottság foka és a termékenység csökkenése között közepesen erős kapcsolatot találtam.

A dr. Andorka Rudolf korábban is említett vizsgálataiban a városiasodottság által megmagyarázott rész ennél több, mintegy 61% volt. A jelentős eltérés oka nemcsak az lehet, hogy a városiasodottság 1973-ban már kevésbé határozta meg a termékenységet, mint 10 évvel azelőtt, hanem az is, hogy dr. Andorka Rudolf korrelációs-számításában nemcsak Budapestet emelte ki a megyék mellé, hanem a 4 megyei jogú várost is, így a kapcsolat erősségét fokozta az, hogy Budapesten és a négy nagyvárosban, ahol a városi népesség aránya 100%, a termékenység jóval az országos átlag alatt van. Amikor csak a megyékre vonatkozóan végezte el a számítást, sokkal kisebb korrelációs, illetve determinációs együtthatót kapott ($r = -0,57$, $r^2 = 0,33$).

VI. A termékenység és a városi lakosság aránya közötti kapcsolat regressziós függvénye és a pontdiagram

Функция регрессии и точечная диаграмма корреляции между плодovitостью и удельным весом городского населения

Function of regression and point diagram of the correlation between fertility and the proportion of urban population

Lakáshelyzet Magyarországon

A szocialista építés kezdetekor hazánk lakásviszonyai kivételesen rosszak voltak, városokban és falvakban egyaránt. A felszabadulás előtti lakásépítés, lakáspolitikai elmaradottsága, majd a második világháború pusztításai nyomán olyan volt a népesség lakáshelyzete, amin csak évtizedek alatt lehet változtatni. Az akkori helyzetet még az is nehezítette, hogy a termelőerők erőltetett ütemű, az erőforrásokat meghaladó mértékű fejlesztését célzó első öt-

éves terv időszakában az ún. nem termelő beruházásokra, ezen belül lakásépítésre keveset fordítottak. A lakásépítések üteme 1960. évig viszonylag alacsonyabb volt, az 1960—1969 időszakban a határozott lakáspolitikát következében megélnéült, az 1970-es években pedig nemzetközi viszonylatban is magas szintet ért el. Az 1949-ben összeírt 2,4 millió lakással szemben 1973 elején az ország lakásállománya már meghaladta a 3,3 milliót.

A számszerű növekedéssel együtt járt a minőségi javulás is. A lakásállomány növekedése a vizsgált időszakban nagyobb volt, mint a népesség számának emelkedése, így a 100 lakásra jutó népesség száma 20%-kal csökkent.

Mivel a háztartás-nagyság is csökkent, így a háztartásokra számított laksűrűségi mutató az előzőnél valamivel kisebb javulást mutat, de mértéke 1973-ban már alig haladta meg a 100-at.

A 100 lakásra jutó háztartások számának a 100-hoz közeli értéke természetesen nem jelenti a lakáshiány megszűnését. Egyes becslések szerint ugyanis, ha a háztartások és a családok, valamint a lakások nagyság szerinti megoszlását is figyelembe vesszük, úgy a lakáshiány jelentős mértékben emelkedik, meghaladja a 424 ezret. Feltehető, hogy egyéb minőségi tényezők (pl. komfort) bevonásával a lakáshiány még nagyobb.

Nagymértékben javult a lakásállomány nagyság szerinti összetétele is. Az 1949. évi 66%-ról 1973-ra 38%-ra csökkent az egyszobás lakások aránya és jelentősen megnövekedett a kétszobás, valamint a három- és több szobás lakások aránya. A laksűrűség tisztított mutatója, a 100 szobára jutó lakók száma 1949-ben még meghaladta a 250 főt, 1949 és 1960 között csak lassan csökkent, majd a javulás üteme meggyorsult és 1973 elejére 172-re süllyedt. A vizsgált időszakban a csökkenés mértéke 34%-os volt, amiből 13%-os javulás 1970 és 1973 között következett be.

A különböző nagyságú lakásokban eltérő volt (és még ma is az) a laksűrűség. Az egyszobás lakások voltak a legzsúfoltabbak, itt 1949. évben 347 volt a 100 szobára jutó lakók száma, a kétszobásokban 201, az ennél nagyobbakban pedig 135.

Egyre általánosabban elfogadott összefüggés mutatkozik a népesség és a lakásviszonyok között.

A közvéleményben az a nézet, hogy a lakásviszonyok javítása hatást gyakorolhat a termékenység növelésére, illetve negatívan: a lakásviszonyok relatív elmaradottsága hozzájárult a születésszám visszaeséséhez. Mindez az egyes családok sajátos viszonyai között is így van. A kialakuló családterveket ugyanis jelentősen befolyásolja a lakás. Ebben a tekintetben egyfelől a sokgyermekes családok és a fiatal házaspárok megfelelő, illetve önálló lakáshoz jutásának (mint mennyiségi lakásigény kielégítése), másfelől a lakás-nagyságnak (mint minőségi lakásigény kielégítése) van közvetlen népesedéspolitikai jelentősége.

Ezt a felismerést tükrözik azok a néhány évvel ezelőtt hozott rendszabályok, amelyek részben a lakásépítés gyorsítását eredmé-

nyezték, részben pedig a lakáshoz való jogot, a lakáselosztás rendjét a jövedelem, a családnagyság függvényében meghatározták.

Bár a lakásviszonyok különbségei a megyéken belül is igen nagyok — különösen a községek és városok tekintetében —, a megyei szintű lakásellátottságot, illetve laksűrűséget kifejező mutatók azért kapcsolatba hozhatók a teljes termékenységgel. A Budapestre és a 19 megyére számított 1973. január 1-i laksűrűség, valamint lakásellátottság és a teljes termékenység összefüggését leíró regressziós egyenlet és a korrelációs, illetve determinációs együtthatók a korábban leírtakkal ellentmondásos összefüggést mutatnak.

$$\hat{y} = 604,7 + 7,9 x_7, \quad r_7 = 0,4624 \quad r_7^2 = 0,2138$$

$$\hat{y} = 7914,4 - 57,1 x_8, \quad r_8 = -0,6624 \quad r_8^2 = 0,4388$$

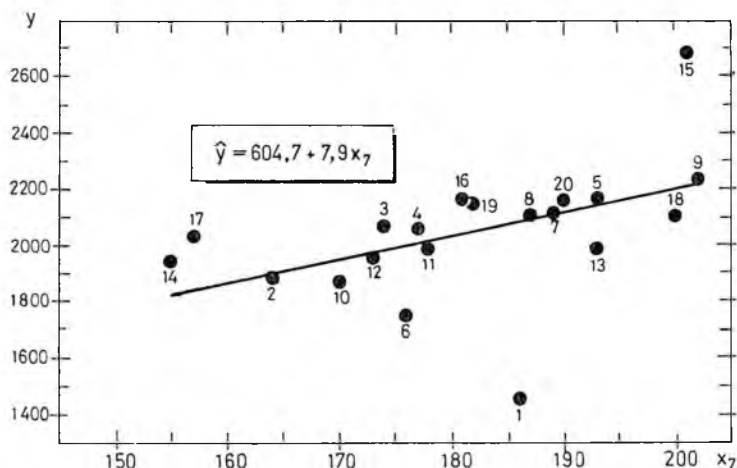
ahol: \hat{y} = a teljes termékenység (1000 nőre számítva),

x_7 = a 100 szobára jutó lakók száma,

x_8 = a 100 lakott lakásra jutó háztartások száma.

Az összefüggés szerint tehát 1973-ban ott volt a legmagasabb termékenység, ahol viszonylag rosszabbak voltak a lakáskörülmények. Ez semmiképpen sem jelentheti azonban azt, hogy a lakásellátottság javítása negatívan hat a termékenységre. Inkább azt feltelezheti, hogy a lakásellátottság nem csak ok, hanem okozat, következmény is.

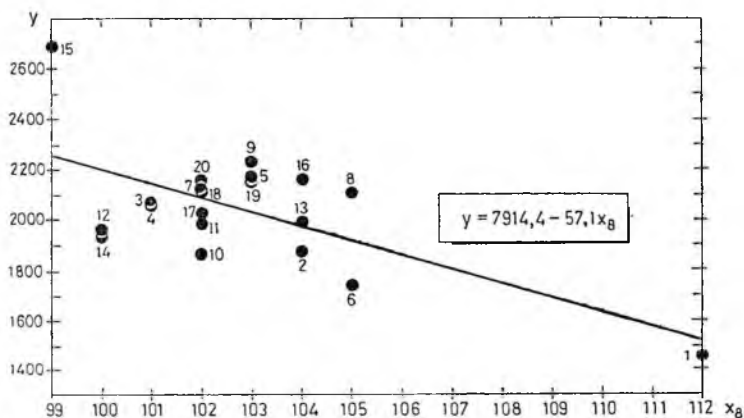
Az ellentmondás oka továbbá egyrészt az lehet, hogy a megyénkénti eltérő lakáshelyzetben még jelenleg szerepet játszik a múlt öröksége, másrészt pedig a rendelkezésre álló adatbázisból kiszámított mutatók nem eléggé tisztítottak. Ez utóbbival kapcsolatban ugyanis az a feltevés, hogy pl. amennyiben nem az egész népesség, hanem csak a produktív, vagy a propagatív korúak lakásellátottságát, illetve laksűrűségét hoznám kapcsolatba a termékenységgel, úgy a várt összefüggést kapnám. Az öregkorúaknál ugyanis kicsi a laksűrűség és ez befolyásolja eredményünket.

VII. A termékenység és a 100 szobára jutó lakók száma közötti kapcsolat regressziós függvénye és a pontdiagramm

Функция регрессии и точечная диаграмма корреляции между плодovitостью и числом жителей на 100 комнат

Function of regression and point diagram of the correlation between fertility and the number of inhabitants per 100 rooms

VIII. A termékenység és a 100 lakott lakásra jutó háztartások száma közötti kapcsolat regressziós függvénye és a pontdiagramm

Функция регрессии и точечная диаграмма корреляции между плодovitостью и количеством домашних хозяйств на 100 заселённых квартир

Function of regression and point diagram of the correlation between fertility and the number of households per 100 occupied dwellings

A népesség jövedelmi helyzete

A népesedési helyzetet befolyásoló tényezők közül kiemelkedő jelentősége van a jövedelmi helyzetnek, a kormány jövedelempolitikájának. Az utóbbi másfél évtizedet hazánkban a jövedelmek folyamatos növekedése jellemezte. A lakosság egy főre jutó jövedelme az 1960 és 1970 között eltelt 10 esztendő alatt nominál értékben 73⁰/₀-kal, 11 870 Ft-ról 20 490 forintra emelkedett. Reálértéken a növekedés ennél kisebb, 59⁰/₀ volt. A jövedelem emelkedésének nagyobb része az 1965—1970 éves intervallumban valósult meg, amikor is a fejenkénti jövedelem folyó áron átlagosan 42⁰/₀-kal emelkedett.

Az összes jövedelmen belül a munkából származó jövedelem folyó áron 60⁰/₀-kal, a társadalmi juttatásból származó pedig több mint kétszeresére emelkedett. Az eltérő növekedés hatására módosult a két jövedelmi tényező összjövedelemből való részesülése. A munkából származó jövedelem aránya az 1960. évi 80,4⁰/₀-ról 1970-re 74,5⁰/₀-ra csökkent, ugyanakkor a társadalmi juttatások aránya 18,4⁰/₀-ról 22,8⁰/₀-ra emelkedett. Ez utóbbi összefügg az időszak alatt végrehajtott családipótlék és nyugdíj emelésekkel, valamint a gyermekgondozási segély bevezetésével, zömmel tehát a pénzübeni társadalmi juttatásoknál jelentkezett.

A IV. ötéves tervidőszakban szintén nagy hangsúlyt kapott az életszínvonalat legközvetlenebbül érintő jövedelmek emelése.

Ennek eredményeként 1970 és 1973 között az egy főre jutó nominál jövedelem 23⁰/₀-kal, a reáljövedelem 13⁰/₀-kal emelkedett. Továbbra is csökkent a munkából származó jövedelem aránya (72,2⁰/₀-ra), ugyanakkor az egy főre jutó jövedelemnek — folyó áron — már egynegyede származott 1973. évben társadalmi juttatásból. Ebben az időszakban olyan ár-, bér- és szociálpolitikai intézkedések láttak napvilágot, amelyek a lakosság meghatározott csoportja életszínvonalának kiemelt kezelését célozták. A jövedelmi helyzet változásának általános tendenciáin belül jelentősen javult az egyes területeken, megyékben élők jövedelmi színvonala is.

Mérséklődött a főváros és a vidék jövedelmi színvonala közötti különbség, 1973-ban már csak 20⁰/₀ körül alakult Budapest javára. A megyék jövedelmi színvonala is közelebb került egymáshoz, az alacsony jövedelmű megyékben általában gyorsabb, a magasabb jövedelműekben általában mérsékelt volt a jövedelmek emelkedése.

A megyék lakossága jövedelmi színvonalainak különbségeit már nem elsősorban a megye jobban, vagy kevésbé iparosodott jellege határozza meg. A korábbi évekkel szemben a kevésbé iparosodott megyék átlagos jövedelmi szintje — az egy főre jutó személyes jövedelem alapján vizsgálva — lényegében azonos az iparosodott megyék jövedelmi színvonalával. Ebben szerepet játszott a kevésbé iparosodott megyékben felerősödő iparfejlesztés, azok iparosodottsági színvonalának a többi megyénél viszonylag gyorsabb növekedése is. Döntő volt azonban a mezőgazdasági nagyüzemek helyzeté-

nek megerősödésével, termelésüknek a tervezettet meghaladó ütemű fejlődésével összefüggésben a jövedelmeknek, az ipari jövedelmeket meghaladó növekedése.

A jövedelmek a jelentős emelkedés mellett háztartásonként továbbra is szóródnak. Ennek vizsgálata a reprezentatív statisztikai felvételek adatai alapján lehetséges. Ilyen jellegű felvételt a Központi Statisztikai Hivatal több esetben hajtott végre: pl. a háztartások 1959., 1962., 1967. és 1972. évi jövedelme került felmérésre. A jövedelmi felvételek általában népszámláláshoz, illetve mikro-cenzusokhoz kapcsolódtak. Az 1959. évi jövedelmekre vonatkozó első felvétel több vonatkozásban (pl. módszereiben) eltért a többitől, megfigyelési köréből eleve kizárta a népesség számottevő részét, így adatainak felhasználhatósága csak ezen korlátok között lehetséges.

A következő felvételek alapelvei egységesek, eltérés csupán a gyakorlat útján szerzett tapasztalatok hasznosításából származó finomításokból ered.

A jövedelmi felvételek adatai szóródásvizsgálatánál jövedelem alatt az ún. személyes jövedelem értendő. Ez utóbbi az összes jövedelemnek az a része, amelynek elköltéséről, felhasználásáról a lakosság személy szerint, egyéni mérlegelés alapján rendelkezik.

A jövedelemeloszlás jellemzésére számos közgazdász és statisztikus tett javaslatot. Általában azok a módszerek a megfelelőbbek, amelyek több számmal jellemzik a jövedelemeloszlás egyenlőtlen-ségét. 1972-ben a népességnek átlagosan 18⁰/₀-a havi 1000 Ft alatti egy főre jutó személyes jövedelemből élt, 1967-ben még 44⁰/₀. A 2000 Ft-nál magasabb jövedelemmel rendelkezők aránya ugyanakkor 1972-ben megközelítette a 22⁰/₀-ot, arányuk 5 évvel korábban csupán 5⁰/₀ volt. 200 forintos osztályközöket véve alapul, a népesség jövedelmi szempontból 1967-ben a 800—1000 és az 1000—1200 Ft közötti kategóriákba tömörült, 19, illetve 18⁰/₀-os részarányal. 1972-ben a népesség zöme ezeknél két kategóriával magasabbakba, az 1200—1400 és az 1400—1600 forintos osztályközökbe tartozott. Mindkettőbe a népesség 14—14⁰/₀-a.

Amíg ez az arány a legmagasabb, 2400 Ft feletti — nyitott — kategóriában 1967-ben nem érte el a 2⁰/₀-ot sem, addig 1972-ben már közel 11⁰/₀ volt.

Az egyenlőtlenység mértéke, amely azt jelzi, hogy az átlagos jövedelem feletti jövedelemmel rendelkezők átlagjövedelme hány-szorosa az átlag alatt élők átlagjövedelmének, kissé emelkedett a vizsgált időszakban. Amíg ugyanis 1967-ben 1,92 volt, addig 1972-ben 1,96.

A decilis eloszlások és az egyenlőtlenység mértéke együttesen is igazolja azt, hogy a mai Magyarországon nincsenek kiáltó jövedelmi ellentétek, a jövedelem egyenlőtlenység mértéke nem nagy, bár a vizsgált öt év alatt kismértékben változott.

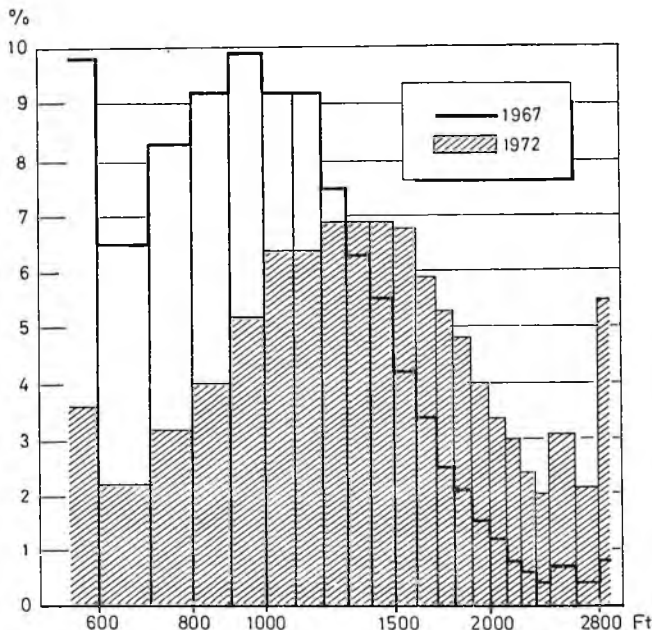
A szóban forgó jövedelmi egységek legalacsonyabb jövedelmű 10⁰/₀-ának az átlagjövedelme az egész csoport átlagának 1967. évben 41⁰/₀-át, öt év múlva 40⁰/₀-át érte el, ugyanakkor a felső tized

jövedelme 1967-ben átlagosan 89%-kal haladta meg az átlagost, 1972-ben pedig 99%-kal. A legalsó és legfelső tizedek jövedelmi átlaga között tehát a korábbi felvételnél négy és félszeres, az 1972. évinél pedig közel ötszörös volt a különbség.

A magyarországi jövedelemeloszlás logaritmikus normális eloszlású. A logaritmikus normális eloszlás olyan baloldali aszimmetriával jellemzett eloszlástípus, amelynél az x értékek természetes logaritmusai a normális eloszlást követik. A logaritmikus normális eloszlás sűrűség függvénye:

$$f(x) = \begin{cases} \frac{1}{\sigma x \sqrt{2\pi}} e^{-\frac{(\ln x - m)^2}{2\sigma^2}} & , \text{ ha } x < 0 \\ 0 & , \text{ ha } x > 0. \end{cases}$$

A logaritmikus eloszlás hipotézisének helyességéről legkönnyebben grafikus úton győződhetünk meg. Ha ugyanis az eloszlást az x tengelyen logaritmikus beosztású skálán ábrázoljuk, a normális eloszlást jellemző harang alakú görbét kell kapnunk.

IX. Az egy főre jutó havi jövedelem eloszlása
 Распределение месячного дохода на одного человека
 Distribution of the per capita monthly income

Az egy főre jutó jövedelem felbontható bizonyos közgazdasági tartalommal rendelkező tényezők szorzatára. Egyik lehetséges felbontási mód:

$$\frac{B + J}{K + E} = \frac{B}{K} \cdot \frac{K}{K + E} \cdot \frac{B + J}{B}$$

ahol: B = munkából származó jövedelem,
 J = egyéb jövedelem,
 K = keresők száma,
 E = eltartottak száma.

Jelenleg az egy főre jutó jövedelmeket és ezen keresztül a családok életszínvonalát jobban differenciálja a családok demográfiai összetétele (a keresők és eltartottak aránya, vagyis — nagyrészt — a gyermekszám), mint a család keresőinek bérszínvonala. (2. sz. melléklet)

A családi jövedelmek indokolatlan különbségeinek csökkentésében a társadalmi juttatásoknak kellene közelítő szerepet betölteniük. Mivel azonban a pénzbeni társadalmi juttatásoknak mintegy 75%-a a nyugdíj és a táppénz és mindössze 25%-a csak a családi pótlék, gyermekgondozási segély, illetve a gyermekekkel kapcsolatos kiadások, így ez utóbbiak a kis súlyuk miatt nem tudnak kiegyenlítő szerepet betölteni. Ha a gyermekekkel kapcsolatos legnagyobb készpénzjuttatást, az 1973. évben mintegy 3 milliárd forintot kitevő családi pótléket tekintjük, az is a gyermeknevelés családi költségeinek átlagosan csak (a pótlékban részesülő gyermekekre vonatkozóan) 15%-át fedezi. (Az összes gyermekekre vonatkozóan átlagosan 9%.) Ennek az aránynak a jövőben olyan lényeges további emelése szükséges, amely egyúttal figyelembe veszi azt is, hogy a költségek az életszínvonal, a reáljövedelmek emelkedésével jelentősen növekszenek.

Az elmondottaknak megfelelő képet mutatnak a kétváltozós korrelációs számítások eredményei is. A 20 területi egységre számított 1973. évi teljes termékenység és az 1972. évi jövedelmi felvétel főbb mutatói között a regressziós függvények és korrelációs együtthatók:

$$\hat{y} = 4282,1 - 1,5 x_6 \quad r_6 = -0,6549 \quad r_6^2 = 0,4289$$

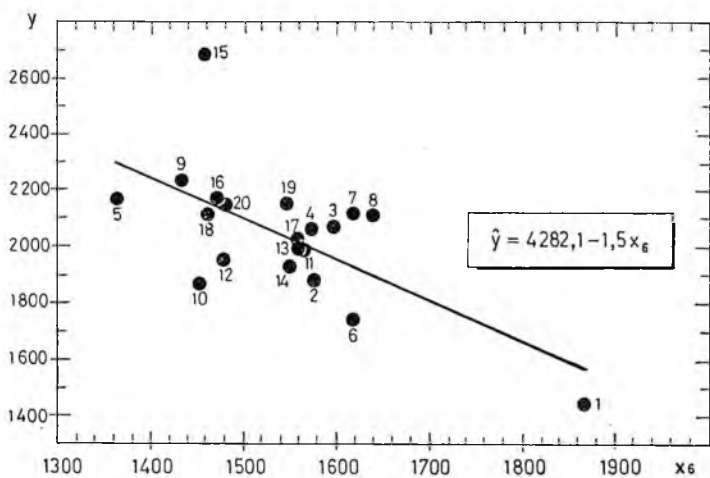
$$\hat{y} = 1004,8 + 0,4 x_9 \quad r_9 = 0,1575 \quad r_9^2 = 0,0248$$

ahol: \hat{y} = teljes termékenység (1000 nőre számítva),
 x_6 = egy főre jutó átlagos havi jövedelem (Ft),
 x_9 = egy keresőre jutó munkából származó átlagos havi jövedelem (Ft).

Az egy főre jutó átlagos havi jövedelem szintje és a termékenység közötti negatív kapcsolat azt jelenti, hogy a több gyermekes családokban a jövedelem többfelé oszlik meg. A termékenységet

azonban már egy kissé pozitívan befolyásolja az egy keresőre jutó munkából származó átlagos havi jövedelem, tehát még csak nagyon kismértékben, de már tapasztalható az, hogy a magasabb kereset ösztönöz a gyermekvállalásra. Annak, hogy ez a kapcsolat csak nagyon enyhén pozitív, oka a fogyasztási lehetőségek ugrásszerű bővülése is. (Személygépkocsi, külföldi utazás stb. gyors elterjedése új igényeket ébresztett.) Feltételezhető, hogy ez az összefüggés bizonyos fogyasztási telítettség, vagy a megszokottá válás fázisában változni fog és az életszínvonal emelkedése kedvezően hat a születésszám alakulására.

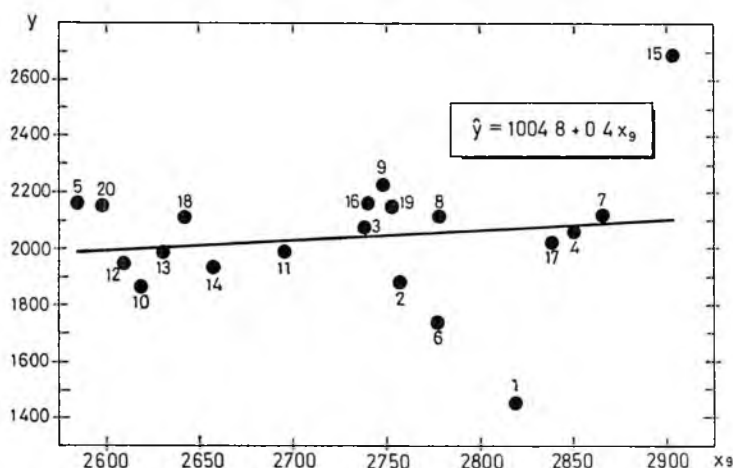
Ehhez azonban az is szükséges, hogy a nagylétszámú családok életszínvonalában mutatkozó jelenlegi erős és méltánytalan elmaradottság megszűnjön.

X. A termékenység és az egy főre jutó átlagos havi jövedelem közötti kapcsolat regressziós függvénye és a pontdiagram

Функция регрессии и точечная диаграмма корреляции между плодovitостью и среднемсячным доходом на одного человека

Function of regression and point diagram of the correlation between fertility and the per capita average monthly income

XI. A termékenység és az egy keresőre jutó munkából származó átlagos havi jövedelem közötti kapcsolat regressziós függvénye és a pontdiagram

Функция регрессии и точечная диаграмма корреляции между плодovitостью и происходящим из труда среднемесячным доходом на одного человека

Function of regression and point diagram of the correlation between fertility and the per capita average monthly income deriving from work

A teljes termékenységre ható tényezők súlyának matematikai-statisztikai vizsgálata

A termékenységre ható tényezők viszonylagos súlyának az ok-sági összefüggések és kölcsönhatások rendszerének vizsgálatára ma már a számítógépek alkalmazásával lehetővé válik az eddigieknél hatásosabb módszerek használata is. A továbbiakban e módszerek ismertetésével és az elvégzett számítások eredményeinek értékelésével foglalkozom.

Két modellt használok:

1. a többváltozós regressziós modellt,
2. az optimális regressziós egyenletet „Stepwise” módszerrel.

A többváltozós regressziós modell

Az előző fejezetekben meghatározott 9 magyarázó változó nagysága, illetve alakulása befolyásolja a teljes termékenység nagyságát. Az összefüggést lineáris modellben felírva:

$$y = X\beta + \varepsilon$$

ahol:

- y = az eredményváltozóra vonatkozó (20.1) oszlopvektor,
 X = a modellben szereplő magyarázó változók mátrixa (20.9),
 β = a modell ismeretlen paramétereit tartalmazó (9.1) oszlopvektor,
 ε = a hibavektor (20.1).

A β_i regressziós együtthatók e becsléseinek varianciája akkor lesz minimális, ha a magyarázó változók páronként korrelálatlanok. Ez azonban a közgazdasági gyakorlatban csak igen ritkán teljesül. Sokkal inkább jellemző a magyarázó változók páronkénti korreláltsága, illetve a multikollinearitás.

A multikollinearitás fő következménye az, hogy a becslés pontosságát csökkenti, nem lehet megfelelő pontossággal szétválasztani a különböző magyarázó változók hatását. Az F statisztika értékeiből az következik, hogy ezekkel a magyarázó változókkal való becsléseink pontatlanok lennének. Ismertek ugyanakkor olyan becslési eljárások is, amelyeket multikollineáris magyarázó változók esetében is használhatunk, ezek egy része azonban (a kollineáris változók kizárása miatt) információvesztéssel jár. A megoldást itt az jelenti, ha a modellben szereplő magyarázó változókat azok páronként korrelálatlan közös faktoraival helyettesítjük. Ebben az esetben ugyanis a két fő problémát kiküszöböljük:

1. nem az egymással korrelált változókat, hanem a független faktorokat használjuk a becsléshez,
2. nem változót hagyunk el, hanem kevés magyarázó erővel rendelkező faktorokat.

Ez az alapgondolata az *M. G. Kendall*tól származó ún. mester-séges ortogonalizálás módszerének.⁴ A módszer lényege az, hogy a faktoranalízis valamely módszerével meghatározzuk a faktorsúlyok mátrixát, ezekből új paraméterekeket alkotunk, majd transzformáció segítségével visszatérünk az eredeti modell paramétereire.

A többváltozós regressziós modell meghatározása a faktoranalízis eredményeinek felhasználásával

A faktoranalízist főfaktor módszerrel⁵ a KSH, SZIG, IBM 370/155—II. számítógépén végezték el. A faktorszámot illetően korlátozó feltételként a programba a közös faktorok saját értékének 1,0 értéket írtunk elő, így a számítások eredményeként 3 főfaktorhoz jutottunk, amelyek az összes szórásnégyzetnek több mint 87%-át magyarázzák. (2. sz. tábla)

⁴ A módszer részletes leírása megtalálható: *M. G. Kendall: a course in multivariate analysis* című könyvében.

⁵ Lásd: *Walter Jahn-Hans Vahle. A faktoranalízis és alkalmazása. KJK, Budapest. 1974.*

2. A faktorok hozzájárulása a változók összes szórásnégyzetéhez

Вклад факторов во все дисперсии переменных

Contribution of the factors to the total variance of the variables

Faktor	Saját érték	Egyedi %	Kumulált %
1. faktor	5,123	56,9	56,9
2. faktor	1,484	16,5	73,4
3. faktor	1,241	13,8	87,2

A három faktor faktorsúlyait használtuk fel a továbbiakban. A számítás 3 lépésben történt:

1. A normalizált modell reparametrizált alakjának becslése.
2. Az $a = K \pm b'$ transzformáció segítségével visszatérünk a normalizált modell paramétereire és így felírhatjuk a normalizált változókra vonatkozó modellt.
3. A normalizált változókra vonatkozó modellről visszatérünk az eredeti modellre.

Eredeti modellünk tehát:

$$\hat{y} = b_0 + b_1 X_1 + b_2 X_2 + \dots + b_9 X_9$$

$$\hat{y} = 7610,6 - 29,0 x_1 + 8,9 x_2 - 3,8 x_3 - 15,8 x_4 - 18,0 x_5 - 1,2 x_6 + 8,0 x_7 - 32,0 x_8 + 0,3 x_9.$$

Az eredmények értékelése

A többszörös lineáris regressziófüggvény együtthatói azt mutatják, hogy egy adott változó egységnyi növekménye mekkora növekedést (vagy csökkenést) idéz elő az eredményváltozónál, miközben a modellben szereplő többi tényezőváltozó értéke nem változik.

Esetünkben tehát a teljes termékenységet:

- a) legnagyobb mértékben pozitívan a mezőgazdasági aktív keresők arányának (X_2),
- b) leginkább negatívan a lakásellátottság (a 100 lakott lakásra jutó háztartások száma = X_8) és a 15–39 éves aktív kereső nők arányának (X_1) megváltozása befolyásolják.

Ha elfogadjuk, hogy a kiválasztott változók így hatnak, akkor a modellből megyénként meghatározott teljes termékenység és a tényleges termékenység különbsége alapján a 20 területi egységet 3 csoportra oszthatjuk:

1. Azoknál a megyéknél, amelyeknél az 1973. évi tényleges termékenység nagyobb, mint a számított, ott a termékenységre még további tényezők pozitívan hatnak. Ezek elsősorban az ország nyugati területei: Baranya, Fejér, Győr, Komárom és Veszprém megyék.

2. A 20 területi egységnek mintegy felénél az említett két termékenység közel azonos. Ezek a megyék az ország középső részében találhatók.
3. Az ország északkeleti megyéinek (Borsod, Hajdú, Heves és Szabolcs) tényleges termékenysége kisebb, mint ahogyan azt a figyelembe vett gazdasági és társadalmi változók alapján elvárhatnánk. Ez az eredmény tulajdonképpen ellentétes dr. Andorka Rudolf 1963. évi vizsgálatának eredményével, aminek oka nemcsak a két vizsgálat között eltelt 10 év alatt bekövetkezett változások lehetnek, hanem az is, hogy én még további (feltételezhetően) magyarázó változók hatását is megfigyeltem.

A területi egységek mintegy felénél tehát a tényleges termékenységet bizonyos tényezők pozitív, vagy negatív irányban eltérítik a kiszámított értékektől.

Ilyen ható tényezők lehetnek pl.:

- a) társadalomlélektani tényezők,
- b) népesedéspolitikai intézkedések — erre vonatkozóan a külföldi (főleg francia) demográfusok tapasztalatai is bizonyítják, hogy a népesedéspolitikai intézkedések közvetlen hatásával legalább egyenlő ereje van a népesség gondolkodására kifejtett közvetett hatásának. A születésszám növelésére irányuló intézkedések ugyanis elterjesztik azt a meggyőződést, hogy a gyermek a társadalom számára érték és megfordítva,
- c) történeti tényezők.

Itt említeném meg ugyanakkor azt is, hogy annak, hogy Szabolcs-Szatmár megyének következetesen magas és egyes déli megyéknek igen alacsony a termékenysége, más oka is van. A második világháborút követő ki- és betelepítések elsősorban Békés megyét, a Bácskát, Tolna és Baranya megyét, valamint a főváros környékét érintették, a ki- és bevándorlók termékenysége pedig természetesen módosítja az eddigi termékenység képét. Pl. a Békés és Bács megye egy részéből kitelepített szlovákok helyére azoknál alacsonyabb termékenységű felvidéki magyarokat telepítettek, így az egyébként is alacsony termékenységi kép még tovább romlott. Tolna és Baranya megye újonnan betelepített területein pedig egy kissé javult a termékenység azzal, hogy ide túlnyomórészt székelyek és csángók költöztek.

A székely vármegyék ugyanis az 1900-as Magyarország magas termékenységű megyéi közé tartoztak. Budapest környékén is részben betelepítés, de főleg az urbanizációs, átrétegződési hatások játszottak szerepet.

Szabolcs-Szatmár és Borsod-Abaúj-Zemplén megyék viszonylag magasabb termékenysége az előbbieken túl kapcsolatban lehet azal is, hogy itt megváltozott a különböző etnikai, vagy vallási csoportok, esetleg a cigányok aránya is.

A 20 területi egység közül 1973. évben csupán Szabolcs-Szatmár megye termékenysége volt elegendő a népesség bruttó reprodukciójához, a többi még ezt sem biztosította. Ennek ismeretében

felmerül a kérdés, hogy ha a tényezőváltozók az előbbiek szerint hatnak a teljes termékenységre, akkor hogyan lehet elérni, hogy a termékenység javuljon? Nehéz egyértelmű választ adni erre, a megoldás semmi esetre sem a fejlődés (városiasodás, iskolai végzettség emelés) leállítására. Elsősorban arra kell törekedni, hogy a fiatal nők kereső munkája és anyai szerepe ne kerülhessen konfliktusba egymással, továbbá a népesedéspolitika és propaganda segítségével a nagyobb családoknak kedvező társadalmi légkört kell kialakítani. (1974. évtől ez utóbbinál jelentős fejlődést tapasztalunk.)

Az optimális regressziós egyenlet meghatározása

Az előző fejezetben vázolt faktoranalízis eredményét felhasználó módszer elsősorban a jelen helyzet közgazdasági elemzésére alkalmas, előrejelzési célokra megfelelőbb az optimális regressziófüggvény.

Meghatározása lehetséges:

- a) valamennyi regressziós függvény alapján,
- b) „*Backward*” eliminációs módszer,
- c) „*Forward*” szelekciós módszer és
- d) „*Stepwise*” regressziós módszer segítségével.

Tanulmányomhoz a KSH SZIG IBM 370/155—II. számítógépén „*Stepwise*” módszerrel készítették el a teljes termékenység meghatározására az optimális regressziófüggvényt, az előbbiekben leírt kilenc magyarázó változónál kevesebbet, hetet figyelembe véve. (A népesség lakáshelyzetét és a jövedelmi helyzetét tükröző 2—2 mutató közül ugyanis kihagytam a teljes termékenységet, a kétváltozós korrelációs számítások szerint kevésbé befolyásoló 100 lakásra jutó háztartások számát és az egy keresőre jutó munkából származó jövedelmet, mint változókat.)

A „*Stepwise*” regressziós módszer lényege az, hogy az optimális becslést biztosító regressziós egyenlet lépésenként alakul ki, mégpedig minden lépésben egy új változó kerül az egyenletbe. A bekerülés egyik kritériuma az, hogy az illető változó szignifikánsan növeli-e a determinációs együtthatót. Ennek eldöntésére a F próba szolgál.

Külön meg kell vizsgálni azt is, hogy az adott változó nem lineáris kombinációja-e a többi független változónak.

Ennek az ún. multikollinearitásnak a mérésére a toleranciaszint szolgál. E két kritérium figyelembevételével építjük fel a regressziós modellt. A változónak az egyenletbe kerülési sorrendjét az szabja meg, hogy melyik változónak a legmagasabb az eredményváltozóval kapcsolatos (először) determinációs együtthatója, illetve (később) a parciális korrelációs együttható négyzete. Külön meg kell vizsgálni azonban azt is, hogy az illető változónak az egyenletbe kerülésével mennyire csökken a négyzetösszegek hibája.

Az 1973. évi adatok alapján a 20 területi egységre vonatkozóan, a teljes termékenységre optimális regressziós egyenletként, a követ-

kező regressziós függvényt kaptuk (az $F = 1$ korlátozó feltétellel):

$$\hat{y} = 1543,5 - 13,3 x_1 + 5,7 x_2 - 5,0 x_3 + 7,7 x_7$$

ahol:

- \hat{y} = a teljes termékenység (1000 nőre számítva),
- x_1 = az aktív kereső nők aránya a 15—39 éves nők között (%),
- x_2 = a mezőgazdasági aktív keresők aránya az összes aktív keresőkön belül (%),
- x_3 = a városi lakosság aránya (%),
- x_7 = a 100 szobára jutó lakók száma.

A teljes termékenység alakulását a hét változónk közül elsősorban ez utóbbi négy határozza meg, előrejelzéshez így ezeket kell figyelembe venni.

Ahhoz, hogy biztonsággal állítsuk, hogy valóban ezek a változók határozzák meg elsősorban a teljes termékenység területi különbségeit, tehát előrejelzési célokra ezeket vegyük főként figyelembe, ismernünk kell azt, hogy mennyire stabilak a regressziós együtthatók. Tehát arról kell meggyőződni, hogy az 1973. évi adatok alapján megállapított összefüggés vajon érvényesül-e egy következő, vagy egy korábbi időpontban. A rendelkezésre álló adatok lehetővé tették, hogy 1960. és 1970. évre is meghatározzuk az 1973. évihez hasonló módszerrel optimális regressziós egyenleteket.

$$\hat{y}_{1960} = 1011,2 - 17,0 x_1 + 7,9 x_7$$

$$\hat{y}_{1970} = 1925,4 - 23,9 x_1 + 6,8 x_2 - 9,3 x_3 + 34,8 x_4 - 0,4 x_6 + 3,2 x_7$$

$$\hat{y}_{1973} = 1543,5 - 13,3 x_1 + 5,7 x_2 - 5,0 x_3 + 7,7 x_7$$

ahol (a korábban leírtak mellett):

- x_4 = a 15 éven felüli női népességből a legalább az általános iskola 8 osztályát végzettek aránya (%),
- x_6 = az egy főre jutó átlagos havi jövedelem (Ft).

(Az egyenletekbe be nem került paraméterekre vonatkozó F próbák nem utaltak szignifikáns kapcsolatra.)

Mindhárom évben a teljes termékenység területi differenciáit elsősorban a női aktivitás (x_1) és a laksűrűség (x_7) határozta meg. A két utóbbi évben ugyanakkor szignifikánsan befolyásolta eredményváltozónkat az előbbin kívül még a mezőgazdasági aktív keresők (x_2) és a városi lakosság aránya (x_3) is. Az 1970-es évben még más további tényezők [az iskolázottság (x_4) és a jövedelmi szint (x_6)] is jelentősen hatottak a teljes termékenység alakulására, súlyuk azonban később csökkent. Előrejelzési célokra tehát az 1973. évre meghatározott regressziós függvényt célszerű figyelembe venni.

Következtetések

A gazdasági élet és a termékenység sokoldalú összefüggéseiből legmegbízhatóbban — számításaink szerint — a legfontosabbakat

a mesterséges ortogonalizálás és az optimális regresszióelemzés képes kiválasztani. Alkalmazásuk lehetővé teszi a termékenységet befolyásoló változók objektív kezelését és ugyanakkor feltárja a jelenségek közötti belső összefüggéseket. Gyakorlati alkalmazásuk a vizsgálat céljától függ. Amennyiben a jelen helyzet közgazdasági elemzése a cél, úgy a faktoranalízis eredményét felhasználó mesterséges ortogonalizálás módszer használata kerül előtérbe, ha pedig előrejelzés a cél, akkor az optimális regressziós egyenlet meghatározása bizonyul megfelelőbbnek.

Eredményeinkből kitűnik, hogy majdnem minden hatótényezőnek a jövőbeni változása a termékenység csökkenése irányában fog hatni. Ugyanis várhatóan továbbra is valamivel nő a 15—39 éves nem tanuló nők gazdasági aktivitása, emelkedik az iskolai végzettség, fokozatosan nő a városokban lakó népesség aránya, továbbra is lassan csökken a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya. A kétváltozós és többváltozós regressziós elemzések eredményeképpen mindezek a változások a termékenység csökkenésével járnának együtt. Ha a laksűrűséget magyarázó változónak tekintjük, akkor a zsúfoltság várható csökkenése is a termékenység csökkenése irányában fog hatni.

Tehát azt mondhatjuk, hogy a következő években és évtizedekben várható fejlődésnek ezek a folyamatai inkább a termékenység további csökkenését fogják előmozdítani.

Az egyetlen korrelációs kapcsolat, amely a jövőben a termékenység enyhe növekedésére engedne következtetni, az egy keresőre jutó munkából származó jövedelem és a termékenység pozitív összefüggése volt. Ez az összefüggés is azonban nagyon gyenge.

Természetesen nem állíthatjuk, hogy ezen összefüggések következtében a termékenység ténylegesen tovább fog csökkenni. A viszonylag alacsony determinációs együtthatók ugyanis arra engednek következtetni, hogy további tényezők is hatnak a termékenységre, amelyeket elemzéseimben nem tudtam figyelembe venni. Ilyen tényezők lehetnek:

- a) társadalomlélektani tényezők,
- b) népesedéspolitikai intézkedések,
- c) történeti tényezők.

Tehát ezekből az elemzésekből csupán azt a következtetést kívánom levonni, hogy bizonyos fejlődési tendenciák a termékenység további csökkenése irányában fognak hatni, és ezért erős ellenkező irányú hatásokra lesz szükség ahhoz, hogy a termékenység szintje stabilizálódjék, illetve a jelenlegi szinthez képest némileg felemelkedjék. Másszóval ahhoz, hogy a termékenység a jövőben elérje, illetve tartsa azt a szintet, amelyet a népesedéspolitikai koncepciók és határozatok meghozatalakor kívánatosként fogalmaztak meg.

Terület	Teljes termékenység	Az aktív kereső nők aránya a 15–39 éves nők között	Mezőgazdasági aktív keresők aránya	Városi lakosság aránya	A 15 éven feül női népességből legalább az általános iskola 8. osztályát elvégzettek aránya	A 18 éven feül női népességből legalább érettségizettek aránya	Egy főre jutó havi átlagos jövedelem	100 szobára jutó lakók száma	100 lakott lakásra jutó háztartások száma	Egy keresőre jutó, munkából származó jövedelem
1. Budapest	1456	77,5	2,7	100,0	67,2	26,9	1867	186	112	2818
2. Baranya	1883	62,7	24,9	50,9	51,7	16,1	1576	164	104	2757
3. Bács-Kiskun	2073	66,9	46,5	37,8	43,4	11,0	1597	174	101	2739
4. Békés	2062	66,2	38,3	32,2	43,6	11,9	1573	177	101	2850
5. Borsod-Abaúj-Zemplén	2169	57,4	20,4	39,0	48,4	13,4	1364	193	103	2585
6. Csongrád	1741	63,2	32,9	60,3	49,8	16,6	1615	176	105	2773
7. Fejér	2109	66,9	25,0	32,4	49,2	12,0	1617	189	102	2865
8. Győr-Sopron	2103	67,1	24,4	50,3	54,7	14,8	1638	187	105	2778
9. Hajdú-Bihar	2229	52,6	32,2	46,0	46,6	14,1	1432	202	103	2748
10. Heves	1869	61,1	24,8	30,6	43,8	12,5	1452	170	102	2618
11. Komárom	1992	67,3	16,0	48,7	52,2	13,5	1565	178	102	2696
12. Nógrád	1957	66,3	22,6	23,8	45,0	9,5	1479	173	100	2609
13. Pest	1998	69,5	21,8	17,7	49,2	11,5	1560	193	104	2632
14. Somogy	1938	66,1	36,7	26,0	44,9	11,3	1547	155	100	2657
15. Szabolcs-Szatmár	2689	53,1	42,0	19,5	43,4	12,1	1456	201	99	2903
16. Szolnok	2165	59,8	29,4	43,9	44,4	12,2	1470	181	104	2741
17. Tolna	2023	65,9	36,6	16,5	42,6	10,3	1556	157	102	2839
18. Vas	2103	65,3	25,9	34,3	51,7	14,9	1462	200	102	2642
19. Veszprém	2152	64,6	22,0	39,1	50,2	13,1	1543	182	103	2752
20. Zala	2154	67,0	35,0	32,0	45,2	11,7	1480	190	102	2598

A családi jövedelmek megoszlása a jövedelem forrása szerint
(százalék)

2. melléklet

Megnevezés	1967	1972
Munkaviszonyból	57,4	59,4
Mezőgazdasági termelőszövetkezetből	9,1	7,6
Háztáji (egyéni) gazdaságból	18,8	14,4
Egyéb munkából	2,6	3,4
Munkából származó jövedelmek együtt	87,9	84,8
Pénzbeni társadalmi juttatások	11,1	13,9
Egyéb családi jövedelem	1,0	1,3
Összesen	100,0	100,0

Az egy főre és egy fogyasztási egységre jutó személyes jövedelem, 1972.
3. melléklet

Gyermekek száma	Egy főre jutó havi átlagos jövedelem forint	Egy fogyasztási egységre jutó havi átlagos jövedelem 1972-ben a gyermek- telének %-ában
	Munkás, szellemi háztartásoknál	
0	2120	1860
1	1700	1640
2	1400	1490
3 és több	1130	1260
ebből: 4 és több	900	1040
Paraszti, kettős jövedelmi háztartásoknál		
0	1790	1600
1	1580	1560
2	1280	1390
3 és több	1070	1260
ebből: 4 és több	910	1070

IRODALOM

1. *Acsádi György*: Demográfiai táblamódszerek a termékenységi trendek mérésében. Demográfia, 1967/2.
2. *Dr. Andorka Rudolf*: A faktoranalízis alkalmazása társadalom-ökológiai vizsgálatokban. Szigma, 1976/3.
3. *Dr. Andorka Rudolf*: A születésszám szociológiai és közgazdaságtani összefüggései. Szociológiai Közlemények, 1972/1.
4. *Dr. Andorka Rudolf*: A termékenységet befolyásoló tényezők. Demográfia, 1967/1.
5. *Dr. Andorka Rudolf*: Társadalmi mobilitás. Demográfia, 1975/2—3.
6. Az 1966. évben házasságot kötöttek családtervezési, termékenységi és születésszabályozási magatartása 1966—1972 között. KSH, Budapest, 1974.
7. Bevezetés a demográfiába (Szerkesztő: *Dr. Szabady Egon*). KJK, 1963.
8. Családi jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben. Statisztikai Időszaki Közlemények, 351.
9. *Eiler Erzsébet*: A demográfiai tényezők szerepe a jövedelmek szóródásában, a főbb szociálpolitikai kérdések vizsgálata. Diplomamunka.
10. *Dr. Huszár István*: Népesedéspolitikánk időszéri kérdéseiről. Társadalmi Szemle, 1973/6—9.
11. *Kamarás Ferenc*: Az 1966. évben kötött házasságok 10 éves története. Kézirat.
12. *M. G. Kendall*: A course in multivariate analysis.
13. *Dr. Klínger András*: A népesedéspolitika területi vonatkozásai. Állam és igazgatás, 1973/5.

14. *Dr. Klínger András*: Az újabb magyar családtervezési vizsgálatok főbb eredményei. Statisztikai Szemle, 1975/2—3.
15. *Dr. Klínger András*: Magyarország népesedési helyzete. Statisztikai Szemle, 1977/1—2.
16. *Dr. Klínger András*: Magyarország népességstruktúrájának változása. Demográfia, 1975/2—3.
17. *Dr. Miltényi Károly*: Népesedéspolitikánk alakulása. Demográfia, 1975/2—3.
18. Népesedéspolitika Magyarországon. A Népeségstudományi Kutató Intézet Közleményei, 35.
19. *Dr. Szabady Egon*: A népesség reprodukciója, a termékenység alakulása az elmúlt harminc évben. Demográfia, 1975/2—3.
20. *Dr. Szabady Egon*: Gazdaság és népesedés. Gazdaság, 1970/4.
21. *Dr. Tamásy József*: Házasság—válás, családalakulás. A családok és háztartások összetétele. Demográfia, 1975/2—3.
22. *Valkovics Emil*: A népességfejlődés gazdasági hatásai. Demográfia, 1975/2—3.
23. *Valkovics Emil*: Gazdaságdemográfiai módszerek. Tankönyvkiadó, Budapest, 1973.
24. *Egon Vielrose*: A családi költségvetések és a születési arányszámok. Demográfia, 1967 2.
25. *Vita László*: A faktoranalízis közgazdasági alkalmazásának lehetőségeiről. Szigma, 1970/2.
26. *Dr. Vukovich György*: A városok és a községek népessége. lakásviszonyai. Demográfia, 1975/2—3.
27. *Walter Jahn-Hans Vahle*: A faktoranalízis és alkalmazása. KJK, Budapest, 1974.

СТАТИСТИЧЕСКОЕ ОБСЛЕДОВАНИЕ ФАКТОРОВ, ОКАЗЫВАЮЩИХ ВЛИЯНИЕ НА ПЛОДОВИТОСТЬ

Резюме

Одной из важных задач политики народонаселения является оказание влияния на плодovitость, определяющую перспективное развитие населения. Для этого нужно установить факторы, оказывающие влияние на плодovitость, далее способ их действия порядок их важности, потому что тогда

1. предоставляется возможность для прогноза плодovitости, в такой мере, в какой можно предсказать повлияющие факторы;
2. можно оказать влияние на плодovitость будущего в том случае, если можно изменять прямо или косвенно повлияющие факторы.

Демографическое обследование плодovitости можно проводить разными методами. Причины ее динамики можно исследовать, с одной стороны, путем наблюдения поведения лиц, а с другой стороны, на основе корреляций переменных. В первом случае спрашиваются планы по числу детей отдельных семей или наблюдается выполнение этих планов. Такими являются, например, обследования по плодovitости, планированию семьи и регулированию рождаемости Центрального статистического управления ВНР и Исследовательского института по демографии. Во втором случае анализируются математико—статистическими методами динамика какого-нибудь показателя плодovitости, его взаимосвязь с экономическими, общественными явлениями, процессами, и интенсивность корреляции на основе региональных данных или данных временных рядов.

- В статье автор анализировала данные путем
1. исчисления корреляции с двумя переменными,
 2. искусственного ортогонального анализа
 3. и оптимального регрессионного анализа.

19 комитатов и г. Будапешт представили собой единицы наблюдения, результативным фактором являлась их общая плодovitость, а объяснительными факторами считались следующие:

1. Доля самодеятельных женщин в общей численности женщин в возрасте 15—39 лет.
2. Доля самодеятельных лиц, занятых в сельском хозяйстве.
3. Доля городского населения.
4. Из женского населения в возрасте свыше 15 лет доля етх лиц, которые закончили не менее 8 классов общеобразовательной школы.

5. Из женского населения в возрасте свыше 18 лет доля тех, которые сдали по крайней мере экзамен на аттестат зрелости.
6. Среднемесячный доход на душу населения.
7. Среднемесячный доход, производящийся из труда на одного самостоятельного лица.
8. Число жителей на 100 комнат.
9. Количество домашних хозяйств на 100 заселённых квартир.

Из разнообразных корреляций между экономикой и плодovitостью можно выбрать самым надёжным способом — по статье — важнейшие корреляции путем искусственной ортогонализации и оптимального регрессионного анализа. Из результатов видно, что изменение в будущем почти всех повлияющих факторов будет способствовать снижению плодovitости. Однако, из относительно низких коэффициентов детерминации можно сделать вывод, что также и другие факторы оказывают влияние на плодovitость, которые автор не могла учитывать при анализе. Такими факторами могут быть:

- а) социально-психологические факторы,
- б) мероприятия политики народонаселения,
- в) исторические факторы.

Следовательно, из анализов можно сделать вывод, что известные тенденции развития будут вызывать дальнейшее снижение плодovitости. Из-за этого требуются действия противоположного направления для стабилизации уровня плодovitости или для его повышения, по сравнению с теперешним уровнем, другими словами, для того, чтобы в будущем плодovitость достигла уровня или сохранила уровень, который считался желательным при формулировке концепций и принятии решений политики народонаселения.

STATISTICAL SURVEY OF FACTORS AFFECTING FERTILITY

Summary

One of the important tasks of population policy is to affect fertility which determines the long-range population development. For this the factors influencing fertility, the way of their impact and the order of their importance must be stated, because in this case

1. the projection of fertility becomes possible — to an extent to which the influencing factors can be projected;
2. the future fertility can be affected — if the influencing factors themselves can be changed directly or indirectly.

The demographic study of fertility can be carried out with several methods. The causes of its development can be examined, on the one hand, by means of observing the individuals' attitude and on the other hand, on basis of the correlations between the variables. In the first case the individual families are asked about their plans concerning the number of children and the realization of these plans is observed, respectively. Such are e. g. the fertility-, family planning, and birth control surveys of the Hungarian Central Statistical Office and the Demographic Research Institute. In the second case the development of some indicator of fertility, the correlation of this indicator with the economic, social phenomena, processes and the intensity of the correlation, respectively are analysed on basis of regional or time series data, with different mathematical—statistical methods.

In the paper the autor analysed the data by means of

1. correlation calculation with two variables,
2. artificial orthogonalization,
3. optimal regression analysis.

The 19 counties and Budapest represented the observation units, the result variable is their total fertility and the explanatory variables are the following:

1. Proportion of economically active females among the 15—39 year old women
2. Proportion of economically active persons working in agriculture
3. Proportion of urban population
4. Of the female population over 15 years the proportion of those having completed at least 8 grades of the primary school
5. Of the female population over 18 years the proportion of those having passed a secondary school leaving examination
6. The per capita average monthly income
7. The per capita average monthly income deriving from work
8. Number of inhabitants per 100 rooms
9. Number of households per 100 occupied dwellings.

According to the article, the artificial orthogonalization and the optimal regression analysis can choose in a most reliable way the most important ones of the various correlations between economic life and fertility. The results show that the future change in almost all the affecting factors will contribute to the decrease in fertility. From the relatively low coefficients of determination, however, the conclusion can be drawn that also other factors influence fertility which could not be taken into consideration by the author in the analysis. Such factors may be the following:

- a) socio-psychological factors
- b) population policy measures
- c) historical factors.

Thus from the analyses the conclusion can be drawn that certain development trends will contribute to a further decline in fertility. Because of all this strong opposite effects will be necessary for the stabilization of the fertility level and for the increase in the present level, respectively, in other words, for the attainment and maintenance, respectively, of a fertility level in the future which, was formulated as desirable at the development of the conceptions and at the passing of the decisions of population policy.

**VÁROSOK ÉS VÁROSKÖRNYÉKEK NÉPESSÉGÉNEK
IDŐBENI ÉS KERESZTMETSZETI VIZSGÁLATA
MAGYARORSZÁGON 1870—1980 között**

DARÓCZI ETA

Bevezetés

Hazánkban a modern gépi nagyipar kiépülése a múlt század utolsó évtizedeiben kezdődött, az első világháborúig gyors, majd a felszabadulásig mérsékelt ütemben folytatódott. Az új társadalmi viszonyok között az iparosítás meredek ívben haladt előre, tartós lankadást e lendületben csak a legutóbbi években tapasztaltunk. A történelmi fejlődés, az ipar térhódítása, a társadalmi viszonyok átalakulása megváltoztatta életünket. E cikk keretein belül azokat a változásokat vizsgáljuk, amelyek a népesség csökkenése, illetve növekedése térbeli folyamataiban mentek végbe.

Ismeretes, hogy az ipari forradalom jelentős változást hoz a települések egymáshoz való viszonyában. A gépi nagyipar térben egyenetlen, kezdetben igen koncentrált fejlődése differenciálja, míg a munkamegosztás elmélyülése, az egymásra utaltság fokozódása integrálja a településeket. Megtörik az egyes települések, település-együttesek fejlődésének autonómiája. Hierarchikus településhálózati rendszer alakul ki. Ezek a változások fémjelzik a mai értelemben vett urbanizáció *előfeltételeit* a korábbi, történelminek nevezett város—falu fejlődéssel szemben. A folyamat elindításában a gyáripar a meghatározó, de nem marad az urbanizáció egyedüli előrevívője. A vasút már az iparosítás elején, később a tömegközlekedés, az áruszállítás egyéb korszerű formái és a modern hírközlés segítik a települések differenciálódását és integrálódását. Az ipar szerepe a települések alá- és fölérendeltségi rendszerének formálásában idővel gyengül, más tényezők pedig nő (ilyenek például az intézményi ellátás, az irányítási, politikai, tudományos-kulturális funkciók stb.).

A termelőerők időbeni fejlődése és az urbanizáció előrehaladása közötti kapcsolat tapasztalati úton is jól nyomon követhető. A társadalmi viszonyok és a felépítményi elemek hatása ugyancsak nyilvánvalónak tűnik, de ezt az összefüggést kevésbé ismerjük. Meg tudjuk-e vajon mondani, milyen területi vonások jellemzik a társadalom egyes

történelmi típusait? Volt-e egyáltalán elég ideje arra valamennyi eddig létező társadalmi-gazdasági alakulatnak, hogy sajátos, reá jellemző térszerkezetet alakítson ki, hiszen nemcsak nemzedékekre, *társadalmakra* örökítünk településeket, utakat... Ez egyre jobban így lesz, mert a mai, a holnapi technika időtálló konstrukciók létrehozására képes, és főleg tartós környezeti változásokat tud előidézni, a társadalom fejlődése ugyanakkor meggyorsul. A társadalmi viszonyok ugrásszerűen, míg a térszerkezet jellemzői állandóan, folyamatosan változnak. Hasonló a helyzet a termelőerőkkel is, de a térben sokkal lassabbak, s ritkán „forradalmiak” a változások. Mégis úgy érezzük, e *változásokat* kell előtérbe helyeznünk, ha különböző korok, időszakok területi vonásait kutatjuk. A *folyamatok* jellegzetesebbek, mert az állapot, a térszerkezet jobban kötődik a múlthoz, megszüntetve-megőrizve (helyenként inkább megszüntetve, másutt inkább megőrizve) viseli letűnt idők nyomait.

Most, amikor úgy látszik, visszavonhatatlanul lezárult az ipar gyors expanziójának korszaka Magyarországon, érdemes a kezdetekig (pontosabban nagyjából a kiegyezésig) visszanyúlva megvizsgálni, milyen térbeli átrendeződéssel járt e folyamat. Az iparosítás, a társadalmi átalakulás gazdaságtörténetből ismert szakaszainak urbanizációs jellemzőibe szeretnénk betekintést nyerni. (1) Egyetlen tényezőt vizsgálunk: a népesség alakulását figyeljük meg az elmúlt 110 év népszámlálásai közötti időszakokban. (2)

Kiemelten 26 városkörnyék (3) népességének időbeni változásával foglalkozunk, a központok nagyság-, illetve funkcionális jellege szerint általában három csoportba sűrítve őket, de úgy, hogy a központ—környék megkülönböztetés végig megmaradjon: Budapest, megyei városok, 20 egyéb központ, valamint ezek környékei. Röviden kitérünk egy-egy városkörnyék fejlődésének jellegzetességeire is. A városkörnyék megkülönböztetett vizsgálatát indokolja, hogy az urbanizáció jellegzetes vonásaként számontartott agglomerálódás előfutárának tekinthetjük a *város és környéke* közötti hierarchikus kapcsolatok erősödését, a városkörnyék összetartozásának kibontakozását. Ezen a folyamaton belül megkülönböztetett helyet foglal el a *napi munkába járás*.

A városkörnyék (a nemzetközi irodalomban használatos funkcionális városrégió) részeit képező *központi város* és a — napi munkába járás intenzitása alapján elhatárolt — *környék* demográfiai és gazdasági-társadalmi folyamatainak egymáshoz való viszonya volt a vizsgálat központi tárgya „A városnövekedés költségei” címet viselő országok közötti összehasonlító tudományos kutatási projektumban (4). A kutatás alapjául szolgáló koncepciók szerint a társadalmi-gazdasági fejlődés egyes szakaszaihoz tartozó tipikus városfejlődést éppen a központ—környék megkülönböztetésre épülő városrendszer belső dinamikája határozza meg, miszerint a városnövekedést (*urbanizáció*) szükségszerűen szétterülés (*szuburbanizáció*), majd hanyatlás (*dezurbanizáció*) követi. A népesség és a gazdasági tevékenység a városi életciklus korábbi szakaszában járó, kisebb központokba

decentralizálódik. A gazdasági fejlettség szintje a legnagyobb agglomerációk városfejlődési szakaszát határozza meg, de ez az összefüggés ismétlődni látszik országos szinten: néhány nagyváros stagnál-hanyatlak, és a közepesek nőnek.

Hazai kutatók részvétele e munkában, annak feltárása, hogy az általánosnak gondolt városfejlődési menetek mennyiben és hogyan érvényesültek Magyarországon, nagymértékben ösztönözte a városkörnyékek történelmi fejlődése iránti érdeklődést (5).

Természetesen nem hagyjuk figyelmen kívül a 26 városkörnyéken kívül eső („komplementer”, „egyéb”) területek (I. ábra), a „városok összesen” és a „községek összesen”, valamint az ország össz népességének alakulását, de ezeket többnyire viszonyítási alapként kezeljük. Azt reméljük tehát, hogy ha nemcsak városokat és községeket, hanem munkaerővonzási központokat és ingázási övezeteket, városkörnyékeket különböztetünk meg, és ezek népességének történelmi alakulását is vizsgáljuk, árnyaltabban tudjuk jellemezni az iparosodással járó urbanizációs folyamatokat.

Kiinduló kérdéseink a következők:

Kimutatható-e szakaszosság az urbanizációban, és ha igen, ez milyen összefüggést mutat az aggregált társadalmi („országos”) fejlődés szakaszaival? Mennyiben élnek tovább, és mennyire változtak meg a második világháború előtti urbanizációs tendenciák? Megfigyelhető-e háború utáni „helyreállítási periódus” a városok növekedésében? Követik-e a kisebb városok a nagyobbak fejlődésének menetét, vagy másképpen fogalmazva: maguk után húzzák-e a hierarchia csúcsán levők a lejjebb állókat? Milyen gyors a „növekedési minták” tovagyűrűzése? Milyen hatással vannak a városok közvetlen környékük népességének változására? Független-e a hatás milyensége a város nagyságától? Milyen térbeli koncentrációs-dekoncentrációs centralizációs-decentralizációs folyamatok érvényesültek a vizsgált periódusban?

A népességnövekedés trendvonalai

A fejlődésnek a születésre és a halálózásra gyakorolt változó hatása eredményeképpen hosszú távon az össznépesség növekedésének egy lassú, egy gyors és egy lassú szakasza különböztethető meg, trendvonala tehát logisztikus függvényvel jellemezhető. A növekedés vonalának menetét a nagy társadalmi megrázkódtatások (járványok, háborúk, tömeges kivándorlás) bemetszik, de jellegét általában nem változtatják meg, legfeljebb a trend paramétereit módosítják. A gyors népességnövekedés nagyjából a modern gépi nagyipar kiépülésének időtartalmával esik egybe, íve ebben a történelmileg viszonylag rövid szakaszban exponenciális vagy lineáris (6).

Hazánkban különösen rövid volt a gyors népességnövekedés időtartama: az 1880—1910 közötti évekre korlátozódott. Űteme ekkor is valamivel alacsonyabb volt, mint Nyugat-Európáé, vagy a déli, keleti szomszédainké az ipari forradalom idején. A sajátos magyar

demográfiai magatartás mellett csökkentette a növekedést az 1870-es évek elején lejátszódott nagy kolerajárvány, a viszonylag elmaradott egészségügyi ellátás miatt lassan csökkenő halálozási ráta és a népszaporulat egyötödét, egynegyedét felemészítő kivándorlás. A későbbiekben, főképp a születési arányszám csökkenése miatt, egyre lassult a népesség gyarapodása. A születések tekintetében ki-magasló ötvenes években is alig volt magasabb a népességnövekedés, mint a háborút megelőző két évtizedben. Oly mértékben pótolni ezzel a háborús veszteségeket, hogy akár a két világháború közötti — a korábbinál már lényegesen lassabb — növekedés irányvonala „helyreálljon”, nem lehetett. Lényegében az ötvenes években is *folytatódott* tehát a népességnövekedés ütemének lassulása, a harmadik nagy demográfiai szakaszba való átmenet. A vizsgált 110 év alatt az *össznépesség* változásának görbéje valójában enyhén görbülő konkáv paraboláív-szakaszt ír le (II. ábra), az ipari fejlődés és a népességyarapodás üteme közötti összhang már a század első felében felbomlott.

Az a tény, hogy az iparosítás felszabadulás utáni új hulláma idején a népességnövekedés más fázisban volt, mint a tőkés gyáripar kiépülésekor, és ezzel a körülménnyel jó ideig sem az iparfejlesztés, sem a városfejlesztés nem számolt, nagymértékben befolyásolta a népesség térbeli átrendeződésének jellemzőit.

Az ország össznépességének egyenetlen (az abszolút és a relatív növekedést tekintve is csökkenő intenzitású) változása különféle térbeli fejlődési tendenciák eredője. A településcsoportok és az egyes települések mindenkorai tényleges népességére számított trendvonalak vizsgálatával, valamint a viszonylag zavartalan időszakok, vagyis a századforduló körüli két évtized és a II. világháborút megelőző húsz év kiemelkedő népességnövekedéseinek továbbvezetésével azt vizsgáljuk, mely települések, településcsoportok mutattak a vizsgált időszakban kiegyensúlyozott, stabil növekedést, melyek népességszám-változása módosult jelentősen az idő folyamán, és mindez hogyan függ össze a települések nagyságrendi-funkcionális jellemzőivel, térbeli helyzetükkel (központ, környék, egyéb), illetve a társadalmi-gazdasági fejlődés egymást követő szakaszaival.

Városok és községek

Első megközelítésben úgy tűnik, hogy a demográfiai, gazdasági és politikai változások nem rendítették meg a városi *össznépesség* kiegyensúlyozott növekedését, az a körülményektől kevésbé befolyásolva, makacsul haladt előre. A 87 város (7) együttesének mindenkorai adatokból számított trendvonala szerint a növekedés viszonylag *egyenletes mértékű, lineáris* volt (II. ábra). Népességük évente átlagosan 35 ezer fővel gyarapodott, ami az országos átlagos népességnövekedés mintegy kétharmadát tette ki. Az a tény, hogy a fejlődés menete az időszak *egészét* tekintve azonos mértékű (lineáris),

nem pedig azonos ütemű (exponenciális) volt, összhangban van a vizsgált időszak egészére jellemző csökkenő *ütemű* országos népességnövekedéssel (IV. ábra). Az 1949-et követő időszakban a városok évi átlagos abszolút növekedése (55 ezer fő) meggyorsult ugyan: nemcsak az időszak egészének átlagánál volt magasabb, hanem a kiemelkedő gyarapodást mutató 1890—1910 és 1920—1941 évek hasonló adatánál (44 ezer fő) is. Ennek következtében 1980-ban 4,5 százalékkal (233 ezer fővel) *több* volt a 87 város lakóinak száma, mint amennyi a mindenkori adatok lineáris trendjének erre az évre számított értéke. Ha azonban a már említett korábbi kiemelkedő időszakok átlagos növekedését vezetjük 1941-től tovább, 1980-ra több mint 5,6 millió főt kapunk városi népességgként, amelynél a tényleges érték 3,9 százalékkal (218 ezer fővel) *kevésbé* volt. A városi népességnövekedés felszabadulás utáni gyorsulása tehát felfogható egy olyan helyreállítási periódus-szakasznak, amelyben a korábbi zavartalan fejlődésment igyekezett újra érvényre jutni. Az elmondottak alapján 1980-ban ez a periódus még nem ért véget. Ha az általunk vizsgált városi népességnövekedése ezután is az 55 ezres évi átlaggal folytatódna, a „helyreállítás” az ezredfordulóig, míg pl. évi 70 ezres növekedés esetén a nyolcvanas évek végéig tartana, és akkor simulna a fejlődés menete a korábbi kiemelkedő, de mégis kisebb növekedések vonalához.

A kérdés természetesen az, hogy indokolt-e a vizsgált 87 város 1890—1910 és 1920—1941 közötti növekedését tartós tendenciaként értékelni, kivetíteni egy olyan időszakra is, amikor a gyors iparosítás már nem jellemző. Ez attól függ, hogy a természetes szaporodás (az ország össznépessége) hogyan alakul, továbbá fennmarad-e a városok népességvonzó ereje. Az országos népesség 110 éves idősorából számított parabolikus trend folytatódása — mely szerint Magyarország lakóinak száma mintegy 100 év múlva, 12,5 milliós nagyságnál érné el maximumát — a demográfiai számítások szerint teljesen lehetetlen, hiszen rövid távon az egyszerű reprodukció tartós biztosítása sem érhető el. E szerint nem valószínű, hogy a városok a korábbiakhoz hasonló mértékben gyarapodjanak. A városok lakóhelyvonzereje azonban az elkövetkezendő néhány évtizedben valószínűleg megmarad, amennyiben a dinamikus fejlődő tevékenységek továbbra is a városokba települnek, és ha hamarosan nem épül ki az ország egészét, vagy akár a városok környékét átfogó, jól működő műszaki és szervezeti — például információs — hálózat, amely megkönnyítené a községek kapcsolatát a városokban zajló élettel. Ahhoz, hogy a rendszeres kapcsolattartás ne okozzon elviselhetetlen terhet, az életkörülmények jelentős javulása szükséges (jövedelem- és szabadidőbőség). A városihoz hasonló életvitel folytatása a községekben ma túlságosan fáradságos és költséges, és ezek a terhek inkább nőnek, mint csökkennek. Feltételezésünk szerint ezért a városi népesség lineáris növekedése egyelőre folytatódni fog, bár valószínűleg a trend szerintinél alacsonyabb szinten. Ez természetesen csak a városok *össznépességére* érvényes, annál inkább, minél több települést vonunk a vizsgálat során a városok közé. Ez a fejlődés

ugyanis — mint később látni fogjuk — egymástól jelentősen eltérő tendenciák összeződésének következménye.

Az országos és a városi népesség növekedési jellemzői már sejtetni engedik, hogy a *községek* népességének alakulása volt a legkiegyensúlyozatlanabb, a demográfiai és minden társadalmi-gazdasági változás érzékenyen érintette ezt a településcsoportot. A megváltozott viszonyok között a városok számára a korábbi trendhez való igazodás csak úgy volt lehetséges, hogy a községek fejlődésmenete irányt változtatott (II. ábra). Abszolút növekedésük 1880—1890 között még nagyobb volt, mint a városoké összesen, de százalékos változásuk végig kisebb, és egyre csökkenő. 1880 és 1930 között — a háborús évtized kivételével — évi átlagos gyarapodásuk 31—37 ezer fő között ingadozott, megközelítőleg lineárisnak mondható, de már a harmincas években jelentősen eltért ettől. 1960-ig csaknem szabályos, lefelé hajló parabola-ívet ír le a községi népesség görbéje. Az idősor valamennyi értékéből számított trendvonal szerint a maximum 1969-ben, 5,5 millió lakosnál következett volna be. A tényleges népességalakulás ettől eltért. A tetőzés korábban és magasabb népességszám mellett történt, de ennél lényegesebb eltérés, hogy az ezt követő népességcsökkenés nem parabolikusan, hanem lineárisan, vagyis jóval rohamosabban valósult meg. A hatvanas-hetvenes években a községek népessége évente átlagosan 16—17 ezer fővel csökkent. A csökkenés lassítása fontos feladat, amelynek eléréséhez nem elegendő a községi lakosság helybentartását szorgalmazni. Az egészséges társadalmi mobilitásnak fontos összetevője a faluból városba költözés, ezt megállítani nem is lehet, nem is szabad. Lényeges azonban, hogy kiegyensúlyozottabb legyen az áramlás, hogy kedvezőbbek legyenek a városból községbe költözés, illetve a visszaáramlás feltételei. Erre a nagyobb és a városok közelében fekvő községeknél van reális lehetőség.

Ha a népesség alakulását nem az egész időszakra általában, hanem az egyes népszámlálások közötti periódusonként vizsgáljuk, *a városok együttesére nézve kettő, a községeknél három fő fejlődési szakaszt* különböztethetünk meg (VI. ábra). A városoknál a viszonylag rövid, 1870—1910 közötti exponenciális szakaszt egy azóta is tartó egyenletes, lineáris növekedés váltotta fel. A községeknél egy hosszabb, nagyjából a huszas évek végéig húzódó lineáris szakasz után egy csökkenő ütemű (parabolikus) növekedés következett, amelyet az ötvenes évek végétől egy lineárisan csökkenő szakasz folytatott. 1880—1910 és 1949—1980 között *a városokba tömörülés intenzitása*, vagyis a városi népesség *arányának* növekedési üteme egyaránt magas, közel azonos mértékű volt (évi 0,74, illetve 0,73 százalék). Lényeges különbség, hogy az utóbbi évtizedekben ez a községi lakosság csökkenésével párosult. E két időszak közötti lassú gazdasági fejlődés idején a koncentráció jóval mérsékeltebb volt, a huszas években a legalacsonyabb. Ekkor mindkét fő településcsoport lineárisan, és az országgal közel azonos ütemben gyarapodott.

Központok és egyéb városok

A városok e két csoportjára külön-külön is az egyenletes növekedés jellemző. Az előrehaladottabbak, a hierarchia csúcsát alkotó 26 központ esetében az időszak egészét tekintve dinamikus, de lassuló ütemű (lineáris), míg a 61 egyéb város együttesénél mérsékelt, de állandó ütemű (exponenciális) növekedés érvényesült inkább (II. ábra). Ha a tényleges adatokból számított évi átlagos abszolút és relatív növekedéseket összevetjük (2. és 3. tábla), (IV. ábra), az időszak elején a központok exponenciálisan, az egyéb városok pedig lineárisan növekedtek, és egyértelműen a II. világháború után fordult meg a helyzet, és vált meghatározóvá az egész vizsgált periódus számára. Azt mondhatjuk tehát, hogy a nagyobb városok korábbi fejlődési mintája mintegy átgyűrűzött a kisebbekre (VI. ábra).

A 26 központ népessége a 110 év alatt évente átlagosan 29 ezer fővel gyarapodott, ami az összes városi növekedésnek 83,1 százaléka. Az 1949-et követő időszakban az évi átlagos növekedés (43,5 ezer fő) meghaladta ezt, valamint a kiemelkedő 1890—1910 és 1920—1941 évek átlagát (38 ezer fő). Ha ez utóbbit 1941-től továbbvezetjük, 1980-ban a 26 központ népességére 4 360 000 főt kapunk, amelynél a tényleges érték 7,4 százalékkal (323 ezer fővel) kevesebb volt. A központok növekedése lényegében már a hetvenes években — tehát mielőtt a „helyreállítás” befejeződött volna — visszaesett a korábbi kimagasló, de a háború utáninál alacsonyabb szintre. Mivel a jövőben sem várható erőteljesebb növekedés, megállapíthatjuk, hogy a központok összességére vonatkozóan nem lehet szó a korábbi fejlődésmenet folytatódásáról, hanem új tendencia van kialakulóban. Egy rövid exponenciális és egy hosszabb lineáris szakasz után a központok népessége egyre csökkenő ütemben, valószínűleg konkáv paraboláiv mentén növekszik tovább. A központok vizsgált csoportjai közül ez egyelőre csak Budapestnél következett be (II. ábra). Az a tétel, miszerint minél magasabban áll a nagyságrendi hierarchiában egy központ, annál hamarabb várható a növekedés lassulása (a decentralizáció kezdete), jól kimutatható a központok hármas tagolásán (Budapest, megyei városok, egyéb központok) keresztül (V. és VI. ábra):

— A főváros már az ötvenes években *parabolikus* szakaszban volt: mind a százalékos, mind az abszolút népességnövekedése messze elmaradt a korábbi kiemelkedő évektől, „*helyreállítás*” helyett *irányváltoztatásról* van szó.

Budapest felszabadulás utáni növekedése nem azért volt tehát túlzott, mert példátlan lett volna, hanem azért, mert — a háborús pusztítások és a lassú építkezések miatt — nem volt elegendő lakás a minimális igények kielégítésére sem, az igények pedig, a meghirdetett szociálpolitikai célok és a legnépesebb dolgozó osztályok felemelkedése miatt gyorsan nőttek, továbbá azért, mert a korábbi aránytalan településfejlődés, a főváros túlsúlya nyomasztóvá, gazdaságilag és politikailag is tarthatatlanná vált.

— A *megyei városok* fejlődésére az időszak egészét tekintve a viszonylag egyenletes ütemű, évi átlagban 1,28 százalékos *exponenciális* fejlődés jellemző (II. ábra). Az 1880—1910 közötti kiemelkedő növekedési ütemek átlagát (1,97%) azonban a központok e csoportja 1949 után nem tudta elérni. A hatvanas években is csak megközelítette ezt, a hetvenes években pedig inkább lineáris, azaz csökkenő ütemű volt a gyarapodás (V. ábra). Az ellenpólusoknak szánt megyei városok kiemelt fejlesztése a hatvanas években megkésített kísérlet volt arra, hogy a főváros korábbi dinamikája itt folytatódjon. Ez nem sikerülhetett, nem nyújtott hozzá kellő alapot e központok korábbi, kiemelkedőnek semmiképp sem nevezhető fejlődése, továbbá az a körülmény, hogy olyan időszakban került erre sor, amikor a népszaporulat a legalacsonyabb volt. Végül is a megyei városok *háború előtti saját fejlődésmenete sem állt helyre*, és erre a jövőben sincs kilátás.

— A *20 kisebb központ* a vizsgált 110 év alatt átlagosan alig lassabban (évente 1,24 százalékkal), szintén *exponenciálisan* gyarapodott (II. ábra). A kiemelkedőnek számító 1880—1910 közötti évek átlagos növekedési üteme (1,57 százalék) nem volt sokkal magasabb ennél, az 1949-et követő gyors fejlődés pedig (évi 2,20 százalék) messze túlszárnyalta ezt (V. ábra), s így a legmagasabb növekedési ütemmel továbbvezetett trend is helyreállt az időszak végére, 1979—80 táján. A jövőben a fejlődési dinamika lassulása, lineárisává válása várható.

A *61 egyéb város* népességalakulása legjobban *exponenciális* görbével jellemezhető, s ez a tendencia még tart (II. ábra). Növekedési ütemük — az időszak valamennyi adatából számítva — csupán fele akkora, mint a kisebb központoké, évente 0,63 százalék. A felszabadulás előtti legmagasabb növekedési ütemeket 1880—1910 között érték el, az átlag ekkor 0,97 százalék volt. Ezt 1941-től továbbvezetve 1980-ra 1 510 000 főt kapunk, aminél a tényleges népességszám 131 ezerrel, vagyis 8,7 százalékkal volt alacsonyabb. *A korábbi zavartalan fejlődésmenet tehát még nem állt helyre*, de ez minden valószínűség szerint bekövetkezik. Amennyiben az 1970—80 közötti évi átlagos 1,21 százalékos növekedésük folytatódik, 40 éven belül eléri a felszabadulás előtti legmagasabb növekedési rátákkal továbbvezetett trend szerinti népességszámot.

A városok össznépességének egyenletes növekedése a hierarchikus szintenként eltérő, esetleg éppen ellentétes tendenciák eredője, úgy maradt fenn, hogy a nagyobbak fejlődésmenetének *jellege* a kisebbekben folytatódott (VI. ábra). A természetes szaporodás csökkenő üteme miatt a hasonló jellegű növekedésre való áttérés legfeljebb azonos, de inkább kisebb dinamika átvételét jelentette. A főváros eddigi leggyorsabb növekedése évente átlagban 4,4 százalék, a megyei városoké 2,5 százalék, a kisebb központoké szintén 2,5 százalék, míg az egyéb városoké 1,2 százalék volt. A fejlődésmenetek továbbgyűrűződése az idő múltával nem volt szabályosan lépcsőről-lépcsőre lefelé haladó. A megyei városok ugyanakkor

1. Településcsoportok jelenlevő népességének jellemző trendfüggvényei,
1870—1980.

Характерные функции тенденции наличного населения групп
населенных пунктов

Characteristic trend functions of population change by groups of settlements
(1870—1980)

Településcsoport	lineáris	A trend jellege parabolikus	exponenciális
Magyarország		$y = 4\,693\,992 + 73\,192x - 171x^2$ $R^2 = 0,9926$	
87 város	$y = 1\,258\,727 + 35\,351x$ $R^2 = 0,9835$		
Községek		$y = 3\,355\,213 + 42\,379x - 211x^2$ $R^2 = 0,9722$	
26 központ	$y = 635\,702 + 29\,355x$ $R^2 = 0,9852$		
Budapest		$y = 175\,947 + 24\,170x - 67x^2$ $R^2 = 0,9851$	
Megyei városok			$y = 196\,772 \cdot 1,0128^x$ $R^2 = 0,9789$
20 kisebb központ			$y = 271\,224 \cdot 1,0124^x$ $R^2 = 0,9736$
61 egyéb város			$y = 656\,121 \cdot 1,0063^x$ $R^2 = 0,9725$
26 környék	$y = 1\,285\,278 + 11\,659x$ $R^2 = 0,9852$		

Településcsoport	lineáris	A trend jellege parabolikus	exponenciális
Budapest környéke			$y = 249\,921 \cdot 1,0110^x$ $R^2 = 0,9919$
— agglomeráció			$y = 60\,767 \cdot 1,0166^x$ $R^2 = 0,9890$
— egyéb	$y = 179\,624 + 2\,422x$ $R^2 = 0,9912$		
Megyei városok környéke		$y = 323\,744 + 2\,854x - 10x^2$ $R^2 = 0,9786$	
20 kisebb központ környéke		$y = 671\,726 + 8\,649x - 35x^2$ $R^2 = 0,9788$	
Városok környékén kívüli községek		$y = 2\,194\,995 + 28\,794x - 183x^2$ $R^2 = 0,9417$	

ahol: y = a népesség száma, főben.
 x = az évek száma, 1870 = 1.

(1890—1900 között) nőttek a leggyorsabban, amikor Budapest, és csak 1910-ig mutattak az egyéb központoknál magasabb növekedési ütemet. Ezután a kisebb központok már mindig velük azonos, vagy náluk gyorsabb ütemben gyarapodtak. A hatvanas években is ez volt a helyzet. Nemcsak a Budapest és a megyei városok közötti jelentős nagyságrendi és minőségi különbség gátolta tehát, hogy az utóbbiak igazi ellenpólusokká váljanak, hanem egy kiterjedt, átfogó városálózat kiépülésének szükségessége is. A történelmi okokon kívül ezek a sajátos körülmények eredményezték a városálózat aránytalan népességszám szerinti eloszlásának fennmaradását.

Koncentráció és dekoncentráció a városok és a központok körében

A városok hierarchikus csoportjai között egy-egy perióduson belül mutatkozó fejlődési eltérések és az eltérések időbeni változása eredményeképpen alakul nagyságrendi eloszlásuk. A legnagyobb mérvű átstrukturálódás a vizsgált időszak első, illetve utolsó évtizedeiben zajlott le, de más-más irányban.

Az időszak legelején, 1870-ben a később várossá váló 87 település népességkoncentrációja közepes mértékű ($K = 52,7\%$), s a nagyságrendi hierarchia is alig tér el a szabályostól (8). A nagyság sorrendjében Budapest után következő 13 város (III/a. és III/b. ábra) népessége kisebb annál, mint amennyi szabályos hierarchia esetén lenne, a vizsgált települések többsége azonban (a 4—21 ezer közöttiek mind) nagyobb, mint amennyi a főváros népessége és rangsorszámuk után következne. A közepes kisvárosok (települések) túlsúlya miatt a népességszám és a rangsorszám logaritmusai közötti összefüggést érzékeltető egyenes a 45° -osnál valamivel enyhébb lejtésű: $q = 0,9827$ (III. ábra). Az első ránézésre a szabályoshoz igen közel állónak tűnő struktúra azonban inkább ingatag, mint szilárd állapotot takar. A nagyobbakat Budapest túlsúlya nyomja, a kisebbek közötti nagyságrendi hierarchia pedig kialakulatlan. A 26 központ körében — amelyek közül három a 45—54., öt pedig a 76—83. közötti helyeken állt a rangsorban ebben az időben (III/a. és III/b. ábra) — a koncentráció jóval erősebb ($K = 58,2\%$). Budapest „szabálytalan” kiemelkedése, ami a városok összességére nézve még nem volt kimutatható, már ekkor élesen jelentkezik a nagyobb települések között. Jól érzékelteti ezt a központok nagyságának és sorszámának logaritmusai közötti függvényegyenes meredeksége, amely közel 52° -os ($q = 1,2665$).

A századvégi gyors iparosítás Budapest elsőrendűségét erősíti meg. A kezdeti, kiforratlan településstruktúra szinte pillanatok alatt alakul át olyanná, amelyben a főváros egyértelműen dominál, amelyben a vizsgálatban szereplő minden település kisebb, mint amennyi hasonló méretű legnagyobb város és „szabályos” hierarchia esetén lenne. 1870 és 1910 között megkétszereződik a városok népessége. Rendkívül erőteljes a koncentrálódás, üteme 1900-ig egyre

fokozódik, és még a század első évtizedében is igen gyors. A vizsgált hierarchikus szerkezetben (Budapest, megyei városok, egyéb központok, egyéb városok) magasabb szinten állók az alattuk levőknél sorra gyorsabban növekednek (3. tábla) (IV. és V. ábra). A 26 „központ” 87 „város” közötti 1870-es átlagos rangsorszám (32,2) 1910-re 26,1-re csökken. Hét központ továbbra is a középsőnél kisebbek között van (Szekszárd a 44., Zalaegerszeg a 46., Veszprém a 47. és Ózd az 52.), de csak Dunaújváros, Komló és Kazincbarcika kullog a sor végén, a 81—83. helyeken (III/a. és III/b. ábra). A 87 város körében a koncentráció gyorsabb, mint a központoknál: 1870—1910 között a 87 város esetében évente átlagosan 0,44 százalékkal, a 26 központnál 0,39 százalékkal nőtt a K mutató értéke. A koncentráció fokozódásának ha nem is egyetlen, de legfontosabb tényezője a főváros rendkívüli megnövekedése: a jelenlegi határon belüli népesség több mint 3,5-szeresére gyarapodik, Budapest nagyvárosból milliós metropolisszá nő. Dominanciája jobban erősödik az összes „város”, mint a „központok” körében, de továbbra is jelentősebb az utóbbinál. (A q évi átlagos növekedése a „városok”-nál 0,53%, a „központok”-nál 0,48%.) A nagyságrendi szerkezet egyre távolodik az 1870-es „álszabályostól”, a legnépesebb város és az utána következők közötti meredek szakadékkal jellemezhető struktúra válik tipikussá.

Az 1870—1910 közötti tendencia minden említett részletét tekintve (gyorsuló koncentráció, Budapest fokozódó elszakadása a többiekétől, mindkét folyamat erőteljesebb jelentkezése a városok összességére, mint a központokra nézve stb.) *folytatódik az 1910—1941 közötti évtizedekben*. Lényeges különbség csak a mértékekben van, a folyamat *a korábbinál jóval mérsékeltebb ütemben* halad előre. 1910—1941 között a koncentráció (K mutató) fokának évi átlagos növekedése a városoknál 0,18 százalék, a központoknál 0,10 százalék a „szabályos” hierarchiától való fokozódó eltérés dinamikáját jelzi a q mutató nagyságának évi 0,17, illetve 0,12 százalékos változása. Ebben a periódusban alig csökken a központok átlagos rangsorszám: 1941-ben 24,3. Ózd, Salgótarján és Tatabánya helyezése lényegesen javul, de több központé romlik, Békéscsaba, Székesfehérvár, Nyíregyháza és Szolnok legalább három hellyel, Szekszárd pedig a 44-ről az 50-re esik vissza. A települések vizsgált hierarchikus csoportjai közül a főváros növekedési üteme marad a leggyorsabb. A megyei városok korábban sem túl nagy előnye a többi központtal szemben megszűnik, népességdinamikájuk megközelítőleg azonos. Az egyéb városok azonban továbbra is jelentősen elmaradnak tőlük, csak fele olyan gyorsan szaporodnak, alig haladva meg a községek növekedési ütemét.

2. Településcsoportok évi átlagos népességnövekedése (fő)¹

Среднегодовое увеличение населения групп населенных пунктов (чел.)

Average annual population change by groups of settlements (persons)

Településcsoport	Időszak										
	1870—1880	1880—1890	1890—1900	1900—1910	1910—1920	1920—1930	1930—1941	1941—1949	1949—1960	1960—1970	1970—1980
Magyarország	28 398	68 016	84 506	75 770	37 476	69 823	62 577	—14 055	68 750	36 105	38 744
87 város	17 337	30 768	52 442	44 590	23 339	35 672	43 892	—26 790	57 125	53 391	55 002
Községek	11 561	37 248	32 064	37 180	14 137	34 151	18 685	12 735	11 625	—17 286	—16 258
26 központ	13 601	23 505	44 724	37 364	19 278	31 681	38 639	—23 732	46 500	44 277	39 323
Budapest	9 147	15 737	30 136	24 902	12 157	21 084	26 770	—15 470	19 481	14 048	5 743
Megyei városok	1 460	3 624	6 925	5 980	2 897	4 996	5 370	—2 659	9 780	12 442	11 171
20 kisebb központ	2 994	4 143	7 664	6 481	4 224	5 601	6 499	—5 603	17 240	17 784	22 408
61 egyéb város	3 736	7 263	7 718	7 226	4 061	3 991	5 253	—3 058	10 624	9 114	15 679
26 környék	5 520	13 784	13 577	15 149	8 741	17 019	10 391	4 768	15 777	7 475	4 638
Budapest környéke	1 327	3 111	4 389	6 389	3 958	5 953	4 841	89	8 857	10 216	9 307
— agglomeráció	331	935	1 586	2 905	1 415	3 279	3 739	—659	4 886	7 448	6 830
— egyéb	996	2 176	2 803	3 484	2 543	2 674	1 102	748	3 971	2 768	2 477
Megyei városok környéke	918	2 627	2 371	2 360	924	3 302	1 400	1 284	1 971	—431	—991
20 kisebb központ környéke	3 276	8 046	6 818	6 400	3 859	7 764	4 150	3 395	4 950	—2 309	—3 678
Városok környékén kívüli községek	6 299	24 517	19 537	17 107	6 230	18 023	9 019	7 969	—1 497	—21 629	—17 479

¹Jelenlévő népesség az 1978. január 1-i közigazgatási állapot szerint. Az 1980-as adat az 1970-es jelenlévő népességszámnak a lakónépesség indexével továbbvezetett értéke.

3. Településcsoportok évi átlagos népességnövekedése (‰)²
 Среднегодовое увеличение населения групп населенных пунктов (‰)
 Average annual population change by groups of settlements (per thousand)

Településcsoport	Időszak										
	1870—1880	1880—1890	1890—1900	1900—1910	1910—1920	1920—1930	1930—1941	1941—1949	1949—1960	1960—1970	1970—1980
Magyarország	5,61	12,08	13,24	10,54	4,82	8,42	6,98	-1,52	7,20	3,57	3,69
87 város	11,57	17,69	24,53	16,94	7,81	10,90	11,97	-7,01	14,35	11,69	10,77
Községek	3,16	9,58	7,56	6,84	2,95	6,80	3,53	2,34	2,09	-3,11	-3,02
26 központ	16,22	22,96	33,22	21,16	9,34	13,72	14,53	-8,49	15,95	13,04	10,30
Budapest	26,48	33,54	43,99	25,72	10,44	15,92	17,15	-9,33	11,56	7,52	2,91
Megyei városok	7,20	15,94	24,95	17,43	7,43	11,68	11,19	-5,31	18,24	19,13	14,51
20 kisebb központ	10,34	12,71	20,04	14,27	8,29	10,04	10,52	-8,83	24,91	20,28	20,85
61 egyéb város	5,06	10,16	9,77	8,36	4,40	4,14	5,20	-2,97	9,96	7,78	12,14
26 környék	4,11	9,59	8,62	8,82	4,75	8,66	4,93	2,19	6,92	3,10	1,88
Budapest környéke	4,97	10,78	13,49	16,91	9,18	12,41	9,06	0,16	14,63	14,50	11,59
— agglomeráció	4,71	12,23	17,90	26,42	10,64	21,16	19,69	-3,15	21,30	25,53	18,77
— egyéb	5,06	10,25	11,84	13,01	8,52	8,24	3,20	2,12	10,56	6,71	5,64
Megyei városok környéke	2,67	7,27	6,13	5,75	2,16	7,38	2,97	2,65	3,94	-0,85	-1,97
20 kisebb központ környéke	4,48	10,22	7,91	6,89	3,93	7,49	3,78	2,99	4,22	-1,94	-3,16
Városok környékén kívüli községek	2,63	9,64	7,06	5,79	2,03	5,65	2,71	2,34	-0,44	-6,50	-5,58

²Jelenlő népesség az 1978. január 1-i közigazgatási állapot szerint. Az 1980-as adat az 1970-es jelenlő népességszámnak a lakónépesség indexével továbbvezetett értéke.

Az 1941-es és az 1949-es népszámlálás közötti időszakot az elemzésben nem szerepeltetjük. Érdeemes azonban megjegyezni, hogy bár a háború miatt a városok népessége — a lakosság elmenekülése és a nagyobb pusztítások következtében — a falvakénál jobban csökkent, a népesség koncentrációjának mértéke a városokon belül csak kismértékben (66,6⁰/₀-ról 65,5⁰/₀-ra) mérséklődött, a központok körében pedig csaknem változatlan maradt (1941-ben 70,3⁰/₀, 1949-ben 70,0⁰/₀ volt). Ez azt sejteti, hogy a felszabadulás utáni években főleg a nagyobb városokba költözött, illetve költözött vissza a népesség.

Az 1949 és 1980 közötti változások jellegüket tekintve, minőségileg térnek el a korábbiaktól. A megelőző évtizedeket végig a relatív koncentráció jellemzi (9), mind a városok és a községek között, mind a városokon belül. A II. világháborút megelőzően a főváros növekedési üteme minden népszámlálás közötti időszakban felülmúlta a megyei városokét, a többi központét és az egyéb városokét, trendvonalaik egyre távolodtak. A felszabadulást követően a városok és a központok körében fokozatos relatív dekoncentráció megy végbe, a városok és községek közötti relatív koncentráció pedig abszolút koncentrációra változik. Az ötvenes években a megyei városok és a 20 egyéb központ, a hatvanas és a hetvenes években már a nem központ városok is túlszárnyalták Budapest népességnövekedési ütemét. A főváros fejlődési tendenciájának megváltozása és a kisebb központok gyors növekedése járult hozzá a legnagyobb mértékben ahhoz, hogy a kezdeti iparfejlődés során kialakult rendkívül aránytalan településnagyság szerinti eloszlás a „szabályos” felé közelítsen.

Amikor megállapítjuk, hogy városhálózatunk nagyságrendi szerkezete közelebb került a „szabályos” eloszláshoz, ez utóbbit mérőeszköznek, viszonyítási alapnak, nem pedig elérendő állapotnak tekintjük. Budapest és az ország népességét a jelenlegi szinten stabilizálódónak tekintve a „szabályos” eloszlásból az következne, hogy az ország teljes népessége mindössze 118 településbe zsúfolódna, amelyek között a legkisebb is meghaladná a 15 ezres lélekszámot. Ez a nyilván lehetetlen helyzet nemcsak „szabálytalan”, hanem teljesen aránytalan, egészségtelen népességeloszlást jelentene.

1949 és 1980 között a koncentráció mértéke (K mutató) a 87 város körében 65,5 százalékról 63,1 százalékra (évente átlagosan 0,12⁰/₀-kal), a 26 központnál 70,0 százalékról 60,7 százalékra (évi átlagban 0,46⁰/₀-kal), vagyis gyorsabban csökkent. A főváros dominanciáját érzékeltető q mutató ugyanakkor 1,2663-ról 1,1918-ra (a 87 települést nézve), évente 0,20⁰/₀-kal, illetve 1,5839-ről 1,3673-ra (a 26 központ körében), évi 0,47⁰/₀-kal változott.

Bármennyire is meglepő, a nagyságrendi eloszlás dekoncentrációjának, valamint Budapest túlsúlya csökkenésének kedvezőnek ítélnélő folyamatai az ötvenes években voltak a legerőteljesebbek. Ez leginkább az országos népszaporulat alakulásával függ össze — nagyobb népességnövekedés mellett jobbak a területi átrendező-

dés lehetőségei —, de ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy az új iparvárosok megjelenése, ha nem is alakította át, de jelentősen befolyásolta az egész városhálózat nagyságrendi szerkezetét. A hatvanas években, az ellenpólus fejlesztési koncepció ellenére a változások dinamikája lanyhult, majd a hetvenes években ismét fölerősödött. Ez utóbbi is összefüggésben van a demográfiai folyamatokkal (a főváros növekedésének „automatikus” lefékeződése a korösszetétel miatt, a népesedéspolitikai intézkedések hatására átmenetileg növekvő népszaporulat), mutatja azonban a gazdasági fejlődés magasabb szintjét, mikor is az ipar már nem a legdinamikusabb népgazdasági ágazat, „kiteljesedés” után decentralizáció, „diffúzió” következik, az ipari munkahelyek relatív számát tekintve a közepes-kisvárosok felzárkóznak a nagyobbakhoz, továbbá jelzi azoknak a tudatos településhálózatfejlesztési lépéseknek az eredményeit, amelyek a közepes és kisebb központok fejlesztésére, vonzerejének növelésére irányultak.

A 26 központ átlagos rangsorszámja természetesen 1941 és 1980 között, ezen belül pedig az ötvenes-hatvanas években változott a legnagyobb mértékben: 1941-ben 24,3; 1949-ben 23,3; 1960-ban 18,7 (ekkor Szekszárd és Kazincbarcika kivételével már valamennyi központ népessége meghaladta a 25 ezer főt); 1970-ben 15,4 (amikor már valamennyi központ a középsőnél rangosabb helyet foglalt el a 87 város nagyság szerinti sorrendjében); 1980-ban pedig 14,6 (ebben az évben csupán a 32. helyet elfoglaló Szekszárd és a 39. helyen levő Komló népessége kevesebb, mint a 26. helyezett Kazincbarcikáé) (III/a. és III/b. ábra); másszóval Hódmezővásárhely és Cegléd kivételével a 26 legnagyobb magyar város szerepel a jelentős munkaerővonzási központok között.

Központok és környékek, centralizáció és decentralizáció

Ha a 26 központ környékének népességét *együttvéve* vizsgáljuk, megközelítően egyenes vonalú fejlődést állapíthatunk meg a 110 év során (II. ábra). Népességük évente átlagosan 13,8 ezer fővel szaporodott, az országos népességnövekedés egynegyede összpontosult ide. A *környékek városai exponenciálisan* (éves átlagban 0,88⁰/₀-kal) gyarapodtak, gyorsabban, mint azok a városok, amelyek nem központok, és kívül esnek azok vonzáskörzetén is (0,59⁰/₀). A *környékek községeire* egyértelműen a csökkenő ütemű (*parabolikus*) népességnövekedés jellemző, de a lassulás jóval mérsékeltebb, mint a vonzáskörzetekhez nem tartozó falvaknál.

Ahhoz, hogy a központok és környékük népességalakulásának összefüggéseiről képet kapjunk, mindenekelőtt a *főváros vonzáskörzetét* kell kiemelni, amelynek fejlődése teljesen eltér az összes többi városkörnyéktől. Budapest napi munkaerővonzási körzete az egyetlen, amelynek népessége tartósan *exponenciálisan nőtt*, a vizsgált időszak átlagában évi 1,1 százalékkal. Az elmúlt két évtizedben a dinamika csökkent, és lineárisba hajlik. Először, a hatvanas években a tágabb környék, majd a hetvenes években a szűkebben vett agg-

lomeráció növekedése is mérséklődött. A főváros környéki népességtömörülés nem újkeletű, egészen a század elejéig nyúlik vissza. Budapest növekedésének üteme mindössze 1870—1900 között multa felül *lényegesen* a vonzáskörzetét (3. tábla), ezt az időszakot egyértelműen a *bővülő relatív centralizáció* jellemezte (10): a központ népességaránya a városkörnyéken belül 53,7 százalékról 71,1 százalékra nőtt. 1900 és 1941 között a mai agglomerációhoz tartozó népesség már vagy a fővárosihoz hasonló, vagy azt meghaladó növekedési ütemet mutatott, és előnye 1949 után egyre fokozódott — *bővülő relatív decentralizáció*. A *hetvenes években* már *egyszerű relatív decentralizációról* beszélhetünk, mert a környék (vagy akár csupán az agglomeráció) együttes abszolút népességnövekedése (évi 9307 illetve 6830 fő) több volt, mint amennyivel Budapest összalakossága szaporodott (évi 5743 fő) (2. tábla). A központ városkörnyéken belüli részaránya 1941-ben volt a legmagasabb (75,3⁰/₀), 1970-re lecsökkent a század eleji szintre (71,8⁰/₀). A főváros jelenlegi népességcsökkenésével *az abszolút decentralizáció veszi kezdetét*, vagyis a dezurbanizáció, illetve a reurbanizáció kivételével a központ—környék viszony valamennyi fejlődési fázisa kimutatható. Budapest növekedési mintája nem a hierarchia következő állomásán, a megyei városokban folytatódott, hanem a *fizikailag* közel eső térségben, közvetlen környékén. A mai értelemben vett agglomeráció növekedése századunk minden népszámlálása között gyorsabb volt, mint a megyei városoké. (A tágabb környék népességnövekedésének gyorsulása már jóval kisebb mértékű, és átmeneti jellegű volt.) A különbség a hetvenes években mérséklődött, de még mindig fennáll.

A decentralizáció megléte azonban nem jelent feltétlenül szuburbanizációt. Egyedül a népességalakulásából ez utóbbira nem is lehet következtetni, mert a szuburbanizáció fogalmához hozzátartozik a központból a környékre áramlás folyamata.

A vándorlások irányát ehelyütt nem vizsgáljuk (11), de megemlítjük, hogy jellemzően csak Budapest és Pest megye *városai* között állapítható meg a fővárosra nézve rendszeres negatív egyenleg az állandó vándorlások áramában, a hetvenes évek elejétől. 1980-ban először, ez a negatívum már meghaladta a Pest megyei községekkel fennálló pozitívumot, vagyis elmondható, hogy több állandó letelepedő érkezik Budapestről Pest megyébe, mint ahányan innen véglegesen odaköltöznek. Ennek jelentőségét semmi esetre sem szabad eltúlozni, hiszen a különbség mindössze húsz fő. A szuburbanizáció folyamata Budapest közigazgatási határain belül, illetve az agglomeráció településeit tekintve nyilván erőteljesebben érvényesül, de sajnos a vándorlások irányának településenkénti vizsgálatára nem volt lehetőségünk.

A *kisebb központok vonzáskörzetének népessége* ezzel ellentétesen, *a községekéhez hasonlóan alakult*: egyre lassuló ütemben növekedett, majd fogyni kezdett. A csökkenés azonban később következett be, és lassúbb ütemű volt, mint a községeknél általában. A vonzáskörzethez *höz tartozásnak* tehát a népességdinamika alakulása

szempontjából is van jelentősége. A trendvonalak paramétereinek összehasonlításából például kitűnik, hogy a vonzáskörzetekhez *nem* tartozó községeknél a népességcsökkenés 21 évvel korábbra volt várható, mint a községek összesenjénél.

Figyelemre méltó eltérések tapasztalhatók a megyei városok és a kisebb központok környékének népességalakulásában.

A *megyei városok környékének* népsűrűsége 1870-ben alig volt nagyobb (49 fő/km²), mint a vonzáskörzetekhez nem tartozó falvaké (44 fő/km²), és népességnövekedésük felszabadulás előtti üteme is azokéhoz hasonlóan alakult, csupán a húszas években volt számottevően magasabb. A központok részaránya az öt városkörnyéken belül az időszak eleji 36,5 százalékról folyamatosan emelkedett: 1941-ben 51,5 százalékot tett ki, megközelítve a budapesti városkörnyék 1870-es centralizációjának fokát. A megyei városok vonzáskörzetének benépesülése csak 1949 után lett kedvezőbb a községek átlagánál. Az ötvenes években népességünk gyorsabban szaporodott, a hatvanas években pedig lényegesen lassabban apadt, mint a falvaké általában. A hetvenes években fokozódott a népességcsökkenés, a viszonylagos előny mérséklődött. 1980-ban a központokban lakott a városkörnyékek népességének 62,6 százaléka. *A centralizáció 1980—1910 és 1960—1980 között volt a leggyorsabb, a korai időszakban bővülő relatív, míg az utóbbi évtizedekben abszolút centralizáció* formájában. Valószínű, hogy a nagyvárosok korai, viszonylag gyors növekedése a közvetlen környékről való bevándorlásból táplálkozott inkább, és emiatt volt lassú a vonzáskörzet népességdinamikája. Az sem kizárt, hogy a városi alacsonyabb születési arány a környező településekre is kihatott. Ennek jelentőségét nehéz megbecsülni, de ha egyáltalán volt ilyen hatás, annak feltehetően kisebb volt a szerepe. A felszabadulás után rendkívül érőtjeljes volt a népesség területi átrendeződése, az ország minden tájáról sokan költöztek a nagyvárosokba. A hosszútávú vándorlások aránya még a hatvanas években is igen magas volt. A hetvenes években már lényegesen mérséklődött a területi mobilitás, megerősödött a kisebb városok vonzereje, s így megnőtt a környezet mint forrás szerepe a megyei városok növekedésében. Ahhoz, hogy a nagyvárosok vonzáskörzetének népessége stabilizálódjon, a lakosság közel városi szintű ellátását kell megoldani, illetve olyan feltételeket kell teremteni, hogy a központba járás ne jelentsen nagyobb gondot és terhet, mint a budapesti agglomerációban.

A *kisebb központok vonzáskörzetében* az 1870-es átlagos népsűrűség éppen annyi volt, mint a körzetekhez nem tartozó falvak átlaga, a népességváltozás üteme azonban rendre kedvezőbb. 1960-ig minden időszakban valamennyivel megelőzték a megyei városok vonzáskörzetének népességdinamikáját is. Az a tény, hogy a kisebb központok környékének benépesülési viszonyai kedvezőbbek, mint a nagyvárosoké, nem az utóbbi húsz év, hanem régebbi és hosszabb történelmi folyamat eredménye. Az egyéb központok kezdetben lassabb növekedése, kisebb szívóereje és a környékek valószínűleg magasabb természetes szaporodása következtében *a centralizáció mérsékelte volt*. 1870-ben a húsz városkörnyék népességének 27,8 száza-

léka lakott a központokban, ez az arány 1941-re 36,8 százalékra változott, amely nagyjából azonos az öt nagyobb központ városkörnyékének 1870-es centralizációs fokával. 1949 után a centralizáció *rendkívül felgyorsult*, 1980-ra a húsz városkörnyék lakosságának már több mint a fele (52,2⁰/₀-a) a központokban tömörült, elérve a megyei városok és környékük 1941-es centralizációs fokát. A korábbi tendenciákkal ellentétben a hatvanas években a kisebb városok környékének népességszáma kedvezőtlenebbül változott, mint a megyei városok vonzáskörzetéé, a hetvenes években pedig már olyan gyorsan apadt, mint az összes községé átlagosan. Ez azért is szembeütő, mert a megyei városok vizsgált vonzáskörzetének valamennyi települése *község* volt 1978-ban, a húsz egyéb központ környékén azonban *városokat* is találunk (Békés, Gyula, Törökszentmiklós, Oroszlány, Tata).

A megyei városok vonzáskörzetének kedvezőbb népességdinamikája a hatvanas- hetvenes években nem abból eredt, hogy itt lényegesen előnyösebbek lettek volna a településviszonyok, az életkörülmények, mint a kisebb központok körül, hanem inkább abból, hogy a megyei városok fejlődésmenete megváltozott, exponenciálisból lineárisba váltott, vagyis szívóerejük csökkent, míg a korábbi fejlődési szakaszban lévő kisebb központok egyelőre megőrizték magas növekedési ütemüket, s fejlődésük egyik táplálója éppen a viszonylag népes környezet. Nem egy közülük ebben az időszakban vált ténylegesen vonzásközponttá.

A fővárosi és a többi városkörnyék népességalakulása között mutatkozó alapvető különbség, hogy míg Budapestnél a környék népességét messze meghaladó nagyságú központ növekedési vonala már lefelé, a vonzáskörzeté végig felfelé hajló, vagyis egy decentralizációs folyamatban a nagyságrendek közelednek egymáshoz; a kisebb városkörnyékek népességének történelmi alakulását a centralizáció jellemzi: kevés kivétellel a központok végig felfelé hajló és a környékek már lefelé hajló fejlődési vonala a nagyságrendek közeledését majd távolodását eredményezi a központ és a környék egymáshoz viszonyított relatív nagyságának változásától függően. A központok és a környékek népességének történelmi alakulását *egyenként* szemügyre véve a kisebb városkörnyékeket a következőképpen csoportosíthatjuk:

- a központ, valamint a környék népesség-trendvonalának *jellege* szerint (4. tábla);
- a központ, valamint a környék népességnövekedésének *mértéke* szerint (5. tábla).

Az első szempont szerinti csoportosításból leszűrhető, hogy a városkörnyékek *együttesére* jellemző egyenletes mértékű (lineáris) népességnövekedés egyenként sem a központokra, sem a környékekre nem tipikus. Eltekintve attól, hogy csaknem valamennyi központ fejlődésében kimutatható a városfejlődés kezdeti gyors, a két világháború közötti lassú, majd ismét gyors szakasza, a *központok általában exponenciálisan vagy parabolikusan* növekedtek az időszak egészét nézve. A *környékek*nél a leggyakoribb a *népességszaporodást követő fogyás* (konkáv parabolaív), az ettől való eltérés (Miskolc, Ka-

4. A 26 városkörnyék csoportosítása a népesség 1870—1980 közötti trendvonalának jellege, és a növekedés üteme szerint

Группировка 26 городов и пригородов по характеру линии тенденции населения и темпу увеличения за период 1870—1980 гг.

26 Functional Urban Regions grouped by the character of population change trends and dynamics of their core and ring areas (1870—1980)

Központ Környék	lineáris	exponenciális		parabolikus		konkáv F
	A	B	gyorsuló C	konvex lassuló D	gyorsuló—lassuló E	
A		Pécs (?)		Salgótarján	Ózd	
B					Kazincbarcika	Budapest
C				Tatabánya	Veszprém Miskolc	
D						
E						
F		Győr Békéscsaba Eger Kecskemét Nagykanizsa Nyíregyháza Székesfehérvár Szolnok Zalaegerszeg	Baja Szekszárd	Debrecen Szeged Kaposvár Szombathely	Dunaújváros Komló (?)	Sopron

Megjegyzés: Pécs és Komló besorolása környékeik népességének 110 év alatti változatlansága miatt (lásd: IX. ábra!) tulajdonképpen önkényes.

zincbarcika, Ózd, Salgótarján, Tatabánya, Veszprém) figyelemre méltó *minőségi* különbséget jelent.

Kivétel nélkül olyan környékeknél fordult ez elő, amelyek központjai már elérték növekedési pályájuk lassuló szakaszát, így elszívó erejük csökkent. Önmagában ez a feltétel természetesen nem elegendő. Szükséges az is, hogy a központ fejlődése serkentőleg hasson a környékre (ezt el lehet mondani a Miskolc—Kazincbarcika—Ózd együttes esetében), illetve a környék rendelkezzen a központtól független, saját erőforrással (ilyen a szén Salgótarján és Tatabánya környékén, a vegyipar Veszprém környékén).

A 110 év alatti növekedések *mértéke* szerinti csoportosításból az derül ki, hogy a városkörnyékek felénél a központ és a vonzáskörzet dinamikája — mindegyiket a maga nemében, saját csoportátlagához viszonyítva — megfelelt egymásnak, vagyis a gyorsabban növekvő központok környéke is gyorsabban, a lassabban gyarapodóké lassabban növekedett. *Jelentős* eltérés ettől csupán három esetben fordult elő: Komló gyors növekedése mellett a környék stagnált, míg Kecskemét és Veszprém *viszonylag* lassú népességszaporodását környékük szintén *viszonylag* gyors növekedése kísérte. Ennek ellenére csak a már említett kivételes esetekben (budapesti és borsodi agglomeráció) feltételezhetjük a központ környékre gyakorolt hatását. Az

5. A 26 városkörnyék csoportosítása a népesség 1870—1980 közötti növekedésének mértéke szerint

Группировка 26 пригородов по степени увеличения населения за период 1870—1980 гг.

26 Functional Urban Regions grouped by population growth rates of their core and ring areas (1870—1980)

Központ Környék	jelentős $\frac{1980}{1870} \geq 10,0$	közepes $4,5 \leq \frac{1980}{1870} \leq 7,0$	mérsékelt $\frac{1980}{1870} < 4,5$
jelentős $\frac{1980}{1870} \geq 1,8$	Dunaújváros Kazincbarcika Ózd Tatabánya	Budapest Nyíregyháza Salgótarján Szolnok	Kecskemét Veszprém
közepes $1,3 < \frac{1980}{1870} < 1,8$		Miskolc Zalaegerszeg	Debrecen Szeged Békéscsaba
mérsékelt $\frac{1980}{1870} \leq 1,3$	Komló	Pécs Kaposvár Szombathely	Győr Baja Eger Nagykanizsa Sopron Szekszárd Székesfehérvár

általános a *regionális* tendenciák érvényesülése a központ és a környék esetében egyaránt, és ez jól tükröződik az 5. táblában.

A jelentős növekedést mutató központok és környékek túlnyomó többsége az északi és az észak-dunántúli nehézipari körzetben található. Az Alföldre jellemző, hogy a környékek jobb helyezést értek el, mint a központok: a magas népszaporulatú észak-alföldi központokra mérsékelt-közepes, környékeikre közepes-magas növekedés jellemző; a dél-alföldi központok kivétel nélkül kismértékű gyarapodásra tettek szert, míg környékeik mindhárom csoportban megtalálhatók. Tarkább a kép a Dunántúlon. Meglepő módon az észak-dunántúli központok többsége csak mérsékelt, míg a dél-dunántúliak többsége közepes növekedést ért el. A környékeknél viszont már egyértelműen megmutatkozik e két régió természetes népszaporulatának hagyományos különbsége: a Dél-Dunántúlon hétből hat esetben alig gyarapodott a környék népessége az elmúlt 110 év alatt, az Észak-Dunántúlon azonban találhatunk gyorsan növekvő környékeket is.

A két fenti szempont kombinálásával finomítható a városkörnyékek csoportosítása. Ez esetben a regionális jellemzők mellett előbukkannak a központok nagyságára, növekedésük tényezőire, fejlődési pályájuk szakaszára utaló sajátosságok is:

1. Az *első csoportba* soroltuk azokat a városkörnyékeket, amelyek központjainak fejlődésében lényegében a *korábbi tendencia folytatódott 1945 után*, növekedésük a 110 év során kiegyensúlyozott, viszonylag egyenletes ütemű (exponenciális) volt: Győr, Pécs, Békéscsaba, Kecskemét, Nyíregyháza, Szolnok, Eger, Nagykanizsa, Székesfehérvár és Zalaegerszeg. (A trendek illeszkedése az idősorhoz különösen jó az itt felsorolt első hat városnál, $R^2 > 0,95$, de a többiekénél is szoros: $0,95 > R^2 \leq 0,92$.) Zalaegerszeg kivételével e központok közös jellemzője, hogy már 1870-ben jelentős, 15 ezer fősnél nagyobb városok voltak, az 5. és a 30. közötti helyeket foglalták el a rangsorban. Gyors, évi 1 százalékosnál magasabb volt Győr, Pécs, Nyíregyháza, Szolnok, Székesfehérvár és Zalaegerszeg gyarapodása. Ezeknél volt a legerőteljesebb a centralizáció, a központ városkörnyéken belüli arányának növekedése. Lassabb, de szintén erőteljes volt az ide sorolt többi központ népességdinamikája. A *környékek* idősorai tekintetében a városkörnyékek regionális jellemzők szerint különülnek el:

1.1 Az *alföldi városok* vonzáskörzetének népessége a harmincas-negyvenes évek végéig erőteljesen növekedett, és az ezt követő stagnálás-csökkenés ellenére 1980-ban legalább másfélszer, helyenként kétszer-két és félszer annyian éltek itt, mint 110 évvel azelőtt.

1.2 Győr, Pécs, Eger, Nagykanizsa és Székesfehérvár vonzáskörzetében a népességnövekedés egyik népszámlálás között sem érte el az évi 1 százalékot, s mivel az időszak legvégén, különösen a hetvenes években, a népességveszteség ugyanúgy sújtotta őket, mint az alföldi városok környékét, 1980-ban legfeljebb 30 százalékkal több lelket számláltak, mint 1870-ben.

1.3 Az átmenetet Zalaegerszeg vonzáskörzete képezi, amely csak a múlt század végén gyarapodott gyorsan. A harmincas évektől stagnált, majd a hatvanas—hetvenes években fogyott a népesség. 1980-

ban mintegy 12 ezer fővel (43,5%-kal laktak itt többen, mint 1870-ben.

2. A városkörnyékek *másik*, jóval nagyobb és vegyesebb csoportját azok alkotják, amelyek *központjának* fejlődése a vizsgált időszakban *lényeges változásokon ment keresztül*. Ezek népességalakulását felfelé hajló (konvex), illetve lefelé hajló (konkáv) parabolaív jellemzi 1870—1980 között. (Az utóbbihoz Budapesten kívül csak Sopron sorolható, nem túl jó illeszkedéssel: $R^2 = 0,8453$.) A konvex parabolikus fejlődésre jellemző, hogy a népességminimumot közvetlenül követően a növekedés — a paramétereiktől függően rövidebb-hosszabb ideig — gyorsuló, majd lassuló intenzitású. Várható tehát, hogy a kisebb, a fejlődési pálya elején járó központok növekedésére lesz jellemző a folytonos gyorsulás, míg a nagyobb, „korosabb” központoknál egyre lassuló növekedésre számíthatunk. Van végül a központoknak egy harmadik csoportja, amelyek fejlődési *tendenciájában*, éppen a vizsgált időszakban következett be a váltás, a gyorsuló és a lassuló növekedési pálya közötti fordulópont. Olyan városok ezek, amelyek hirtelen nagyot nőttek, messze túlszárnyalták azt a növekedési ütemet, amelyet demográfiai—környezeti—gazdasági adottságaik mellett hosszú távon fenn tudtak volna tartani. Ezekbe a korlátokba ütközve új pályára kellett térniök. Az előzőekhez viszonyítva „koravénnek” nevezhetnénk az ide sorolt központokat.

2.1 *A gyorsuló ütemű növekedést Baja és Szekszárd példázza*. Ez a két város 1980-ban a legkisebb központok közé tartozott, bár népességük 110 évvel korábban már meghaladta a tízezret. A növekedés eleinte igen mérsékelt volt, Bajáé csak harmincas, Szekszárdé csak az ötvenes évektől gyorsult fel. Fejlődésmenetük inkább az egyéb városokhoz, mint a többi központokhoz teszi őket hasonlatossá. A trendvonalak illeszkedése az idősorokhoz rosszabb az átlagosnál: Bajánál $R^2 = 0,9012$; Szekszárdnál $R^2 = 0,8262$. A várakozásnak megfelelően mindkét városkörnyékre az erőteljes centralizáció jellemző, a vonzaskörzeteken még a stabilizáció jelei sem igen mutatkoznak:

2.1.1 *Szekszárd környéke* 1910-ig az átlagosnál valamivel gyorsabban növekedett, ezután a népesség hosszú ideig stagnált, a hatvanas években a közepesnél jobban, később a községek átlagához hasonló ütemben fogyott. 1980-ban mindössze 9000 fővel többen éltek itt, mint 1870-ben.

2.1.2 *Baja környékének* népessége 1870—1949 között mindössze tízezer fővel gyarapodott, ezután pedig rohamosan — bár egyre csökkenő ütemben — fogyott: 1970-ben már csupán annyian laktak itt, mint száz évvel korábban, 1980-ban pedig 7,5 százalékkal kevesebben, ami példa nélkül áll a vizsgált vonzástérületek körében. Kiri Baja és környéke olyan szempontból is, hogy míg a többi központ felszabadulás utáni népességnövekedése többszöröse volt annak, amennyivel saját környéke lakóinak száma csökkent, Baja 1949—1980 között csupán 9600 fővel gyarapodott, a vonzástérületén élők száma pedig 13 000 fővel csökkent. A környékről elvándorlók jelentős hányada tehát nem Bajára költözött, ami megkérdőjelezi a város jelentős vonzasközpont jellegét.

2.2 A fénykorukon mar túljutott városok *Debrecen, Szeged, Kaposvár, Salgótarján, Szombathely és Tatabánya*, továbbá az egyetlen lefelé hajló ív mentén növekvő: *Sopron*. A népességadataikból számított trendvonalak 1870—1980 közötti szakasza *folytonosan csökkenő dinamikájú* fejlődést mutat. (A görbék illeszkedése Sopron kivételével igen jó: $R^2 \geq 0,95$.) Ezek a városok a XIX. század végén, a XX. század elején a legdinamikusabb központok közé tartoztak, az akkori ütemet később sosem tudták elérni. Különösen a kisebbek, az 1870-ben 3—13 ezer főt számláló *Tatabánya, Salgótarján, Kaposvár és Szombathely* századforduló körüli fejlődése volt kimagasló. Felszabadulás utáni gyarapodásuk csak a két világháború közötti mérsékelt növekedéshez képest gyors, egyébként az 1. csoportba sorolt, exponenciálisan növekvő városok átlagánál is lassabb. A lassulás a demográfiai trend alakulása mellett következett e központok adottságaiból, a dinamikusan fejlődő, korszerű ipari és szolgáltatási funkciók viszonylagos fejletlenségéből, Sopronnál perifériálissá vált helyzetéből, Debrecen és Szeged esetében a már elért városnagyságból is. Vonzáskörzeteik népességének alakulása szerint a városkörnyékek e csoportja a következőképpen bontható tovább:

2.2.1 *A bányászvárosok, Salgótarján és Tatabánya* környékének népessége dinamikusan nőtt, a 110 év alatt megkétszereződött. Mint már említettük, azon kevés vonzásterületek közé tartoznak, amelyek idősorának *trendvonala* nem lefelé hajló, hanem emelkedő. Ütemcsökkenés csak az elmúlt két évtizedben tapasztalható. Míg Salgótarján vonzáskörzetében a fejlődés 1880—1960 között egyenletes, majdnem lineáris volt, Tatabánya környékének lakossága csak a felszabadulás után nőtt erőteljesen, mindenekelőtt Oroszlányban és Tátán.

2.2.2 *A két nagy alföldi város, Debrecen és Szeged* környékének népessége a jelenlegi csökkenést megelőzően számottevően gyarapodott. Debrecen magas születési arányszámú vonzásterületén több mint másfélszeresére nőtt a lakosság száma, bár a hatvanas évektől mérsékelt ütemű veszteség jellemzi. Szeged vonzásterületén a lakosság növekedése egészen a húszas évek végéig évi 1 százalék felett, vagy ahhoz közel járt, a harmincas-negyvenes években stagnált, és már az ötvenes évektől gyorsan csökkent. Ennek ellenére 1980-ban még éppen kétharmaddal többen éltek itt, mint 1870-ben.

2.2.3 *A dél- és nyugat-dunántúli központok, Kaposvár, Sopron és Szombathely* környékét alacsonyabb ütemű századvégi-századeleji növekedés jellemezte, a népességcsökkenés korán elkezdődött, s a hetvenes években is rendkívül erőteljes volt. 1980-ban csupán néhány ezerrel volt több lakójuk, mint 110 évvel korábban.

2.3 Az ipar előbb fokozódó, majd gyengülő városfejlesztő hatása az elemzett történelmi periódusban igen jól megmutatkozik a jellegzetes nehézipari központok gyorsuló majd lassuló ütemű népességalakulásán. *A régi iparvárosok, Miskolc és Ózd* rövid, mindössze a század elejéig tartó egyre meredekebben ívelő népességgörbéjét követte a lassuló százalékos növekedés máig is tartó szakasza. Később zajlott le hasonló folyamat az *új szocialista városok, Dunaújváros, Kazinc-*

barcika és *Komló* esetében. Kazincbarcika és Komló a századforduló táján és később, a harmincas-negyvenes években is elért — a kisebb központok átlagát meghaladó — évi 2 százalék körüli növekedést, 1948 után azonban gyökeresen változott meg a korábbi fejlődésmenet. A felszabadulást megelőző és az azt követő időszakban tulajdonképpen két különböző trend szerint alakult a lakosság száma. Az ötvenes évek gyors felfutását követő lassuló dinamika mindhárom városnál jól megfigyelhető, Komlóval már nem is lineáris, hanem parabolikus vonalat követ. *Veszprém* fejlődésmenetét az teszi hasonlatossá, hogy itt is gyors iparosítás és ezzel párhuzamos rohamos népességyarapodás zajlott le. Ez tíz-tizenöt évvel a szocialista iparosítás kezdete után indult meg. Éppencsak kibontakozni volt ideje, máris olyan időszak következett, amikor sem a demográfiai folyamatok, sem az ipar nem gyorsította tovább a hasonló nagyságú és funkciójú városok növekedését. A város népességadataiból számított trendértékek már az ötvenes évektől lassuló ütemű fejlődést jeleznek, ez a valóságban csak a hetvenes évek közepén következett be.

Az e csoportba sorolt központok közül igen szoros a kapcsolat az eredeti idősorok és a trendértékek között: Miskolc és Ózd esetében ($R^2 > 0,98$), míg a többi központnál R^2 -re 0,90—0,92 közötti értékek adódtak.

A gyorsuló majd lassuló dinamikával növekvő központok vonzáskörzetére a felfelé hajló, konkáv parabolikus népességalakulás jellemző, csupán Dunaújváros kivétel.

2.3.1 A századforduló óta nagymértékű népességnövekedés volt *Miskolc*, *Ózd*, *Kazincbarcika*, sőt *Dunaújváros* környékén is. Az utóbbinál azonban már az ötvenes években jelentősen visszaesett a növekedés üteme, így az egész időszakra számított trendvonal lefelé hajló parabolaív. Mivel a többiekénél csak a hatvanas-hetvenes években változott a tendencia, egyelőre a növekedés maradt meghatározó: Kazincbarcika vonzáskörzetének népessége exponenciálisan, Ózdi lineárisan, Miskolcra parabolikusan gyarapodott. 1980-ban Miskolc környékén 1,6-szer, Dunaújváros környékén 1,8-szer, Ózd vonzáskörzetében kétszer, Kazincbarcika környékén 2,4-szer annyian laktak, mint 1870-ben.

2.3.2 *Veszprém* vonzáskörzetének népesség-idősorából számított trendértékek 1870—1980 között csökkenő ütemű parabolikus növekedést mutatnak. A valóságban a huszas-harmincas, valamint az ötvenes években volt 1 százalékosnál magasabb az évi növekedés üteme, a hatvanas években mérséklődött a dinamika, a hetvenes években pedig már valamelyest fogyott a népesség. Ennek ellenére 1870—1980 között csaknem megkétszereződött az itt lakók száma.

A fentiekből megállapítható, hogy *alapvető* változás a vonzásterületek népességalakulásában a felszabadulás után, főleg a hatvanas években következett be. Az utóbbi két évtized dinamikáját összehasonlítva feltűnő, hogy *a hetvenes években mind a megyei, mind a kisebb központok környékén erőteljesebb volt a népesség fogyása, mint a megelőző évtizedben*. Ez magyarázatra szorul, hiszen a természetes

szaporodás a hetvenes években magasabb, a területi mobilitás országos szintje alacsonyabb volt, a megyei városok növekedési üteme csökkent, s a kisebb központoké sem emelkedett lényegesen a megelőző évtizedhez képest, továbbá a vonzáskörzeteken kívül eső községek-nél éppen ellenkező változást tapasztalunk: a hatvanas években rendkívül gyors népességfogyás (évi $-0,65\%$) az elmúlt évtizedben valamelyest mérséklődött (évente $-0,56\%$). A jelenség oka valószínűleg az, hogy a vidéki városok vonzereje nőtt, a fővárosi agglomerációé mérséklődött (feltehető, hogy népességnövekedésük jelentős forrását éppen a városoktól távolabb eső községek alkották), hogy általában csökkent a nagy távolságra (régió túlra, megyén túlra) vándorlás, vagyis az a terület, ahonnan a központok népességüket növelhették, egyre kisebb mezőre korlátozódott.

1960-ban az állandó bejelentővel Budapesten letelepedők együtöde, 1980-ban már egyharmada Pest megyéből költözött a fővárosba. Ugyanakkor Miskolcnál például 59,5 százalékról 76,3 százalékra, Pécsnél 53,7 százalékról 66,2 százalékra nőtt a saját megyéből bevándorlók aránya.

A feltételezést igazolni látszik, hogy főleg az erősen iparosodott központok vonzáskörzeteit jellemzi a népességváltozás kedvezőtlen alakulása. A hatvanas években ezekbe a központokba az országok távoli részeiből is sokan vándoroltak, a környékekre kisebb nyomás nehezedett: Miskolc, Kazincbarcika, Sopron, Tatabánya és Veszprém környékének lakossága a hatvanas években még az országos átlagot is meghaladó mértékben növekedett, s Ózd, Salgótarján és Székesfehérvár vonzáskörzetében is pozitív volt a népességváltozás. A hetvenes években már csak Miskolc és Tatabánya környékén gyarapodott — a korábbinál sokkal kisebb ütemben — a lakosság száma, a többinél a növekedést fogyás váltotta fel. Dunaújváros és Komló vonzásterületén a hatvanas évek viszonylag lassú népességcsökkenését erőteljes — évi 1 százalékot meghaladó — fogyás követte. Győr és Pécs környékén kisebb mértékben, de szintén gyorsult a vonzásterületek népességvesztése. Szinte valamennyi eddig említett városkörnyékre jellemző, hogy a vonzáskörzetek népességdinamikája mind az ötvenes, mind a hatvanas években kedvezőbb volt a községi átlagnál, és ez az előny mérséklődött jelentősen, illetve szűnt meg teljesen az elmúlt évtizedben.

Szombathely és Zalaegerszeg környéke az a kivételes eset, ahol más az ötvenes-hatvanas években is igen kedvezőtlen népességváltozás tovább romlott, az elmúlt évtizedben megközelítette az évi 1 százalékos fogyást. Valószínű, hogy e városok — perifériális helyzetük, kisebb vonzerejük miatt — már korábban is nagyobb részben a közvetlen környék népességéből gyarapodtak, hiszen a határvidékekről, az aprófalvakból nagy volt az elvándorlás.

A városkörnyékek másik nagy csoportja kivétel nélkül az ország iparilag fejletlenebb vidékein található. Közös jellemzőjük, hogy a vonzáskörzetek népességdinamikája a hetvenes években kedvezően változott. A hatvanas években rendkívül erőteljes (évi $0,5\%$ vagy azt

meghaladó) *népességfogyás* Kecskemét, Nagykanizsa és Szekszárd környékén jelentősen, *Baja és Kaposvár* vonzásterületén kisebb mértékben mérséklődött. A fentieknél lassabb volt a népességveszteség üteme 1960—1970 között *Békéscsaba, Debrecen* és *Eger* környékén — ahol a csökkenés jelentősen mérséklődött a hetvenes években — valamint *Nyíregyháza, Szeged* és *Szolnok* vonzáskörzetében. Az utóbbiaknál is kedvező változást hozott az elmúlt évtized, de a javulás kisebb mértékű volt. A pozitív tendenciák ellenére az itt említett városok vonzáskörzetének népessége tovább fogyott. Az egyetlen kivétel *Szolnok* környéke, ahol 1970—1980 között már nem csökkent a lakosok száma.

Általában azt mondhatjuk tehát, hogy — hasonlóan az országosan jellemző tendenciákhoz — a környékek népességdinamikájában *közeledés* történt, az átlagosnál korábban kedvezőbb helyzetben levőknél gyengülést tapasztalunk és fordítva. Az átrendeződés olyan mértékű volt, hogy míg az ötvenes és hatvanas években a Budapest nélkül vizsgált 25 vonzáskörzet közül a legkedvezőbb népességalakulást mutató hét mind Észak-Magyarországon vagy Észak-Dunántúlon volt található, tipikusan nehézipari körzet, a leggyorsabban csökkenő hét pedig mind az Alföldön vagy a Dél-Dunántúlon feküdt, a hetvenes években az első hét között találjuk — Miskolc és Tatabánya után — Solnok és Békéscsaba környékét, majd Veszprém és Eger után Debrecen vonzásterületét, az utolsó hét között pedig Baját követően Székesfehérvár és Sopron környékét, majd Szombathely és Zalaegerszeg után Komló és Dunaújváros környékét. A környékek közötti átrendeződés nem vezethető egyértelműen vissza a központjaik növekedési ütemében bekövetkezett változásra, bár ilyen hatás is kimutatható. A környékek népességdinamikájában az elmúlt két évtized között mutatkozó változást a központokéval összevetve a városkörnyékeket a 6. táblában és a XI. ábrán csoportosítottuk.

Első ránézésre is nyilvánvaló, hogy nem a hasonló nagyságú, hanem a regionálisan, illetve funkcionálisan összetartozó központok, városkörnyékek kerültek egy osztályba. Tanulságos a táblázatot vízszintesen és függőlegesen vizsgálva külön a központokra és külön a környékekre vonatkozó következtetéseket levonni. Minket a kettő közötti viszony érdekel elsősorban, ezért a csoportosítást átlósan végezzük:

1. Öt városkörnyék esetében tapasztalunk *kedvező változást mind a központ, mind a környék* népességalakulását illetően. Térben egymástól távolos körzetekről van szó, az öt közül négy az ország más-más régiójában fekszik. Közös jellemzőjük, hogy vonzásterületükről a hatvanas években igen erőteljes volt az elvándorlás, feltehetően nemcsak a saját központokba, hanem más nagyvárosokba és Budapest környékére is. Inkább ennek csökkenése, a mezőgazdaság megerősödése, a jobb megélhetés, s részben a nagyobb népszaporulat eredményezett a hetvenes években kedvező változást, mint a központok dinamikájának felerősödése, és ennek esetleges húzóereje a környékre.

2. Kilenc, tipikusan fejlett ipari városkörnyék esetében a központ és a környék egyaránt negatív változást szenvedett. Többségük az egyoldalú gazdasági szerkezet miatt érzékeny a konjunkturális ingadozásokra, és valamennyien az ipar csökkenő dinamizmusára. Kazincbarcika és Dunaújváros kivételével népességnövekedésük a hetvenes években messze elmaradt a központok átlagától, s ez kihatott a vonzáskörzetekre is. A borsodi iparvidéken kialakult agglomeráció depressziós tüneteket mutat.

6. A 26 városkörnyék csoportosítása az 1960—1970 és az 1970—1980 közötti időszak népességdinamikájának egymáshoz való viszonya szerint

Группировка 26 пригородов по взаимоотношению динамики населения периодов 1960—1970 гг. и 1970—1980 гг.

26 Functional Urban Regions grouped by comparing their core and ring population change rates during 1960—1970 and 1970—1980

Környék	Központ	a növekedés üteme változatlan, vagy gyorsult: $\frac{1980}{1970} \geq \frac{1970}{1960}$	a növekedés üteme lassult: $\frac{1980}{1970} < \frac{1970}{1960}$
A növekedés üteme változatlan, vagy gyorsult, illetve a csökkenés üteme változatlan, vagy lassult $\frac{1980}{1970} \geq \frac{1970}{1960}$		Békéscsaba Eger Nagykanizsa Nyíregyháza Szekszárd	Debrecen Szeged Baja Kaposvár Kecskemét Szolnok
A növekedés üteme lassult, illetve a csökkenés üteme gyorsult: $\frac{1980}{1970} < \frac{1970}{1960}$		Győr Sopron Székesfehérvár Szombathely Veszprém Zalaegerszeg	Budapest Miskolc Pécs Dunaújváros Kazincbarcika Komló Ózd Salgótarján Tatabánya

3. A központ gyorsuló növekedése és a környék fokozódó népességcsökkenése, erőteljes abszolút centralizáció jellemzi a Balaton vonalától északra fekvő, dinamikus, többfunkciójú dunántúli városok vonzásterületét. A környékek népességvesztesége annak ellenére jelentős, hogy a természetes szaporodás az érintett megyékben meghaladja az országos átlagot. Nagy a fejlett központok és a kedvezőtlen ellátottságú vonzásterületek közötti feszültség.

4. Végül az utolsó csoportba, ahol a központok növekedése lassult, és a környékek kedvezően változott, főleg alföldi városkörnyékek tartoznak. Az ide sorolt városok növekedése az ötvenes-hatvanas években Szolnok és Kaposvár kivételével, a hetvenes években pedig már egyöntetűen a központok átlaga alatt volt. Az első csoportnál említett tényezők mellett itt a környékekre nehezedő kisebb nyomás, Debrecen, Szeged és Szolnok környékén a

nagyváros közelsége, a központok jobb elérhetősége, a vonzásterület településeinek nagysága is hozzájárult a népességcsökkenés mérséklődéséhez. Ennek jelentőségét azonban nem szabad túlbecsülni, mert csak a magas népszaporulatú megyékben, Debrecen és Szolnok környékén kedvezőbb a népességváltozás a községek átlagánál, a többieknél továbbra is az alatt van.

A központ és a környék népességdinamikájának egyirányú változása, amely az első és a második csoportra, a városkörnyékek több mint a felére jellemző, pozitív központ-környék kapcsolatra utal, ha ez nem is érvényesül minden egyes esetben. Az ellenkező irányban változók közül a harmadik csoporthoz tartozóknál inkább a központ, a negyedik kategóriában inkább a környék jellemzői a meghatározóak. Ezek az összefüggések meglehetősen lazák, merev értelmezésük félrevezető lenne. Nem lehet véletlen például, hogy a negatív irányban változó népességalakulású vonzásterületek (harmadik és negyedik csoport) többsége dombos, kedvezőtlen településstruktúrájú és mezőgazdasági adottságú térségben fekszik. Ez nehezíti a környékek helyi forrásra épülő dinamizálását és a központokkal való intenzív kapcsolatok kiépítését egyaránt. Itt a többféle szerepkörű, rugalmas kisüzemek (kézműipar, szolgáltatások, idegenforgalom) fejlesztése célszerű, beleértve a közlekedés, a beszerzés és értékesítés igényekhez alkalmazkodó, változatos formákban történő helyi megszervezését.

A felszabadulás után a központok körében lezajlott erőteljes dekoncentrációt tehát a központok és környékük közötti fokozódó centralizáció jellemezte. Annak a kérdésnek az eldöntésére, hogy ez a folyamat milyen összefüggést mutat a központok jellemzőivel, lineáris regressziót számoltunk a központok nagysága és növekedési üteme, valamint a környékek népességdinamikája között.

A központok nagysága és környékük népességdinamikája közötti korrelációs együtthatók minősíthetetlenül alacsonyak, legfeljebb a kapcsolat jellegének változása értelmezhető. Az ötvenes években a kisebb központok nagysága és környékük növekedési üteme között egyenes „összefüggést” találunk, de a megyei városokkal kiegészítve a regressziós együttható negatívvá válik, vagyis a központ nagysága mintegy 70 ezres lélekszámon felül már inkább hátrányt jelentett a környéknek. A hatvanas években megfordul a helyzet, a vizsgált kapcsolat a kisebb központok körében fordított, és éppen a megyeiekkel kiegészítve válik pozitívvá, vagyis a legkisebb kisvárosok és a legnagyobb nagyvárosok környékén a legkedvezőbb a lakosság számának alakulása. Egyértelművé a hetvenes években válik a kapcsolat, amikor a 20, 25 és 26 városkörnyékre egyaránt egyenes összefüggést találunk. Ez a „kapcsolat” is rendkívül laza (csak Budapest és környéke bevonásával válik értékelhetővé), és ezen kívül meglehetősen rugalmatlan: ha a központ népességét százezer fővel növeljük, a környék növekedési üteme 3 százalékkal sem javul 10 év alatt (a 25 városkörnyékre számolva a regressziós együttható értéke $b = +2,93620 \cdot 10^{-7}$).

7. A 20 kisebb városkörnyék jellemzőinek korrelációs együtthatói

Коэффициенты корреляции характеристик 20 пригородов меньшего размера

Correlation coefficients of variables for core and ring areas of 20 smaller
Functional Urban Regions

Változók		N 49 C	N 60/49 C	N 60 C	N 70/60 C	N 70 C	N 80/70 C
N 60/49	C	-0,63	—
	R	+0,23	+0,01
N 70/60	C	-0,41	—
	R	-0,11	+0,53
N 80/70	C	-0,05	—
	R	+0,25	-0,07

Változók: N 49, N 60, N 70 = a népesség száma 1949-ben, 1960-ban és 1970-ben.
N 60/49, N 70/60, N 80/70 = a népesség számának százalékos változása a jelzett évek között.
C = központ, R = környék.

8. 25 városkörnyék (Budapest nélkül) jellemzőinek korrelációs együtthatói

Коэффициенты корреляции характеристик 25 пригородов (без Будапешта)

Correlation coefficients of variables for core and ring areas of 25
Functional Urban Regions (without Budapest FUR)

Változók		N 49 C	N 60/49 C	N 60 C	N 70/60 C	N 70 C	N 80/70 C
N 60/49	C	-0,41	—
	R	-0,05	+0,04
N 70/60	C	-0,24	—
	R	+0,02	+0,50
N 80/70	C	-0,28	—
	R	+0,32	-0,13

9. A 26 városkörnyék jellemzőinek korrelációs együtthatói

Коэффициенты корреляции характеристик 26 пригородов

Correlation coefficients of variables for core and ring areas of 26
Functional Urban Regions

Változók		N 49 C	N 60/49 C	N 60 C	N 70/60 C	N 70 C	N 80/70 C
N 60/49	C	-0,12	—
	R	+0,11	+0,03
N 70/60	C	-0,26	—
	R	+0,53	+0,29
N 80/70	C	-0,35	—
	R	+0,65	-0,30

A városnagyság növekedésével tehát nem feltétlenül jár együtt a környékre kisugárzó pozitív hatás, de a körülmények változásával (itt is a város és környéke közötti rendszeres kapcsolattartáshoz szükséges infrastrukturális, anyagi, életmódbeli stb. lehetőségekről van szó) ez kialakulhat. Az a változás, ami a hetvenes években *a korábbi két évtizedhez képest* a központ nagysága és a környék népességdinamikája között bekövetkezett, e lehetőség megvalósulásának kezdetét jelzi. Nem szükséges hangsúlyozni, hogy a folytatódás nem automatikus, nem „idő kérdése”, hanem az említett körülmények alakulásától függ.

A központok növekedési ütemét a környékek dinamikájával összevetve sem jobb a helyzet a kapcsolat szorosságát illetően. Az 1949—1960 közötti időszakban semmiféle összefüggést nem találunk, akár a 20, akár a 25, akár mind a 26 városkörnyéket vesszük figyelembe. A hatvanas években laza pozitív kapcsolatot állapíthatunk meg (az összefüggés csak a Budapesten kívüli központokra és környékekre nézve nyilvánvaló): a gyorsabban növekvő központok környékének népessége nőtt, vagy kevésbé csökkent (pl. Székesfehérvár, Kazincbarcika, Tatabánya, Veszprém), és fordítva, a lassabban növekvőké kedvezőtlenül alakult (pl. Baja, Nagykanizsa, Sopron). Ezt mutatja a 10. tábla. A hetvenes években ismét nem tapasztalunk értékelhető szorosságú kapcsolatot. Lényeges változást tükröz azonban, hogy a központ és környéke dinamikái közötti regressziós együttható negatívvá vált. Ez már kétségtelenül azt a fáziskülönbséget jelzi, amely a központ felfutása és a környék stabilizálódása között húzódik. A pályája elején járó, gyorsan növekvő város inkább kiszipolyozza, mint dinamizálja környékét, jellemzőbbé válik, hogy a gyorsan növekvők környéke erősen csökken (a legerőteljesebben növekvő kilenc központ környéke kivétel nélkül népességvesztő), míg a mérsékelt dinamikájú nagyvárosok közül egyiknek a vonzáskörzetében sem volt tíz év alatt öt százalékosnál nagyobb népességcsökkenés (11. tábla). Az elszívás (vonzás) csökkenése mellett kétségtelenül szerepe volt ebben annak a javulásnak, ami az elmúlt évtizedben a nagyvárosok és környékük közötti kapcsolatban, maguknak a környékeknek az ellátottságában történt, de feltehetően nagyon fontos szerepet játszottak a városoktól *független* tényezők, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek megerősödése, az állattartásból, növénytermesztésből származó jövedelmek növekedése, tevékenységi körük kiterjesztése stb., éppen azért, mert hazánkban a városok vonzásterülete nem olyan urbanizált, hogy kizárná az agrárfunkciót. A közrejátszó tényezők elemzése, súlyuk megítélése, értékelése nem célja ennek a tanulmánynak. Arra azonban fel kívánja hívni a figyelmet, hogy a város és környéke között tapasztalható centralizációs és decentralizációs folyamatok mozgatórugója igen sokféle lehet, és Magyarországon a figyelemre méltó okok között kell nyilvántartani a mezőgazdaság vagy akár a kiskertgazdálkodás időszakonként változó megítélését, fejlődését.

10. A 26 városkörnyék csoportosítása az 1960—1970 közötti időszak népességdinamikája szerint

Группировка 26 пригородов по динамике населения периода 1960—1970 гг.

26 Functional Urban Regions grouped by population growth rates of their core and ring areas (1960—1970)

Központ Környék	110% alatt	110% és 116% között	116% fölött, 123% alatt	123% fölött
95% vagy kevesebb	Sopron	Baja Nagykanizsa	Kaposvár Kecskemét Szombathely	Szekszárd Zalaegerszeg
95% fölött, 100% alatt		Békéscsaba Komló	Debrecen Győr Szeged Eger	Pécs Dunaújváros Nyíregyháza Szolnok
100% és 105% között		Ózd Salgótarján	Miskolc	Székesfehérvár
105% fölött	Budapest			Kazincbarcika Tatabánya Veszprém

11. A 26 városkörnyék csoportosítása az 1970—1980 közötti időszak népességdinamikája szerint

Группировка 26 пригородов по динамике населения периода 1970—1980 гг.

26 Functional Urban Regions grouped by population growth rates of their core and ring areas (1970—1980)

Központ Környék	110% alatt	110% és 116% között	116% fölött, 123% alatt	123% fölött
95% vagy kevesebb	Baja Komló	Sopron	Kaposvár	Dunaújváros Székesfehérvár Szombathely Zalaegerszeg
95% fölött, 100% alatt	Ózd	Pécs Szeged Békéscsaba Kecskemét Salgótarján	Debrecen Győr Nagykanizsa Szolnok	Eger Kazincbarcika Nyíregyháza Szekszárd Veszprém
100% és 105% között		Miskolc		
105% fölött	Budapest	Tatabánya		

Összefoglalás

A városi népességnövekedés dinamikája, s egyben a lakosság városokba tömörülésének intenzitása szempontjából három történelmi időszakot különböztethetünk meg. Gyors volt a folyamat az első világháborúig tartó, majd a második világháborút követő len-

dületes ipari fejlődés idején, és mérsékelt a két világháború közötti gazdasági pangás időszakában. A városodás 1945 utáni gyorsulása a második szakaszban bekövetkezett visszaesés és a háborús veszteségek pótlására tett kísérletnek tekinthető. A demográfiai trend megváltozása, illetve új szakaszba érkezése folytán a „helyreállítás” nem lehetett, és nem is lehet maradéktalan. A városok „tehetetlen” növekedése, a falvak elmaradt városiasodása miatt a községi népesség már eddig is társadalmi-gazdasági szempontból indokolatlan mértékben megfogyatkozott. Az urbanizálódás további útja a városok területi eloszlását és nagyságrendi szerkezetét tekintve arányosabb hálózat továbbépítése, a községek dinamizálása, bevonásuk a városi vérkeringésbe.

Az első és a második szakasz, vagyis a felszabadulás előtti magyar városnövekedés közös jellemzője, hogy a városi népesség részarányának növekedését a városhálózaton belüli koncentráció kísérte: a nagyobb városok nőttek gyorsabban. Budapest dominanciája — különösen a kisebb városok fölött — erősödött. Alapvetően megváltozott a helyzet a II. világháború után, amikor is a városokba tömörült a közepes, majd a kisebb városok gyors növekedését jelentette. A főváros túlsúlya csökkent, főleg a kisebb városok körében. A városhálózat *nagyságrendi szerkezete* — a hiedelmekkel ellentétben — az ötvenes évek során változott a legerőteljesebben. Kétségtelen azonban, hogy a városi népesség *területi* eloszlása (amit itt külön nem vizsgáltunk) csak a hatvanas évek végétől mutatott jelentősebb változásokat.

A dekoncentráció, a nagyobb városok lassuló, a kisebbek gyorsuló növekedése, a növekedési minták továbbgyűrűzése nem érvényesül ugyan szigorúan, időről időre, városról városra, de a tendencia a hierarchikus csoportokra kimutatható. A nagyobbak fejlődési menetének folytatódása a kisebbekben nem az előzőek növekedési ütemének átvételét jelenti, hanem azt, hogy a népességváltozás trendjének jellege (exponenciális, lineáris, parabolikus) megszűnik az egyik, majd kialakul a másik csoportban. A követéshez annál kevesebb idő szükséges, minél kevésbé különböznek a települések hierarchikus csoportjai egymástól, nemcsak nagyság, hanem főleg társadalmi-gazdasági szerkezet, valamint az életkörülmények tekintetében. Ugyanakkor feltehetően annál arányosabb az össznépesség-változás településcsoportonkénti eloszlása, minél stabilabb, vagyis minél jobban megfelel a kialakult struktúra a társadalmi-gazdasági fejlődés adott szakasza által támasztott követelményeknek. A megfelelés mindig viszonylagos és átmeneti.

A gazdasági elmaradottsággal, a kései iparosodással, a főváros és a vidéki központok közötti nagyságrendi szakadékkal magyarázható, hogy a megyei városok exponenciális növekedése a fővárosihoz képest igen erőtlén és elhúzódó volt. Budapest népességének változása már a parabolikus növekedés vége felé járt, mire a megyei városok „átálltak” a lineáris szakaszra, amely a fővárosnál hetven évvel korábban kezdődött. A megyei városok és a kisebb központok

viszont szorosan egymás nyomában járnak. Az exponenciális-lineáris tendenciaváltást tekintve a követési távolság midősze tíz év lehet. Az egyéb városok hozzávetőlegesen 30—40 éves késéssel követik a kisebb központokat.

A 26 központ növekedési ütemeinek vizsgálata azt mutatja, hogy e városok között a modern iparfejlődés korszakában példátlan mértékű átrendeződés zajlott le az ötvenes években. A hatvanas-hetvenes években viszont már alig volt nagyobb a központok dinamikája közötti átlagos eltérés, mint a városodás tekintetében kevés változást hozó huszas-harmincas években. A településhierarchia csúcsa viszonylag kialakultnak, stabilnak tekinthető. A népesség dekoncentrációja a kisebb központokba, városokba minden bizonnyal folytatódik, közöttük erőteljes átalakulás várható.

A vizsgált történelmi időszakban a városi össznépesség és a központok együttesének növekedése megközelítően lineáris volt, a települések kisebb csoportjára, illetve egy-egy településre azonban nem jellemző az azonos mértékű gyarapodás. A főváros népesség-idősora parabolikus trendet követ, a második világháború után egyre kisebb volt az abszolút népesség-változás. A többi központ exponenciálisan vagy parabolikusan növekedett, ami Sopron kivételével a lineárisnál gyorsabb szaporodást jelentett, vagyis a későbbi időszakok népességnövekménye meghaladta a korábbiakét, még abban az esetben is, ha a növekedés *üteme* lassult. Kiegyensúlyozott, egyenletes ütemű volt tíz központ népességalakulása. Ezek a kisebb megyei városok (Győr és Pécs) és a nagyobb egyéb központok (Székesfehérvár, Nyíregyháza, Kecskemét, Szolnok, Békéscsaba stb.). Rendkívüli erős vagy hirtelen változáson sem a századforduló körül, sem a II. világháború után nem mentek át. Gyors korai növekedés és „zökkenőmentes” felszabadulás utáni fejlődés, stabilizálódás jellemzi a két nagy alföldi város: Debrecen és Szeged, a történelmi bányavárosok: Salgótarján és Tatabánya, valamint Kaposvár és Szombathely fejlődését. Sopron sajátos helyzete, elmaradása mind saját korábbi, mind a többi központ gyarapodásától történelmi okokra vezethető vissza. A legegyszerűsebb fejlődést a hirtelen erősen iparosodó települések, a borsodi agglomeráció központjai (Miskolc, Kazincbarcika, Ózd), az új szocialista városok (Dunaújváros, Komló), valamint a hosszú stagnálás után hatvanas-hetvenes években felfejlődő Baja, Szekszárd és Veszprém mutatták.

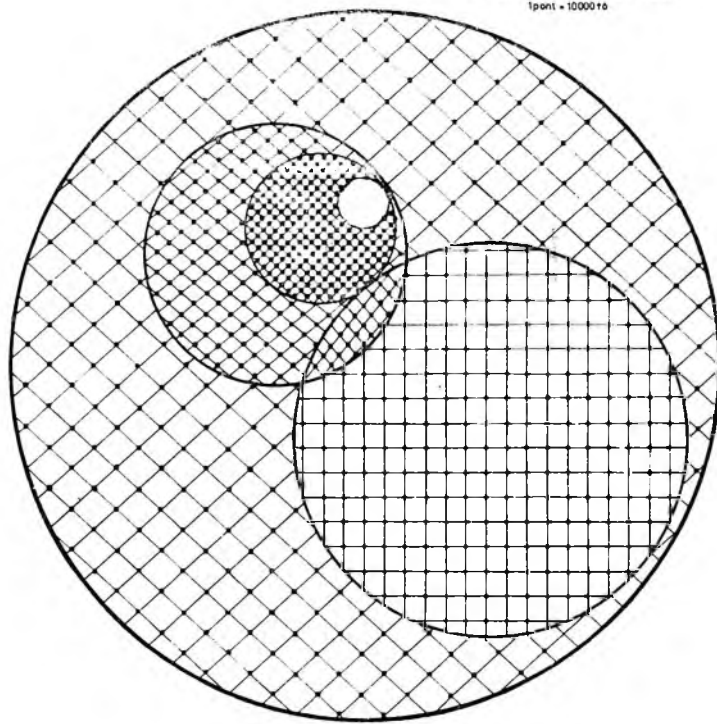
Az ország településeit központok és vonzásterületek, illetve városok és községek szerint csoportosítva a legegyszerűsebb népességváltás-eloszlást a múlt század utolsó évtizedében és 1960—1970 között tapasztaljuk. A hetvenes években csökkent, de továbbra is igen magas maradt a növekedési ütemek szórása. A településhálózat e tekintetben még erőteljesen átalakulóban van, ami jelzi, hogy a jelenlegi szerkezet messze nincs összhangban a gazdasági követelményekkel, illetve a lakosság igényeivel, nem stabil.

A jelentős munkaerővonzási központok környékének történelmi és felszabadulás utáni népességalakulásában — Budapest kivételé-

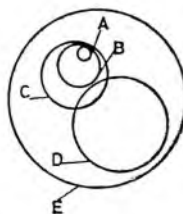
vel — sokkal jelentősebb szerepet játszottak az országos és a regionális tendenciák, maguknak a környékeknek a jellemzői, mint a vonzasközpontok. Van ugyan kapcsolat a központok nagysága, dinamikája, valamint a környékek fejlődésmenete között, de ez rendkívül gyenge, és gyakran negatív. Sem a környékek településviszonyai, sem ezek változása nem magyarázható elvontan a központok méretével, vagy a városkörnyékek belső dinamikájával. A főváros rendelkezett olyan vonzerővel, amely környékét is tartósan dinamizálni tudta, s így az átvette, sőt túlszárnyalta a központ csökkenő növekedési ütemét. A népességnövekedés történelmi alakulását tekintve erre meglenne a lehetőség a borsodi iparvidék központjai, továbbá Salgótarján, Tatabánya és Veszprém vonzásterületén is. A nehézipar, illetve a szénbányászat egyoldalú és problémákkal terhes fejlődése, az erőforrások központokba koncentrációja, a környék infrastrukturális fejlődésének elmaradása miatt azonban a környékek népességdinamikája egyre csökken. A többi központ vonzásterületének történelmi népességalakulását egyértelműen a regionális tendenciák határozták meg: csak az alföldi városok környékén volt jelentős népességnövekedés, ami inkább a viszonylag magas természetes szaporodással, a mezőgazdaság intenzifikálásával függ össze, mint a központ hatásával. A városok közvetlen és pozitív hatása a környékek népességalakulására csupán a lelassult fejlődésű nagyobb központoknál és az elmúlt évtizedben érzékelhető. Jelentősége egyelőre igen csekély, messze elmarad attól, amely fejlett infrastruktúra dinamikusabb gazdasági és demokratikusabb társadalmi fejlődés esetén várható lenne.

1 cm² = kb. 1450 km²

1 pont = 10000 fő

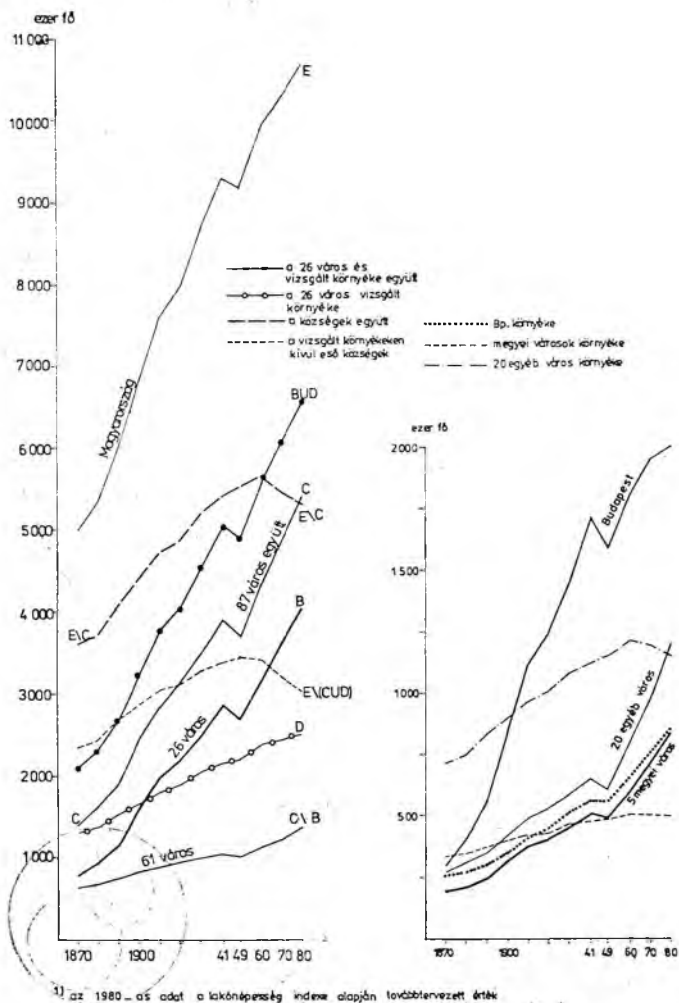
- A – Budapest (39,79 fő/ha)
 B – a vizsgált 26 város (vonzásközpont) Bp -tel együtt
 C – valamennyi (87) város együtt
 D – a 26 központ vizsgált környéke
 E – Magyarország
 B \ A – a vizsgált központok Bp nélkül
 C \ B – városok a 26 központ nélküli
 E \ (C \ D) – a vizsgált városkörnyékekhez nem tartozó községek
 C \ D – a 26 központ környékéhez tartozó néhány város (Gyula, Szentendre, Tata, Törökszentmiklós stb)

I. A vizsgált városkörnyékek területe és népsűrűsége az ország más részeihez viszonyítva, 1978. január 1.

Территория и плотность населения исследованных пригородов по сравнению с прочими частями страны, 1 января 1978 г.

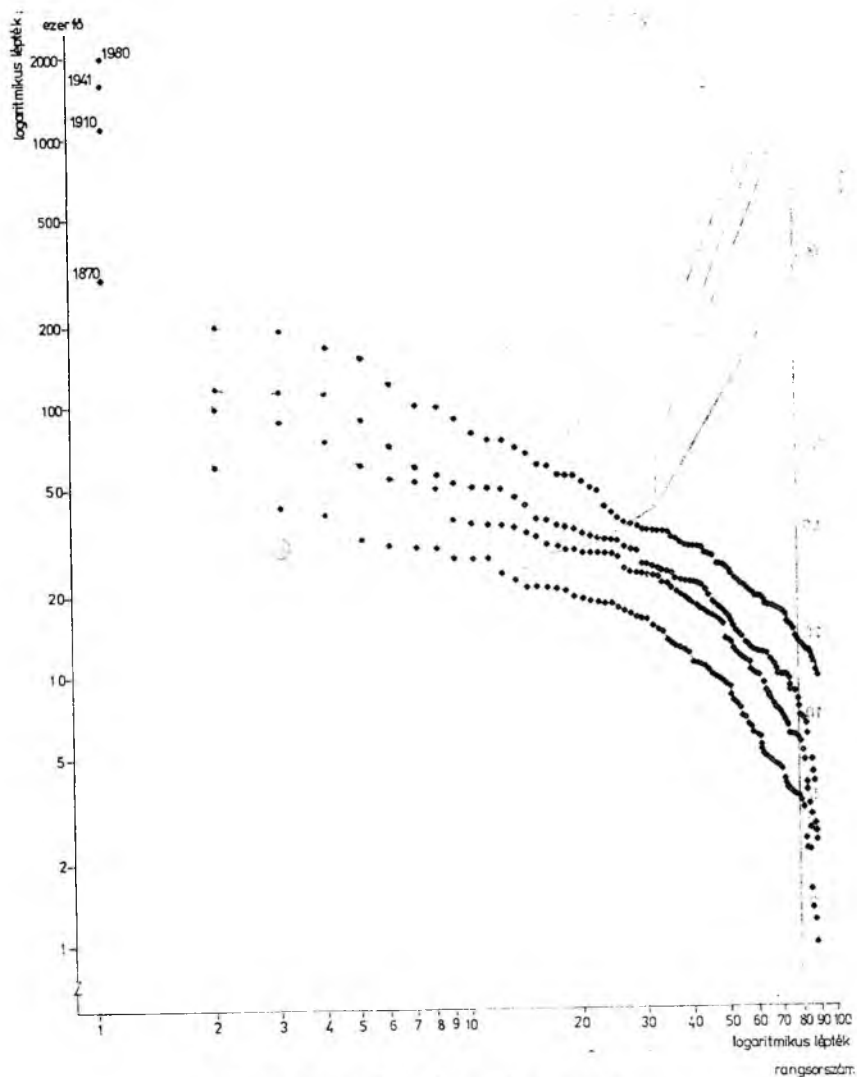
The area and the population density of the Functional Urban Regions investigated as compared to other parts of the country, 1 January 1978

II. A vizsgált városkörnyékek népességének alakulása az ország más részeihez viszonyítva (a jelenlevő népesség alapján)¹

Динамика населения исследованных пригородов по сравнению с прочими частями страны (на основе наличного населения)

Population development of the Functional Urban Regions investigated as compared to other parts of the country (data relate to present population)

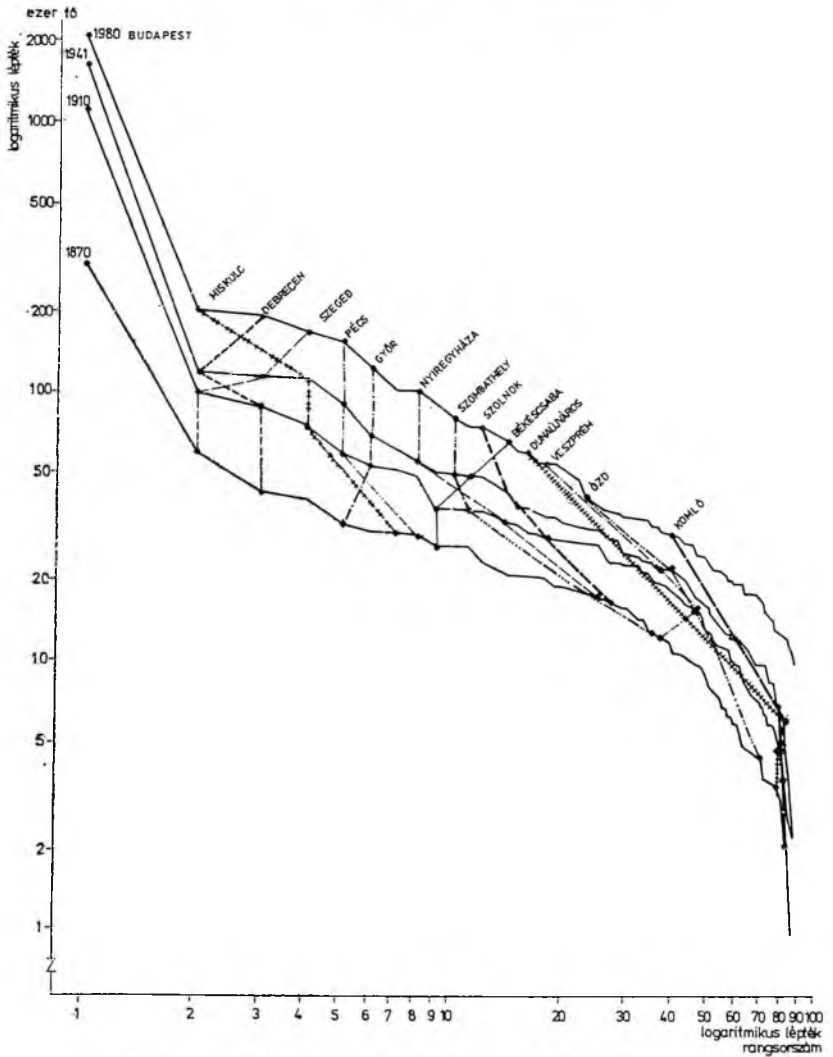

III. 87 város népesség szerinti rangsora
(az 1978. január 1. közigazgatási határok szerint)

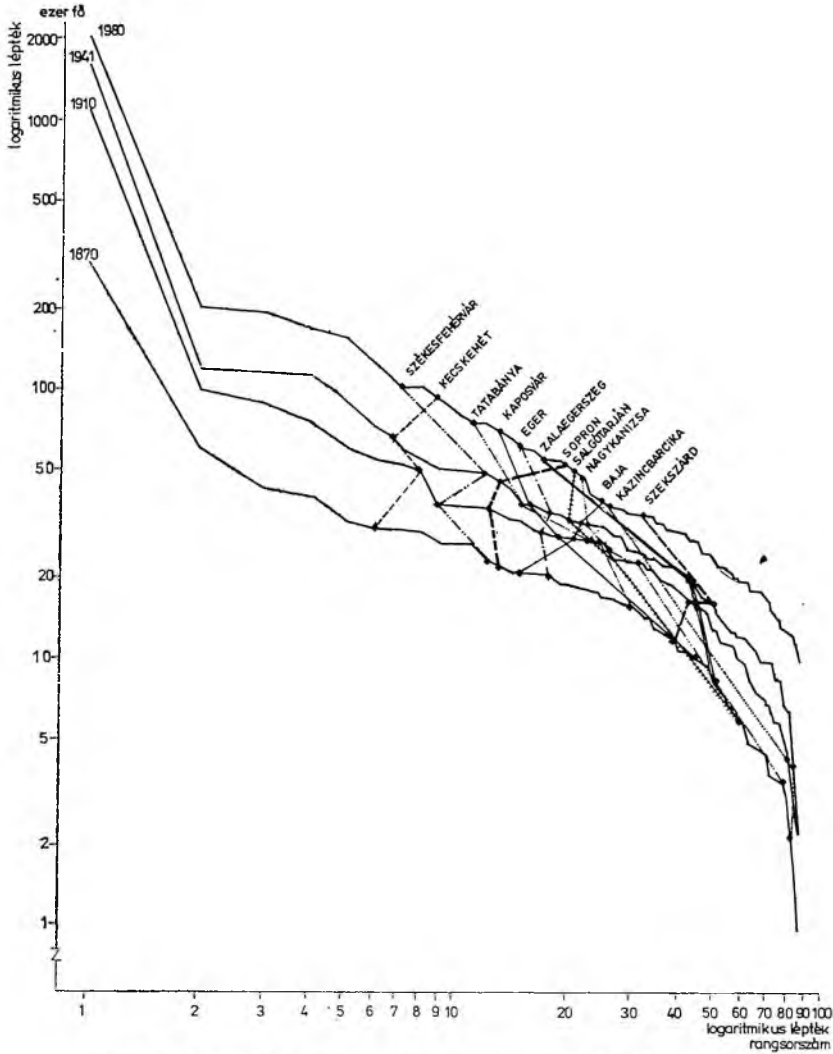
Ранг 87 городов по населению
(на основе административных границ по состоянию на 1 января 1978 г.)

Population rank-size distribution of 87 cities and towns
(according to their administrative status as of 1 January 1978)

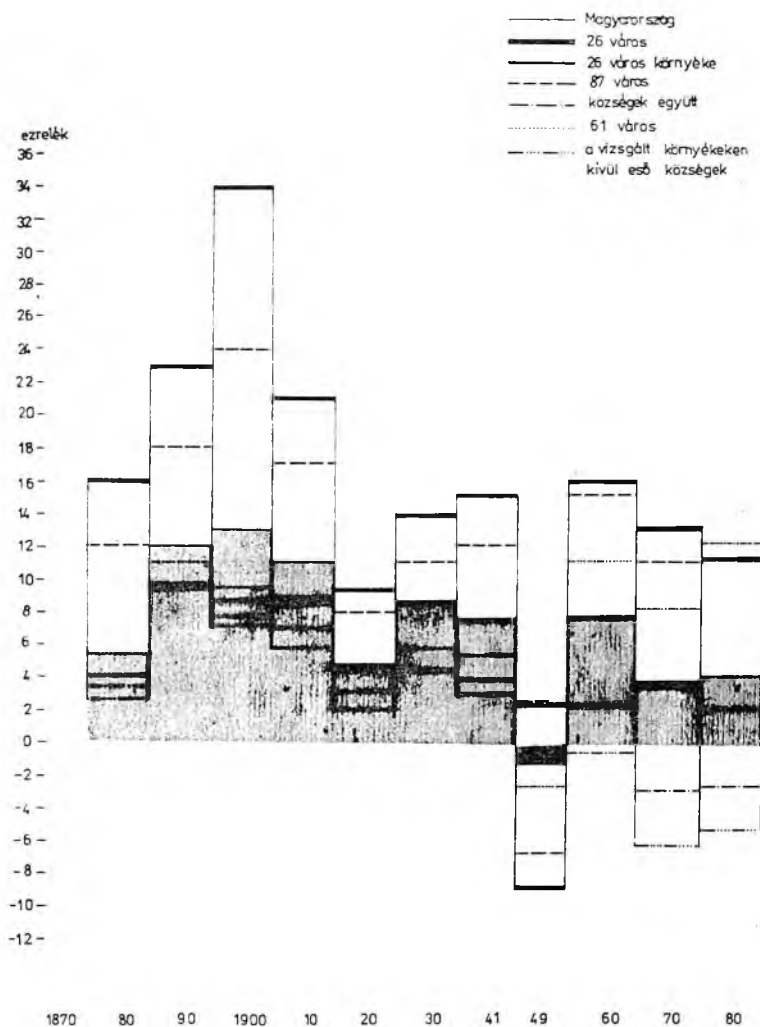
A VIZSGÁLT VÁROSOK RANGSORSZÁMÁNAK VÁLTOZÁSA

III/a. A vizsgált központok rangsorszámának változása
 Изменение порядкового номера исследованных городов
 Rank-size distribution change of the urban centres investigated

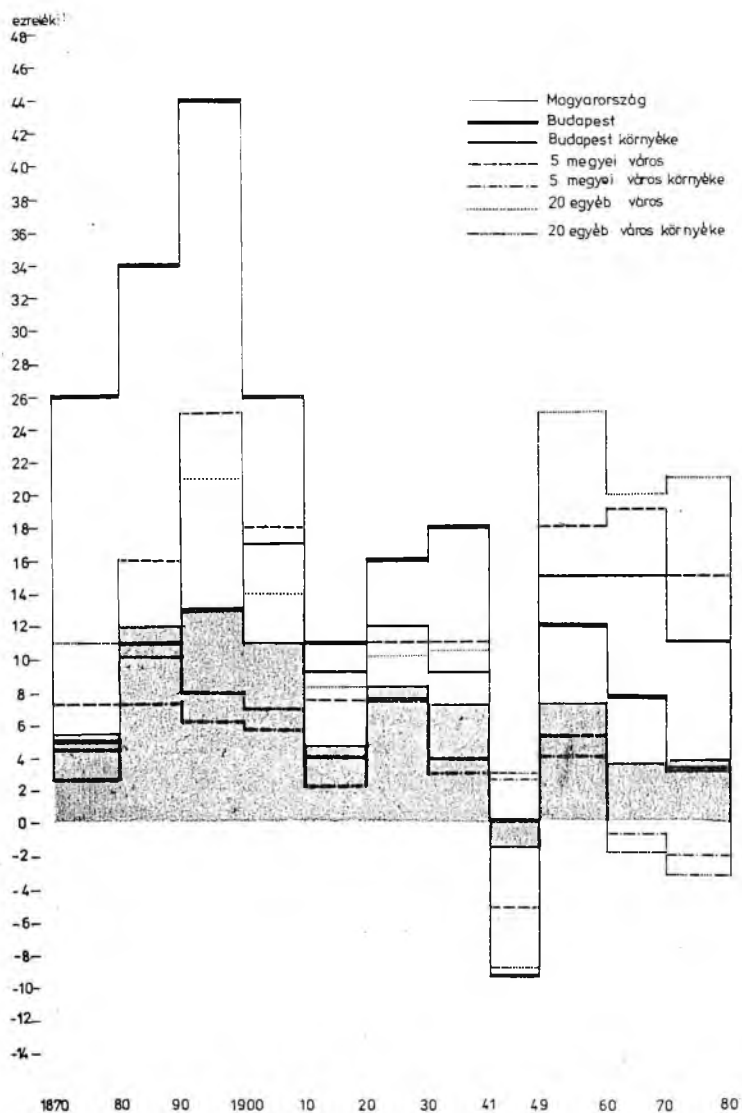
III/b. A vizsgált központok rangsorszámának változása
 Изменение порядкового номера исследованных городов
 Rank-size distribution change of the urban centres investigated

IV. A népesség évi átlagos relatív növekedése (ezrelék) a népszámlálások között (1870—1980)

Среднегодовое относительное увеличение населения (в промилях) между переписями населения (1870—1980 гг.)

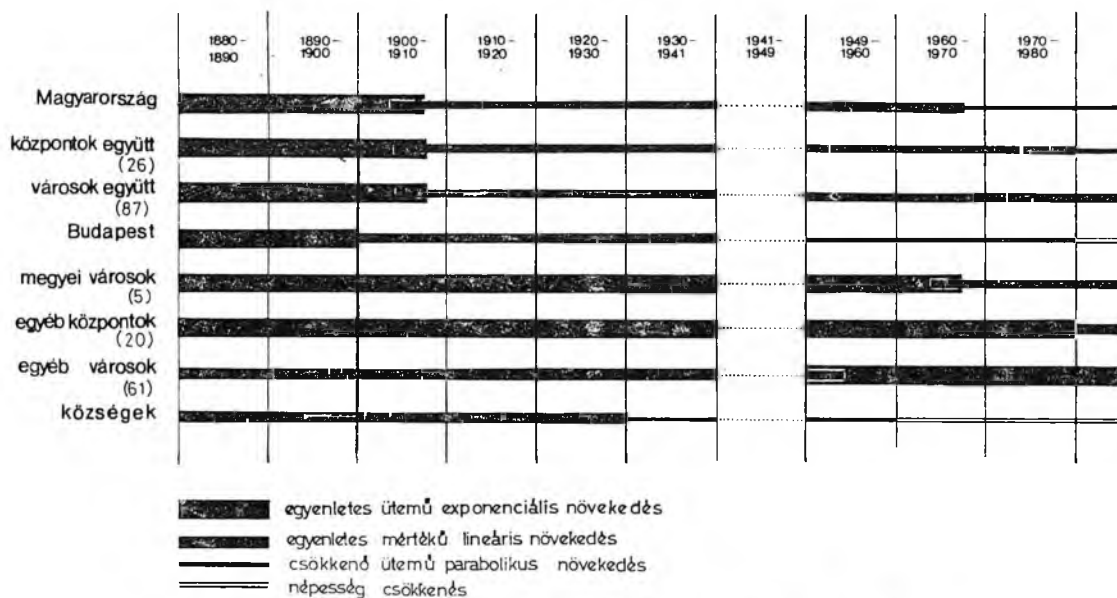
Average annual intercensal population change, per thousand (1870—1980)

V. A népesség évi átlagos relatív növekedése (ezrelék) a népszámlálások között (1870—1980)

Среднегодовое относительное увеличение населения (в промилях) между переписями населения (1870—1980 гг.)

Average annual intercensal population change, per thousand (1870—1980)

VI. A népességváltozás jellegének alakulása 1870—1980 között,
a települések 1978. január 1-i hierarchikus csoportjainál

Динамика характера изменения за период 1870—1980 гг.

у иерархических групп населенных пунктов по состоянию на 1 января 1978 г.

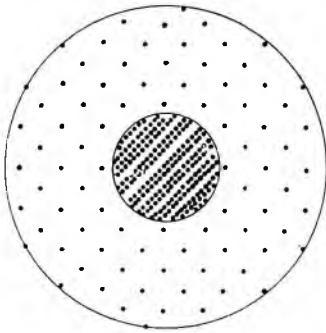
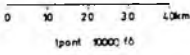
Development trend patterns of population change by hierarchical groups
of settlements (according to their administrative status as of 1 January 1978),
(1870—1980)

TERÜLET ÉS NÉPSŰRŰSÉG

1974. JAN. 1.

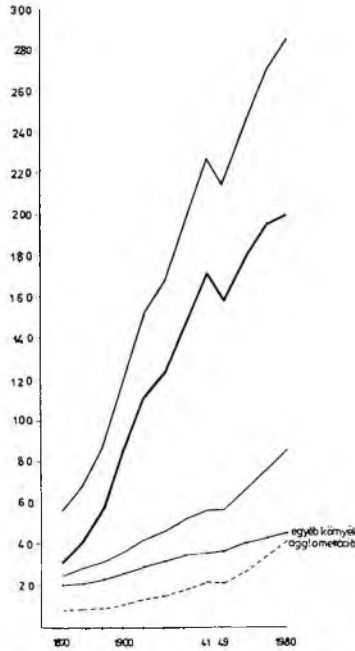
NÉPESSÉG 1870-1980

10000 fő

város 52 517 ha 39,79 fő/ha
 környék 492 574 ha
 Budapest és környéke

város
 környék
 együtt

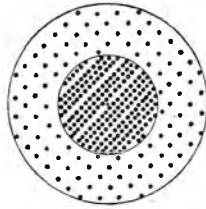
VII. Terület és népsűrűség. Budapest és környéke

Территория и плотность населения. г. Будапешт и его окрестность

Area and population density. Budapest Functional Urban Region

TERÜLET ÉS NÉPSŐRÖSÉG

1972. JAN. 1.

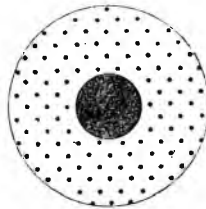
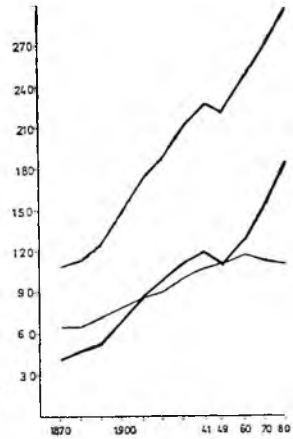
0 10 20 30 40 km
1 pont 1000 fő

város 4 634 ha 4,39 fő/ha
 környék 147 269 ha
 Debrecen és környéke

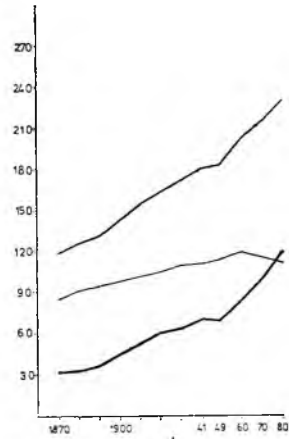
— város
 — környék
 — együtt

NÉPESÉG 1870-1980

1000 fő

város 1 7473 ha 7,12 fő/ha
 környék 16 8404 ha
 Győr és környéke

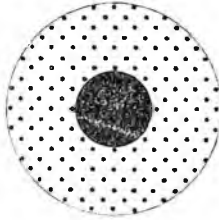
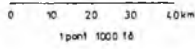

VIII. Terület és népsűrűség. Debrecen és környéke. Győr és környéke
 Территория и плотность населения. г. Дебрецен и его окрестность. г. Дьэр
 и его окрестность

Area and population density. Debrecen Functional Urban Region
 Győr Functional Urban Region

TERÜLET ÉS NÉPSŰRŰSÉG

1978. JAN. 1.

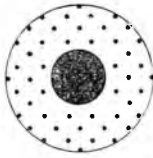
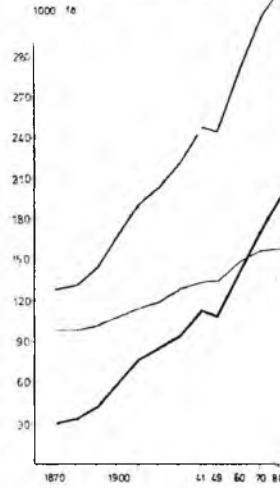

város 22 358 ha
 környék 189 602 ha
 Miskolc és környéke

9,30 fő/ha

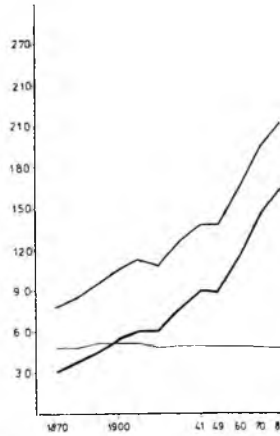
— város
 — környék
 — együtt

NÉPESSÉG 1870-1980

város 15 154 ha
 környék 85 906 ha
 Pécs és környéke

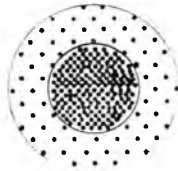
11,14 fő/ha

IX. Terület és népsűrűség. Miskolc és környéke. Pécs és környéke
 Территория и плотность населения. г. Мишколц и его окрестность. г. Печ
 и его окрестность
 Area and population density. Miskolc Functional Urban Region.
 Pécs Functional Urban Region

TERÜLET ÉS NÉPSŰRŰSÉG

1978 JAN. 1

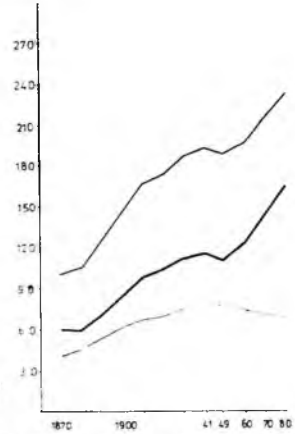
0 10 20 30 40 km
1 pont 1000 fő

város 33485 ha 5,25 fő/ha
 környék 101795 ha
 Szeged és környéke

—— város
 ——— környék
 ——— együtt

NÉPESSÉG 1870-1980

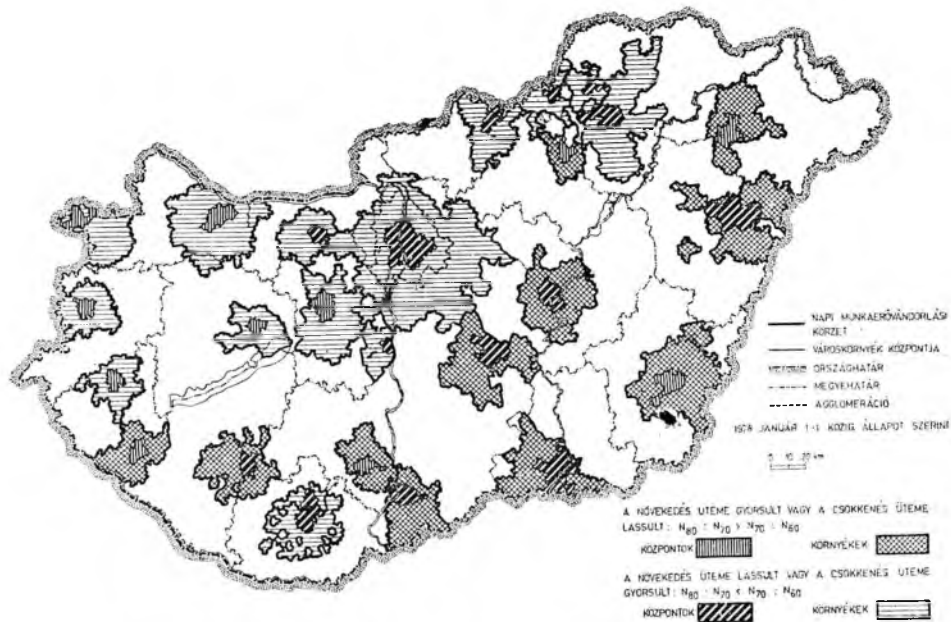
1000 fő

X. Terület és népsűrűség. Szeged és környéke

Территория и плотность населения. г. Сегед и его окрестность.

Area and population density. Szeged Functional Urban Region

XI. A népességváltozás dinamikájának alakulása 1970—1980 között
 az 1960—1970 közötti időszakhoz viszonyítva

Динамика изменения населения в 1970—1980 гг. по сравнению с периодом
 1960—1970 гг.

Development of population change dynamics comparing the 1970—1980 period
 to the 1960—1970 period

JEGYZETEK

1. Az *urbanizáció* szó használatos szűkebb és tágabb értelemben. *Tágabb értelemben* — véleményünk szerint — az urbanizáció összefoglalóan jellemzi a természet társadalmisításának az ipari forradalommal kezdődő intenzív szakaszát, az ebben a periódusban előidézett térbeli változásokat (pl. a mesterséges környezet eluralkodása, agglomerációk kialakulása), illetve a minőségileg megváltozott társadalmi tér életünket alakító visszahatásait (pl. környezetszennyezés, a városi életforma elterjedése). Ebben az értelemben az urbanizáció fogalma annyira tág, hogy csak mint *filozófiai kategória* használható. A bevezetés első részében az urbanizációra ebben a tágabb értelemben utaltunk.

Amikor az urbanizáció nem hivatkozási alapként, hanem *vizsgálati tárgyként* szerepel a filozófián kívüli tudományágakban, akkor *tartalma mindig szűkebb*. Ez a szűkebb tartalom a vizsgálat célja szerint változó. Jelentheti például a falvak városá válását, városok növekedését, a városok befolyásának a településrendszeren belüli erősödését. (Ezt szokták az urbanizáció mennyiségi tényezőjének, vagy városodásnak nevezni.) Mi ilyen felfogásban, de ennél is szűkebb értelemben, elsősorban a *rövidség kedvéért* használjuk itt és a továbbiakban az urbanizáció szót. A városok növekedését, befolyásuk erősödését értjük ezen, de nem egyéb, mint a *népességszám változása* alapján. Feltételezzük tehát, hogy a nagyság, különösen a relatív nagyság, és ennek növekedése, fontos tényezője a befolyás általános erejének, ílymódon a szűkebb értelemben vett urbanizációt jellemzi.

2. Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy miért csak a népességet vizsgáljuk. Ilyen hosszú időszakra, tartalmi nehézségek nélkül összehasonlítható, településenként meglévő más adatunk nincs.
3. Budapest és a jelentős vidéki városok napi munkaerővonzási körzete. ÉVM—KSH, Budapest, 1977.

4. A projektum a Társadalomtudományi Kutatást és Dokumentációt Koordináló Európai Központ (Bécsi Központ) égisze alatt folyik. Kezdeményezői G. Gaudard és J. Valarché, a svájci fribourgi egyetem professzorai voltak. A kutatást, amelynek első szakaszában 14 ország (Ausztria, Belgium, Bulgária, Dánia, Franciaország, Hollandia, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország, Nagy-Britannia, NSZK, Olaszország, Svájc és Svédország) tudósai vettek részt, jelenleg Dr. R. Drewett vezetésével működő bizottság irányítja. Az első eredmények L. Van den Berg, R. Drewett, L. H. Klaassen, A. Rossi és C. H. Vijverberg (szerkesztők): *Urban Europe: A Study of Growth and Decline (Városi Európa: A növekedés és hanyatlás tanulmányozása)* kötetben (Pergamon Press, Oxford, 1982. 172 p.) láttak napvilágot.

5. A magyar résztvevők az első szakaszban a következők voltak: Farkas János, Horváth Eszter, Vukovich György (KSH), Horcher Ferencné, Vishy Erzsébet (VÁTI) és Daróczi Eta (MTA Földrajztudományi Kutató Intézet). Hozzájárulásukat az alapkoncepció vitájához a következő, Bécsi Központban sokszorosított munkaalkönyvek tartalmazzák:

E. Daróczi: Reflexions on C. Vijverberg—L. V. den Berg—L. H. Klaassen's study: „Elements of a Theory of Urban Development” (WD No 26/76), Vienna Centre Working Document 32/76.

N. Horcher: Comments to the summary paper prepared by the Dutch team (No 27/76), Vienna Centre Working Document. 37/76.

E. Daróczi: What to compare? How to compare? Vienna Centre Working Document 11/77.

E. Daróczi—N. Horcher (eds.): Comments to the paper presented by the Polish team on Elements of a Theory of Urbanization Processes in the Socialist Countries (in Rotterdam. May 1977) from the Hungarian CURB team, Vienna Centre Working Document 11/77.

6. Berend T. Iván—Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX—XX. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 41—53. p.

Köves Pál—Párniczky Gábor: Általános statisztika II. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 299—301. p.

Szabadý Egon szerkesztésében: Bevezetés a demográfiába. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964. 501—503. p.

7. Itt, és a továbbiakban mindenütt, az 1978. január 1-i államigazgatási beosztást és településhatárokat tükrözik az adatok.

8. A K koncentrációs együtthatót a népességeloszlás egyenetlenségének mércéjeként használjuk. Számítása Boldrini féle közelítéssel történt (Köves Pál—Párniczky Gábor: Általános statisztika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973. 286. p.).

A városból hierarchiájának szabályosságára a rangsor-nagyság szabályt megfogalmazó $P_r = P_1/r^q$ képlet q kitevőjének értékéből következtetünk, ahol

r = rangsorszám 1-től n -ig,

P_r = az r -edik település népessége,

P_1 = a legnagyobb település, a mi esetünkben mindig Budapest népessége.

A számítást a következő képlet szerint végeztük:

$$q = \frac{\sum_{r=1}^n \ln \frac{P_1}{P_r}}{\sum_{r=1}^n \ln r}$$

Amennyiben q -ra egyet kapunk, úgy teljesen szabályos hierarchiáról, míg $q > 1$ esetben a szabályosnál nagyobb koncentrációról, $q < 1$ esetén annál kisebb koncentrációról (viszonylagos dekoncentrációról) van szó. (Peter E. Lloyd—Peter Dickson: Location in Space. A Theoretical Approach to Economic Geography. Third Edition [Telepelyválasztás. A gazdaságföldrajz elméleti megközelítése. Harmadik kiadás.] Harper and Row, Publishers, London stb. 1979. 75. p.) A q kitevő a népességszám és a rangsorszám logaritmusai közötti összefüggést érzékeltető egyenes meredekségét jelzi: $q = 1$ iránytangens esetén az egyenes a koordinátai tengelyekkel 45°-os szöget zár be. Mind a K mutató, mind a q számítása Hewlett—Packard 97 asztali számológépen történt, a szerző által kidolgozott programok szerint, amelyeket készséggel átad az érdeklődőknek.

9. A koncentráció „... fogalom vonatkozhat mind a koncentrációs folyamatra, mind a folyamat eredményeként létrejött állapot, »eredmény« megjelölésére. ... Az abszolút koncentráció abban az esetben fordul elő, ha az értékösszeg csekély számú egységre jut, relativ koncentráció pedig akkor, ha az értékösszeg egyenetlenül oszlik el a sokaság egységeire.” (Köves Pál—Párnáczky Gábor: Általános statisztika I. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 177. p.) Ennek továbbgondolásából született a koncentráció *formata* abszolút és relatív (egyszerű, valamint bővülő) típusainak megkülönböztetése.

Koncentrációról beszélünk akkor, amikor a nagyobb települések népessége a kisebbekét meghaladón nő. Ezt egyértelműen a K együttható növekedése mutatja. A hazai településhálózat esetében ilyenkor a q kitevő értéke is nagyobb lesz. Ez többféleképpen történhet. Két alaptípusa:

- abszolút koncentráció: a nagyobbak népessége nő, a kisebbeké csökken,
- relatív koncentráció: a nagyobbak növekedése meghaladja a kisebbek szintén pozitív népességváltozását.

Az utóbbin belül egyszerű relatív koncentrációról van szó, ha a nagyobbak abszolút gyarapodása múlja felül a kisebbekét, míg bővülő relatív koncentrációról, ha a nagyobbak viszonylagos (százalékos) növekménye magasabb, mint a kisebbeké. Az abszolút koncentrációnál nincs szükség ilyen különbségtételre, az mindig egyszerű és bővülő.

Amennyiben a fentiek ellenkezője áll fenn, az esettől függően abszolút és relatív dekoncentrációról, az utóbbin belül egyszerű és bővített típusokról van szó.

Az abszolút és a bővülő relatív koncentráció esetén a nagyobbak népességaránya nő, a kisebbeké csökken. Ha viszont egyszerű relatív koncentrációt állapítunk meg, abból még nem derül ki, hogy melyik településcsoport részese-e növekedett, illetve melyiké növekedett jobban. Az a mindenkori arányuktól függ, vagyis a kérdést az dönti el, hogy bővülő relatív koncentrációról, vagy bővülő relatív dekoncentrációról van-e szó. Ezek szerint az egyszerű relatív koncentráció és a növekvő relatív dekoncentráció nem zárják ki egymást. Ezt egy példával illusztráljuk:

Tegyük fel, hogy a nagyobb települések népessége 2 748 ezer (N_0), a kisebbek pedig 602 ezer (n_0). Ennyi volt nagyjából a 100 ezresnél nagyobb és az 50–100 ezres nagyságú településeink lélekszáma 1970-ben. Egy későbbi időpontban, 1980-ban, ugyanazem települések népessége 2 923 ezer (N_1), illetve 726 ezer (n_1). Egyszerű relatív koncentrációt tapasztalunk: $N_1 - N_0$ nagyobb, mint $n_1 - n_0$; vagyis 175 ezer nagyobb, mint 124 ezer. Ugyanakkor bővülő relatív dekoncentrációról van szó, mert N_1/N_0 kisebb, mint n_1/n_0 ; vagyis 1,064 kisebb, mint 1,206. Más csoportosítás természetesen más eredményt szül. Például a 10 ezernél több, illetve kevesebb főt számláló települések között abszolút koncentrációt tapasztalunk. Ettől még nem válik értelmetlenné a koncentráció—dekoncentráció fogalompár használata, csak erősen relatívizálódik. Alapvető tehát, hogy világossá, szabatossá tegyük, milyen térbeli kontást, csoportosítást használunk.

10. Centralizációról akkor beszélünk, ha egy társadalomföldrajzilag összefüggő területen a központ népessége a hozzá tartozó környékét meghaladón nő. Az előzőekhez hasonlóan megkülönböztetünk a) abszolút és b) relatív, az utóbbin belül pedig egyszerű és bővülő centralizációt, illetve decentralizációt.

Az össznépesség növekményeinek különbségeire épülő koncentráció és centralizáció meghatározás csak durván leegyszerűsített csoportképzésre, osztályozásra ad lehetőséget. Finomabb rendszerezésre nyílik mód, ha a vándorlási nyereségeket-vesztéseket, valamint a vándorlási irányokat is figyelembe vesszük. (A budapesti városkörnyék decentralizációja éppen ezért nem vehető egy kalap alá a nyugat-európai szuburbanizációval, mert a környék népességének gyorsabb növekedését nem a központból való elvándorlás, hanem a vidéki bevándorlás táplálta.) Ennek alapján állapított meg nyolc centralizációs, illetve decentralizációs típust R. Drewett:

Elements of a Theory of Urban Development, Vienna Centre Working Document 25/77.

11. Lásd: *Daróczi Eta*: A belföldi vándorlás intenzitásának és térbeli szerkezetének változása Magyarországon 1960—1978 között. Demográfia, 24. évfolyam, 1. szám, Budapest, 1981. 37—72. p.

I R O D A L O M

1. *Berend T. Iván—Ránki György*: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX—XX. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1976. 724. p.
2. *Van den Berg, Leo—Drewett, Roy—Klaassen, Leo H.—Rossi, Angelo—Vijverberg, Cornelius H. T.* (szerkesztésében): Urban Europe: A Study of Growth and Decline (Városi Európa: A növekedés és hanyatlás tanulmányozása). Pergamon Press, Oxford, 1982. 172. p.
3. *Dr. Bihari Ottó*: Bevezetés az agglomeráció kutatás módszertani vizsgálatához. (Az agglomeráció kutatás módszertani kérdései című nemzetközi konferencia. A Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézete. Közlemények, 26. Pécs, 1979. 13—19. p.)
4. *Daróczi Eta*: A belföldi vándorlás intenzitásának és térbeli szerkezetének változása Magyarországon 1960—1978 között. Demográfia, 24. évfolyam 1. szám. Budapest, 1981. 37—72. p.
5. *Jánossy Ferenc*: A gazdasági fejlődés trendvonala és a helyreállítási periódusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 283. p.
6. *Köves Pál—Párniczky Gábor*: Általános statisztika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973. 816. p.
7. *Köves Pál—Párniczky Gábor*: Általános statisztika I. és II. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981. 303. p. és 307. p.
8. *Dr. Kőszegfalvi György*: A magyarországi településrendszer strukturális átalakulásának sajátosságai. Településtudományi Közlemények, 29. Budapest, 1980. 5—15. p.
9. *Lloyd, Peter E.—Dicken, Peter*: Location in Space. A Theoretical Approach to Economic Geography. Third Edition. (Telephelyválasztás. A gazdaságföldrajz elméleti megközelítése. Harmadik kiadás.) Harper and Row, Publishers, London, stb. 1979. 474. p.
10. *Rossi, Angelo*: Urban Change Trends in 14 European Countries (Város trendek 14 európai országokban.) Vienna Centre Working Document, 1977. 15/77. 25. p.
11. *Russwurm, Lorne H.—Tharkur, Baleshwar*: Hierarchical and Functional Stability and Change in a Strongly Urbanizing Area of Southwestern Ontario (Hierarchikus és funkcionális stabilitás és változás Dél-Nyugat Ontario erősen urbanizálódó térségében), 1871—1971. The Canadian Geographer, Vol. XXV. 2. 1981. 149—166. p.
12. *Rysavy, Zdenek—Musil, Jiri—Velisková, Libuse*: The Growth of City Agglomerations in Czechoslovakia (Városi agglomerációk növekedése Csehszlovákiában), 1869—1980. Research Institute for Building and Architecture, Prague, 1982. 33. p.
13. *Budapest és a jelentős vidéki városok napi munkaerővonzási köre*. EVM—KSH, Budapest, 1977. 20. p. és ugyanezen a címen a második, átdolgozott kiadás. EVM—KSH, Budapest, 1981. 47. p.
14. *Szabady Egon* (szerkesztésében): Bevezetés a demográfiába. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964.

АНАЛИЗ ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДОВ И ПРИГОРОДОВ В ВЕНГРИИ МЕЖДУ 1870—1980 ГГ.

Резюме

Динамику роста численности городского населения или же интенсивности роста концентрации населения в городах, можно разделить на три исторических периода. Этот процесс развивался быстро во время подъема промышленного развития, перед первой мировой войной, и позже, после второй мировой войны и ослабевал в период экономического спада между двумя мировыми войнами. Ускорение роста городов после 1945 г. можно рассматривать как стремление компенсировать ослабление этого развития во втором периоде и восстановить военные потери. Изменение направления демографического развития, вступление в новую его стадию не дали и не могут дать возможности для абсолютного „восстановления“. Дальнейшим путем урбанизации является более разномасштабное развитие сети городов с учетом их территориального распределения, а также присоединение к ним сел и деревень.

Общим признаком роста венгерских городов до освобождения было то, что рост доли городского населения сопровождался концентрацией его внутри городской сети: большие города росли быстрее. Положение коренным образом изменилось с 50-ых годов, когда прилив населения в города привел к быст-

рому росту средних, а потом и малых городов. „Передача эстафетной палочки“ не совершается в определенное время, в определенном городе, но можно констатировать такую тенденцию внутри отдельных групп городов. Продолжение хода развития больших городов не означает то, что малые города переймут темп их роста, а то, что определенный характер изменения численности населения (экспоненциальный, линейный, параболический) пропадает в первой и возникает в другой группе. Экономической отсталостью, запоздалым развитием промышленности, огромной разницей в численности населения столицы и провинциальных центров можно объяснить то, что экспоненциальный рост пяти крупнейших (после Будапешта) городов Венгрии по сравнению со столицей происходил очень слабо и замедленно. Однако 20 более мелких городов в этом смысле тесно следуют за вышеупомянутыми пятью городами. Сеть этих 26 городов-центров тяготения можно считать относительно образовавшейся, стабильной.

Распределение изменения населения между центрами и их пригородами, или между городами и сёлами (деревнями) было наиболее неравномерным в последнем десятилетии прошлого века и между 1960—1970 гг. В семидесятых годах рассеивание темпов роста снизилось, но осталось все-таки достаточно высоким. Сеть населенных пунктов в этом смысле находится еще в состоянии переобразования, нынешняя их структура в значительной мере не соответствует экономическим требованиям, запросам населения.

В историческом последовавшем за освобождением развитии населения пригородов исследуемых 26 центров тяготения — за исключением Будапешта — гораздо более значительную роль играли общенародные и региональные тенденции, их собственные характерные особенности, чем центры, к которым они относились. Непосредственное и положительное влияние городов на изменения населения пригородов — за исключением столицы — можно отметить лишь в замедленно развивающихся более крупных центрах и только в прошлом десятилетии. Значение этого влияния пока еще достаточно слабо. Оно сильно отстает от того, что можно было бы ожидать в случае развитой инфраструктуры, более динамического экономического и более демократического общественного развития.

LONGITUDINAL AND CROSS-SECTION ANALYSIS OF POPULATION IN HUNGARIAN FUNCTIONAL URBAN REGIONS 1870—1980

Summary

Considering urban population dynamics or the intensity of population concentration into towns, three historical periods can be distinguished. Up to World War I and following World War II — both periods being characterized by swift industrial developments —, the process was rapid, but moderate during the period of economic recession between the two World Wars. The acceleration of urban growth after 1945 can be viewed as an attempt to compensate for a decline during the second period and for war losses. Due to a change of demographic trend or its arrival at a new stage, the "restoration" could not and cannot be complete. Future urban developments should rely on improving the spatial distribution and the size structure of cities and towns as well as on involving villages into the urban circulatory system.

A common feature of Hungarian urban growth prior to the liberation is that increasing proportion of urban population was accompanied by a concentration process within the urban network: larger cities and towns grew more rapidly. The situation changed entirely from the 1950s onwards when population concentration into urban places resulted in rapid growth of medium sized cities then of smaller towns. Deconcentration, i. e. decelerating growth of large and accelerating growth of small towns, a transfer of growth patterns

does not prevail strictly from time to time from town to town, but such a tendency can be established for hierarchical groups of urban places. The continuation of development paths of large cities by smaller towns does not mean that former growth rates of cities are taken over but it implies that a given type of population trend (exponential, linear, parabolic) discontinues with one and emerges with another group. Economic underdevelopment, late industrialization and the considerable size gap between the capital and the next largest centres explain the tame and dragging exponential growth of county cities (the five largest cities following Budapest). But county cities have the other 20 commuting centres at their heels. The top of the settlement hierarchy can be regarded to be relatively established and stable.

It was during the last decade of the past century and between 1960—1970 when the distribution of population change rates between commuting centres and their hinterlands or between towns and villages was the most uneven. Dispersion of growth rates diminished during the 1970s, but remained, however, very high. Settlement network considered in this break-down is still going through important changes, the present structure is far from squaring with economic requirements or population needs.

National and regional tendencies and the features of the hinterlands themselves played a much more significant role in the historical and recent population changes of commuting ring settlements than their very centres — with the exception of Budapest. Besides the capital, direct and positive impacts of towns on population changes of the attracted ring area can only be perceived with large centres of slackening development, and only from the last decade onwards. For the time being, the significance of such impacts is rather small, lags far behind from what could be expected in case of developed infrastructure, more dynamic economic and more democratic societal development.

KÖZLEMÉNYEK

BARANYA MEGYÉBEN ÉLŐ NÉMET ÉS DÉLSZLÁV LAKOSSÁG NEMZETISÉGI TUDATÁNAK ALAKULÁSÁRÓL

DR. HOÓZ ISTVÁN

1.

A népszámlálások programjában mindig szerepelt több olyan kérdés, amelyek segítségével a nemzetiségi lakosság számát kívánják megállapítani, hisz az minden nemzetiség egyik legfontosabb, legszembetűnőbb sajátossága. Mivel ezek a bevalláson alapuló adatok az utóbbi évtizedekben jelentős mértékben ingadoztak, a nemzetiségi lakosság reálisnak tartott számára vonatkozó, egymástól nagy mértékben eltérő becslések jelentek meg itthon és külföldön egyaránt. A központi és a helyi politikai szerveknek és közigazgatási hatóságoknak azonban olyan megbízható adatokkal kell rendelkezniük, amelyek alkalmasak a nemzetiségi politika kialakítására és gyakorlati alkalmazására. Ezeknek megszerzése csak valamilyen más, tudományosan kidolgozott módszerekre alapított, kisegítő adatgyűjtés segítségével lehetséges.

Ilyen célú adatgyűjtés szervezésével a Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara Módszertani Tanszékén (illetve jogelődjén) először 1963-ban kísérleteztünk, majd megismételtük 1972-ben. Általános elveit és végrehajtási módszereit tartalmazzák *Hoóz I.—Kepecs J.—Klinger A.—Kutas A.: A baranyai nemzetiségekről* (Pécs, 1978) és *Hoóz I.: A nemzetiség szerinti megoszlás számbavételének nehézségeiről* (Valóság, 1981. 5. sz.) c. tanulmányok.

Számunkra úgy tűnik, hogy a nemzetiségi lakosság identitása, nemzetiiségi közösségtudata nem azonos, hanem annak fokozatai alakultak ki és hogy ezek a rétegek — a bevalláson és a minősítésen alapuló adatok felhasználásával — egymástól elkülöníthetőek, elemezhetőek. A nemzetiségi lakosság belső struktúráját alakító tényezők feltárása lehetővé teszi, hogy helyzetüket ne csak statikusan szemléltessük, hanem nyelvtudásában, társadalmi-gazdasági-kulturális helyzetében végbement változásokat, folyamatokat bemutathassuk.

A Baranya megyei Tanács és az MTA Dunántúli Tudományos Intézete felkérésére elkészült a Baranya megyében élő német és délszláv lakosság demográfiai és társadalmi-gazdasági helyzetét bemutató monográfia, amelyet *Hoóz István, Kepecs József és Klinger András* írt meg. Ami ebben a megyében történik, igen nagy mértékben befolyásolja a hazánkban élő nemzetiségek társadalmi-gazdasági-kulturális helyzetét és politikai hangulatát, hisz a magukat német anyanyelvűnek vallók 38⁰/₀-a él Baranyában, a valamilyen délszláv anyanyelvűeknek pedig 25⁰/₀-a.

E tanulmány következő része a kiadás alatt álló kötet egyik fejezete (A német és a délszláv lakosság megoszlása a társadalmi minősítés szerint) alapján készült.

2.

A nemzetiségi tudat egyike a nemzetiségi népcsoportok legjellemzőbb sajátosságainak, ugyanakkor azonban a legnehezebben meghatározható, értékelhető tulajdonság. Mélni, meghatározni, „tetten érni” pedig különösen ne-

héz, hisz nem tárgyi, objektív tulajdonság, hanem az egyének szubjektív sajátossága, amely csak esetenként nyilvánul meg mások által is érzékelhető magatartásban. Ezért csak közvetett formában határozható meg. Olyan értékelhető megnyilvánulásokat kell találnunk, melyek jellemzőek lehetnek rá és statisztikai eszközökkel is mérhetőek. A népszámlálások ezért a nyelvtudás, az anyanyelv és a nemzetiség bevallását tekintik a nemzetiségi lét mérhető kritériumainak. E meghatározás szerint tehát csak azok tartoznak valamelyik nemzetiséghez, akik deklarálják is hovatartozásukat.

Mint arra már utaltunk, véleményünk szerint a nemzetiségi lakosság nemzetiségi tudata különböző és annak fokozatai vannak. Baranya megye községi lakosságából 1980-ban 7607 személy vallotta azt, hogy beszéli valamelyik délszláv nyelvet is. E kétnyelvű lakosság a népszámlálás alkalmával választhatott, hogy melyik nyelvet jelölje meg anyanyelvének. 5223 személy (68,7%) választotta valamelyik délszláv nyelvet. Számunkra úgy tűnik, ebben a választásban kifejezésre jut nemzetiségi közösségtudatuk is. Ha így van, akkor azok nemzetiségi identitását kell magasabb fokúnak tekintenünk, akik anyanyelvnek vallották nyelvtudásukat. Németül is tud 23 914 fő, akik közül 9881 (41,3%) anyanyelvként jelölte azt meg. Nem tudjuk, hogy ezek az arányszámok magasak-e vagy alacsonyak, de a két nemzetiség közötti különbség igen jelentős. Bár Magyarországon hátránya senkinek sincs abból, hogy milyen nemzetiségűnek vallja magát, nemzetiségi voltukat a legbátrabban, a legöntudatosabban azok vállalják, akik nemzeti hovatartozásukat is deklarálták a népszámlálás alkalmával.

A nemzetiségi problémákkal foglalkozó elméleti szakemberek jelentős hányada hazánkban is azonosítja a nemzetiséget az anyanyelvvvel, azt a nemzetiséget meghatározó szubsztanciának tartja.

Az egymást követő népszámlálások adatainak változása miatt nem tudjuk, hogy ezeket az adatokat alacsonynak vagy magasnak minősíthetjük-e, mert nincs mihez viszonyítani. A felsorolt sokféle adatból arra kell következtetnünk, hogy napjainkban a nyelvtudás és a nemzetiség összefüggése nem olyan egyértelmű, nem olyan szoros, mint hittük. Nem minden nemzetiségi anyanyelvű vallotta magát nemzetiségének és nemzetiségi nyelvet már nem beszélők is ragaszkodhatnak nemzetiségi őseik szokásaihoz, hagyományaihoz. Úgy véljük, hogy a nemzetiség nemcsak nyelv, hanem közösségtudat is, amellyel az azonos származású népességnek a nyelvet nem beszélő tagjai is rendelkezhetnek több generáción keresztül. A nyelvváltást követően még hosszú ideig fennmaradhat az azonosság, az összetartozás tudata a közösen átélt történelmi események, a közös múltból kialakított kép, az azonos szokások, hagyományok között leélt évek stb. hatására. Ez megnyilvánulhat abban, hogy a nyelvet nem beszélők jelentős hányada pl. ápolja nemzetiségi kapcsolatait, gyermekeiket nemzetiségi iskolába járattja. A nemzetközi vagy az anyanemzetről érkező információk nemcsak a nyelvet beszélőket, hanem a családot, az együtt élő, azonos származású közösség tagjait is érintik. De hasonló a helyzet a belpolitikai intézkedésekkel is. Mindezek együttes hatása — a nemzeti identitástudat fennmaradása szempontjából — hasonló lehet a nyelvtudáshoz, és alkalmas lehet a kétnyelvűség megújítására.

3.

Mivel a népszámlálás e kérdéskomplexumnak csak egyik oldalát — nyelvet beszélők számát — tárta fel, a nemzetiségi lakosság helyzetének megismerése, elemzése érdekében külön adatgyűjtéssel kellett megállapítani azok számát, akiknek — származásuk alapján — lehet nemzetiségi tudatuk.

A községi társadalmi bizottságok 1980-ban 38 397 lakost minősítettek németnek, illetve német származásúnak. Tehát ez az a legtágabb kör, a népességének az a maximális száma, amelyből kikerülnek azok, akiknek német nemzetiségi tudata, nemzetisége, anyanyelve lehet. Mint láttuk, ebből 2662 (6,9%) vallotta magát német nemzetiségűnek, 9881 (25,7%) pedig német anyanyelvűnek.

Más a helyzet a délszlávoknál. A minősítettek száma 1980-ban 8645, amelynek 36,3%-a (3141 fő) délszláv nemzetiségű, és 60,4%-a (5223) délszláv

anyanyelvű. Bár az utóbbiak aránya 1970-hez képest csökkent (akkor 66,6% volt), mindkét időpontban lényegesen magasabbak mint a németeké.

A két nemzetiség adatainak összehasonlításából arra kell következtetnünk, hogy a délszláv származásúak nemzetiségi identitástudata lényegesen magasabb megyénkben, mint a németeké. A járási adatok azt mutatják, hogy területileg is egyenletesebb, kevésbé függ attól, hogy kisebb vagy nagyobb számban élnek-e egy-egy községben.

A német és a délszláv népesség minősítési és bevallási adatai közötti különbségnek sokféle okai között pl. demográfiaiak is lehetnek. A két népcsoport nem, életkor, foglalkozás, iskolai végzettség stb. szerinti megoszlása eltérő. Mivel ezek a tényezők befolyásolják az egyének lehetőségeit, céljait, befolyásolják nemzetiségükhöz való ragaszkodásukat, illetve annak bevallását is, hisz a tágabb környezetükhöz való alkalmazkodás vágya függvénye munkájuknak, életcéljuknak, gyermekeik jövőjével kapcsolatos elképzeléseiknek stb. E feltevés jórészt adatokkal is alátámasztható, hisz jelentősen eltér a bevallás és a minősítés alapján kialakult népesség felsorolt ismérvek szerinti megoszlása.

A területi, járásonkénti megoszlás viszont arra utal, hogy nemcsak ezeknek az objektív tényezőknek van ebben szerepe, hanem egyéb más, statisztikailag meg nem ragadható jelenségnek. Itt adatokra lenne szükség arra vonatkozóan, hogy a közösség nagysága, tömörülése játszik-e valamilyen szerepet ebben. Valószínű, hogy igen. Ami ezen kívül marad, az mutatná az érzelmi különbségek területi alakulását. Az adatok részben arra utalnak, hogy ahol nagyobb egységek élnek, ott kisebb az eltérés a bevallás és a minősítés között.

Többször utaltunk arra, hogy a nemzetiségi lakosság nem egységes a hagyományokhoz, nemzetiségéhez való ragaszkodásban. E bonyolult folyamatnak mennyiségileg is jellemezhető momentumai nincsenek, hisz ez főleg az érzelmi életben zajlik le. Ha e kérdést teljes komplexitásban nem is tudjuk átfogni, egy fontos mozzanatát azonban megragadhatjuk. A nyelvtudás, illetve az ősök nyelvének továbbadása az utódoknak fontos tényezője a nemzetiséghez való ragaszkodásnak. Talán rossz kifejezéssel, de a többség

1. Baranya megyében németnek és délszlávnak minősített népesség számának és arányának alakulása

Динамика численности и доли населения, признанного немецким и южнославянским в комитате Бараня

Number and ratio of population qualified as German and Yugoslav in Baranya county

M e g n e v e z é s	1970	1980
A németnek minősítettek száma összesen	41 134	38 397
Ebből		
a német <i>nemzetiségűek</i>		
száma	...	2 662
százaléka	...	6,9
a német <i>anyanyelvűek</i>		
száma	12 529	9 881
százaléka	30,5	25,7
A délszlávnak minősítettek száma összesen	10 026	8 645
Ebből		
valamilyen délszláv <i>nemzetiségűek</i>		
száma	...	3 141
százaléka	...	36,3
valamilyen délszláv <i>anyanyelvűek</i>		
száma	6 677	5 223
százaléka	65,6	60,4

nyelvének megtanulását nyelvi asszimilációnak nevezik. A nyelvi asszimiláció tehát kezdetben kétnyelvűséget jelent. Ebben az esetben a nemzetiségi származású és anyanyelvű egyén egy másik nyelvet is megtanul. A kétnyelvűvé válás azonban egy idő után, számos társadalmi és egyéni tényező együtthatása következtében, egynyelvűvé válást jelenthet a népesség egy része számára. Ez utóbbiaknál tehát olyan jelenség alakul ki, hogy a nemzetiségi származású egyén ősei nyelvét már nem ismeri, már csak magyarul tud. Úgy véljük, hogy nemzetiségi hovatartozásukat ezzel még nem veszítették el azok, akik egyébként nemzetiségi környezetben élnek. Szüleik, nagyszüleik, rokonságuk, illetve a falu közössége nagyrészt nemzetiségi szokásokat, hagyományt, kultúrkört jelent még számukra. Így nagyon gyakran előfordul, hogy felnőtt korban tanulják meg ősik nyelvét, illetve, hogy a nyelvet nem ismerő szülő gyermekét annak nagyszüleire adja nyelvet tanulni. Egy-egy nemzetiségi közösségből való kiszakadáshoz tehát rendszerint több nemzedék kell. A nemzetiségi közösségekből így nemcsak kiválás, hanem visszavándorlás is van. A nemzetiségi csoport tehát egy élő, dinamikus változó együttes, amely csökkenhet, ha többen válnak ki, mint amennyien visszajönnek, de növekedhet is, ha a nyelvi vagy érzelmileg asszimilálódottak visszavándorolnak, illetve utódaik teszik ezt. Hazai tapasztalataink szerint is gyakran lehettünk e változásoknak tanúi történelmünk során. E változásoknak külső, nemzetközi, politikai okai is lehetnek, de emberi, egyéni indítékokból is megtörténhet (pl. elköltözés, vegyes házasság stb.).

Tehát csak a nyelvi asszimilációval foglalkozhatunk, mert a nyelvtudás mérhető, ellenőrizhető.

A nemzetiséghez való ragaszkodás magasabb fokának tartjuk, ha a szülők ősik nyelvére tanítják gyermekeiket, illetve ha a nemzetiségi népesség ragaszkodik anyanyelvéhez. A nemzetiségi származás és az ősök nyelvének ismerete együtt jelenti a nemzetiséget. Amikor a nemzetiségi származású családtagoknak csak egy része tanulta meg ősik nyelvét, részben asszimilálódott családról beszélünk. Amikor a család tagjainak többsége, vagy a fiatalabb generációk nem beszélnek már azt a nyelvet, a családot nyelvi asszimilálódottnak minősítettük. Számunkra úgy tűnik, hogy ez az elkülönítés a nemzetiségi lakosság belső csoportosulását, struktúráját jelenti, az átmenetet, a nyelvi asszimilálódás három fokozatát. Az átmenetnek persze számos más fokozata, csoportosítási ismérve is lehetséges, de azok nem statisztikai, hanem szociológiai eszközökkel deríthetőek fel és definiálhatók. Ha elfogadható az a meghatározás, hogy e három csoport egyben egymásra épülő beosztást, hierarchiát is jelent, akkor egy nemzetiség annál egységesebb, hagyományaihoz annál nagyobb mértékben ragaszkodó, minél nagyobb az első csoportba sorolhatóak aránya.

Bár az egyes nemzetiségek legfontosabb, legjellemzőbb sajátossága a létszáma, a mennyisége, nem elégedhetünk meg csak ezeknek az adatoknak összegyűjtésével. Ha a nemzetiséget nem statikusan, hanem folyamatában, az egyes fejlődési, átmeneti fokozatok figyelembevételével kívánjuk tanulmányozni, akkor behatóbb, a részletekre is kiterjedő adatgyűjtést kell végrehajtanunk. Ez a módszer elejét veszi a nemzetiségek számát évtizedeken át változatlanul tekintő szemléletnek és a tudománytalan becsléseken alapuló számításoknak, egyben pedig reálisabb alapot helyez az igények felmérését és a tervezést.

4.

Az 1. táblázatból kitűnik, hogy 1970 és 1980 között mintegy 20%-kal csökkent a magukat német anyanyelvűeknek vallók száma. Ebben az évtizedben a megye középsőjében élők száma kb. 8%-kal lett kevesebb. Mivel nem valószínű, hogy a németek elvándorlása nagyobb mértékű lett volna mint a többi lakosé, a csökkenés okát egyéb tényezőkben kell keresnünk. Ezek között demográfiai okok is lehetnek. Mivel az idősebbek között magasabb a német anyanyelvűek aránya, a halandóság következtében is csökkenhet számuk. Hasonló a helyzet a vegyes házasságok létrejötte vagy terjedése következtében is, hisz ha egy német anyanyelvű egy magyar családba

házasodik be, gyermekei rendszerint már magyar anyanyelvűek lesznek. Valószínű azonban, hogy a csökkenést ezekkel a tényezőkkel csak részben magyarázhatjuk. Az alapvető ok az, hogy azok egy része is magyar anyanyelvűnek vallotta magát 1980-ban, akik az előző népszámlálás idején még a németet vallották anyanyelvüknek.

De a táblázat adataiból kitűnik az is, hogy a társadalmi bizottságok is kevesebb németnek minősíthető családban élő lakost találtak a megye községeiben. Ez a csökkenés azonban mérsékeltebb (kb. 7%), mint a német anyanyelvűeké, illetve mint a lakosság számáé. Ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy a minősítés mindkét időszakban objektív volt, akkor a változásnak csak demográfiai okai lehettek. A minősítettek száma 1980-ban minden járásban megközelítette az 1970. évi adat 90%-át.

Némi változás következett be a délszlávoknál is. Az anyanyelvi bevallás alapján rendelkezésre álló adataink szerint a csökkenés mértéke 18%, a minősítettek száma pedig 14%-kal lett kisebb. A bevallás alapján létrejött csökkenés tehát a németeknél a jelentősebb, a minősítés során pedig a délszlávok számát találták a korábbinál lényegesen kisebbnek. E jelentős változásnak lehettek olyan demográfiai okai, mint amilyenekről már a németeknél volt szó, de befolyásolhatta a bizottságok munkájában létrejött tartalmi változás is.

Visszatérve a nemzetiséginek minősített lakosság fokozatok szerinti megoszlásának elemzésére, az erre vonatkozó adatainkat több táblázatban foglaltuk össze.

A németeknek 58%-a tartozik az egyértelműen (származása és nyelvismerete alapján) nemzetiséginek minősíthető csoportba, 22%-át nemzetiségileg vegyes, de nyelvi nem asszimilálódottnak minősítették, míg a harmadik kategóriába 20% került. 1970-hez képest az első csoport aránya jelentősen, a második pedig mérsékelten csökkent, a harmadiké viszont többszörösére nőtt.

Az első fokozatba soroltak száma (21 686 fő) jelentősen meghaladja azokat, akik német anyanyelvűnek vallották magukat (10 087). Ez a különbség egyrészt abból adódhat, hogy a kétnyelvű német származásúaknak egy része nem a németet tekinti anyanyelvének, másrészt pedig abból, hogy a németnek minősített családok minden tagja nem tud németül. A ragaszkodás azoknál nyilván nagyobb, akik nemzetiséginek, valamivel kisebb azoké, akik nemzetiségi anyanyelvűnek vallják magukat, majd ezek után következnek a minősítettek.

A másik két csoport kb. egyenlő számú (8077 és 7620), illetve egyenlő arányú (26,6 és 20,4%). Mindkét csoportban nemcsak azok szerepelnek, akik őseik nyelvét nem tanulták meg, hanem a nemzetiségileg vegyes házasságban élők is.

2. A németnek minősített lakosság megoszlása a társadalmi minősítés fokozatai szerint

Распределение признанного немецким населения по степеням социальной квалификации

Distribution of the population qualified as German by degrees of social qualification

M e g n e v e z é s	1980		1970
	számban	%-ban	%-ban
Egyértelműen nemzetiségi	21 686	58,0	69,3
Nemzetiségileg vegyes, nyelvi nem asszimilálódott	8 077	21,6	22,9
Nemzetiségileg vegyes, nyelvi nem asszimilálódott	7 620	20,4	7,8
Összesen	37 383	100,0	100,0

Úgy hiszem, jellemző az a változás, ami 1970 és 1980 között lejajlott. Bár az 1970. évi számok nem az egész lakosságra vonatkoznak, mégis hitelesen reprezentálják az akkori helyzetet. A változás tendenciájából úgy tűnik, meggyorsulhatott a nyelvi asszimilálódás, azaz egyre nagyobb a német származású, de németül már nem tudók aránya.

A délszlávok között az egyértelműen nemzetiséginek minősítettek aránya 67,5%, vagyis lényegesen alacsonyabb, mint 1970-ben volt. A tíz év alatt végbement átalakulás egyik jellemző vonása ennek a — nemzetiségi jegyeket leginkább magán viselő — rétegnek a csökkenése. A nemzetiségileg vegyes, nyelvileg asszimilálódott fokozat aránya viszont megkétszereződött, csakúgy, mint a középső fokozaté. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a délszlávok struktúrájában — a németekéhez viszonyítva — még mindig alacsonyabb az asszimiláltak aránya. Gondolom, nem tekinthető a számokkal való játéknak, ha utalok arra a hasonlóságra, ami a délszlávok 1980. évi és a németek 1970. évi megoszlása között van. Nemzetiségi jellegzetességnek keii tekintenünk megyénkben azt is, hogy az egyes járásokban élők megoszlása alig tér el egymástól, pedig települési viszonyaik és nyelvjárásuk jelentős eltéréseket mutat.

3. A délszlávnak minősített lakosság megoszlása a társadalmi minősítés f-kozatai szerint

Распределение признанного южнославянским населения по степеням социальной квалификации

Distribution of the population qualified as Yugoslav by degrees of social qualification

M e g n e v e z é s	1980		1970
	számban	%-ban	%-ban
Egyértelműen nemzetiségi	5 565	67,5	85,2
Nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott	1 767	21,4	9,7
Nemzetiségileg vegyes, nyelvileg asszimilálódott	914	11,1	5,1
Összesen	8 246	100,0	100,0

5.

A nyelvtudás és a minősítés fokozatai között szoros kapcsolat van, nemcsak elméleti feltételezés szerint, hanem az adatok tanúsága szerint is. Az első kategóriába tartozóknak 70%-a tud németül, a másodikba 35, a harmadikba pedig 25%. Ezeket az arányokat, illetve különbségeket reálisnak kell tekintenünk, hisz az egymást követő generációk nyelvtudása csökkenő tendenciát mutat. Ezt a feltevést alátámasztja a különböző korcsoportba tartozó népesség struktúrája. Ugyanis az életkor emelkedésével nő az első csoportba soroltak aránya (pl. a 0—14 éveseknél 46,2%, a 60 éven felülieknél pedig már 71,5%). A különbség tehát igen jelentős. Úgy gondolom, sem azon nem lehet csodálkozni, hogy nem minden német anyanyelvű került az első fokozatba, sem azon, hogy minden fokozatban — még az egyértelműen nemzetiséginek minősített családokban is — jelentős számú, németül nem tudó családtag él. Definíciónk szerint minden fokozatban élhetnek olyan személyek, akik már nem ismerik őseik nyelvét. Az egyes elnevezésekkel is igyekeztünk kiemelni egyrészt azt, hogy két kategóriában nemzetiségileg (származásilag is) vegyes népesség él együtt, illetve a családok kisebb-nagyobb hányada nyelvileg már asszimilálódhatott. Ezeknek az arányszámoknak kiszámításánál a német anyanyelvűekhez hozzáadtuk a németül is tudók számát, abból a feltevésből kiindulva, hogy ezek is jórészt családi, tehát nemzetiségi körben tanulták meg ezt a nyelvet. E feltevésnek alapot ad az, hogy — bár a német világnyelv — a falusi népesség jelentős hányadának nincs alkalmja egyéb módon németül tanulni. (4. táblázat.)

4. A nyelvtudás és a társadalmi minősítés kapcsolata a német népességnél

Связь между знанием языка и социальной квалификацией
у немецкого населенияRelation between the knowledge of language and social qualification
of the German population

Minősítés	A németnek minősítettek	Német anya- nyelvűek száma	Németül is beszélők
Egyértelműen nemzetiségi	21 686	7 751	7 443
Nemzetiségileg vegyes, nyelvi nem asszimilálódott	8 077	988	1 882
Nemzetiségileg vegyes, nyelvi asszimilálódott	7 620	415	1 476
Összesen	37 383	9 154	10 801

A különböző táblázatainkból kitűnik, hogy a német nemzetiségűek számát meghaladja a német anyanyelvűeké, azokat pedig a németnek minősítetteké. Felmerül a kérdés, hogy kikkel bővül, vagy szűkül az egyes kategóriákba tartozók száma, milyen népességstruktúrát jelentenek ezek a csoportok, mi a különbség közöttük? Ha e kérdésekre válaszolni tudnánk, a bevallás indítékait, vagy a nyelvi asszimilálódás folyamatát behatóbban elemezhetnénk. Bár konkrét adatokkal csak a kormegoszlásra vonatkozóan rendelkezünk, ebből is messzemenő következtetést vonhatunk le a két tényezőre vonatkozóan. Az összehasonlítás lehetőségeinek bővítése érdekében a táblázatokon közöltük a megye községi lakosainak korstruktúráját. (A megye községi és összes lakosságának kormegoszlása között nincs számottevő eltérés.)

A nyelvismeret és a társadalmi besorolás között nagyon szoros a kapcsolat. Az egyértelműen nemzetiséginek minősítettek között 77% a délszláv anyanyelvű, de az ide sorolt népességnek ezen felül még több, mint 10%-a tud valamilyen délszláv nyelven. A következő fokozatba soroltaknak is még csaknem a fele beszél a nyelvet, a harmadik fokozatba tartozóknak pedig csak kb. 20%-a. Mint láttuk, a különböző nemzetiségi fokozatokba soroltak kormegoszlása jelentősen különbözik egymástól. Mivel az egyértelműen délszlávok korstruktúrája a legidősebb, a nyelvtudás különbségei azzal is kapcsolatba hozhatóak.

Utalni szeretnék arra is, hogy a délszlávok nyelvtudása csak az első két fokozatban haladja meg a németekét.

A német és a délszláv népesség belső struktúrájának, társadalmi és nyelvi asszimilációjának elemzésénél abból a feltevésből indulunk ki, hogy a mai nemzetiségi jellegzetességeket a leginkább az „egyértelműen nemzetiségi” népesség megoszlása, az asszimilálódás folyamatát a másik két fokozat, azt az irányt pedig, ami felé ez a változási mechanizmus halad, a megye községi lakosságának struktúrája fejezi ki.

E tekintetben a kormegoszlásnak kiemelkedő jelentősége van, hisz az jelentős mértékben befolyásolja a népesség iskolai végzettség, foglalkozás, társadalmi osztályok stb. szerinti megoszlását. A következő táblázatból kitűnik, hogy az egyértelműen németnek minősítettek között a gyermekkorúak aránya 13%, a többi csoportokban pedig már a 20%-ot is meghaladja. A 60 éven felülieknél fordított tendencia érvényesül, hisz a 27% fokozatosan lecsökkent 15 százalékra. A megye községi lakossága és az egyértelműen németnek minősített népesség kormegoszlása jelentősen eltér egymástól. A másik két fokozat azonban egyre inkább közelít a magyar, illetve a nem német lakossághoz.

Az alapvető tendenciák a délszlávoknál is hasonlóak, azzal az eltéréssel, hogy a különbségek minden irányban nagyobbak, mint a németeknél.

5. A nyelvtudás és a társadalmi minősítés kapcsolata a délszláv népességnél

Связь между знанием языка и социальной квалификацией
у южнославянского населения

Relation between the knowledge of language and social qualification
of the Yugoslav population

Minősítés	A délszlávnak minősítettek	Délszláv anyanyelvűek száma	Délszlávul is beszélők
Egyértelműen nemzetiségi	5 565	4 261	608
Nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott	1 767	580	270
Nemzetiségileg vegyes, nyelvileg asszimilálódott	914	53	1 129
Összesen	8 246	4 894	2 007

A gyermekkorúaknál 21,4 : 11,8 az arány a megye községi lakossága és az egyértelműen délszlávnak minősített népesség között. De minden korcsoportban regisztrálhatóak ezek az eltérések. Úgy tűnik tehát, hogy az intenzívebb nemzetiségi életet élő, a hagyományokat őrző és továbbadni szándékozó népesség gyorsan öregedő korstruktúrárt mutat, hisz az első kategória nemcsak a magyarokétól, hanem a másik két kategóriába soroltakétól is jelentősen eltér. A két nemzetiség kormegoszlására vonatkozó adatok egyik jellegzetessége az, hogy a délszlávok egyes csoportjai közötti különbségek lényegesen nagyobbak, mint a németeknél, a másik pedig az, hogy az egyértelműen nemzetiséginek minősítettek megoszlása csaknem egyforma. A másik két kategória jelentős különbségei miatt ezt a hasonlóságot figyelemre méltó jelenségnek kell tekintenünk.

Mint már említettük, a nemzetiséghez való tartozást, illetve annak vállalását jelentősen befolyásolja az életkor is. Táblázataink tanúsága szerint általános szabálynak tekinthetjük, hogy az életkor emelkedésével párhuzamosan nő mindkét nemzetiségnél a nemzetiségi anyanyelvüket bevalló, illetve megtartók arányszáma. Feltűnő azonban az, hogy jelentős eltérés van a németek és a délszlávok között minden korcsoportban. Az általános tendencia azonossága mellett a délszlávok arányszámai minden korcsoportban csaknem kétszeresei a németeknek. A délszlávok magas (63,3%) arányszámát azonban nemcsak a korcsoportonkénti különbségek alakítják, hanem a délszlávok némileg idősebb korstruktúrája is, hisz közöttük kisebb a 14 éven aluliak és magasabb a 60 éven felüliek aránya a társadalmilag is délszlávnak minősítettek csoportjában.

A rendelkezésünkre álló, községenkénti adatok összesítéséből megállapítható, hogy a délszlávoknál a járasonkénti adatok alig térnek el egymástól.

Mint az adatokból kitűnik, az életkor csökkenésével mindkét nemzetiségű népességnél csökken a nemzetiségi anyanyelvűek aránya. A nyelvetvesztés üteme azonban nagyon különböző. A németnek minősítettek között az időskorúaknak 40—45%-a vallotta ősei nyelvét anyanyelvnek (nem tudjuk, mennyien beszélnek a többiek közül németül is), a délszlávoknál pedig 80—90%. Az arányszám korcsoportról korcsoportra csökken a délszlávnak minősítettek között is, de még a gyermekkorúaknál is 30—40%, amikor a németeknél a tíz százalékot is alig haladja meg. Az anyanyelv továbbadásának igénye tehát nagymértékben eltér a két nemzetiségnél, pedig lehetőségeik ezen a téren is azonosak.

6.

A tanulás lehetőségeinek folyamatos bővítése következtében a különböző iskolatípusokban oklevelet szerzett népesség arányát igen nagy mértékben befolyásolja a kormegoszlás alakulása. Amikor tehát az egyes foko-

6. A németnek minősített népesség kormegoszlása

Возрастная структура признанного немецким населения

Age-structure of the population qualified as German

M e g n e v e z é s	0—14	15—39	40—59	60—x	Összesen
			é v e s	(%)	
Baranya megye községeiben élő népesség összesen	21,4	34,2	27,0	17,4	100,0
Németnek minősítettek összesen	16,2	30,1	31,5	22,2	100,0
Ebből egyértelműen nemzeti- nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott	12,9	26,2	33,5	27,4	100,0
nemzetiségileg vegyes, nyelvileg asszimilálódott	21,5	34,8	28,0	15,7	100,0
	20,1	36,0	29,3	14,6	100,0

7. A délszlávnak minősített népesség kormeg szlása

Возрастная структура признанного южнославянским населения

Age-structure of the population qualified as Yugoslav

M e g n e v e z é s	0—14	15—39	40—59	60—x	Összesen
			é v e s	(%)	
Baranya megye községeiben élő népesség összesen	21,4	34,2	27,0	17,4	100,0
Délszlávnak minősítettek összesen	15,6	29,2	31,4	23,8	100,0
Ebből egyértelműen nemzeti- nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott	11,8	25,3	34,3	28,6	100,0
nemzetiségileg vegyes, nyelvileg asszimilálódott	23,4	36,4	25,6	14,6	100,0
	24,0	38,9	24,2	12,9	100,0

zatokba sorolt nemzetiségi lakosság iskolázottságára vonatkozó adatokat hasonlítjuk össze és elemezzük, a kormegoszlásról sem feledkezhetünk meg.

A megye 7 éves és idősebb községi lakosságának 28%-a végezte el az általános iskola 8. osztályát, 7,2%-a fejezte be a középiskolai tanulmányait és 1,9% szerzett felsőfokú oktatási intézményben oklevelet. Ettől a megyei átlagtól a nemzetiségi népesség adatai némileg eltérnek. Az általános iskolát végzetek aránya némileg alacsonyabb (28%), a középiskolai oklevéllel rendelkezők a németek között a 8 (8,1), a délszlávok között pedig az 5%-ot (5,3) haladják meg. Az egyetemet vagy főiskolát végzetek aránya mindkét nemzetiségnél némileg a megyei arányszám alatt marad (németeknél 1,7, a délszlávoknál 1,2%).

A 8. táblázaton már nem a 7 éven felüli, hanem az egész népesség adatainak felhasználásával mutatjuk be az egyes fokozatok iskolázottságát. Ezekből kitűnik, hogy az egyértelműen németnek minősítettek iskolai végzettség szerinti megoszlása számottevően kedvezőtlenebb, mint a másik két kategóriáé, már az általános iskola 8. osztályának befejezésétől kezdve. A szélsőségeket az egyes iskolatípusoknál a következő adatok szemléltetik: általános iskola 8. osztálya 24,2—29,8; befejezett középiskola 6,7—9,2; egyetemi-főiskolai végzettség 1,3—1,9%. De hasonló a helyzet a szakmunkásképző-
szakiskolai végzettséggel is (9,5—12,3%).

8. A nemzetiséginek minősített népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása (%)

Распределение признанного национальностью населения по уровню образования (в процентах)

Distribution of the population qualified as nationality by educational level (per cent)

M e g n e v e z é s	Altalános iskola			Befejezett			Összesen
	6 osztálynál kevesebb	6—7 osztály	8	szakmunkásképző iskola, szakiskola	középiskola	felsőfokú tanintézet	
Baranya megye községeiben élő népesség összesen	18,6	32,8	23,7	10,5	7,5	1,9	100,0
	Német						
Németnek minősítettek összesen	16,2	38,3	25,8	10,5	7,6	1,6	100,0
Ebből egyértelműen nemzetiségi nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott nemzetiségileg vegyes, nyelvileg asszimilálódott	13,1	45,7	24,2	9,0	6,7	1,3	100,0
	21,9	29,8	26,2	11,5	8,7	1,9	100,0
	19,1	27,7	29,8	12,3	9,2	1,9	100,0
	Délszláv						
Délszlávnak minősítettek összesen	22,9	36,6	25,5	8,8	5,1	1,1	100,0
Ebből egyértelműen nemzetiségi nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott nemzetiségileg vegyes, nyelvileg asszimilálódott	19,9	42,6	24,9	7,6	4,1	0,9	100,0
	28,4	25,1	25,5	11,1	8,1	1,8	100,0
	30,2	22,5	28,9	11,9	5,1	1,4	100,0

E tendencia nemcsak a német, hanem a délszláv nemzetiség egyes csoportjait is jellemzi, de náluk az egyértelműen nemzetiséginek minősítettek és a másik két fokozatba tartozók különbségei mások (a 8. osztályt végzeteknél a szélső arányszámok 24,9—28,9; a középiskolát végzeteknél 4,1—5,1; a felsőfokú végzettséggel rendelkezőknél 0,9—1,4%).

A két nemzetiség adatainak egybevetéséből kitűnik az is, hogy a délszlávok iskolázottsága alacsonyabb mint a németeké. Az eltérés azonban nem minden nemzetiségi fokozatban és nem minden iskolatípusban azonos.

Mindkét nemzetiséget az jellemzi, hogy iskolázottsága fokozatról fokozatra javul. Így jogosan merülhet fel az a kérdés, hogy az oktatás terjedésének mi lehet a szerepe a nyelvi és a társadalmi asszimilálódás folyamatában. Oka, eszköze vagy inkább csak következménye annak? E kérdésekre a választ statisztikai eszközökkel megfogalmazni nem lehet, hanem ehhez sokoldalú szociológiai elemzésre lenne szükség.

Az iskolázottság növekedése azonban nemcsak asszimiláló tényező nálunk sem, hanem a nemzetiségi tudat megújulásának is forrása lehet az egyéneknél és a nemzetiségi közösségeknél egyaránt.

7.

A népesség foglalkozás szerinti megoszlása egyik sajátossága nemzeti-segeinknek megyénkben is. A 9. táblázatból kitűnik, hogy a községi lakosság relatív többsége (41,4%) a mezőgazdaságban dolgozik, illetve abból él. Mindkét nemzetiségnél a mezőgazdasági népesség aránya meghaladja a megyei általános szintet, a délszlávoknál olyan mértékben, hogy náluk a lakosság abszolút többségét (51,9%) jelenti. A mezőgazdasági foglalkozáshoz való ragaszkodás, úgy tűnik, része a délszlávoknál és a németeknél is a nemzetiségi hagyományokhoz való ragaszkodásnak, hisz az egyértelműen nemzetiségi minősítetteknel az az arányszám lényegesen magasabb, mint a másik két fokozatban (a németeknél 46,5, illetve 31,0 jelenti a két szélsőséget, a délszlávoknál pedig 57,2, illetve 35,3%). A nagyarányú társadalmi átalakulás tehát a nemzetiségi lakosságot is érintette, hisz a népesség jelentős hányada társadalmilag is mobilizálódott. Ezt lehetővé tette a magyarokéhoz egyre inkább közeledő (néhol azt meghaladó) iskolázottsága. Mivel a németek között már a múltban is sokan dolgoztak az építőiparban, ott lényeges különbség az egyes fokozatokba sorolt népességnél nincs. Számottevő változás alakult ki az iparban és különösen a tercier szektorban foglalkoztatottak arányában. Amíg a németnek minősített lakosság egészének foglalkozás szerinti megoszlása nagyon hasonló a megye községi lakosságáéhoz, addig a nemzetiségiel vegyes, nyelvilag asszimilálódott népességé attól már nagy mértékben eltér, hisz a mezőgazdasági népesség aránya lényegesen alacsonyabb (31,0, illetve 41,4%), az ipari népességé és a szolgáltatásban foglalkoztatottaké pedig annál jelentősen magasabb.

A délszlávok népgazdasági ágankénti megoszlása számottevően eltér a németekétől és a községi lakosság egészétől egyaránt. Ez az eltérő struktúra főleg az egyértelműen nemzetiségi minősítettek csoportját jellemzi. Az e fokozatba tartozó népességnek 57,2%-a él a mezőgazdálkodásból, vagy az erdőgazdálkodásból. Ez az arányszám azonban a nyelvi asszimilálódás fokozatainak növekedésével párhuzamosan csökken (43,7, illetve 35,3%). De csökkent az építőiparba és a vízgazdálkodáshoz soroltak aránya is. Ennek következtében az asszimilálódás során egy átrendeződés jött létre a népgazdasági ágak szerinti megoszlásban, amelynek eredményeként a struktúra egyre jobban hasonlít a más nemzetiségű lakosságéhoz.

Mivel a különböző nemzetiségű lakosság területi és foglalkozási megoszlása nagyon hasonló, társadalmi és gazdasági érdekeik is azonosak, hisz egymástól sem térben, sem foglalkozásban nem különülnek el. Ezek az adatok egyben gazdasági egyenjogúságuk mérésére, illetve gyakorlati megvalósulásának bemutatására is szolgálhatnak.

Ezt a közeledést mutatják mindkét nemzetiség belső struktúrájában végbemenő változások is, akár az aktív keresők, akár az egész lakosság osztály-és rétegtagozódását elemezzük.

Az egyértelműen német nemzetiségűnek minősített népesség 31,5%-a a szövetkezeti parasztsághoz tartozik (az aktív keresőknek 24,4%), de a nemzetiségiel vegyes, nyelvilag asszimilálódottnak már csak 18,3 (az aktív keresőknek 14,7) százaléka. Amilyen mértékben csökken a parasztság részaránya, úgy növekszik a többi osztályé, illetve rétegé. A munkásosztály abszolút többséget képez minden fokozatban, ha ennek mértéke különböző is (a szélsőséget az aktív keresőknel az 58,7, illetve 64,6% jelenti, az egész népességnél pedig 55,1, illetve 64,5%). Az iskolázottság növekedésével párhuzamosan emelkedik az aktív keresők között a szellemi foglalkozásúak részaránya fokozatról-fokozatra.

A délszlávoknál viszonylag magas a szövetkezeti parasztsághoz tartozók aránya (43,6% az összes és 31,1% az aktív kereső népességnél). Az asszimi-

lálódás során náluk is jelentősen, a németeknél is némileg jelentősebb mértékben, megváltozott az osztály és rétegtagozódás, hisz a parasztság aránya 50,1%-ról 24,9, illetve 37,5%-ról 21,8 százalékra csökkent. A munkásosztály aránya azonban az egyértelműen délszlávnak minősített népességnél nem érte még el az 50%-ot. Figyelemre méltó a szellemi foglalkozásúak alacsony aránya ebben a fokozatban (6,4%), illetve megduplázódása (12,8 és 11,8%) a következő kategóriákban. Az iskolázottsági szintek homogenizálódása megteremtette annak lehetőségét, hogy az egyén — nemzetiségétől függetlenül — a gazdasági és a társadalmi életben a legkülönbözőbb tevékenységi területeken elhelyezkedhessen. Így a nemzetiségi lakosság is döntően olyan dolgozó rétegekből tevődik össze, amelyek érdekei teljesen egybeesnek szocialista hazánk érdekeivel, célkitűzéseivel.

9. A nemzetiséginek minősített népesség népgazdasági ágak szerinti megoszlása

Распределение признанного национальностью населения по отраслям народного хозяйства

Distribution of the population qualified as nationality by major divisions of national economy

Megnevezés	Ipar	Építőipar	Mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	Szállítás és hírközlés	Kereskedelem	Vizgazdálkodás	Nem anyagi ágak együtt	Összesen
Baranya megye községeiben élő népesség összesen	23,7	7,5	41,4	6,8	6,1	2,0	12,5	100,0
	Német							
Németnek minősítettek összesen	23,6	10,0	42,0	5,9	6,4	1,1	11,0	100,0
Ebből egyértelműen nemzetiségi	21,5	10,4	46,5	5,4	5,7	0,8	9,7	100,0
nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott nemzetiségileg vegyes,	24,2	9,3	40,1	6,4	6,6	1,6	11,8	100,0
nyelvileg asszimilálódott	29,1	9,6	31,0	6,7	8,1	1,6	13,9	100,0
	Délszláv							
Délszlávnak minősítettek összesen	16,1	7,7	51,9	5,7	5,8	3,5	9,3	100,0
Ebből egyértelműen nemzetiségi	14,2	8,0	57,2	4,5	4,7	3,4	8,0	100,0
nemzetiségileg vegyes, nyelvileg nem asszimilálódott nemzetiségileg vegyes,	20,4	7,0	43,7	6,3	7,4	4,1	11,1	100,0
nyelvileg asszimilálódott	19,0	7,4	35,3	11,4	10,1	3,0	13,8	100,0

8.

Az e fejezetben közölt adatok tartalmát, illetve a nemzetiségi lakosság belső tagozódásában megnyilvánuló tendenciákat elég nehéz összefoglalni, illetve azokból általánosítható következtetéseket levonni. Annnyit azonban a két nemzetiség megoszlásában mutatkozó különbségekből megállapíthatunk, hogy a hazánkban lezajló társadalmi-gazdasági változások nem azonosan hatottak a különböző nemzetiségű lakosságra. Úgy véljük, ebben szerepe lehetett a nemzetiségi hagyományoknak is. E különbségek elsősorban abban jutnak kifejezésre, hogy a lakosság hogyan oszlik meg a társadalmi minősítés fokozatai szerint. Az egyértelműen nemzetiséginek minősítettekben él leginkább származásuk tudata, a megmaradás szándéka, nyelvük és hagyományaik továbbadásának vágya és mindezt sokféle formában kifejezésre is juttatják. Mindezek a másik két fokozatba tartozó népességnél már ilyen mértékben nincsenek meg, nemzetiségük meghatározó jegyeinek fenntartására vagy tudatos ápolására már nem törekszenek. Ha az első fokozatba tartozó népességet tartjuk olyannak, mint akik a nemzetiségi csoportjegyeket hordozzák a vizsgált témában, akkor a változásokról azt kell mondanunk, hogy a különböző nemzetiségek között a homogenizálódás fokozatról-fokozatra (lefelé haladva) egyre nagyobb lesz, de teljesen nem következik be. A nemzetiségi jegyek, illetve különbségek egy része még a nemzetiségileg vegyes, nyelvileg asszimilálódott népességnél is felismerhető. Ennek ellenére úgy véljük, minden táblázat, illetve mindenfajta elemzés arra hívja fel a figyelmet, hogy a nemzetiségek egymás közötti közeledésének fokozódó, széleskörű folyamatai zajlanak le meggyénkben. Bár mindkét nemzetiségen belül rétegződést figyel-

10. A nemzetiséginek minősített lakosság osztály- és rétegtagozódása

Распределение признанного национальностью населения по классам и слоям
Distribution of the population qualified as nationality by classes and strata

Megnevezés	Munkásosztályhoz tartozó	Szövetkezeti parasztsághoz tartozó	Nem fizikai (szellemi) foglalkozású	Kisártermelő, kiskereskedő	Összesen
Német					
Németnek minősítettek összesen	57,4	27,6	11,6	3,4	100,0
Ebből					
egyértelműen nemzetiségi	55,1	31,5	9,9	3,5	100,0
nemzetiségileg vegyes,					
nyelvileg nem asszimilálódott	56,9	25,8	13,5	3,8	100,0
nemzetiségileg vegyes,					
nyelvileg asszimilálódott	64,5	18,3	14,4	2,8	100,0
Délszláv					
Délszlávnak minősítettek összesen	45,9	43,6	8,4	2,1	100,0
Ebből					
egyértelműen nemzetiségi	41,5	50,1	6,4	2,0	100,0
nemzetiségileg vegyes,					
nyelvileg nem asszimilálódott	52,3	32,9	12,8	2,0	100,0
nemzetiségileg vegyes,					
nyelvileg asszimilálódott	60,5	24,9	11,8	2,8	100,0

hettünk meg, úgy véljük, hogy a délszlávok nemzetiségi identitása politikailag és kulturálisan is határozottabb, mint a németeké. A nemzetiségek régi jellemzői bizonyos változáson mentek át, de ez a változás nem azonos módon zajlott le, hisz nem ugyanazt hozták magukkal a múltból. Így a közeledés nem azonosulást jelent az élet minden területén, csak a környezetükben lezajló változások különböző módon való értékelését, átélését. A változásoknak ez a sorozata folytatódhat a jövőben is, de annak méreteit, sőt irányát sem tudjuk megbízható módon megjósolni. Nemcsak asszimilálódás lehetséges, hanem visszatérés (disszimiláció) is, hisz erre a lehetőség mindig adott. Mivel a nemzet is élő, fejlődő, változó szervezet, a lényegét kifejező jegyek is változhatnak, mert a meglévők is a történelmi fejlődés eredményei.

*О ДИНАМИКЕ НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ ЖИВУЩЕГО
В КОМИТАТЕ БАРАНЯ НЕМЕЦКОГО И ЮЖНОСЛАВЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ*

Резюме

Для более реального познания положения и требований населения национальностей были организованы дополнительные сборы данных, связанные с переписями населения. Данная статья была составлена на основе данных обследования 1980 г.

Кажется, что идентичность, сознание национальной общности населения национальностей неодинаковы, но образовались степени и — на основе этого — разные слои населения. Однако, ввиду того, что сознание общности не является объективным свойством, можно определить, оценить его только косвенно (на основе родного языка, знания языка, декларации национальности и данных об окружающей среде.)

Принадлежность к национальности определяется происхождением и знанием языка. При сборе данных национальностью считались семьи, у которых эти два критерия совпадали. Семьи, в которых только часть членов училась языку своих предков, считались частично ассимилированными, а в которых большинство членов семьи или молодые поколения уже не говорили по языку своих предков — были признаны ассимилированными в отношении языка. Если относящееся к первой группе население считается населением, носящим признаки национальной группы, то степени процесса ассимиляции устанавливаются на основе величины отклонения данных лиц, относящихся к другим группам, или величины их приближения к венграм, представляющим собой большинство населения комитата. Из данных изложенных таблиц видно, что разные степени ассимиляции в отношении языка выражают и разницы в демографической и общественной структурах. Однако, эти данные указывают и на наличие части национальных признаков или разниц даже у семей, смешанных в отношении национальности, но уже ассимилированных в отношении языка.

Так как распределение немцев отклоняется от южных славян, так как также и объемы происшедших за последние десятилетия изменений показываются разными, мы предполагаем, что характерные свойства отдельных национальностей выражаются и в реакциях, связанных с тождественными общественными событиями.

**ON THE DEVELOPMENT OF THE NATIONALITY CONSCIOUSNESS
OF THE GERMAN AND YUGOSLAV POPULATION LIVING IN BARANYA
COUNTY**

Summary

To get a more real knowledge on the situation and demands of the national population complementary data collections — related to the population censuses — were organized. This paper was prepared on basis the data of the 1980 survey.

It seems that the identity, the consciousness of national community of the national population are not the same, but some degrees — and on basis of them — different strata of the population developed. However, as the consciousness of community is not an objective feature, it can be determined, evaluated only indirectly (on basis of the knowledge of language, native language, declaration of nationality and the data concerning environments).

The nationality status is determined by the origin and the knowledge of language. At the data collection those families were considered as nationalities in which the members had these two criteria. The families in which only a part of the members learned the language of their ancestors were qualified as partly assimilated, those, however, in which the majority of the family members or the young generations did not speak anymore the language were considered as assimilated in respect of the language. If the population of the first group is regarded as a population bearing the features of the nationality group, then the degrees of the assimilation process can be stated on basis of the extent of the deviation of the data on persons belonging to the other groups, and on basis of the extent of their approach to the Hungarian people representing the majority of the population of the county. The data of the tables show that the various degrees of the lingual assimilation also reflect the differences in the demographic and social structures. But these data also indicate that a part of the nationality features and differences, respectively, can be found also in the families mixed in respect of nationality but already assimilated regarding the language.

As the distribution of the German population differs from that of the Yugoslav one and as also the changes occurred in the recent decades are different, the conclusion may be drawn that the characteristics of the individual nationalities are reflected also in the reactions to the same social events.

KOLERAJÁRVÁNYOK ÉS AZ ÁLTALÁNOS HALANDÓSÁG TRENDJEI EURÓPÁBAN A XIX. SZÁZADBAN

DR. MÁDAI LAJOS

A középkorig visszanyúló újabb történeti demográfiai kutatások egybehangzóan megállapították, hogy az igen magas általános halandóság Európában csak a XVIII. század vége felé kezdett csökkenni. Évszázadokon át a rossz halandósági viszonyokat, a születéskor várható rendkívül alacsony élettartamot még súlyosabbá tették a gyakori éhínségek, pusztító járványok, véres háborúk és forradalmak.

Adams közlése szerint Franciaországban 1780-ban a nyers halálozási arányszám még 36 ezrelék volt, ez a mutató 1800-ban 27,9 ezrelékre csökkent. A himlő elleni védőoltás *Jenner* által történt felfedezésével a XVIII. század végén kezdetét vette a halandóság csökkenésének hosszú folyamata. Ez a folyamat azonban sem területileg, sem időben nem egyenletesen alakult az európai kontinensen. Már a múlt század elején is sokkal alacsonyabb volt az általános halandóság Nyugat- és Észak-Európában, mint Kelet- és Dél-Európa országaiban. *Sundbörg* adatai szerint a nyers halálozási arányszám Európában 1841—1850-ben még csak 3,4⁰/₀-kal csökkent az 1801—1820 évek átlagához képest, Skandináviában azonban 20,9⁰/₀-kal, Svédországban pedig 23,7⁰/₀-kal. A nagy orvostudományi és természettudományi felfedezések után, a közegészségügyi viszonyok kezdeti javulásával, a jólét emelkedésével a XIX. század utolsó évtizedeiben váltak egyre csökkenőbbé a halandóság trendjei Európában minden régiójában. Európai országok halandósági viszonyai közötti különbségek — az általános csökkenő tendencia ellenére — változatlanok maradtak a múlt század vége felé is.

Az emberi életre a legnagyobb veszélyt a XIX. században még a fertőző betegségek jelentették, ezek között a gümőkór volt a leggyakoribb népbetegség és halálok. A heveny fertőző betegségek gyakran olyan súlyos járványokat lobbantottak fel számos országban, melyek halandósági kríziseket okoztak. A hastífusz pl. Finnországban 1868-ban közel 100 ezer ember halálát okozta, a nyers általános halálozási arányszám az 1864. évi 22,7⁰/₀₀-ról — a mai szemmel hihetetlennek tűnő — 77,6 ezrelékre szökött fel. Hastífusz okozta a katasztrófális halandóságot Franciaországban a porosz—francia háború folyamán 1870—71-ben. A maláriajárvány Dániában 1840-ben nagy halandósági krízist okozott, mely megtörte a halandóság csökkenő trendjét. A kiütéses tífusz, vérhas, diftéria, skarlát, kanyaró és a gyakran fellépő influenza járványok hosszú évtizedeken át időnként jelentősen emelték az általános halandóságot. A múlt század második felében még több országban nagy himlőjárványok pusztították a népességet, mert a védőoltásokat késlekedve — pl. Magyarországon csak 1887-ben — tették törvényhozásilag kötelezővé.

Európa népeit a rettegett „fekete halál”, a pestis a XIX. században már nem fenyegette, de helyette megjelent egy ismeretlen, igen súlyos lefolyású fertőző betegség, az *ázsiai kolera*. A milliók életét alattomos gyorsasággal kioltó kór őshazája évezredekken át a Ganges és az Irrawaldy folyók torkolatvidéke volt. A kórokozó (*vibrio cholerae*), — melyet *Koch Róbert* 1883-ban

Egyiptomban és Indiában fedezett fel — a gőzhajózás, majd a vasúti közlekedés fejlődésével a múlt század elején került a Föld valamennyi kontinensére. A korerajványok terjedésének területi és időbeli adatairól áttekintést nyújt az 1. sz. tábla.

Tanulmányomban az 1831—32, 1848—49, 1854—55, 1866—67 és az 1872—73. évi nagy koleraajványoknak az általános halandóság alakulására gyakorolt hatását tettem térben és időben összehasonlítás tárgyává. Ezzel az elemzéssel nemcsak a demográfia ismereteinek szélesítéséhez, hanem az orvostörténet, a közegészségtan és járványtan, továbbá a történelemtudomány kutatásaihoz is kívánok hozzájárulni.

Az európai országok általános halandóságának alakulása és a vizsgált koleraajványok közötti összefüggések elemzéséhez *Mitchell* „European Historical Statistics 1750—1975.” c. művében közölt halálozási statisztikai adatokat használtam fel. Magyarország egykori történelmi területére vonatkozóan az 1867-ben alakult magyar hivatalos statisztikai szolgálat csak 1864-től kezdve közölte a népmozgalmi statisztika adatait. A Központi Statisztikai Hivatal Népesedéstatisztikai főosztálya nagy erőfeszítéssel megszervezte és végrehajtotta Magyarország mai területére 1828—1900 közötti évekre vonatkozóan a főbb népmozgalmi események — házasságkötés, születés, halálozás — adatainak összegyűjtését. Az eddig megjelent kötetekben az adatok a jelenlegi államigazgatási beosztás alapján községi, városi és vallásfelekezetek szerinti részletezésben kerültek közlésre. Az értékes statisztikai forrásanyag bizonylatai alapjául a megyei levéltárakban őrzött egyházi anyakönyvek másolati példányai, illetve helyenként a különböző egyházi szervek eredeti anyakönyvei szolgáltak.

I. Koleraajványok és az általános halandóság alakulása a XIX. század első felében

A XIX. században lezajlott 5 világméretű koleraepidémia közül csak az első (1816—1823) került el Európát. Ebben az időszakban Indiában és Kínában, továbbá Ázsia más országaiban és szigetvilágában, majd Afrikában, Arábiában és Szíriában nagy járványok voltak, ezek hullámai elérték Oroszország határát is.

A II. epidémia (1826—1835) folyamán már világméretű volt a koleraajvány, ettől kezdve a súlyos lefolyású ázsiai kór Európa népeit sem kímélte meg.

1. Az 1831—32. évi koleraajvány

Európában a közel-keleti országok felől Oroszország területére 1830-ban terjedt át az ázsiai kolera. Az első nagy koleraajvány innen minden földrajzi irányban végigvonult csaknem az egész kontinensen. Magyarország területén 1831 nyarán lobbantak fel először a Galícia felől érkezett kolera veszedelmes hullámai, melynek átsapása összefüggésben volt a lengyelországi felkelést leverő cári Oroszország háborújával. Az ismeretlen fertőző betegség leküzdésével szemben nemcsak Magyarországon, hanem a Föld valamennyi érintett területén nem tudták felvenni eredményesen a harcot, mert az orvostudomány ekkor még nem ismerte a kórokozón kívül a betegség természetét, terjedését, lefolyását és a hatékony gyógyítási eljárásokat. Ennek következtében a koleraajványos években igen magasra emelkedett az általános halandóság az európai kontinensen. Ehhez a jelenséghez azonban hozzájárultak a higiénés viszonyok rossz körülményei, az alacsony gazdasági és műveltségi színvonal, és nem utolsósorban a népesség immunitásának hiánya egy ismeretlen új kórral szemben.

Az 1831—32. évi koleraajvány körüli években csak nyolc európai országra vonatkozóan állnak rendelkezésre általános halálozási statisztikai adatok. A járványos években a nyers halálozási arányszámok — Norvégia kivé-

1. Több kontinensre kiterjedt kolerapandémiák időtartama, területe,
és a Magyarországon lezajlott kolerajárványok ideje és területe

Продолжительность и территория распространенных на несколько континентов
пандемий холеры и срок и территория происшедших в Венгрии
эпидемий холеры

*Duration and area of cholera pandemics spread over several continents and date
and area of cholera epidemics taken place in Hungary*

Sor- szám	időtartam	Kolerapandémiák területe	Sor- szám	időtartam	Magyarországi kolerajárványok területe
I.	1816—1823.		—	—	—
1.	1816—1819.	India, Ceylon, Hátsó-Nepál, Burma, Sziám, Malakha, Afrika: Mauritius, Zanzibar			
2.	1820.	Kína, Perzsia, Arábia, Mezopotámia			
3.	1823.	Szíria, Oroszország határa			
II.	1826—1835.		1.	1831—1832.	Magyarország egész területe, Erdély, Horvát- és Szlavonországok területe
4.	1826.	India, Afganisztán, Buchara			
5.	1828.	Kína			
6.	1830.	Perzsia, Mezopotámia, Arábia, Oroszország kelet-európai része	2.	1835—1836.	A déli és a dél-nyugati megyék területe
7.	1831.	Szíria, Palesztína, Egyiptom, Tunisz, Japán, Lengyelország, Finnország, Észak-Németország, Törökország, Nagy-Britannia, Magyarország, Ausztria és tartományai, Balkán, Rajna vidéke, Franciaország, Belgium, Hollandia, Norvégia, Kanada, Egyesült Államok, Latin-Amerika, Ausztrália			
8.	1833.	Spanyolország, Portugália, Algéria			
9.	1835.	Olaszország			

Sor- szám	időtartam	Kolerapandémiák területe	Sor- szám	időtartam	Magyarországi kolerajárványok területe
III. 10.	1846—1861	India, Perzsia, Arábia Szibéria, Oroszország európai területe, Törökország, Európa egész területe, a II. pandémiához hasonlóan, az összes kontinensen	3. 4. 5.	1848—1849. 1850. 1854—1855.	Erdély, közel az ország egész területe Egyes kisebb területek Az összes megye és Erdély nyugati, dél-nyugati megyéi
IV. 11.	1863—1875.	Előbb Ázsiában és Afrikában, majd Európában, és a II., valamint a III. pandémiához hasonlóan, valamennyi kontinensen	6. 7.	1866—1867. 1872—1873.	Az ország észak-nyugati megyéi, Észak-Dunántúl, Pest, Bács, Csongrád megyék Magyarország és Erdély egész területe, Horvát- és Szlavonország egyes megyéi
V. 12. 13. 14.	1883—1895. 1883. 1884—1886. 1893.	India, Egyiptom Dél-Európa, Japán, Latin-Amerika Valamennyi kontinensen	8. 9. 10.	1886. 1892. 1893.	Győr város, Budapest és környéke Budapest A Tiszát és a Marost szegélyező területeken
VI. 15.	1902—1926. 1926.	Közél-Kelet, Fekete-tenger melléke, Oroszország	11.	1910. 1914—1916.	Mohács és környéke
VII. 16. 17.	1961— 1970. 1971.	Törökország, Szovjetunió, Szlovákia, Nápoly és környéke, Német Szövetségi Köztársaság	—	—	—

telével — a vizsgált országokban jelentékeny mértékben emelkedtek. *Hirsch* járványföldrajzi leírása szerint Norvégiába is eljutott a kolera, ennek elterjedését azonban a sajátságos hegyvidéki települési viszonyok jobban akadályozták, mint Skandinávia többi országaiban. Ezzel a körülménnyel magyarázható, hogy az egymástól távoleső, elszigetelt településeken lezajlott helyi kolerajárványok nem emelték jelentősebben az általános halandóságot Norvégiában. Az általános halandóság az első kolerajárvány 1831-es évében Svédországban 8⁰/₀-kal volt nagyobb a járványmentes 1830-as év arányszámánál. Ezzel szemben a mortalitás emelkedése Magyarország mai területén volt a legmagasabb (84⁰/₀) és az Osztrák Császárság birodalmában (34⁰/₀). A halálozási arányszám Finnországban 1831-ben 15⁰/₀-kal, 1832-ben 36⁰/₀-kal emelkedett az előző három év átlagához képest. Az általános halandóság emelkedésének e szélső értékei között helyezkednek el Németország, Franciaország és Dánia, ahol a kolerajárványos években 11, 12 ill. 16⁰/₀-kal növekedett a halálozások arányszáma.

2. Az általános halandóság alakulása Európában, 1828—1832.

a) 1831—1832. évi kolerajárvány

Динамика общей смертности в Европе в 1828—1832 гг.

a) Эпидемия холеры в 1831—1832 гг.

General mortality in Europe in 1828—1832

a) The 1831—32 cholera epidemic

O r s z á g	1828	1829	1830	Ö s s z e s h a l á l o z á s								
				1831	1832	1828	1829	1830	1831	1832		
	szám szerint			(ezer)	1000 lakosra							
Norvégia	21	21	22	23	21	19,4	19,4	19,7	19,8	18,5		
Svédország	76	83	69	75	68	26,7	29,0	24,1	26,0	23,4		
Franciaország	837	803	808	801	934	26,2	25,0	25,0	24,6	28,5		
Dánia	28	35	31	36	32	23,6	28,8	25,3	30,1	26,3		
Németország	26,6	27,8	27,4	30,4	28,9		
Finnország	29	35	34	39	47	22,6	26,3	25,4	28,5	33,8		
Ausztria ¹	504	488	474	660	555	32,7	31,4	30,3	42,2	35,6		
Magyarország ²	144	151	184	293	146	36,8	38,5	46,9	74,7	37,2		

¹ Osztrák Császári Birodalom összes országaival és tartományaival együtt.

² Magyarország mai területe.

A nyers halálozási arányszám Magyarország mai területén 1831-ben 74,7 ezrelék volt, mely a XIX. században legmagasabb gyakoriság a magyar halálozási statisztikában. Ez a megdöbbentő magas mortalitás több mint háromszor nagyobb volt Norvégiáénál.

Az összehasonlításból kitűnik, hogy az első európai kolerajárvány a mai Magyarország népességét sújtotta a legnagyobb mértékben. Az 1828—29. évek átlagához képest 1831-ben 145 ezerrel többen haláloztak el, ennek döntő oka a kolera volt. A kolerajárvány előtti 1830-as esztendőben Magyarországon már 25⁰/₀-kal növekedett a halálozások összes száma, e jelenség okát nem ismerjük. Nem lehet kizárni annak a körülménynek a lehetőségét, hogy valamilyen más fertőző betegség — pl. himlő, hastífusz stb. — esetleg 1831-ben, még a kolera kitörése előtt hozzájárulhatott a halandóság emelkedéséhez.

B. *Lukács Ágnes* tanulmányának adatai szerint a legszorosabb értelemben vett polgári Magyarország területén — Erdély és Horvát-Szlavonországok nélkül — 1831—32-ben koleraiban meghaltak száma 236 032, a mortalitási arányszám 28,0 ezrelék volt. Az osztrák császárság területén a kolera-halálozási arányszám Galíciában volt a legmagasabb (21,6 ezrelék). Becslése szerint Magyarországon az 1831—32. évi kolerajárványkor a koleras betegek 50⁰/₀-a meghalt, melyhez hasonló letalitási arányszámokat közölt a franciaor-

szági megyék kolerastatistikájából. *Adams* a halandósági kríziseket tárgyaló munkájában rámutatott arra, hogy Franciaországban a kolerahalálozás gyakorisága a 10 ezernél népesebb településeken volt a legmagasabb. *Woytimsky* közlése szerint a kolerahalandóság Párisban 1832-ben 55,0 ezerlék volt.

Néhány évvel később — 1835—36-ban — ismét megjelent a kolera Európában. Magyarországra Fiumén át tört be, ekkor főleg az ország déli részeit sújtotta. *Berencsi* közlése szerint 74 345 beteget és 42 983 kolerahalálozást jegyeztek fel.

2. Az 1848—49. évi kolerajárvány

A III. kolerapandémia (1846—1861) folyamán a XIX. század első felének végén 1848—49-ben tört ki a második nagy járvány, mely ismét végigvonult az európai kontinensen is. A kolera terjedésének földrajzi iránya nagyon hasonló volt az 1831—32. évi járványhoz, mely ismét Oroszországból érkezett a különböző európai régiók országaiba.

3. Az általános halandóság alakulása Európában, 1846—1850. b) 1848—1849. évi kolerajárvány

Динамика общей смертности в Европе в 1846—1850 гг.
б) Эпидемия холеры в 1848—1849 гг.

General mortality in Europe in 1846—1850
b) The 1848—49 cholera epidemic

Ország	1846	1847	1848	Összes halálozás						
				1849	1850	1846	1847	1848	1849	1850
		szám	szerint	(ezer)			1000	lakosra		
Norvégia	24	27	28	25	24	17,9	20,3	20,5	18,3	17,2
Svédország	73	79	67	68	69	21,8	23,7	19,7	19,8	19,8
Dánia	29	30	29	32	27	21,5	21,7	21,1	22,4	19,1
Finnország	39	37	38	39	43	25,1	23,3	23,8	24,5	26,3
Anglia és Wales	390	423	399	441	369	23,0	24,7	23,0	25,1	20,8
Németország	905	946	976	910	870	27,1	28,3	29,0	27,1	25,6
Franciaország	821	849	837	973	762	23,2	23,9	23,6	27,4	21,4
Belgium	108	120	108	121	93	25,1	27,7	24,0	27,7	21,2
Hollandia	87	95	89	95	68	28,5	31,1	29,2	31,2	22,2
Ausztria ³	526	782	722	610	575	28,9	44,4	41,3	35,0	32,9
Magyarország ⁴	174	202	209	282	154	42,3	47,4	49,0	66,1	36,1

³ Osztrák Császári Birodalom összes országaival és tartományaival együtt.

⁴ Magyarország mai területe.

A 3. sz. tábla adatainak tüzetesebb tanulmányozása során kitűnik, hogy valamennyi országban — Dánia és Finnország kivételével — az általános halandóság már 1847-ben, tehát a kolera megérkezése előtt növekedett. Kiritóan magas volt 1846 és 1847 között az általános halandóság emelkedése, az Osztrák Császári Birodalomban (54¹⁾). Feltételezhető, hogy a kolera már 1847-ben, majd 1848-ban Oroszország felől átterjedve Galiciában, Bukovinában stb. jelentősen emelhetette az Osztrák Császári Birodalom halandóságának mutatóját. Kossuth Hírlapja című újság 1848. július 23-i száma nyilvánosságra hozta *Tasnády Károly* jelentését, melyet a moldvai Botosán nevű helységből küldött: „Az oroszok a Prut vizén átkelve — olvasható a jelentésben — Moldva fővárosában, Jassiban ütötték fel tanyájukat. A kolera velük együtt sebes léptekkel haladt nyugat felé. Jassiban 14 napig dühöngött a kolera, ezalatt 60 ezer lakosból 5600 meghalt.” Az akkori közlekedési viszonyok között csak 2 hónapra volt szükség, hogy a kolera a keleti határvidék-

től az ország központjáig érkezzen. Pest városában az első megbetegedéseket 1848. október 9-én észlelhették.

A nyers halálozási arányszámok 1846 és 1850 között a vizsgált országok csoportjában Norvégia, Svédország, Németország és Ausztria kivételével 1849-ben voltak a legmagasabbak. A halandóság emelkedését a súlyos lefolyású koleras megbetegedések okozták. A kolerajárvány okozta embervesztés gya-korisága ekkor is Magyarországon volt a legnagyobb. A mai országhatáron a nyers halálozási arányszám az 1846—47. évi $44,9\%$ -ról 1849-ben $66,1\%$ -re szökött fel, a halálozási többlet ezer lakosra $21,2\%$ volt. A rendkívül magas halandóságot a kolerajárvány okozta. A szabadságharc csatái a mai országhatáron egyrészt csak egyes elszigetelt helyeken zajlottak le, másrészt az elesett katonákat általában a csatatereken temették el, egyházilag nem anyakönyvezték, következésképpen a hivatalos népmozgalmi statisztikában nem kerültek számbavételre. Az 1848—49-es években kialakult 140 ezer halálozási többletből alsó határként 100—120 ezerre lehet becsülni a kolera-halálozást. A magyar honvédség halottainak és eltűntjeinek együttes számát dr. Bóna Gábor hadtörténész 25—30 ezerre becsülte. Ez a katonai ember-vesztés azonban nem a mai, hanem az ennél lényegesen nagyobb történelmi országhatárra vonatkozik. A halálozási többlet 1849-ben Magyaror-szág után ($21,2\%$), sorrendben legnagyobb volt Franciaországban ($3,8\%$), Bel-giumban ($2,1\%$), Hollandiában ($1,6\%$), Angliában és Walesben ($1,5\%$ és Dá-niában ($1,0\%$).

Creighton Nagy-Britannia járványainak történetét tárgyaló művében közölte, hogy az 1849-es kolerajárvány Nagy-Britanniában és Írországhban különösen a nagyobb városokban, kikötővárosokban és a bányavidéken emelte a halandóságot. Angliában és Walesben 53 293, Londonban 14 137 kolerahalálozást vettek számba, amíg országosan 1000 lakosra 3,0, addig Lon-donban 6,2 kolerahalálozást jutott. Lancashierben 8184 ($4,1\%$), Liverpoolban és West-Derbyben 5308 ember halt meg kolerában, Hullban $24,1\%$ volt a kolerahalálozási arányszám, Dublinban 1832-ben 1664, 1849-ben 5362 kolera-halálozást jegyeztek fel. Woytimsky adatai szerint 1849-ben Párizsban $45,6\%$, Bécsben csak $2,6\%$ volt a kolerahalálozási arányszám. Budapest mai területén 1849-ben az előző évhez képest 2050 volt a halálozási többlet (ezer lakosra 15,4), melynek nagyobb hányadért a kolera volt a felelős.

II. Kolerajárványok a XIX. század második felében

3. Az 1854—55. évi kolerajárvány

Az 1848—49. évi kolerajárványt nem sokkal később egy újabb világmé-retű pandémia követte 1854—55-ben. Az általános halandóság 1852 és 1856 között — a 4. sz. táblában szereplő országok mindegyikében — a koleras években, különösen 1855-ben számottevően emelkedett. A nyers halálozási arányszám e kolerajárvány idején is Magyarország mai területén ($54,7\%$) és az Osztrák Császári Birodalomban volt a legmagasabb ($43,9\%$). A halá-lozási többlet 1855-ben, az előző három év átlagához képest, Magyaror-szág mai területén $16,5\%$, az Osztrák Császári Birodalomban $11,5\%$, ezzel szem-ben Franciaországban és Hollandiában csak $3,8\%$, Finnországban $3,6\%$, Bel-giumban $3,3\%$ volt. A halálozások összes száma — már 1854-ben Fran-ciaországban közel 200 ezerrel emelkedett az előző évek átlagához képest. Az Osztrák Császári Birodalomban 1854-ben 80 ezer halálozási többlet volt, mely 1855-ben további 160 ezerrel növekedett. A kolera ekkor is Oroszország felől érkezett Európába, ezért pl. Galíciában a járvány jelentősen emelte az Osztrák Császárság népeinek halandóságát.

Hadtörténelmi adatok szerint az 1853—56 között vívott krími háborúban a kolera nagy veszteséget okozott a szembenálló országok hadseregeiben. A francia hadseregben 21 ezer, az angoloknál 2500, az oroszoknál 124 ezer ka-tona kolerában betegedett meg, ezeknek több mint a fele meghalt.

4. Az általános halandóság alakulása Európában, 1852—1856.
c) 1854—1855. évi kolerajárvány

Динамика общей смертности в Европе в 1852—1856 гг.
в) Эпидемия холеры в 1854—1855 гг.

General mortality in Europe in 1852—1856
c) The 1854—55 cholera epidemic

Ország	Összes halálozás									
	1852	1853	1854	1855	1856	1852	1853	1854	1855	1856
	szám szerint (ezer)					1000 lakosra				
Norvégia	26	26	23	25	25	17,9	18,3	16,0	17,2	16,9
Dánia	29	37	27	30	29	19,6	25,0	18,4	20,0	18,7
Svédország	80	84	71	78	80	22,7	23,7	19,8	21,5	21,8
Anglia és Wales	407	421	438	426	391	22,4	22,9	23,5	22,6	20,5
Belgium	96	100	103	113	97	21,5	22,2	20,5	24,7	24,1
Franciaország	811	796	993	938	837	22,6	22,0	27,4	26,0	23,1
Németország	980	941	929	971	880	28,4	27,2	27,0	28,1	25,2
Hollandia	75	77	76	90	76	24,0	24,6	24,1	28,1	23,5
Finnország	50	49	43	54	57	30,0	29,3	25,9	32,0	34,0
Ausztria ⁵	524	561	612	774	542	30,9	31,9	34,5	43,9	30,2
Magyarország ⁶	153	184	175	244	155	34,3	41,2	39,2	54,7	34,7

⁵ Osztrák Császári Birodalom összes országaival és tartományaival együtt.

⁶ Magyarország mai területe.

4. Az 1866—67. évi kolerajárvány

A kolera IV. pandémiája 1863-ban kezdődött és 1875-ig tartott. A kolera előbb Ázsiában és Afrikában terjedt el, majd ismét Európában, valamint a többi kontinensen vonult végig. Európában 1866-ban a porosz—osztrák háború következményei (pl. hadifogolytáborok stb.) is hozzájárultak a kolera terjedéséhez. Ez a járvány, akárcsak a korábbiak a kelet-európai országokat sokkal nagyobb mértékben sújtotta, mint az észak- és nyugat-európai országokat. Ausztriában (országaival és tartományaival együtt) 1866-ban 200 ezerrel többen haltak meg, mint az előző 1863—64-es békés és járványmentes években. *Keleti Károly* okfejtése szerint Magyarország történelmi területére a kolerát a porosz—osztrák háborúból hazatért katonák hurcolták be. A kolerajárvány következtében az észak-nyugati vármegyékben, a Dunántúl északi területein, Budapestről dél felé haladva Pest, Bács-Kiskun és Csongrád megyében jelentősen emelkedett az általános halandóság. Az ország többi területeit a kolera elkerülte, ezért az 1866. évi járvány a többihez képest viszonylag a legalacsonyabb mortalitást okozta. Ennek ellenére a történelmi Magyarországon 1865. évhez képest 81 ezerrel, a mai országterületen 28 ezerrel többen haltak meg, mint 1863—65. évek átlagában. A nyers halálozási arányszám a kolerajárványos 1866. évben az előző három év átlagához viszonyítva Romániában 44,0⁰/₀-kal, az Osztrák Császárság területén 35,1, Magyarország történelmi területén 24,1, a mai országterületén 15,7, Finnországban 30,7 és Hollandiában 14,8⁰/₀-kal emelkedett. Franciaországban és Spanyolországban 1865-ben, Olaszországban 1867-ben volt a legmagasabb a halandóság. Oroszországban a halandósági viszonyok ebben az időszakban Európában a legkedvezőtlenebbek voltak, az 1866. évi adatok ismeretlensége miatt a kolerajárvány hatását nem lehet megállapítani. Az északi és egyes észak-nyugati európai országokban — Finnország kivételével — a kolerajárvány nem érezte hatását az általános halandóság emelkedésére. A kolerajárvány terjedése és lefolyása jobban sújtotta 1866-ban is az egyes nagy városok lakosságát, mint a kisebb települések népességét. *Woytinsky* közölte, hogy 1866-ban Berlinben a kolerahalálozás gyakorisága 41,6 ezrelék volt.

5. Az általános halandóság alakulása Európában, 1863—1867.

d) 1866—1867. évi kolerajárvány

Динамика общей смертности в Европе в 1863—1867 гг.

г) Эпидемия холеры в 1866—1867 гг.

General mortality in Europe in 1863—1867

d) The 1866—67 cholera epidemic

O r s z á g	1863	1864 szám szerint	1865	Ö s s z e s h a l á l o z á s		1863	1864	1865	1866	1867
				1866 (ezer)	1867					
Norvégia	31	30	28	29	32	13,9	17,8	16,6	17,1	18,5
Svédország	77	82	79	83	82	19,3	20,3	19,4	20,0	19,6
Görögország	...	28	29	27	28	...	20,6	21,4	19,7	20,0
Dánia	30	39	39	36	35	18,1	23,2	23,0	20,2	19,8
Skócia	71	74	71	71	69	22,9	23,6	22,3	22,2	21,3
Anglia és Wales	474	496	491	501	471	23,0	23,7	23,2	23,4	21,7
Franciaország	847	860	922	885	867	22,5	22,7	24,7	23,2	22,7
Szerbia	40	36	30	29	32	35,1	31,3	25,5	24,3	25,7
Hollandia	82	88	91	102	85	23,9	25,3	25,9	28,7	23,7
Olaszország	760	737	747	733	867	31,0	29,8	29,9	29,1	34,2
Spanyolország	462	499	539	464	487	29,2	31,5	33,8	29,0	30,4
Belgium	108	116	122	151	106	22,3	23,7	24,7	30,3	21,9
Németország	957	989	1052	1175	1006	25,7	26,2	27,6	30,6	26,1
Finnország	53	41	46	62	70	29,6	22,6	24,9	33,6	38,1
Oroszország	2341	2365	2291	...	2299	37,7	38,7	36,9	...	36,8
Magyarország ^s										
a)	...	481	423	504	436	...	30,9	30,3	38,0	32,8
b)	187	182	157	203	181	38,7	37,6	32,5	42,0	37,4
Románia	106	106	112	156	104	26,2	26,0	27,1	38,0	25,1
Ausztria ⁷	576	585	599	804	580	29,9	30,1	30,5	40,8	29,4

⁷ Osztrák Császári Birodalom összes országaival és tartományaival együtt.^s a) Magyarország történelmi területe.

b) Magyarország mai területe.

5. Az 1872—73. évi kolerajárvány

A kolerajárványok történetében 1872—73-ban volt az utolsó nagy járvány. A kolera a közlekedés fejlődésével még gyorsabban szóródott szét valamennyi kontinensen, mint a korábbi pandémiák során. A kolera ekkor is Oroszországból érkezett az európai országokba. Kijevben már 1869-ben kitört a járvány, 1870—71-ben átterjedt Románia, Bulgária és Görögország, továbbá Bosznia és Hercegovina területeire. A kolera 1871-ben elérte Poroszország határát is és északi irányban a Balti tenger partvidékeit, majd a skandináv országokat. Magyarországon a kolera első hulláma 1872. szeptemberben az észak-keleti vármegyékben lépett fel, majd innen minden irányban szétszóródott. A második hullám — ez okozta a nagyobb embervesztést — 1873. tavaszán lángolt fel és az év végéig tombolt az egész országban. Ez a kolerajárvány sem kerülte el a nyugat-európai és a dél-európai országokat, azonban a morbiditás és mortalitás egyaránt alacsonyabb volt a korábbi járványokénál. Liverpoolból és Le Havre-ből kivándorlókat szállító hajókon 1873-ban az Egyesült Államokba is behurcolták a koleraát.

Az általános halandóság a kolerajárvány éveiben 1873-ban Magyarországon volt Európában a legmagasabb, a történelmi országterületen 65,1‰, a mai országterületen 65,6‰. Magyarország halandóságát sorrendben Horvát-Szlavonországok 52,5‰, Oroszország (1872-ben) 41,2‰, Orosz—Lengyelország 37,5‰, az Osztrák Császári Birodalom 38,9‰, Szerbia és Románia 32,6‰ követték.

6. Az általános halandóság alakulása Európában, 1870—1874.
b) 1872—1873. évi kolerajárvány

Динамика общей смертности в Европе в 1870—1874 гг.
д) Эпидемия холеры в 1872—1873 гг.

General mortality in Europe in 1870—1874
e) The 1872—73 cholera epidemic

Ország	1870	1871	Összes halálozás					1872	1873	1874
			1872	1873	1874	1870	1871			
		szám	szerint	(ezer)			1000 lakosra			
Norvégia	28	29	29	30	33	16,2	16,9	16,7	17,0	18,3
Svédország	82	72	69	74	88	19,8	17,2	16,3	17,2	20,3
Írország	90	88	97	98	92	17,2	16,8	18,8	18,9	18,1
Dánia	34	35	33	34	37	19,0	19,4	18,4	18,6	20,0
Anglia és Wales	515	515	492	493	527	22,9	22,6	21,3	21,0	22,2
Belgium	118	146	120	113	110	23,6	28,1	23,5	21,8	20,9
Skócia	74	75	76	77	81	22,2	22,2	22,3	22,4	23,4
Franciaország	1091	1271	793	845	782	28,4	35,1	22,0	23,3	21,4
Finnország	32	32	36	44	45	18,2	19,9	19,7	23,6	24,1
Görögország	32	30	31	37	30	21,9	20,0	20,6	24,1	19,3
Hollandia	93	107	95	90	85	25,9	29,4	25,9	24,1	22,7
Svájc	69	74	60	62	61	25,8	27,6	22,2	22,7	22,3
Németország	1074	1213	1195	1174	1122	27,4	29,6	29,0	28,3	26,7
Olaszország	773	779	827	814	827	29,9	30,0	30,8	30,1	30,4
Románia	112	115	133	142	152	26,1	26,4	30,5	32,6	34,9
Szerbia	43	43	42	43	49	33,2	32,4	32,1	32,6	36,4
Orosz- Lengyelország	27,3	24,3	29,5	37,5	28,5
Ausztria ⁹	599	617	677	811	663	29,4	29,8	32,6	38,9	31,7
Oroszország	2263	2484	2731	2441	2387	35,0	37,9	41,2	36,5	35,2
Horvát—Szlavon országok	40,5	49,2	48,6	52,5	48,6
Magyarország ¹⁰										
a)	446	535	580	874	572	32,5	38,9	42,3	65,1	42,6
b)	182	189	214	328	228	36,3	38,0	42,7	65,6	45,5

⁹ Osztrák Császári Birodalom összes országaival és tartományaival együtt.

¹⁰ a) Magyarország történelmi területei Erdéllyel együtt.

b) Magyarország mai területe.

Arányszámok a Központi Statisztikai Hivatal közléseiből származnak.

Az általános halandóság 1873-ban legalacsonyabb volt Norvégiában, Svédországban, Írországban és Dániában, ezekben az országokban a nyers halálozási arányszámok 20 ezreléknél kisebbek. Az általános halálozási arányszámok 1872-ben az 1870—71. évek átlagához képest több európai országban jelentékeny mértékben növekedtek, azonban ez az emelkedés sokkal nagyobb mérvű volt 1873-ban, mint az előző évben. Az általános halandóság emelkedésének viszonyszámát a 7. sz. tábla szemlélteti.

A kolerajárvány okozta halandóság emelkedése 1873-ban sorrendben Magyarországon, Galiciában, Orosz—Lengyelországban volt a legnagyobb mértékű. Európában a legalacsonyabb halandóságú skandináv országokban — Finnország kivételével — 1873-ban a nyers halálozási arányszámok csak árnyalatilag növekedtek. A többi kelet-európai országhoz képest Oroszországban 1872-ben csak 12,9%-kal emelkedett az általános halandóság. Ez a jelenség feltevésem szerint a települési viszonyok sajátosságai, a lakott helységek közötti nagy távolságokkal lehetett összefüggésben, ezek a tényezők fékeztek a kolera elterjedését a hatalmas országterület valamennyi részében.

7. A nyers halálozási arányszámok emelkedése
az 1872. és 1873. kolerajárványos években, Európában
(1870—1871. évek átlaga = 100)

Динамика общих коэффициентов смертности в Европе в годах эпидемии холеры
— в 1872 и 1873 гг.

(Средняя 1870—1871 гг. = 100)

Increase in crude death rates in 1872 and 1873
the years of cholera epidemic in Europe
(The average of 1870—71 = 100)

O r s z á g	1872 1870—71. átlag = 100	1873
Magyarország ¹¹		
a)	118,5	182,4
b)	114,8	176,3
Orosz—Lengyelország	114,3	145,3
Oszták Császári Birodalom	110,1	131,4
Ebből: Galícia	113,5	167,7
Románia	116,0	124,0
Finnország	103,1	123,6
Görögország	98,0	114,8
Oroszország	112,9	100,0
Franciaország ¹²	—	105,9

¹¹ a) Magyarország történelmi területe.

b) Magyarország mai területe.

¹² Az 1873. évi halálozási arányszám az 1872. évihez viszonyítva.

Az általános halandóság az Oszták Császári Birodalom országai és tartományai között legnagyobb mértékben Galíciában emelkedett (1872-ben 13,5, 1873-ban 67,7‰-kal). Lényegesen alacsonyabb volt a mortalitás emelkedése Csehországban (1872-ben 11,2, 1873-ban 21,0‰-kal), Morvaországban (1872-ben 9,9, 1873-ban 20,8‰-kal) és Sziléziában (1872-ben 17,8, 1873-ban 16,8‰-kal). Ausztria mai területén a nyers halálozási arányszám 1872-ben csak 5,5, 1873-ban 12,4‰-kal volt magasabb a járvány előtti évek halandóságának átlagánál. Bajorországban 1872—1874 közötti években az általános halandóság annak ellenére nem emelkedett, hogy 1873—74-ben kolerajárvány volt. Egész Bajorországban 2612 kolerahalálozást vettek számba, 1000 lakosra csak 0,5 halálozás jutott, ezzel szemben Oberbayern-ben 6,8‰, Schwabenben 4,1‰ volt a kolera halálozási arányszám.

III. A halandóság trendjei a XIX. század második felében

A XIX. század második felében az európai országok népmozgalmában a halandóság alakulása általában csökkenő irányzatú volt. Ebben a kedvezőbb irányba ható tendenciában — mint azt már a bevezetésben említettem — átmeneti krízisek jelentkeztek, melyek a termékenység alakulására is hatást gyakoroltak. A nyers halálozási arányszámok és a lineáris trendvonal közötti eltérések jól láthatók az egyes szomszédos országok — Magyarország (történelmi országterület) és Ausztria (az Oszták Császárság összes országai és tartományai), Belgium és Hollandia — idősoraiban és grafikonjain. A trendértékek kiszámításánál az analitikus trendszámítási eljárást alkalmaztam, melynek formulája az alábbi:

$$\Sigma y_t = n b_0 + b_1 \Sigma t$$

$$\Sigma t y_t = b_0 \Sigma t + b_1 \Sigma t^2 y_t = n b_0 + b_1 \Sigma t$$

ahol

- y_t = nyers halálozási arányszám,
 t = megfigyelt évek,
 b_0, b_1 = trend arányszámok,
 n = megfigyelt évek száma,
 \hat{y}_t = a várt trendérték.

8. A nyers halálozási arányszámok (1000 lakosra) és a trendértékek alakulása az Osztrák Császári Birodalomban és Magyarországon (történelmi terület), 1860—1892.

Динамика общих коэффициентов смертности (на 1000 чел.) и значений тенденции в Австрийской Империи и Венгрии (на исторической территории) в 1860—1892 гг.

Development of crude death rates (per 1000 population) and trend values in the Austrian Empire and Hungary (on the historical territory) in the 1860—1892 period

Év	Osztrák Császári Birodalom			M a g y a r o r s z á g		tényleges arányszámok a trendértékek %-ában
	tényleges halálozási arányszámok	trend arányszámok	tényleges arányszámok a trendértékek %-ában	tényleges halálozási arányszámok	trend arányszámok	
1860	26,6	31,5	84
1861	29,5	31,4	94
1862	29,2	31,3	93
1863	29,6	31,2	95
1864	29,8	31,1	96
1865	30,2	31,0	97	29,2	...	89
1866	40,5	30,9	131	38,0	...	115
1867	29,1	30,8	94	32,8	...	99
1868	28,5	30,7	93	33,0	...	100
1869	28,8	30,6	94	31,2	...	95
1870	29,3	30,5	96	32,5	...	99
1871	29,9	30,4	98	38,9	...	118
1872	32,6	30,3	108	42,3	33,0	128
1873	39,0	30,2	129	65,1	...	197
1874	31,7	30,1	105	42,6	...	129
1875	30,0	30,0	100	36,9	...	112
1876	29,7	29,9	99	34,9	...	106
1877	31,5	29,8	106	36,4	...	110
1878	31,6	29,7	106	37,7	...	114
1879	30,2	29,6	102	36,1	...	109
1880	30,0	29,5	102	37,8	...	115
1881	30,6	29,4	104	34,8	34,9	100
1882	30,8	29,3	105	35,9	34,5	104
1883	30,1	29,2	103	32,5	34,1	94
1884	29,4	29,1	101	30,7	33,7	91
1885	30,1	29,0	104	32,1	33,3	96
1886	29,4	28,9	102	32,1	32,9	98
1887	28,9	28,8	100	34,3	32,5	106
1888	29,2	28,7	102	32,2	32,1	100
1889	27,2	28,8	95	29,7	31,7	94
1890	29,4	28,5	103	32,3	31,3	103
1891	27,9	28,4	98	33,2	30,9	107
1892	28,7	28,3	101	34,4	30,5	113

9. A nyers halálzási arányszámok (1000 lakosra) és a trendértékek alakulása
Hollandiában és Belgiumban, 1860—1892.

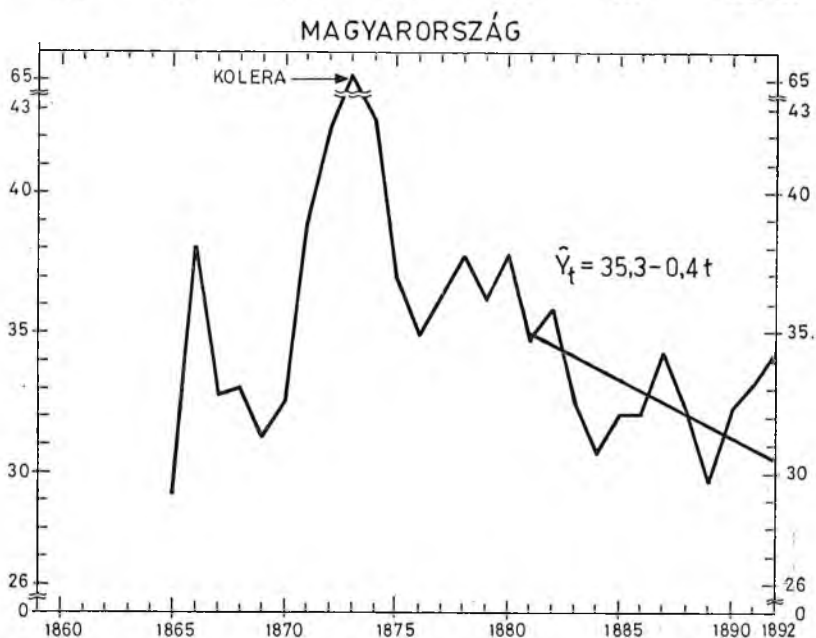
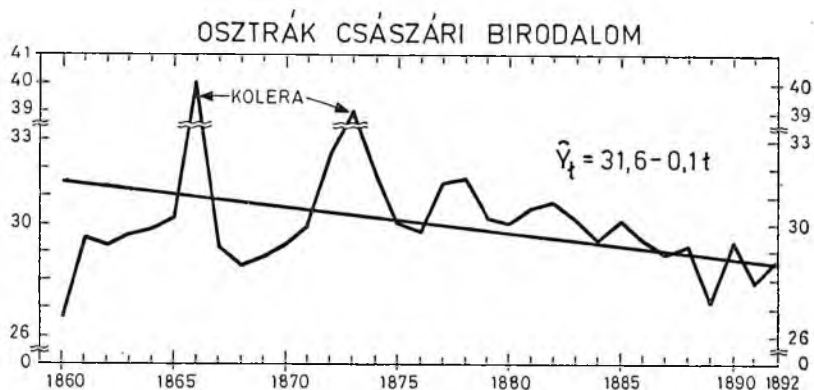
Динамика общих коэффициентов смертности (на 1000 чел.)
и значений тенденции в Голландии и Бельгии в 1860—1892 гг.

Development of crude death rates (per 1000 population) and trend values
in the Netherlands and Belgium in the 1860—1892 period

Év	Hollandia			Belgium		
	tényleges halálzási arányszámok	trend arányszámok	tényleges arányszámok a trend-értékek %-ában	tényleges halálzási arányszámok	trend arányszámok	tényleges arányszámok a trend-értékek %-ában
1860	25,0	28,3	88	20,6	25,7	80
1861	25,6	28,0	91	23,4	25,5	92
1862	24,1	27,7	87	21,8	25,3	86
1863	24,2	27,4	88	23,3	25,1	93
1864	25,5	27,1	94	24,7	24,9	99
1865	26,5	26,8	99	25,9	24,7	105
1866	29,7	26,5	112	31,6	24,5	129
1867	24,5	26,2	94	21,8	24,3	90
1868	25,7	25,9	99	21,9	24,1	91
1869	23,3	25,6	91	22,1	23,9	92
1870	25,9	25,3	102	23,7	23,7	100
1871	29,5	25,0	118	28,9	23,5	123
1872	25,9	24,7	105	23,7	23,3	102
1873	24,1	24,4	99	22,1	23,1	96
1874	22,7	24,1	94	21,2	22,9	93
1875	25,5	23,8	107	23,4	22,7	103
1876	23,5	23,5	100	21,9	22,5	97
1877	22,2	23,2	96	21,5	22,3	96
1878	23,0	22,9	100	21,7	22,1	98
1879	22,5	22,6	100	22,1	21,9	100
1880	23,5	22,3	105	22,3	21,7	103
1881	21,5	22,0	98	21,2	21,5	99
1882	20,7	21,7	95	20,5	21,3	96
1883	21,8	21,4	102	21,1	21,1	100
1884	22,2	21,1	105	21,2	20,9	101
1885	21,0	20,8	101	20,4	20,7	99
1886	21,8	20,5	106	21,3	20,5	104
1887	19,7	20,2	98	19,3	20,3	95
1888	20,4	19,9	103	22,7	20,1	113
1889	20,1	19,6	103	19,6	19,9	98
1890	20,5	19,3	106	20,8	19,7	106
1891	20,7	19,0	109	21,2	19,5	109
1892	21,0	18,7	112	21,8	19,3	113

A tényleges nyers halálzási arányszámok az 1866-os kolerajárvány évében az Osztrák Császári Birodalomban 31%-kal, Magyarországon 15%-kal, Hollandiában 12%-kal, Belgiumban pedig 29%-kal haladták meg az elméletileg várt trendértékeket.

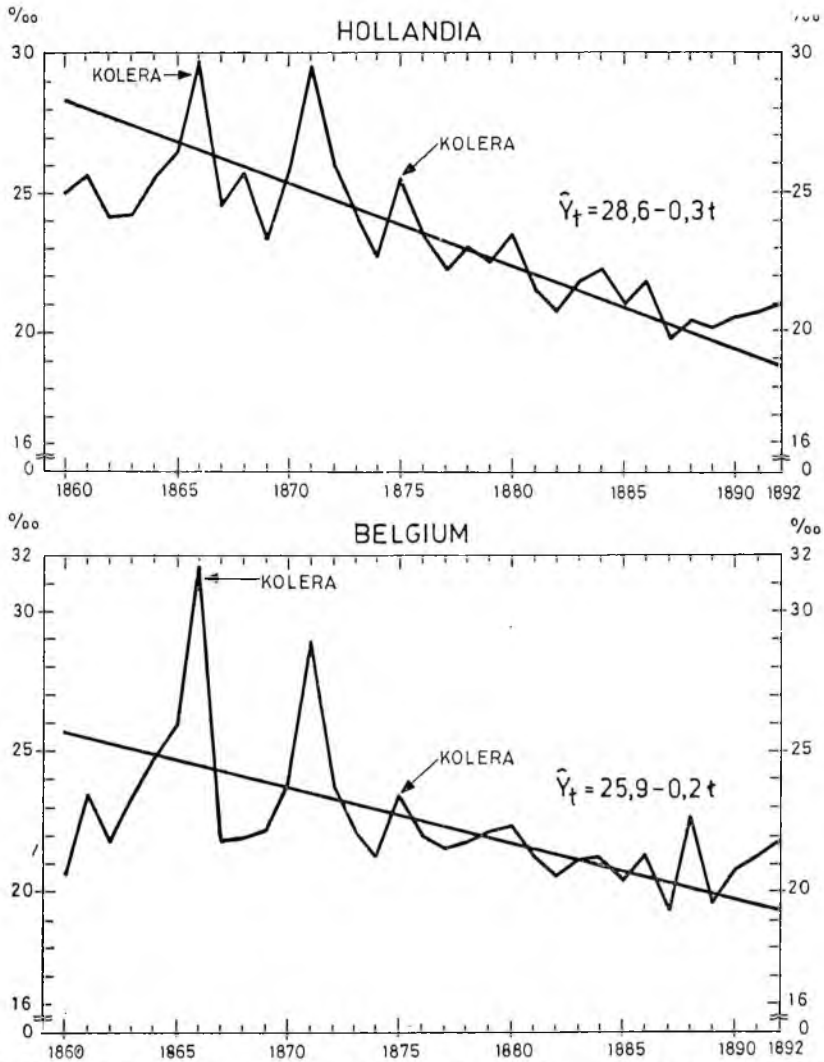
Az utolsó nagy kolerajárványkor a nyers halálzási arányszám 1872-ben Magyarországon 28%-kal, az Osztrák Császári Birodalomban 8%-kal; 1873-ban Magyarországon 97%-kal, az Osztrák Császári Birodalomban 29%-kal voltak magasabbak a trendértéknél.

I. Nyers halálozási arányszámok (1000 lakosra) és a trendértékek alakulása az Osztrák Császári Birodalomban és Magyarországon 1860—1892.

Динамика общих коэффициентов смертности (на 1000 чел.) и значений тенденции в Австрийской Империи и Венгрии в 1860—1892 гг.

Crude mortality rates (per 1000 population) and trend values in the Austrian Empire and Hungary in the 1860—1892 period

II. Nyers halálozási arányszám k (1000 lakosra) és a trendértékek alakulása Belgiumban és Hollandiában 1860—1892.

Динамика общих коэффициентов смертности (на 1000 чел.) и значений тенденции в Бельгии и Голландии в 1860—1892 гг.

Crude mortality rates (per 1000 population) and trend values in Belgium the te Netherlands in the 1860—1892 period

A kolera és más fertőző betegségek okozta járványok terjedésének földrajzi irányban a szomszédos országok népessége sokkal nagyobb mértékben veszélyeztetve volt, mint a távolabb eső államok lakossága. Ausztria (összes országaival és tartományaival együtt) és Magyarország, továbbá Hollandia és Belgium között korrelációs számításokkal állapítottam meg a nyers halálzási arányszámok párhuzamos alakulása során észlelt szoros okozati kapcsolatot.

Egyes szomszédos országokban a nyers halálzási arányszámok alakulása közötti kapcsolatok korrelációja és szignifikanciája 1860—1900. évek között.

Országok	Az idősor éveinek száma (<i>n</i>)	Korrelációs együttható (<i>r</i>)	Korrelációs együttható szignifikanciája (<i>p</i>)
Ausztria ¹³ —Magyarország	36	0,683	$p < 0,001$
Hollandia—Belgium	41	0,369	$p < 0,001$

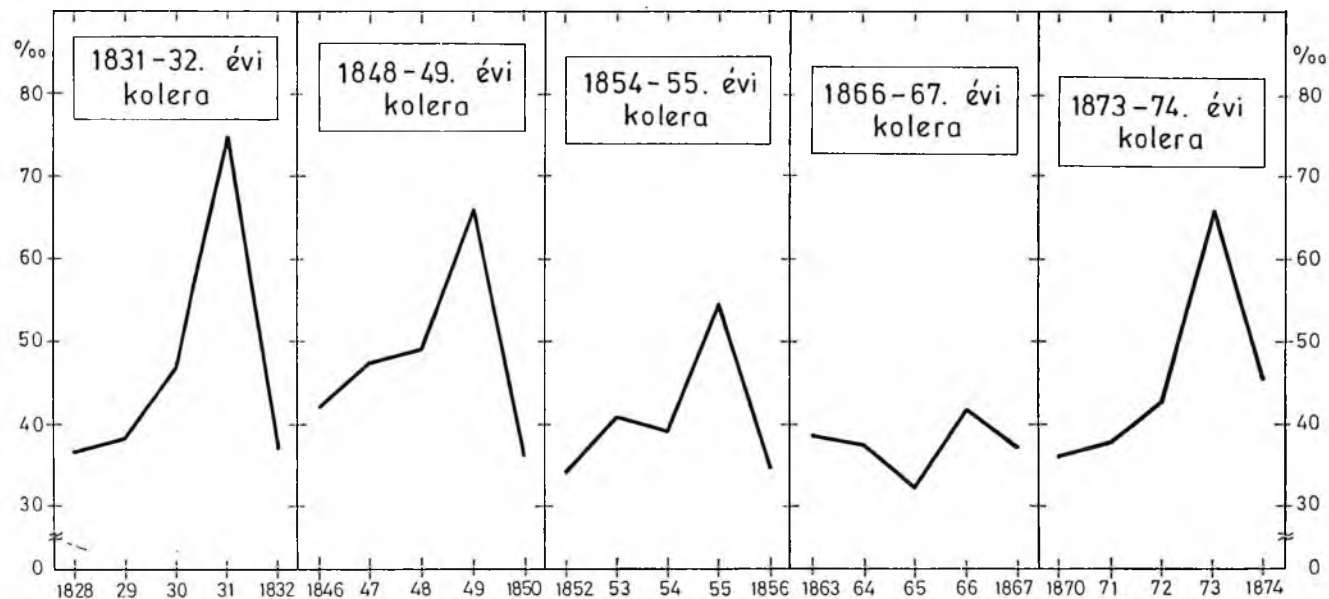
¹³ Osztrák Császári Birodalom.

A szemléltetésképpen bemutatott országok halandóságának alakulása közötti szoros kapcsolatok korrelációs együtthatóiban és azok magas szignifikanciáiban jelentős súllyal jutnak kifejezésre a nagy kolerajárványok.

A III. számú grafikon igen érdekes képet tár az olvasó elé az általános halandóság alakulásáról Magyarország mai területére vonatkozóan. A XIX. században lezajlott 5 nagy kolerajárvány időszakában a nyers halálzási arányszámok robbanásszerűen emelkedtek az országos halandóságot. A halandóság maximuma ezekben a súlyos időszakokban, sorrendben az 1831., 1873., 1849., 1855. és az 1866. években volt.

Az V. pandémia folyamán (1883—1895) a tárgyalt nagy arányokhoz képest alacsony gyakoriságú, de lefolyásukban változatlanul súlyos, ún. „kis kolerajárványok” még előfordultak Európában. Magyarországon 1885-ben kitört járvány fő fészke Győr városa volt, ekkor az egész országban 3178 kolerás beteget és 1602 halálzást vettek számba... 1892-ben Budapesten és egyes dunántúli megyékben volt ismét kolerajárvány, a betegek száma 2463, a halálzásioké 1344 volt. Röviddel ezután 1893-ban ismét kolerajárvány lépett fel, mely a Tisza és a Maros mentén, majd néhány más folyó völgyében terjedt. Ekkor Magyarországon a kolerában megbetegedettek száma 6753, a meghaltaké 3773 volt.

Woytímsky közléséből ismeretes, hogy 1884-ben Nápolyban ezer lakosra 44,2, 1892-ben pedig Hamburgban 41,1 kolerahalálzási jutott.

III. Nyers halálozási arányszámok (1000 lakosra)
a kolerajárványok körüli években, Magyarország mai területén 1828—1874.

Общие коэффициенты смертности (на 1000 чел.)
в годы между эпидемиями холеры на теперешней территории Венгрии
в 1828—1874 гг.

Crude mortality rates (per 1000 population) in the years between
the cholera epidemics on the present area of Hungary in the 1828—1874 period

A kolerajárványos években keletkezett halálozási többlet alapján statisztikailag becsülni lehet a súlyos lefolyású betegség okozta emberveszteség nagyságrendjét. A vizsgált öt nagy kolerajárvány időszakában több-kevesebb ország népmozgalmi adatainak hiányában ezeket a számításokat Európa valamennyi országára vonatkozóan nem lehet elvégezni. Magyarország mai területére vonatkozóan azonban e tanulmányomban felhasználhatók hivatalos történelmi demográfiai adatok segítségével kiszámítható volt a halálozási többlet. A járványmentes évek átlagaihoz képest az öt nagy kolerajárvány által sújtott években összesen 552 ezerrel többen haltak meg Magyarország mai területén a XIX. században. A történelmi Magyarország egész területén, részint egyes kolerastatisztikai felvételek eredményei, részint az általános halandóság adataiból számított halálozási többlet alapján a kolerahalalozás alsó határként 1,3 millió becsülhető. Ez a megdöbbentő adat azt jelenti, hogy az öt nagy kolerajárvány éveiben 1,3 millióval több embert temettek el az egykori Magyarországon, mint az egyébként is igen magas halandóságú koleramentes években.

A kiszámított halálozási többletek nemzetközi összehasonlításából kitűnik, hogy e módszerrel becsült kolerahalalozás gyakorisága Magyarországon volt a legnagyobb Európában a XIX. században. Az 1872—73. évi utolsó nagy kolerajárványkor a halálozási többlet a történelmi ország területén közel félmillió volt; 1000 lakosra 35,7, Galíciában 27,9, Csehországban és Morvaországban egyaránt 10,0 és Ausztria mai területén „csak” 5,7 halálozás jutott, melynek okozója döntően kolerás megbetegedések és azok szövődményei voltak. Az egykori osztrák—magyar monarchia országaiban, tartományokban a kolera halandóság nagy különbségeinek okait az eltérő társadalmi-gazdasági, műveltségi, települési stb. viszonyokban kell keresni.

Magyarországon a falusi és tanyavilág népességének szegénysorsú millióinak élet- és munkakörülményeit súlyosbította a nehéz fizikai munka, az elégtelen táplálkozás, a rossz minőségű ivóvíz, a zsúfolt, egészségtelen lakások, a tisztaság elemi feltételeinek hiánya, az iskolázatlanság magas aránya, a hiányos egészségügyi ellátás stb. A városok lakosságának lényegesen jobb volt az egészségügyi ellátottsága, azonban még az 1872—73. évi kolerajárvány idején is sok városban nem volt szűrt vezetett ivóvíz, csatornázás, a személtelhordás is ismeretlen fogalom volt. Számos város életében ezek a rossz higiénés tényezők terjesztői voltak a kolerának, hastífusznak és más fertőző betegségeknek egyaránt.

A kolera napjainkban sem tűnt el a világ járványtérképéről. Ázsia, Afrika egyes területein, különböző szigeteken időnként helyi járványok előfordulnak. Európában utóljára századunkban a 70-es évek elején Portugáliában és Nápolyban viszonylag nagyobb számú, Nyugat-Németország, Szlovákia, Lengyelország és a Szovjetunió ázsiai területein szorványos kolerás megbetegedések voltak. Járványtani megállapítások szerint ezeket a kolerás megbetegedéseket, melyek enyhébb lefolyásúak voltak, a *Gottschlich* által 1905-ben felfedezett *El Tor* törzs, a *vibrio cholerae* újabb változata okozta.

Koch Róbert kereken 100 évvel ezelőtt felfedezte a kolera kórokozóját. Azóta az orvostudomány fejlődése, az aktív járványvédelem, a higiénés viszonyok gyökeres javulása, a jólét és a műveltség emelkedése mind hozzájárult ahhoz, hogy a kolera a jelenkorban alig fordul elő az európai országok halálóki statisztikájában.

I R O D A L O M

1. *Abel, A.*: Der Rückgang der Sterblichkeit in der letzten 50 Jahren und seine Bedeutung für die Siedlungswesen. Allgemeines Statistisches Archiv, 1904. VI. 19. Teil. 145—202. p.
2. *Adams, P. V.*: Mortality crises in nineteenth century France. (*Charbonneau, H.—Larose, A.*: The great mortalities: methodological statistics of demographic crises in the past.) Liège, 1978. 29—31. p.
3. *Balfour, E.*: Statistics of cholera. Madras, 1870.
4. *Dr. Bakács Tibor*: A higiéné tankönyve. Budapest, 1960.
5. *Dr. Berencsi György*: A kolerajárványokról. Egészségügyi Felvilágosítás, 1974. 1. szám, 30—34. p.
6. *Dr. Berencsi György*: Bepillantás a magyar falu egészségügyének múltjába, jelenébe és jövőjébe. Szeged, 1969.

7. *Bodio, L.*: Popolazione. Movimento dello stato civile. Róma, 1884.
8. *Dr. Cortezo, C.*: Le cholera. Madrid, 1892.
9. *Cox, W. J.*: On the statistics of cholera. London, 1850.
10. *Dr. Chyzer Kornél*: Népszerű oktatás a cholera-ról. Sátoraljaújhely, 1865.
11. *Charbonneau, H.—Larose, A.*: Les grandes mortalités. étude methodologique des crises démographiques du passé. Liège, 1978.
12. *Creighton, Ch.*: A History of epidemics in Britain. Vol. 1—2. London—Edinburgh, 1965. II. Edition, 835—844. p.
13. *Dr. Csutary Lajos*: Az Országos Közegészségügyi Tanács 25 évi története, 1868—1893. Budapest, 1893.
14. *Délaporte, P.*: Evolution de la mortalité en Europe. Paris, 1941.
15. *Dourier, B.*: Historical and statistical observation on cholera. New Orleans, 1857.
16. *Dr. Drasché, A.*: Gesammelte Mittheilungen. Wien, 1893.
17. *Dr. Duka Tivadar*: Egyéni tapasztalatok a koleráról, a kolera hazájában. Budapest, 1885.
18. *Dr. Ehrenreich Lajos*: A malária betegségek körtani, oktani, gyógyítási szempontból, különös tekintettel Magyarországra. Budapest, 1898.
19. *Dr. Fodor József*: A koleráról. Budapest, 1892.
20. *Dr. Fodor József*: Projet d'une statistique internationale des maladies épidémiques. Congrès International de Statistique. 1876 à Budapest, XV. Vol.
21. *Dr. Fodor József*: A halálozási arány Magyarországon. Gyógyászat, 1873.
22. *Dr. Fodor József*: A lakásvizonyok befolyása a cholera és typhus elterjedésére. Értekezések a természettudományok köréből. Magyar Tudományok Akadémia, 14. kötet. Budapest, 1885.
23. *Greenwood, M.*: Medical Statistics from Grount to Farr. Cambrigde, 1948.
24. *Dr. Grósz Lipót*: Az 1872/73. évben uralgott cholera járvány keletkezése, terjedése és lefolyása, valamint az ez alkalommal tett tapasztalatok. Budapest, 1874.
25. *Dr. Győry Tibor*: Az orvostudományi kar története, 1770—1935. Budapest, 1937.
26. *Dr. Haidász Gejza*: A Budapesten uralgott járványos betegségek történelme, különös tekintettel a cholera-ra. Budapest, 1879.
27. *Hill, B.*: Principles of Medical Statistics. London, 1956.
28. *Dr. Hirsch, A.*: Infektionskrankheiten von historisch-geographischen Standpunkte mit besonderer Berücksichtigung der Aetiologie. Stuttgart, 1881.
29. *Dr. Horvath Róbert*: Quelques données incouniues sur la mortalité de la Pest de Debrecen (1739—40) et celle du cholera en Hongrie (1831, 1866, 1872—73). Bulletin de L'Institut International de Statistique, 33e Session. Paris, 1961.
30. *J. Fráter Zsuzsa*: Az 1855. évi kolerajárvány Magyarországon. Történeti Statisztikai Füzetek. Budapest, 1980.
31. *Kaplinger, M.*: A budapesti víz, a tífusz és a kolera. Budapest, 1903.
32. *Dr. Kátai Gábor*: Orvosi tapasztalatok az 1873-ik év nyarán hazánkban dühöngött cholera-járvány idejéről. Nézetek és javaslatok. Debrecen, 1874.
33. *Kármán Tamásné*: Az 1876. évi Budapesti Nemzetközi Statisztikai Kongresszus centenárium. Statisztikai Szemle, 54. évfolyam, 12. szám. 1976. 1230—1240. p.
34. *Keleti Károly*: Magyarország népesedési mozgalma 1864—1873-ban és a cholera. Budapest, 1875.
35. *Keleti Károly*: Magyarország népesedési mozgalma 1876-ban, összehasonlítva a megelőző évtizeddel. Budapest, 1878.
36. *Dr. Klínger András*: A megyék termékenységi arányai az utolsó 150 évben. Statisztikai Szemle, 60. évfolyam, I. szám. 1980. 74—85. p.
37. *Dr. Konek Sándor*: A Magyar Birodalom népesedési mozgalmai. Pest. 1862.
38. *Dr. Korányi Frigyes*: Az keletindi hányászekelésről (cholera asiatica). Budapest, 1873.
39. *Dr. Korányi Frigyes*: Mémoire sur la statistique international du cholera. Congrès International de Statistique. 1876 à Budapest. Vol. XV.
40. *Dr. Kovách Aladár*: A kolera. Budapest. 1892.
41. *Dr. Kovács József*: Magyarország történeti demográfiája. Budapest, 1963.
42. *Dr. Kovács István*: 1873. évi cholera járvány Békés megyében. Gyula, 1873.
43. *Dr. Kőrösy József*: Pest város halandósága 1872-ben és 1873-ban, és annak okai. Budapest, 1875.
44. *Dr. Kőrösy József*: Budapest halandósága 1874-ben és 1875-ben és annak okai. Budapest, 1877.
45. *Dr. Krebs, G.*: Die Geographische Verbindung der Cholera im derienningen Österreich—Ungarn. Berlin, 1941.
46. *Landry, A.*: Traité de démographie. Paris, 1945.
47. *Láng Lajos—Jekkefalussy József*: Magyarország népességi statisztikája. Budapest, 1934.
48. *Dr. Lichteinstein, I. R.*: Die asiatische Cholera in Russland in der Jahren 1830. und 1831. Berlin, 1831.
49. *B. Lukács Agnes*: Az 1831—32. évi magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége. Orvostörténeti Közlemények, 1966.
50. *Dr. Major Ferenc*: Védekezés a cholera ellen. Székesfehérvár, 1882.
51. *Dr. Markó László*: A kolera és védekezésünk. Miskolc, 1882.
52. *Marryman, S. W. I.*: Some statistical records of the progress of the Asiatic Cholera over the globe. Dublin, 1842.
53. *Dr. Mayer, F.*: General-Bericht über die Cholera-Epidemien in Königreich Bayern während der Jahre 1873. und 1874. München, 1877.
54. *Dr. Mádai Lajos*: *Semmelweis Ignác Fülöp* és a statisztikai tudomány. Statisztikai Szemle, 46. évfolyam, 10. szám. 1968. 1017—1036. p.
55. *Dr. Mádai Lajos*: Les crises de mortalité en Europe dans la deuxième moitié du XIXième siècle. (Szerkesztő: *Charbonneau, H.—Larose, A.*) Les grandes mortalités: étude methodologique des crises démographiques du passé. Liège, 1978. 157—170. p.

56. Dr. *Mádai Lajos*: A lakosság egészségi állapota Budapesten (1873—1882). Statisztikai Szemle, 1973. 51. évfolyam 7, 8—9. szám. 742—752., 880—895. p.
57. Dr. *Mádai Lajos*: Les crises de mortalité en Europe dans la deuxième moitié du XIX ième siècle. Historisch-demographische Mitteilungen (Szerkesztő: Dr. *Kovacsics József*). Budapest, 1976. 77—127. p.
58. Dr. *Mádai Lajos*: Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872—73). Népeségudományi Kutató Intézet Kutatási Jelentései. 9. Budapest, 1983. 75 p.
59. Dr. *Melty József*: Pillantás a járványok történetébe. (Az Egészség, Lélektan, Nevelés, Sport és Testkultúra.) A kultúra világa. Budapest, 1964. 280—307. p.
60. *Mitchell, B. R.*: European Historical Statistics 1750—1975. Second revised Edition. London, 1980.
61. *Mouart, F. I.*: Medical statistics with sespecial referance of cholera and syphilis. London 1872.
62. *Morreau de Jonnes, A.*: Appereu statistique sur la durée des éruptions du cholera. Paris, 1833.
63. Dr. *Nagy József*: A cholera Nyitra megyében, 1831—1874-ben. Nyitra, 1876.
64. Dr. *Oláh Gyula*: Fertőtlenítés kolera idejében. Budapest, 1892.
65. Dr. *Ötvös József*: Az 1892/93. évi Budapest fő- és székvárosi choleraanak okai. Budapest, 1898.
66. Dr. *Peitz Lajos*: A győri kolerajárvány 1886-ban. Győr, 1887.
67. Dr. *Pettenhofer, M.*: Verbreitungs ist der Cholera in Indien? Braunschweig-Würzburg, 1871.
68. Dr. *Petrilla Aladár*: Részletes járványtan. Budapest, 1961.
69. Dr. *Póór Imre*: A keletindi hányászekelésről. Pest, 1855.
70. *Prinzing, F.*: Die Gestalterung der Sterblichkeit in XIX. Jahrhundert. Zeitschrift der Sozialwissenschaften. 1902. II. 696 p.
71. *Reinhard, M. R.—Armengaud, A.*: Historie générale de la population mondiale. Paris, 1961.
72. Dr. *Rózsay József*: Az 1866-iki kolerajárvány a Szt. Rókus fiókkórházban. Pest, 1868.
73. Dr. *Tereners, M. V.*: Die Cholera epidemic 1873. Kroat, Slav. Militärgrenze. Agram, 1874.
74. *Sundbärg, G.*: Bevölkerungsstatistik Schwedens 1750—1900. Urval No. 3. Stockholm, 1970.
75. Dr. *Szél Tivadar*: Egészségügyi Statisztika. Budapest, 1930.
76. Dr. *Tormay Károly*: Adalékok az 1854—55-ben Pest város és környékén uralgott kolerajárvány statisztikájához. Pest, 1856.
77. Dr. *Tormay Károly*: Adatok az élet és halálozási viszonyok statisztikájához. Pest, 1868.
78. Dr. *Thüring Gusztáv*: Budapest félszázados fejlődése 1873—1923. Székesfővárosi Statisztikai Közlemények, 53. Budapest, 1925.
79. Dr. *Thüring Lajos*: Magyarország népessége 1869—1949 között. Magyarország történeti demográfiaja. (Szerkesztő: Dr. *Kovacsics József*.) Budapest, 1963. 221—351. p.
80. *Vacker, E.*: Statistique du cholera de 1865 à 1867 en Europe. Strassbourg, 1868.
81. *Westergaard, H.*: Die Lehre in der Morbidität und Mortalität. Jena, 1901.
82. *Woodworth, John, M.*: The cholera epidemic of 1873. Washington, 1875.
83. Dr. *Weszelowszky Károly*: Statisztikai tanulmányok hazánk közegészségügyi állapotjáról. Ertekezések a természettudományok köréből. Magyar Tudományos Akadémia. 1876.
84. *Woytimszky, Wl.*: Die Welt in Zahlen. Buch I. Die Erde. Die Bevölkerung. Berlin, 1925.
85. A népmozgalom főbb adatai közösenként 1828—1900. Központi Statisztikai Hivatal. I—VII. kötet. Budapest, 1971—1979.
86. Magyar Statisztikai Évkönyv, II. évfolyam. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1874.
87. A 100 éves fővárosi statisztikai szolgálat első évtizedéről. Központi Statisztikai Hivatal Budapest Városi Igazgatósága. Budapest, 1970.
88. Congrès international de Statistique. Compte réndue: la Neuvième Sessione à Budapest, 1876.
89. Journal de la Societé de Statistique. Paris, 1870.
90. Statistik der Cholera-erkrankungen in der Garnizonen el. I. Armee Corps im Jahre 1871. Berlin, 1871.
91. Világ gazdasági idősorok 1860—1960. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1967.

ЭПИДЕМИИ ХОЛЕРЫ И ТЕНДЕНЦИИ ОБЩЕЙ СМЕРТНОСТИ В ЕВРОПЕ В XIX. СТОЛЕТИИ

Резюме

В статье автор анализировал влияние пяти больших эпидемий холеры XIX-го века на динамику общей смертности. Изученные эпидемии холеры произошли в 1831—32, 1848—49, 1854—55, 1866—67 и 1872—73 гг. В качестве статистического источника обследования использовало произведение *Митчелла Б. Р.* „Европейская историческая статистика 1750—1975 гг., далее в отношении теперешней территории Венгрии результаты сбора данных исторической демографии Центрального статистического управления за 1828—1900 гг.

Во всех годах эпидемии холеры общая смертность увеличилась в большей мере в восточно-европейских странах, смертность повысилась в гораздо меньшей мере в северных странах и относительно и в западно-европейских странах. При эпидемии 1831—32 гг. на теперешней территории Венгрии общий коэффициент смертности составил в 1831 г. 74,7⁰/₀₀, в Австрийской Империи 42,2⁰/₀₀, а в Норвегии только 19,8⁰/₀₀. При эпидемии холеры 1848—49 гг. за исключением Норвегии и Швеции, в 1849 г. общая смертность увеличилась во всех изученных странах. Во время эпидемии холеры 1854—55 гг. во Франции число умерших было на 300 тыс. выше, чем в среднем за предыдущие годы без эпидемии. При эпидемии холеры 1866 г. — во время прусско-австрийской войны — в Австрийской Империи умерли на 200 тыс. больше человек.

Также и при последней большой эпидемии холеры общая смертность оказалась самой высокой в Венгрии (на исторической территории 65,1, на теперешней территории 65,6⁰/₀₀). Общие коэффициенты смертности повысились в 1873 г. Венгрии (на исторической территории) на 82,4⁰/₀₀, в Галиции на 67,7⁰/₀₀, в Польше на 45,3⁰/₀₀, по сравнению с этим в Греции только на 14,8⁰/₀₀ и во Франции на 5,9⁰/₀₀.

В Венгрии в XIX. столетии количество смертей, вызванных холерой, оценивается на исторической территории страны перед 1920 г. в 1,3 млн.; на основе результатов официального сбора данных исторической демографии, проведенного в недалёком прошлом на теперешней территории страны, автор установил излишек смертей в 552 тыс. за годы пяти больших эпидемий холеры.

Большие различия в вызванной холерой смертности между европейскими странами объясняются, кроме характеристик географии, населенных пунктов и передвижения, также и разными социально—экономическими, культурными, гигиеническими условиями и условиями санитарного обслуживания.

CHOLERA EPIDEMICS AND GENERAL MORTALITY TRENDS IN EUROPE IN THE 19TH CENTURY

Summary

In his paper author analysed the impact of the five great cholera epidemics taken place in the 19th century on the development of general mortality. The examined cholera epidemics occurred in 1831—32, 1848—49, 1854—55, 1866—67 and 1872—73. For the study author used as statistical sources the publication „European Historical Statistics 1750—1975” by *Mitchell, B. R.* and for the present area of Hungary the results of the collection of historical demographic data of the Hungarian Central Statistical Office for the years 1828—1900.

In all years with cholera epidemics general mortality increased most of all in the countries of Eastern Europe, much more moderately in the northern countries and relatively also in the countries of Western Europe. At the 1831—32 epidemic on the present area of Hungary the crude death rate was 74.7 per thousand, in the Austrian Empire 42.2 per thousand, in Norway, however, only 19.8 per thousand in the year 1831. At the 1848—49 cholera epidemic in 1849, except for Norway and Sweden, general mortality increased in all the countries investigated. In the years of the 1854—55 cholera epidemic the number of the deceased was by 300 000 higher in France than on the average of the previous years without epidemic. At the 1866 cholera epidemic — during the Prussian—Austrian war — the surplus mortality was 200 000 in the Austrian Empire.

Also at the last great cholera epidemic of 1872—73 general mortality was the highest in Hungary (on the historical territory 65.1, on the present territory 65.6 per thousand). In 1873 in Hungary (on the historical territory) crude death rate-grew by 82.4 per cent, in Galicia by 67.7 per cent, in Poland by 45.3 per cent, in Greece, however, only by 14.8 per cent and in France by 5.9 per cent.

In Hungary in the 19th century the estimated number of deaths caused by cholera is 1.3 million on the historical territory of the country before 1920; on the present territory of the country according to the official historical demographic data collecting carried out recently, author stated a mortality surplus of 552 000 cases in the years of the five great cholera epidemics.

The great differences in mortality caused by cholera of the European countries can be ascribed, beside the geographical, settlement- and traffic characteristics, to the diverse socio-economic, cultural, hygienic conditions and to the dissimilar conditions of health provision.

ÚJ ADATSOROK A FALUSI ÉS VÁROSI CSALÁDSTRUKTÚRA ELEMZÉSÉHEZ MAGYARORSZÁGON (XVII—XVIII. század)

N. KISS ISTVÁN

I. Bevezetés és forráshelyzet

Sajnálatos problémája a statisztikai rendszer előtti időszak kutatóinak, hogy a korszakra vonatkozóan a népességszám, a családstruktúra és a használatos mértékek ismerete gyakorlatilag jórészt hiányzik a szakirodalomból. Azok a gazdaságtörténészek és történészek, akik természetesen nem szakértői a fenti problémakörnek, néhány viszonylag szűk adatbázisú elemzésen kívül többnyire csak módszereket, modelleket és becsléseket bemutató művekre támaszkodhatnak. Ezek a munkák elvileg és módszertanilag igen értékesek, de a felvetett kérdésekre adható egyértelmű válasszal adósak maradnak. Összefoglaló jellegű, külföldi szakmunkákban visszatérő megállapítás, hogy a történeti demográfiai kutatás rendelkezésre álló forrásanyaga Kelet-Európában igen hiányos. (1)

Tekintettel e körülményre, valamint arra, hogy hosszan tartó kvantitatív kutatásaink során eddig érintetlen, tömeges forrásanyagot tártunk fel, megkíséreljük azt a történeti demográfia rendelkezésére bocsátani. (2) Anyagunk elsősorban adóügyi összeírásokból áll — 1550-től kezdve —, amely a fejlődés hosszmetézetében való dokumentálásra nem alkalmas ugyan — mint pl. az anyakönyvekből történő családrekonstrukció —, de kiváló segítséget nyújt megbízható és széles adatbázisú történeti keresztmetszetek készítéséhez.

Az 1707. évi Rákóczi-féle jövedelem-összeírások elemzése során megvizsgáltuk a magyar királyság 10 városában és 15 járásában az átlagos családi létszám alakulását. Ennek során az egyes körzetek, illetve városok szerint meghatározott átlagos családi mutatószámokat minden esetben a vagyoni, illetve jövedelmi index-szel együtt közöljük. A rendelkezésre álló adatsorok alapján mérlegelhetjük, hogy milyen mértékben hatottak vallási, nyelvi, illetve regionális különbségek a családi mutatószámok alakulására. Nyolc körzetben a rendkívül gazdag forrásanyag lehetővé tette, hogy a különböző családtípusok részletesebb elemzését is elvégezhessük. Végül, hogy a teljes anyagban megvizsgálhassuk a nagy családok, azaz a többszörös családok súlyát és jelentőségét. Továbbiakban a nagy családok egy speciális rétegét, a „gazdasági, vagy gazdag paraszti familiát” elemeztük, meghatározva annak szerepét, termelési és szociális súlyát.

Forrásanyagunk legfontosabb részei a XVI. századi *dézsmajegyzékek*, a nagy uradalmak *úrbéri* összeírásai és a kuruc kormány 1707. évi *jövedelem-összeírása*. (3) A magyarországi tizedjegyzékek családonként megadják a terméseredményeket, a család fő nevét, s gyakran a jobbágygazdához tartozó szolgacsaládokét is. Az urbáriumok a jobbágyok földesúri szolgáltatásait összegezték, s annak során gyakran meghatározták az adózás alapját képező jobbágycsalád összetételét. Ilyen esetekben ismerjük a gazda, a feleség és a felnőtt, illetve kiskorú gyermekek számát is. Az 1707-ből való jövedelem-összeírás a család minden létező bevételét, hozamát felsorolja, azokat — pl. gabona- és bortermés, állattenyésztés, pénzjövedelem, bérlet, zálog stb. — összegezi, majd átszámítja egységes, közös nevezőre, az úgynevezett „dicá”-ra.

Ez a dica volt a jövedelem, illetve az adókiivetés egysége, amely két nehéz ökör piaci értékét, 30 forintot, vagy 15—16 tallért testesített meg. A 30 forint értékű dica mindig a rezi költségek nélküli, tiszta termelési értéket jelentette (4), ami az adókiivetés alapegységét képezte.

A jövedelem családonkénti felsorolásánál első helyen állott a családi munkaerő meghatározása. Ez a szám a familia 16 évesnél idősebb tagjait jelölte, azaz meghatározta a család munkaerejét. Tekintve, hogy a *Rákóczi* kormányzat adóügyi politikájában a családok elkerülése végett mindig a *kiscsalád* típusát részesítette előnyben, és elvileg nem ismerte el a nagycsalád létezését (5), forrásainkban nagy többségben vannak a kis létszámú családok. A tanulmányozott anyag alapján úgy tűnik, hogy a kuruc kormányzat a nagycsaládot, amennyiben az egy család termelési üzemegysége volt, elfogadta, de a gazdaságilag önállósult fiú és apja egy kenyéren élését már tiltalmazta. Így pl. 1709-ben, Abaúj megye cseréhati járásának Szolnok nevű falujában a bíró, *Ágoston Pál*, 4,75 dica jövedelem után adózott, ugyanakkor a fia, aki *Bercsényi* ezredében katonáskodott, „hasznoló nagyságú jövedelmet vallott be, mint az apja”. (6) Mind az apát, mind a fiút *külön* adóztatták meg; természetesen figyelembe véve a katonát megillető adókedvezményt. A hivatalos szemlélet érvényesítése során, bár az adótisztek korántsem jártak el mindenütt egyöntetűen, a társadalom szegényebb rétegei (szolgák, időszakai munkások, mesterlegények), mint egy fős, vagy két fős családok jelentek meg az adólistákon.

A kereken 17 000 familiát (6/a) összegezõ anyag kb. 15 000 km²-es területrõl származik, s lehetõvé teszi számunkra a háztartásonkénti népességszám és a családstruktúra vizsgálatát. Bár 1707. a *Rákóczi*-szabadságharc egyik háborús éve volt, a jövedelem-összeírást csak a kuruc kormánytól teljesen ellenõrzött területen hajtották végre, azaz olyan régiókban, ahol a háború közvetlen hatása még nemigen érzõdött. Ugyanakkor az 1707-es esztendõ még a pusztító hatású 1709. évi pestises járvány elõtti helyzetet jellemzi. Eszerint az 1707-es év a jelzett területen még nem viselte magán a háború, illetve a pestis pusztításának nyomait. (7) Ezzel kapcsolatban szeretnénk megemlíteni, hogy országos, vagy országgrésznyi éhínség jórészt ismeretlen a magyar történelemben. (8)

Az 1707. évi anyag elemzésénél pótolni kellett a kiskorú (1—16 éves) gyermekek számát; azt a konkrét adatanyagot, amely alapján a különbözõ korosztályokra vonatkozó indexeket kiszámítottuk, az alábbiakban közöljük.

A magyarországi ásatási eredmények alapján a X—XII. században 1 194 személybõl 14 éven aluli 32,3%⁰ volt. Néhány évszázaddal késõbb, a XV. században ugyanez a korcsoport a mágnás famíliáknál 43,8%⁰-ot tett ki. (9)

Pistoia (XV. század) és *Arezzo* (XVI. század) területi összeírásai szerint Közép-Itáliában a 14 éven aluli gyermekek száma 37,2%⁰-ra, illetve 32,6%⁰-ra rûgott. (10) Az indexek mérlegelésénél figyelembe kell venni a két összeírás közötti idõszakban többször is pusztító pestis hatását. Jóllehet a Toscana és Magyarország közötti összehasonlítás nehézségeivel tisztában vagyunk, az alább felsorolt bizonyító anyagra támaszkodva mégis úgy véljük, hogy a 14 évig terjedõ korcsoport Magyarországon nagyobb volt, mint Közép-Itáliában.

Három nagy magyar uradalom parasztsága, azok 1672. és 1702. évi urbáriumai alapján, 1 708 családot számlált, 8 540 fõvel. A 16 éven aluli gyermekek száma a népesség 45%⁰-ára rûgott. A Murányi (Gömör megye), Szepesvári (Szepes megye) és Szentmiklósi (Bereg megye) uradalmak az ország középsõ és keleti részén, hegyes vidéken feküdtek, s népességük magyar, német, szlovák és ukrán jobbágyokból állt. (11)

A *Rákóczi*-szabadságharc végérõl ránk maradt két állattenyésztõ, alföldi mezõváros — Jászberény és Jászfényszaru — vagyoni összeírása. 417 listára vett családon kívül 200 familiát rendkívüli vérveszteség és háborús kár miatt ideiglenesen adómentesnek nyilvánítottak. (12) A 15 éven aluli gyermekek száma, 741 fõ, elérte a népesség 43,4%⁰-át.

Magyarországon a demográfiai helyzet eltéréseit a nemzetiségi különbségek a XVIII. század elején még alig befolyásolták, döntõnek a gazdasági-társadalmi viszonyok különbségei bizonyultak, így pl. a város és a falu közötti, az állattenyésztés, a kézmûipar és a bányászat közötti különbségek.

Az egyes korcsoportok aránya az össznéességben a XVII—XVIII. század fordulóján, az alábbiak szerint alakult: (13)

korcsoport	a népesség százalékában
12 év alatt	32,5—35,0
14 év alatt	38,0—40,0
15 év alatt	42,0—44,0
16 év alatt	45,0—46,0

A 16 éven aluli népesség pótlása, illetve egyes esetekben a 12 és 14 év alattiaké, elemzéseinkben mindig a fenti indexszámok alapján történt.

II. Háztartási és családi létszám

Mint *Wrigley* megállapította, a család fogalmának a történeti forrásokban általánosítható érvényű meghatározása nincs (14), ezért ismételtelen leszögezzük, hogy az általunk megvizsgált forrásokban általában az egyszerű, kiscsalád szerepelt. Elszórt esetekben, amidőn a listákon valóban nagycsaládok bukkannak fel, ott ezt a felnőtt családtagok száma egyértelműen igazolja. (15)

Ha az európai demográfiai kutatás számszerű eredményeit áttekintjük, tüstént szembe ötlük a családi, illetve a háztartási létszámok regionális ingadozása. *Toscana* öt városában, Firenzét is beleértve, a családi létszám a XV. század első harmadában 3,5—4,0 fő, míg a szomszédos falusi körzetekben már 4,4—5,1 fő volt. (16) Ugyanott, a XVI. század derekán, ugyanez az index már 4,9—5,8 fő körül ingadozott. Stájerországban, 1527. és 1541. évi források alapján, *O. Pickl* bemutatta több uradalom munkaerőt jelző, azaz 12 év feletti népességének arányát. (17) Kiegészítve az irat adatait a 12 éven aluliak arányával (18), megkapjuk az átlagos családi létszámot.

	Felső- Stájerország	Alsó- Stájerország
Felnőtt családtagok	3,28 fő	2,67 fő
12 éven aluli gyermekek	1,57 fő	1,28 fő
Szolgák	0,77 fő	1,11 fő
	5,62 fő	5,06 fő

A háztartásban együtt élő, de nem a családhoz tartozó rész, tudniillik a cselédek, a telkes népesség elég magas részét 13,7⁰/₀-át, illetve 21,7⁰/₀-át alkották.

Néhány német régióban a megfelelő mutatószámok a XV—XVII. században a következőképpen alakultak: (19)

Sauerland (Westphalen)	5,89 fő
Szászország	5,00 fő
Osnabrücker terület	3,70 fő

P. Laslett kutatási eredményei szerint, ugyanebben az időszakban Anglia vidéki községeiben egyidejűleg átlagosan 4,75 személy élt egy családban. (20)

A már említett 1707. évi, magyarországi jövedelem-összeírás a munkaerő rovatban pontosan megadja minden család 16 évnél idősebb tagjainak számát. Ez a munkaerőszám, kiegészítve a 16 éven aluliak számával, jelzi a teljes családi létszámot. Járások, megyék és városok szerint meghatározzuk az átlagos családi létszámot, csatolva hozzá mindenütt az illető csoport jövedelmi arányát is. Ennek megfelelően, a következő 1. táblán, az „Átlagos családi létszám” fejlécű rovatban a vonatkozó jobbágyréteg — szegény, közepes, gazdag — családi mutatószámát közöljük. Továbbá az „Átlagos jövedelmi kvóta” című rovatban mindig a tiszta jövedelem átlagos dica-értékét adjuk meg, ahol egy dica két ökör piaci árával, azaz 30 forinttal, vagy 15—16 tallérral azonos értéket képvisel. Az ugyanarra a területre vonatkozó demográfiai és vagyoni mutatószámok rendszerét valamennyi táblázaton közöljük.

Az 1. táblán szereplő járások és kerületek az ország középső, északi és

keleti részét képviselik. Esztergom megye északi járása, valamint Komárom megye érsekújvári járása a királyság nyugati felét, míg Gömör megye 4 járása, Nógrád megye losonci és Abaúj megye csereháti járása, valamint az úgynevezett Kis-Hont megye a hegyes, északi országrészt reprezentálták. Az ország középső részének, az Alföldnek, földrajzi és gazdasági viszonyait Pest megye 3 járása jelzi, míg az ország keleti tájait, a Tisza vidékét a Jász és a Hajdú kerület anyaga képviseli. Ezek a területek *nyelvileg* és nemzetiségileg is meglehetősen keverték voltak. A nyugatinak számító járárok lakossága magyar volt, a felvidéki területeken magyarok, szlovákok és németek laktak, Pest megyében a magyaron kívül sok a szerb és német telepes, míg a hajdú és a jász vidéken csaknem kizárólagosan magyar a lakosság.

a) Falun az uralkodó családtípus egyértelműen a kis létszámú család, a *nuclear family* volt. Családi létszámuk súlyozott átlagban, mint az 1. tábla mutatja, 4,46 főt tett ki.

b) A fenti átlagos családi létszámtól (33) két esetben, tudniillik Abaúj és Pest megye esetében, erősen eltérő, jóval *alacsonyabb* mutatószámokat kaptunk. Abaúj megyében csak a csereháti járás összeírása maradt ránk, 1709-ből, amikor a pestis már óriási pusztítást okozott az egész Felvidéken. A már említett csereháti districtusban, 1707-ben 1943, de két évvel később már csupán 1 529 család élt. Ezt a veszteséget részben a pestisben elhaltak nagy száma, részben a jobbágyok más megyékbe való menekülése magyarázza. 1707-ben egy négyzetkilométerre 14,9, míg 1709-ben már csak 11,7 fő népesség esett.

A Pest megyéhez tartozó pilisi járásban csak 3,8 fő volt a családi létszám; feltehetően azért, mert a török elleni felszabadító háborúkban sűrű seregjárás és óriási ellátási teher sújtotta a szóban forgó területet. Ezt a negatív demográfiai hatást a XVII. század végén, az elpusztult területekre bevándorolt szerb és német telepesek még alig tudták csökkenteni. A két megyében tapasztalható viszonylag alacsony családi létszámot speciális és rendkívüli körülmények váltották ki.

c) Vannak azonban feltűnően *magas* családi létszámra is példaink; így pl. Kis-Hont és részben Gömör megyében. A jobbágyok szegény és közepes csoportjai Kis-Hontban a maguk 3,2-es, illetve 4,2-es családi létszámával szűk családstruktúrára utalnak, ugyanakkor a jómódú jobbágyok, a lakosság 41%-a, átlagos családi indexe elérte a 7,12 főt. Ez a tény játszik közre abban, hogy Kis-Hont átlagos családi indexe 5,0 fős szinten alakult ki. Hasonló jelenségnek lehetünk tanúi a Gömör megyei nagyrócei járásban. A szegény és közepes jobbágyok itt is viszonylag szűk kis családokban éltek, átlagos családi létszámuk 3,2, illetve 4,3 fő volt, de ezzel egyidejűleg, a jó módúak rétegében számos nagy családot figyelhetünk meg. Arányuk elérte a parasztság 42%-át és a 7,08 fős családi szintet. A magas lélekszámú családok súlya magyarázza az egész járásra jellemző 5,1 fős családi indexet. A mindkét járásban átlagon felüli családi indexet — 5,0, illetve 5,1 fő — elsősorban a nagy családok relatíve jelentős súlya tartotta fenn.

d) Az 1. táblán közölt 12 járás adatai rendkívül világos képet nyújtanak: mintegy 12 ezer família családi indexe 4,46 fő. Ez az átlagérték azonban egy kissé elrejtja a családstruktúra rétegenkénti különbségeit, így pl. a szegényeknek, a népesség egyharmadának, sokkal alacsonyabb a családi létszáma: átlagosan mindössze 3,16 fő. A közepes vagyoni szintű parasztnál a családi index 4,23 fő, azaz lényegesen alacsonyabb, mint az egész jobbágyokra érvényes átlag. Csak a gazdag parasztok, az egész népesség 45%-át kitevő rétegénél kapunk az átlagosnál jóval magasabb, 5,57 fős családi indexet. Az ő csoportjuk demográfiai súlya biztosította az átlagos családi létszámot (4,46 fő), amely természetesen elleplezte a nagycsaládok jelenlétét, ahol nem volt ritkaság a 9—10 fős családi létszám sem. A családstruktúra és a jövedelem egyidejű összegezése 1707-ben jól mutatja, hogy a különböző paraszti rétegekben a *családi* és a *vagyoni* index mindig *párhuzamosan* mozgott; a szegényebb jobbágyoknál mindig alacsonyabb volt a családi létszám, míg a jómódúaknak nemcsak a családi indexe volt magasabb, de nagycsaládokat is csupán közöttük lehetett találni.

e) Az átlagos családi mutatószámok között nem lehet nemzetiségi és regionális különbségek szerint világos és egyértelmű eltéréseket megállapítani.

Járások és megyék

1. Jövedelmi és családi index a falvakban, 1707

Районы и комитаты. Доходные и семейные индексы в деревнях, 1707 г.

Districts and counties. Income- and family indices in villages, 1707

Vagyoni helyzet	Család — %	Jövedelem dicában — %-ban	Átlagos családi létszám	jövedelmi dica-érték
Csereháti járás (21)				
szegény	322 — 41,1	1 040 — 25,4	3,38	3,23
közepes	206 — 27,0	1 097 — 26,7	4,00	5,32
gazdag	236 — 30,9	1 965 — 47,9	5,18	8,32
	764	4 102	4,11	5,36
Kis-Hont megye (22)				
szegény	423 — 38,9	987 — 17,4	3,22	2,33
közepes	220 — 20,2	950 — 16,8	4,28	4,32
gazdag	444 — 40,9	3 727 — 65,8	7,12	8,39
	1 087	5 664	5,03	5,21
Losonci járás (23)				
szegény	438 — 31,2	1 008 — 12,5	2,43	2,30
közepes	308 — 21,9	1 302 — 16,2	4,68	4,22
gazdag	658 — 46,9	5 742 — 71,3	6,50	8,72
	1 404	8 052	4,46	5,73
Északi járás (24)				
szegény	508 — 48,8	1 277 — 25,4	3,50	2,51
közepes	196 — 18,8	845 — 16,8	4,26	4,31
gazdag	337 — 32,4	2 904 — 57,8	5,38	8,61
	1 041	5 026	4,26	4,82
Érsekújvári járás (25)				
szegény	497 — 40,3	1 279 — 18,7	3,48	2,57
közepes	273 — 22,2	1 170 — 17,1	4,12	4,28
gazdag	462 — 37,5	4 400 — 64,2	6,06	9,52
	1 232	6 849	4,60	5,55
Tornaaljai járás (26)				
szegény	183 — 50,1	388 — 24,8	2,66	2,12
közepes	85 — 23,3	356 — 22,8	4,22	4,19
gazdag	97 — 26,6	822 — 52,4	6,78	3,46
	365	1 566	4,11	4,29
Rimaszécsi járás (27)				
szegény	198 — 31,9	489 — 11,5	2,40	2,47
közepes	132 — 21,3	547 — 12,8	2,90	4,14
gazdag	291 — 46,8	3 226 — 75,7	6,29	11,09
	621	4 262	4,32	6,86
Nagyrócei járás (28)				
szegény	372 — 34,7	873 — 15,9	3,28	2,34
közepes	248 — 23,1	1 040 — 18,9	4,34	4,19
gazdag	452 — 42,2	3 586 — 65,2	7,08	7,93
	1 072	5 499	5,12	5,12

1. Jövedelmi és családi index a falvakban, 1707
(folytatás)

Vagyoni helyzet	Család — %	Jövedelem dicában — %-ban	Átlagos családi létszám	jövedelmi dica-érték
Rozsnyói járás (29)				
szegény	22 — 47,8	57 — 28,0	2,08	2,58
közepes	8 — 17,4	34 — 16,8	3,37	4,26
gazdag	16 — 34,8	112 — 55,2	4,89	6,99
	46	203	3,26	4,41
Pilisi járás (30)				
szegény	568 — 40,5	1 334 — 18,6	3,31	2,34
közepes	313 — 22,3	1 315 — 18,3	3,82	4,20
gazdag	521 — 37,3	4 538 — 63,1	4,46	8,71
	1 402	7 187	3,85	5,12
Jász kerület (31)				
szegény	54 — 3,9	166 — 0,9	3,20	3,08
közepes	98 — 7,1	432 — 2,3	3,18	4,40
gazdag	1 224 — 89,0	17 878 — 96,8	4,68	14,60
	1 376	18 476	4,76	13,42
Hajdú kerület (32)				
szegény	637 — 33,9	1 232 — 12,2	3,24	1,93
közepes	428 — 22,8	1 824 — 18,1	4,96	4,26
gazdag	813 — 43,3	7 044 — 69,7	5,32	8,86
	1 878	10 100	4,43	5,37
Összesen				
szegény	4 222 — 34,4	10 128 — 13,2	3,16	2,40
közepes	2 515 — 20,5	10 914 — 14,2	4,23	4,34
gazdag	5 551 — 45,1	55 944 — 72,6	5,57	10,08
	12 288	76 986	4,46	6,26

Városok és mezővárosok

A XVIII. század elejei Magyarország városainak és mezővárosainak zöme szerepel az 1707. évi összeírásban. Közigazgatási szempontból ezek a helységek Alsó-, illetve Felső-Magyarországhoz tartoztak (34), de ökonómiai szempontból inkább, mint *bányavárosokat*, illetve *kereskedelmi, kézműipari városokat* kell őket megkülönböztetnünk. Felső-Magyarországon Bártfa, Kísszeben és Késmárk kereskedő városok, valamint Besztercebánya és Libetbánya bányavárosok anyaga maradt ránk. Alsó-Magyarország körzetében Szatmár, Németi és Rimaszombat képviselték a kereskedő városokat, Nagybánya és Felsőbánya a bányavárosokat. (Lásd: a térképet.)

A szabad királyi városok többségének dicális conscriptiója ránk maradt, de a több száz mezővárosból csak néhány oppidum anyagát vettük fel ebbe a csoportba. Azokét, amelyek gazdasági és szociális vonatkozásban már csaknem azonos szinten álltak a királyi városokkal, mint pl. Németi (tudniillik Szatmárnémeti), Felsőbánya, vagy Rimaszombat esetében.

2. Jövedelmi és családi index a városokban, 1707

Доходные и семейные индексы в городах, 1707 г.

Income- and family indices in towns, 1707

Vagyoni helyzet	Család — %	Jövedelem		Átlagos	
		dicában —	%-ban	családi létszám	jövedelmi dica-érték
Bártfa civitas (35)					
szegény	323 — 64,6	694 —	31,7	3,10	2,15
közepes	70 — 14,0	290 —	13,3	3,10	4,13
gazdag	107 — 21,4	1 204 —	55,0	3,90	11,25
	500	2 188		3,73	4,37
Kisszeben civitas (36)					
szegény	89 — 37,4	230 —	17,4	3,40	2,58
közepes	50 — 21,0	209 —	15,9	4,88	4,19
gazdag	99 — 41,6	880 —	66,7	6,62	8,88
	238	1 319		5,05	5,54
Késmárk civitas (37)					
szegény	269 — 62,6	613 —	38,4	3,44	2,27
közepes	93 — 21,6	381 —	23,9	4,00	4,10
gazdag	68 — 15,8	600 —	37,7	3,94	8,82
	430	1 594		3,73	3,70
Szatmár civitas (38)					
szegény	232 — 46,8	617 —	27,9	3,58	2,66
közepes	126 — 25,4	574 —	26,0	4,28	4,34
gazdag	138 — 27,8	1 020 —	46,1	4,16	7,39
	496	2 211		3,93	4,45
Németi oppidum + fugitivi (39)					
szegény	82 — 36,0	213 —	20,5	3,32	2,59
közepes	75 — 32,1	322 —	31,0	3,89	4,29
gazdag	71 — 31,1	505 —	48,5	4,30	7,09
	228	1 040		3,81	4,56
Besztercebánya civitas (40)					
szegény	520 — 78,3	1 332 —	51,6	3,80	2,56
közepes	78 — 11,8	325 —	12,6	4,94	4,16
gazdag	66 — 9,9	921 —	35,8	4,02	13,95
	664	2 578		3,96	3,88
Libetbánya civitas (41)					
szegény	72 — 47,1	175 —	25,3	3,22	2,42
közepes	29 — 18,9	127 —	18,4	4,26	4,40
gazdag	52 — 34,0	389 —	56,3	5,26	7,47
	153	691		4,46	4,51
Nagybánya civitas (42)					
szegény	330 — 48,6	811 —	25,7	3,36	2,45
közepes	149 — 21,9	669 —	21,2	4,80	4,48
gazdag	200 — 29,5	1 677 —	53,1	5,56	8,38
	679	3 157		4,33	4,64
Felsőbánya oppidum (43)					
szegény	318 — 70,2	735 —	46,2	3,60	2,30
közepes	69 — 15,2	314 —	19,7	4,78	4,55
gazdag	66 — 14,6	542 —	34,1	4,90	8,21
	453	1 591		3,97	3,51

2. Jövedelmi és családi index a városokban, 1707
(folytatás)

Vagyoni helyzet	Család — %	Jövedelem dicában — %-ban	Átlagos családi létszám	Átlagos jövedelmi dica-érték
Rimaszombat oppidum (44)				
szegény	297 — 55,7	604 — 24,6	3,06	2,03
közepes	90 — 16,9	392 — 15,0	4,16	4,35
gazdag	146 — 27,4	1 455 — 59,4	4,46	9,96
	533	2 451	3,62	4,59
Összesen				
szegény	2 532 — 57,8	6 024 — 32,0	3,35	2,37
közepes	829 — 18,9	3 603 — 19,1	4,33	2,98
gazdag	1 013 — 23,2	9 193 — 48,9	5,41	9,07
	4 374 — 100,0	18 820 — 100,0	4,01	4,30

a) A családi indexek áttekintése a városokban mindenekelőtt a *kiscsalád uralkodó* helyzetére utal. Átlagos családi létszámunk, a 4 fő, határozottan alacsonyabb, mint a falusi index (4,46 fő). Ennél az egybevetésnél azonban nem szabad szem elől téveszteni azt a körülményt, hogy a jövedelmi index eltérése a két csoport között még nagyobb: a városokban csak 4,30 dica a családonkénti jövedelemmutató, míg falun 6,26 dica. Az 1707. évi népességi és gazdasági körülmények egyrészt a magyar városok általános XVII. századi krízisét, másrészt a felszabadító és a kuruc háborúk 1670 óta tartó gazdasági nyomását tükrözik (az export visszaesése, a szállítás bizonytalansága stb.).

Megállapítható, hogy mentő erősebb egy civitasnak a városi jellegzetesége, annál kisebb a családi és jövedelmi index az illető városban. Figyeljük meg ezzel kapcsolatban Bártfa (3,73 fő), Késmárk (3,73 fő), Besztercebánya (3,96 fő) és Rimaszombat (3,62 fő) átlagos családi létszámát és jövedelmi indexét.

b) Néhány esetben a családi mutatószám feltűnően *magasnak* tűnik, mint pl. Kísszebenben és Libetbányán. Kísszebenben hiányosan hajtották végre az összeírást; a lakosság 26%-ánál éspedig a legszegényebb rétegnél, nem maradt ránk adatok a család nagyságáról. Így éppen a városi népességnek az a csoportja hiányzik, amelyet általában a legalacsonyabb családi index jellemezett. A gazdaságilag közepes és jómódú családok, amelyek általában népesebbek a szegényeknél, e hiány révén túlzottan magas indexet hoztak létre Kísszebenben: 5,65 főt. Véleményünk szerint, ha a szegények hiányzó családi adatait, a más városokból ismert arányok szerint pótolnánk, kb. 4,2—4,3-as családi indexet kapnánk. Libetbánya helyzete más szempontból figyelemre méltó. Világosan tükrözi a gazdasági átalakulás demográfiai következményeit. A korábbi bányaváros tárnái kimerültek, s 1707-ben már régóta állattenyésztő, agrár város volt, s eszerint változott meg demográfiai helyzete is. A nőtlen munkások és a kis zsellér családok száma megfogyatkozott, s párhuzamosan a túlsúlyba jutó agrár termeléssel, megnőtt a családok átlagos lélekszáma is.

c) Gazdasági, társadalmi elemzésünk során nem tudtuk megállapítani, hogy mekkora volt a nemzetiségi, illetve a regionális különbségek hatása a családi létszám alakulására. Sem falusi, sem városi viszonylatban nem jutottunk értékelhető és megbízható eredményekhez. Szeretnénk ezzel kapcsolatban néhány konkrét példára utalni; mint ismeretes, a XVIII. században még nem jellemezte a magyar királyság területén élő idegen ajkú népeket az a nacionalista öntudat, mint később, a XIX. században. Mérlegelve ezt a körülményt, vegyük figyelembe, hogy 1707-ben Rimaszombatnak magyar, német, szlovák és lengyel. Szatmárnak és Németinek csaknem kizárólag magyar, míg Bártfa, Kísszeben és Késmárk városoknak német, magyar és szlovák lakossága volt. Mutatkozik-e valami különbség a családi indexben a nyelvi, vagy *nemzetiségi* eltérések szerint? Ha a családi viszonyokat a vallási különbségek alapján vizsgáljuk, ugyanúgy nem kapunk konkrét eredményeket. A 2. tábla adatai

szerint *nem* találunk *demográfiai* különbséget Besztercebánya evangélikus és német, illetve katolikus és szlovák polgárai között, vagy Bártfa német és katolikus, illetve Rimaszombat, Szalúnár, vagy Nagybánya magyar és kálvinista lakossága között. A családi létszám alakulását a városokban is elsősorban a gazdasági, jövedelmi feltételek szabták meg. A jómódúaknál itt is átlagon felüli létszámú familiákat találunk. A vallási és nemzetiségi különbségek hatása forrásanyagunkban még nem mutatható ki.

Konklúziók:

1. Az elemzett anyag tanúsága szerint, a vonatkozó területek lakossága zömmel *kislétszámú* családokban élt. Többségük abszolút túlsúlynak tekinthető, hiszen a különböző vidékeken 85–95%-ot is elért. (45)

2. Ugyancsak teljesen egyértelmű az a megfigyelés, hogy a *családi* index emelkedése mindig *párhuzamosan* mozgott a *jövedelem* növekedésével. A szegény, közepes és gazdag jobbágyrétegek családi létszámának alakulása bármelyik járásban, vagy városban minden további bizonyítást, vagy argumentációt feleslegessé tesz.

3. A demográfiai kutatás nemzetközi eredményei arra utalnak, hogy a családi viszonyok változása különböző faktorokra vezethető vissza. Mi, a felhasznált forrásaink jellegénél fogva úgy érezzük, kötelességünk a *gazdasági helyzet* faktorát hangsúlyozni. Adataink szerint csaknem mindig az előnyös gazdasági helyzet volt egy népes család alapításának és fenntartásának előfeltétele. (46)

Ebben a vonatkozásban még a XX. század elején is félfeudális orosz agrárviszonyokra hivatkozunk. A tehetősebb jobbágyok csoportjainak birtokviszonyai és családi indexe 1910-ben, az alábbiak szerint alakult az orosz tartományokban: (47)

körzet	fejenkénti birtok (ha)	átlagos családi létszám (fő)
Vjatka	30,2—55,9 ¹	8,6—12,8 ²
Tula	12,0—47,9	11,0—14,4
Szamara	8,1—14,7	6,1— 7,5

¹ Az össznépesség százalékában.

² Az egész terület százalékában.

A paraszti birtok nagysága és a családi létszám itt is *párhuzamosan* mozgott. Rendkívül nagy a sok gyermekes családok gazdasági ereje: Ukrajnában, 1917-ben a „paraszti burzsoázia”, a népesség 12,2%-a rendelkezett a terület 37,8%-ával, azaz a szántók 40%-ával. Ugyanakkor a nemesi földbirtokosok a szántóterületnek csupán 18,5%-át tartották a kezükben. (48)

4. A családi létszám feltűnő *különbsége* falun, vagy városban az eltérő termelési ágakkal függ össze. Azt a régi megállapítást, hogy a városok bevándorlás nélkül nem tudják magukat fenntartani (49), jelen vizsgálat családi indexei is igazolják. Ellentmondások, vagy látszólagos ellentmondások azonban itt is jelentkezhetnek. Már említettük, hogy Libetbánya szabad királyi város, miután nemesérbányái kimerültek, bányavárosból de facto agrárváros lett, s ennek megfelelően, átlagos családi létszáma megnőtt, elérte a 4,46 főt. Ez határozottan elüt a többi városétól, ahol változatlanul a kézműipar és a kereskedelem a termelés fő formái, és ahol a családi index lényegesen alacsonyabb: 3,7 fő.

5. Még két rendkívüli körülményt kell említenünk, amelyek, bár időlegesen voltak, erős, és demográfiailag negatív hatást gyakoroltak; így pl. a török elleni felszabadító háborúk és a kuruc harcok háborús *pusztításai*. Valamint a nagy európai *pestisjárvány* rajtunk is átsapó hulláma. A háborús terhek negatív következményeit jelzik pl. a pilisi járás népesedési viszonyai, míg a járvány csapását, a haláleseteken kívül, a népesedés tömeges migrációja, menekülése Abauj megyében, 1707 és 1709 között.

III. Családstruktúra és nagy család 1707 körül

Miután adatsoraink alapján meghatároztuk a vizsgált területen a családi mutatószámokat, a falusi, illetve a városi indexek közötti különbségeket és annak konklúzióit, számba kell vennünk a családstruktúra tagozódását jelző adatainkat is. A rendelkezésünkre álló anyag egy része ebben a vonatkozásban is tartalmaz adatokat, de a szóba jöhető nyolc irat nem mindenben azonos típusú.

Csongrád oppidum (Csongrád megye) 1697 (50)

Az 1697. április 12-én kelt urbárium magyar részről 89 familiát sorol fel, ami a valóságban 146 családot jelent. Családi struktúrájuk a következő:

Családtípus	Felnőtt	Gyermek
89 familia, átlag 3,92 fő	187	163
15 familia, nős fiúk, átlag 3,40 fő	30	21
22 familia, 14 nős és 8 nőtlen testvér, átlag 2,36 fő	32	20
20 familia, 9 nős és 11 nőtlen szolga, átlag 2,10 fő	29	12
	278	216

Az urbáriumban felsorolt minden második familiában további vérrokon, vagy munkaviszonyon keresztül odasorolódott családot találunk. 15 özvegy és 14 elárvult gyerek is élt az említett családokban. A nagy családi együttélés gyakorlati formája az „egy kenyéren élés” volt.

A 89 familiából 48 nagycsalád és 41 kiscsalád volt. A kapcsolódó családok megoszlása: 37 vérrokon, 16 munkaviszony szerinti és 4 vegyes család (tudniillik rokonok és szolgák együtt). A nagycsaládok többsége nem túl népes, csak tizenegyben találunk 10 főnél nagyobb létszámot. Csoportjukra (54%) esik, a felnőttek 71%-a, de a gyermekeknek csupán 55%-a. A nagycsaládban egy felnőttre 0,6 gyermek, a kiscsaládoknál viszont 1,21 gyermek jutott.

Csongrád oppidum 117 szerb familiája a valóságban 202 családot tömörített, amelyek családstruktúrája a lakosság magyar részéhez hasonlóan alakult.

Családtípus	Felnőtt	Gyermek
117 familia, átlag 3,26 fő	239	137
11 familia, házas fiúk, átlag 2,27 fő	22	3
66 familia, 53 nős és 13 nőtlen testvér, átlag 3,34 fő	119	102
8 familia, 4 nős és 4 nőtlen szolga, átlag 2,5 fő	12	8
	392	250

Az urbáriumban felsorolt 117 családon kívül még további 85 hozzájuk kapcsolódó családról tudunk. A már jelzett 117-ből 65 nagycsalád volt, s ezekre esett a fenti 85 kapcsolódó familia is. Egy-egy ilyen szerb családban 3—5 nős testvér élt együtt. Ami a 85 kapcsolódó familiát illeti, 59-et a vérrokonság, 6-ot a munkaviszony és 4-et vegyes kapcsolat (tudniillik rokonok és szolgák együtt) fűzött a nagycsaládhoz.

A nagycsaládok adták a 117 familiának kb. a felét, a felnőttek 75%-át, de a gyerekeknek csupán 43%-át. Náluk minden felnőttre 0,37 gyermek, míg a kis családoknál 1,38 gyerek esett.

Csongrád XVII. század végi demográfiai viszonyait alapvetően meghatározta az a körülmény, hogy a város környéke kb. 15 éven át a felszabadító háborúk hadszíntere volt, és hogy a Balkánról menekült szerbek bevándorlása 1691-től folyamatossá vált. Az alacsony gyermekszám 1697-ben valószínűleg kapcsolatban állt a késői, 1691 utáni tömeges szerb betelepüléssel.

A családi létszám indexe a család nagysága és a nemzetiség szerint az alábbi módon alakult:

Magyarok	Család	Átlag
nagycsalád	48	6,60 fő
kiscsalád	41	4,31 fő
Szerbek		
kiscsalád	65	6,13 fő
nagycsalád	52	4,67 fő

A nagy családok magasabb létszámát csak több család tömörülésével, nem pedig a nagyobb gyermekszámmal lehet magyarázni. A nemzetiségi különbségnek itt sincs számba vehető hatása a családi index alakulására.

Kecskeméti járás (Pest megye), 1716 (51)

A mintegy 2 258 km² nagyságú járásban az 1716. évi megyei összeírás 1 945 adózó paraszti családot mutatott ki.

	család	%-ban
a) kiscsalád, átlag 2 fő	1 577	81,1
b) özvegy családfő, átlag 1 fő	198	10,2
c) nagycsalád, házas fiúval, átlag 4 fő	139	7,1
d) özvegy, házas fiúval, átlag 3 fő	31	1,6
	1 945	

Az 1 945 családban 4 001 felnőtt és 3 411 15 éven aluli gyermek élt, összesen 7 412 fő. Átlagos családi létszámuk 3,67 főt tett ki. Az összeírás 170 nagy családot jelzett, amelyek csaknem kizárólag a házas fiúk együttélése révén jöttek létre. Ezekben a nagycsaládokban élt a népesség 16,2%-a. Bár az Alföldön Kecskemét és Csongrád határos területek voltak, a nagycsaládok aránya eltérően alakult náluk; Csongrád oppidumban a családok 54,8%-a, a kecskeméti járásban viszont csak 8,7%-a volt nagycsalád.

Felsőbánya oppidum (Szatmár megye), 1707 (52)

481 családból 427-nek ismerjük a demográfiai adatait. A családfők vonatkozásában megoszlásuk a következő:

	család	%-ban
férfi családfő	350	82,0
özvegy családfő	63	14,7
házas fiú családfő	14	3,3
	427	

Az özvegy családfők aránya feltűnően magas. A jelenség okát forrásaink alapján nem tudjuk megindokolni. A családban élő felnőttek megoszlása a következő képet nyújtja:

férfi	350 fő
özvegy	63 fő
fiú, mint telkes gazda	14 fő
feleség	322 fő
fiú, 16 év fölött	73 fő
lány, 16 év fölött	28 fő
egyéb családtag	35 fő
	885 fő

Az összeírásban hétszer fordult elő a házas fiú (filius uxoratus) és egyszer a férjzett leány (filia uxorata) kifejezés; a nagy családok aránya csupán a familiák 1,8%-ára rúgott. Viszonylag alacsony a felnőtt gyermekek száma. Minden negyedik családra esik egy 16 évesnél idősebb utód. Igen érdekes és tanulságos az „egyéb családtagok” kategória összetétele:

anya	29	testvér	3	vadházastárs	1
apa	1	nővér	5	két nő közös	
nagypapa	1			háztartása	2
unoka	1				
	32		8		3

A csoport kétharmada a megöregedett anyákból, egynegyede a házasság előtt álló fiú és leánytestvérekből állt. Ez, a zömmel rokonokból álló, de nem a kis családhoz tartozó csoport, az össznépesség mintegy 2%-át tette ki. Cselédek és szolgáló lányok, összesen 36 fő, csak néhány családban szerepeltek, süllyk a népességen belül mintegy 2% körül mozgott.

Rimaszécsi járás (Gömör megye), 1707 (53)

A járásra vonatkozó 1707. évi *Rákóczi-féle* összeírásból csak a falvankénti összegezés maradt ránk, amelyből a családonkénti adatsorok hiányoznak. Éppen ezért a részletes gazdasági, társadalmi elemzéshez egy másik, 1702. évi összeírást kellett felhasználnunk és annak eredményét közöltük az 1. táblán is.

Az említett 1707. évi konskripcióban a következő fejlécrovatokat találni: férj és feleség (hospes et uxor), nős fiúk és testvérek (filii et fratres uxorati), 14 évnél idősebb leányok (puellae super 14 annos) és nőtlen fiúk és testvérek (filii et fratres non uxorati). Összegezve a falvankénti adatokat, a járásról a következő képet kapjuk:

a) férj és feleség	1 001 fő
b) nős fiúk s testvérek	261 fő
c) 14 év feletti leányok	7 fő
d) nőtlen fiúk s testvérek	59 fő
— a b) csoportban szereplő férfiak feleségei	261 fő
	1 599 fő

A 14 éven aluli gyermekek a népesség 40%-át alkották, s így a 644 familiában összesen $1\ 599 + 1\ 062 = 2\ 661$ főt találunk. Ennek megfelelően, az átlagos családi létszám 4,31 fő volt. A 644 familiában csupán 1 001 férjet és feleséget soroltak fel, azaz háztartásonként csak 1,5 főt, ami arra utal, hogy a férfiak egy része még nőtlen, illetve, hogy a nők egy része már özvegy volt.

A már nős, de még a nagycsalád keretei között élő házas fiúk és testvérek erős réteget alkottak; minden két és feledik familiára esett egy nős fiú. Ugyanakkor a családban maradt nőtlen fiúk és testvérek száma feltűnően alacsony; csak minden nyolc és feledik familiára esett egy nőtlen felnőtt fiú, vagy testvér.

Jászberény oppidum (Jász kerület), 1710 (54)

A szóban forgó mezővárosban 1705-ben 483 familiát írtak össze. Öt évvel később, 1710-ben már csak 265 család szerepelt a listán, 1 100 fővel. Megoszlásuk a következő:

férfi, mint családfő	253 fő
özvegy, mint családfő	12 fő
feleség	243 fő
gyermek, 15 év felett	109 fő
gyermek, 15 év alatt	493 fő
	1 100 fő

Az átlagos családi létszám 4,18 fő. A már említett 12 özvegy mellett 10 olyan család is akadt, ahol a feleség elhalása miatt a családfő özvegy férfi lett. Viszont nem szerepelnek a listán a hadiözvegyek, akiket átmeneti adókedvezményük miatt nem írtak össze.

Elsősorban ez a körülmény indokolja azt a tényt, hogy az 1705-i 483 familia helyett most csak 265 család szerepelt a jegyzéken. (55) Az így kieső 218 család csak részben írható a háború és a járvány okozta pusztítás terhére. (56) Más részük, mint pl. az adómentes hadiözvegyek, nem haltak meg, nem tűntek el véglegesen (csak ideiglenesen) Jászberény népességéből.

Jászfényszaru oppidum (Jász kerület), 1710 (57)

A fenti mezőváros lakossága 1705., illetve 1710. évi összeírása szerint 131 családot tett ki. Megoszlásuk a következő:

férfi, mint családfő	124 fő
özvegy, mint családfő	7 fő
özvegy, rokon családban	29 fő
feleség	124 fő
gyermek, 15 év felett	67 fő
gyermek, 15 év alatt	248 fő
	599 fő

Ha csupán a kiscsaládokat vesszük figyelembe, akkor a 131 famíliára 570 fő jut, és a családi index 4,35 főt tesz ki. Viszont számításba véve az idegen családban élő 29 özvegycsoportot is, a létszám már 599 főre emelkedik, ami már 4,57 fős átlagos családi létszámot jelent. Ez a sajátos özvegyi csoport a korábban önálló és népes családok maradványa, amelyek a közbeeső időszakban (1705—1710) elvesztették férfi tagjaikat, jelölül annak a nagy veresítésnek, amit a jászok katonaparaszti társadalmának el kellett viselni. A magára maradt 29 özvegy beköltözve a rokon familiákba, azokat nagycsaládra duzzasztotta. Révükön a 131 családból 29 összetett, nagycsaláddá alakult. Itt a nagycsalád (átmeneti) kialakulását elsősorban a háborús pusztulás okozta.

A nagycsalád

A nagycsalád fogalma általában a több generációt átfogó családra vonatkozik, de a pontos demográfiai megjelölés szerint az *egyszerű család* (ménages simples) ellentéte a *nagycsalád* (ménages avec deux chef de familles), amely több családot fog össze. Az első típushoz tartoznak a házaspárok gyerekekkel, vagy anélkül, továbbá az özvegy családfők, ugyancsak gyerekekkel, vagy anélkül. Az a bővülése a családnak, amit a felnőtt házaspár, vagy testvér okoz, már a nagycsalád kialakulásához vezet. Akkor is nagycsalád keletkezik, ha özvegy családfő él nős fiaival együtt. *Klapisch* elemzése szerint, Arezzo környékén 1427-ben a familiák 65,6%-át a kiscsaládok, 24,4%-át viszont a nagycsaládok tették ki. (58)

a) A közel 3 000 családot átfogó anyag szerint a *nagycsaládok* az összes familiák csaknem egyötödét tették ki. Ebben a viszonylatban a nagycsaládok összetételét nem annyira a több generáció együttélése, mint a nős fiúk és testvérek jelenléte határozta meg.

Felsőbánya bányavárosban 427 famíliára 115 felnőtt gyerek, 8 testvér és 27 egyéb családtag (anya, apa, unoka stb.) esett. Eszerint minden negyedik családra jut egy felnőtt gyerek, minden tizenhatodikra egy további generációs családtag és minden nyolcadikra egy testvér. Csongrád mezővárosban, ahol többségben voltak a nagycsaládok, létszámukat csaknem kizárólag a házaspárok és testvérek szaporították.

3. A kis, illetve a nagycsaládok aránya Magyarországon, 1697—1716.

Доля маленьких и больших семей в Венгрии, 1697—1716 гг.

Proportions of small and large families, respectively, in Hungary, 1697—1716

Terület	kis- család	nagy- család	Népességszám Kis- család	Nagy- család
Csongrád oppidum				
magyarok	41	48	177	317
szerbek	52	65	243	399
Kecskeméti járás	1 775	170	5 985	1 157
Rimaszécsi járás	383	261	1 453	1 208
Jászfényszaru oppidum	102	29	444	155
Összesen	2 353	573	8 302	3 236
0/0-ban	80,5	19,5	72,0	28,0

A nagy családi struktúrában, legalábbis Közép- és Kelet-Európában, jelentékeny számú *cseléd-szolga* és szolgálólány — található, akik, bár nem voltak vérszerinti rokonok, növelték a nagycsalád számát. Az állandó szolgák és a telkes gazdák között többnyire familiaris viszony uralkodott. (59) Súlyuk általában nem volt túl jelentős, de ez a körülmény, hogy viszonylag kevés nagycsaládban koncentráltak, számukat jelentős faktorává avatta a nagycsaládi létszámnak. Csongrád mezővárosban 113 nagycsaládra 28 szolgacsalád (61 fő) jutott, azaz minden negyedik famíliára esett egy szolgacsalád. Számuk a népesség 5,30/0-ára rúgott. A már említett bányavárosban, Felsőbányán, a nagycsaládi keretek között élő szolgák népességi aránya csak 20/0 volt.

b) A nagycsalád tagjainak együttélését a hatóságok az „*egy kenyéren élés*” formájával jelölték. (60) Ezt a gazdasági jellegű és elsősorban az adókiivetés szempontjából fontos definíciót csak a nagycsaládokra alkalmazták. Persze akadnak elűtő példák is. Csongrád mezőváros jobbágjai közül két testvér, annak ellenére, hogy ugyanazon a telken és ugyanabban a házban éltek, nem voltak közös kenyéren. Ugyanott, a szerb jobbágyság között akadt egy nagy család (10 felnőtt és 7 gyerek), amely négy idegen családból állt. Az is előfordult néhányszor, hogy a nagycsaládban együttélő testvérek közül egyesek, mint szolgák dolgoztak bátyáiknál.

c) Annak ellenére, hogy Csongrád oppidumban a nagycsaládi létszám csaknem azonos volt a magyaroknál (6,6 fő) és a szerbeknél (6,13 fő), a családi struktúrájuk már erősen különbözött. A magyar nagycsaládokban zömmel nős fiúk, a szerb nagycsaládokban zömmel nős testvérek foglaltak helyet. Ugyancsak a csongrádi adatok tanúsága szerint, a kiscsaládokban általában *több a gyerek*, mint a nagycsaládokban. A magyar kiscsaládokban kétszer, míg a szerb kiscsaládokban négyszer több élő gyermeket találni, mint az ottani nagycsaládokban.

d) A családban élő *felnőtt* fiúk és leányok (16 éven felül) száma mindenütt alacsony. A rimaszécsi járás, valamint Felsőbánya, Jászberény és Jászfényszaru bánya- és mezővárosok adatai ebben a vonatkozásban egyértelműek. Lehet, hogy ez a jelenség a fiatalok korai házasságkötésével függött össze.

e) Az *özvegy*, mint *családfő* helyzetét azért olyan nehéz vizsgálni, mert összeírási módszerük meglehetősen bizonytalan volt. Az összeírás során legalább két különböző módon határozták meg helyzetüket. 1. Az özvegyeket a családba, illetve a nagycsaládba sorolva tüntetik fel, mint pl. Csongrád mezővárosban. 2. Az özvegyek, mint önálló családfők kerülnek fel a listára, függetlenül attól, hogy vannak-e gyermekeik, vagy egyedül élnek.

Csongrád oppidumban, ahol az özvegyek a rokon családokban éltek tovább, a felnőtt lakosság 3,40/0-át tette ki.

4. Az özvegy, mint családfő, 1707 (61)

Вдовец (вдова) как глава семьи

The widow as head family in 1707

T e r ü l e t	Családfő	
	férfi	özvegy
Pilisi járás	1 381	18
Solti járás	1 007	8
Kecskeméti járás	1 716	229
Felsőbánya oppidum	350	77
Jászberény oppidum	253	12
Jászfényszaru oppidum	124	7
Összesen	4 831	351
%-ban	93,2	6,8

Az özvegy családfők 6,8%-át tették ki a megfelelő csoportnak. Mivel ugyanitt az özvegy férfiak száma teljesen jelentéktelen volt, csak özvegyi csoportról beszélünk. Toscanában, 1427-ben az özvegyek (nők + férfiak) százalékaránya 7,1⁰/₀ volt, illetve Arezzo környékén a XVI. században 12,8⁰/₀. (62)

Hozzá kell még fűznünk a fenti elemzéshez azt a megfigyelést, hogy Magyarországon a XVII—XVIII. században az özvegyek családfői helyzete többnyire csak átmeneti jellegű volt. Az ugyanis csak néhány évig tartott, ameddig az özvegy újra férjhez nem ment, ameddig az elárvult fiú vagyonát a faluközösség át nem vette (biztosította), vagy ameddig az örökös fiú apja után családfő és telkes gazda nem lett. A teljesen egyedülálló özvegyek — egy fős familia —, mégha volt is némi vagyonuk, nem számítottak telekbirtokosnak; a jobbágy gazdaság mindig a férj, a felnőtt fiú, vagy vő, esetleg egy új, idegen telkes gazda birtokában maradt. Az özvegy szerepe, mint telekbirtokos és családfő, mindig csak átmeneti, időben korlátozott jelenség volt.

Természetesen nem kívánjuk a rendelkezésünkre álló kb. 3 000 adat alapján kapott arányokat Magyarország egész területére nézve jellemzőnek tekinteni. Ahhoz további régiók forrásanyagát kell még felkutatni és elemezni, hogy a nagy családok XVIII. század elejei szerepe és jelentősége országosan is meghatározható legyen.

IV. „Gazdasági”, vagy „nagy paraszti” nagycsalád

Mint ez az adatsorok áttekintéséből kitűnt, a vérrokon nagycsaládok kialakulása állandó társadalmi folyamat volt, amely mind fejlődési fázisaiban, mind regionálisan, erősen eltérő lehetett. A nagycsaládok létezése és hatása, kivéve a városokat, az egész országban megfigyelhető.

Az általunk vizsgált területen a nagycsaládok a familiák kb. egyötödét, a népességnek pedig 28%-át tették ki. Ez az arány is bizonyítja azt a már említett tételt, hogy a nagycsaládok zöme nem volt alapvetően „nagy”, sokgyermekes familia. Sőt, mint az ismert példák bizonyítják, sokszor olyan kevés a gyerek a nagycsaládokban, hogy a familia összlétszáma alig haladja meg az átlagos családi indexet. Ismét más esetben, idegen, nem vérrokon elemek, tudniillik cselédek biztosították a nagycsalád átlagon felüli létszámát. A nagycsaládok csak egy részében volt valóban magas a családtagok létszáma. Ezekben azonban már számolni kellett, a vérrokon családtagok mellett, az idegen családok súlyával is.

Ezek szerint a nagycsaládok zöménél csak 5—6 fő a családi létszám, ami viszont a valóban népes nagycsaládokban, az idegenekkel együtt, legalább 9—10 főt tett ki.

Ugyancsak általános érvényű megfigyelés: ezek az idegeneket is, nemcsak vérokonokat átfogó nagycsaládok alkották a jobbágyok leggazdagabb rétegét. Az ilyen típusú nagycsaládokat nevezzük „nagy paraszti”, vagy „gazdasági” famíliáknak, amelyeket ökonómiai, szociális fontosságuk és jelentőségük miatt különválasztva vizsgáltuk.

A *Csereháti* járásban (Abaúj megye) a jómódú jobbágyok általános családi indexe csak 5,18 fő volt, de három famíliánál ez meghaladta a 10 fős átlagot. Ezeknél az átlagos családi mutatószám 12,7 fő és a jövedelem index 18,5 dica, ami 37 ökör piaci árával volt egyenlő.

Ugyancsak a Felvidéken, a *Csereháti* districtustól nyugatra terült el a *Kishonti* kerület, ahol a „nagy paraszti” családok száma már jelentékenyebb. 31 ilyen „gazdasági” nagycsalád mutatható ki, amelyeknél a családi index 13,2 fő volt, a jövedelmi mutatószám pedig 15,2 dica (több, mint 30 ökör értéke).

A *Losonci* járás a szomszédos Nógrád megyében feküdt. 32 „nagy paraszti” famíliánál 12,4 fő, kettőnél 16 fő volt a családi mutatószám. Az egész 34 család-csoportban a családi index átlaga 12,6 fő és a jövedelmi mutatószám 16,5 dica (33 ökör ára).

Esztergom megye a Dunától északra fekvő, úgynevezett *Északi* járásában mindössze hat család tartozott a vizsgált típushoz. Átlagos családi létszámuk 13 fő, jövedelem indexük 16,5 dica volt, azaz 33 ökör ára.

Ugyancsak a Dunától északra terült el a Komárom megyéhez tartozó *Údvardi* járás. Itt összesen 21 „gazdasági” familia élt, 12—16 fős családi index-szel és 18,2 dicás jövedelemmel, ami 36 ökör árával volt egyenlő.

Komárom megyétől északkeletre, Gömör megyében fekszik a *Rimaszécsi* járás. Ezen a területen a „gazdasági” családok rétege jóval erősebb, mint az eddig megismert példákban. Mint ismeretes, évi 5 dica jövedelem (10 ökör ára) fölött már gazdag parasztkról beszélhetünk, akiket jövedelmük arányában öt alcsoportra osztottunk. Családszám és vagyoni helyzet szerint ezek a rétegek igen erősen differenciáltak.

Jövedelemnagyság	Családi létszám
5—7 dica	4,78 fő
7—10 dica	6,86 fő
10—15 dica	9,00 fő
15—20 dica	12,13 fő
20 dica fölött	17,60 fő.

Az 5—10 dica jövedelmű két réteg tette ki a gazdag paraszti csoport kétharmadát, ezek családi indexe nem volt túl magas, 5—6 fő körül mozgott. Ha a nagyobb jövedelmű rétegeket nézzük, az átlagos családi létszám már 11 fő volt, sőt a leggazdagabbaknál — 20 dica jövedelem fölött — ez már a 20 főt is elérte. A gazdag parasztságból kiemelkedő „gazdasági” nagy családokhoz 108 familia tartozott, átlagosan 11 fős családi index-szel és 17,6 dicás jövedelemmel, ami 35 ökör árával volt azonos.

Az ugyancsak Gömör megyei *Nagyrócei* járásban a „gazdasági” csoport 80 családból állt; családi indexük 10 fő körül mozgott, átlagos jövedelmük pedig 12,4 dicát ért (kb. 25 ökör ára).

A *Jász* districtusban ugyancsak a jómódú jobbágyok legvagyonosabb rétegei tartoztak a „gazdasági” csoporthoz. Mivel a jászok katonaparasztok és nagyállattenyésztő gazdák voltak, demográfiai és vagyoni mutatószámaik is rendkívül magasak: családi létszámuk, az egész járásra érvényesen, 4,76 fő, de a „nagy paraszti” csoportban 12 fő, amihez 32,7 dicás jövedelmi index járult (65 ökör piaci ára).

A *Jász* districtustól keletre fekvő *Hajdú* városi kerületben ugyancsak a marhatartó, katonaparaszti lakosság volt többségben. Népes gazdagparaszti csoportjukból is kiemelkedett 24 „gazdasági” család, amely a népesség csak valamivel több, mint 10%-át tette ki. Mutatószámaik jellemzően magasak: 13 fő körüli családi létszám és 19,9 dica jövedelmi átlag, azaz kb. 40 ökör árának megfelelője.

Kisbánya falu Szatmár megyében, a már említett Felsőbánya bányaváros feudális tulajdona volt, és szemben a bányavárossal, ahol nem akadt példa a nagycsaládokra, itt hat „gazdasági” családot lehetett kimutatni. Ennél a kicsiny „nagy paraszti” csoportnál a családi index 11 fő, a jövedelem értéke pedig 15,9 dica volt (32 ökor ára).

Gyakorlatilag nincs példa a nagycsaládokra a városokban, s csupán *Kisszeben* civitasban találni néhány „gazdasági” családot, amelyeknek a kivétel erősíti a szabályt alapon tulajdoníthatunk jelentőséget. *Kisszebenben* három „gazdasági” familia élt, átlagosan 12 fős családi mutatószámmal, és 12,9 dicányi jövedelemmel, ami 26 ökor árának felelt meg. Csoportjuk csupán 1,2⁰/₀-át tette ki a városi népességnek.

A „gazdasági” családok, amelyeknek földrajzi megoszlását, demográfiai mutatószámait és vagyoni helyzetének alakulását áttekintettük, néhány történeti utalás nyomán már a XV. században léteztek, s amelynek elterjedtségét és hatását 1707-ben kvantitatíven is elemezhetjük. (63)

Általában a „gazdasági” nagycsalád három elemből tevődött össze. *Primo*: a *vérrökonsági bázis*, a rokon családok együttese. *Secundo*: olyan *idegen* személyek, akiket, ha rövid időre is, de szoros gazdasági kötelékek (bérlet, zálog stb.) fűztek a szóban forgó nagycsaládhoz. Ezek az agrártermelés különböző területein együtt dolgoztak a családtagokkal és az adókövetéseknél, mint a nagycsaládhoz tartozók, igyekeztek mentesek maradni. (64) *Tertio*: az állandó gazdagparaszti személyzet: a *szolgák* és a *cseléddek*, akiket munkaviszony fűzött a nagycsaládokhoz. Gyakran az ilyen szolga kisebb parcellát kapott a gazdától, ami a bér egy részét képezte, és amit egyénileg művelt meg. (65) A jogilag és társadalmilag oly különböző elemeket az „*egy kenyéren élés*” formája integrálta.

A „gazdasági” nagycsalád kialakulásában a termelés, az *úrtermelés* kiterjesztése volt a döntő tényező. Ők biztosították az egész országban az exporttermékek (ökör, bor, bőrök stb.) előállításának bázisát. A „gazdasági” családok többé-kevésbé hasonló szerepét számos európai régióban megfigyelhetjük. Így pl. a nagycsaládokra jellemző meghatározás: együtt lakni, termelni és fogyasztani”, azaz egy kenyéren élni, a XVIII. századi Korzikán is elterjedt jelenség volt. Hatása az állami pénzügyekre negatív volt, adózási zavarokhoz, az adóköteles családok számának csökkenéséhez vezetett. (66)

Az adóügyi hatóságok számára az egy kenyéren élés mindig terhes és kártékony problémát jelentett, tudniillik az adózók számának *csökkenését*. Számos, a nagycsaládokba integrálódott familia ugyanis ily módon egyszerűen eltűnt az adólistákról. Ennek következtében minden magyarországi kormányzat, így a kuruc hatóságok számára is a nagycsaládok és az egy kenyéren élés jelenléte állandó kihívást jelentett, amelyet az adópolitika és a katonaiállás védelmében ismételtelen elítéltek és betiltottak. (67) Ebből a szempontból a kormányzat negatív álláspontja teljesen érthető. Az erdélyi kuruc kormányzat 1707-ben szigorú büntetéssel fenyegette meg azokat a parasztokat: „akik csak most és csak azért vállalták a közös kenyéren élést, hogy megkerülhessék az adóztatást és megcsalhassák hazájukat!”. (68) Az állampolitika szempontjából a nagycsalád nemkívánatos volt és kártékony.

A gazdasági fejlődés, az akkumuláció és az életszínvonal szempontjából egészen másként kell megítélnünk a nagycsaládot és az egy kenyéren élést, mint az állami hatóságoknak. Számszerű és vagyoni súlyukat az alábbi összeállítás mutatja.

Számuk a paraszti familiák harmincegyed részét tette ki, s rájuk esett a tiszta jövedelem tized része. Az átlagos *évi jövedelem* értéke családonként 30—40 ökör ára körül ingadozott, de a jászoknál a 65 ökör árát is elérte. Ez azt jelentette, hogy a „gazdasági” nagycsaládok évi hozama háromszorosan—öt-szörösen múlta felül a gazdag parasztokra általában jellemző jövedelmi szintet.

5. A „gazdasági” nagycsalád társadalmi és gazdasági szerepe, 1707
 Общественная и экономическая роли „экономической” большой семьи
 The social and economic role of the “economic” large family, 1707

Járás	Család	A familiák %-ában	Jövedelem dicában	Az összes jövedelem %-ában
Csereháti	3	0,3	55,5	1,4
Kishonti	31	2,7	471,2	8,3
Losonci	34	2,4	558,2	7,0
Esztergomi	6	0,5	99,0	2,0
Érsekújvári	21	1,7	382,2	5,6
Rimaszécsi	108	17,0	1 902,2	44,6
Nagyrócei	80	7,3	992,0	18,0
Jász kerület	79	5,7	2 583,3	14,0
Hajdú kerület	24	1,1	477,6	4,7
Kisbánya falu	6	13,0	95,4	36,0
Kisszeben civitas	3	1,2	38,7	2,9
Összesen	395	3,67	7 655,3	11,16

Konklúzió

a) A „gazdasági” nagycsaládok fentebb elemzett csoportja a rokonságon alapuló nagycsaládok kb. *egyötödét* tette ki, de a gazdag paraszti rétegnek csupán *tizenketted* részét. Minden ötödik nagycsalád és minden tizenkettedik gazdag paraszti familia e csoporthoz tartozott.

b) Természetesen minden „gazdasági” nagycsalád egy vérrokonsági nagycsalád bázisára épülve fejlődött ki, amely gazdasági szükségből és a munkaerő hiánya végett *idegen* elemeket fogadott a gazdasági értelemben vett család keretei közé.

c) A „gazdasági”, vagy „nagy paraszti” család bizonyos értelemben a *vállalkozói család* szerepét játszotta a jobbágytársadalomban. Vezetőik kezdeményezték a marha és a szőlő monokultúrát, fejlesztették az árutermelést, gondoskodtak az ökor-, bor-, bőr-, méz- és viaszkivitel szükséges árumennyiségének begyűjtéséről stb. Ők nemcsak tömegesen termelték ezeket az árukat, de tevékenyen részt vettek azok felvásárlásában és exportjában is.

d) Az „ökonomiai” nagycsalád a magyar feudális társadalomban a jobbágyoknak azt a rétegét testesítette meg, amely a leggyorsabban és a legeredményesebben *halmozott fel vagyont*, amelynek minden időben magától értehető lehetősége nyílt a szociális *felemelkedésre*, és amely az *árutermelés*, valamint a kivitel biztosításában vezető szerepet játszott. A feudális parasztságnak ez a kiemelkedően gazdag és tevékeny rétege kivétel nélkül a *nagycsaládi bázisra* épült.

J E G Y Z E T E K

1. *Mols*: (1971) 63—64. p.
2. Magyarország első konkrét népesedési adatai a XVIII. század végén felvett Josephinische Aufnahme-re épülnek. Az 1715—1720. évi összeírásokat *Acsády Ignác* (1896) dolgozta fel, akinek eredményeit 8 évtizede kritizálják a szakemberek, anélkül, hogy újabb kvantitatív forrásanyagot tártak volna fel. 1979-ben új forrásanyag alapján igyekeztünk meghatározni az ország XVI—XVII. századi népességszámát. *N. Kiss* (1979.)
3. *N. Kiss*: (1960), Urbáriumok (1359), Országos Levéltár (a továbbiakban: OL.) G 28 és G 37 1707—1709.
4. *N. Kiss*: Az 1707. évi (1980).
5. *Takács*: (1941) 102—103., 291. és 324. p.
6. OL, G 37 Abaúj vármegye, 1709. évi dicalis conscriptiója.
- 6/a. A korabeli iratok szóhasználatában a familia, a család és a háztartás, mint termelési üzemegység, azonos értékű meghatározásként szerepelt. Elemzésünknel mi is ezt a szóhasználatot követtük.

7. *Wrigley*: (1973) 59—60. p.
8. *N. Kiss*: *Versögung* (1980)
9. *Fügedi*: (1969) 1310—1312. p.
10. *Klapisch*: (1969) 1234. p.
11. Urbáriumok (1959) 330—379., 411—445. és 553—615. p.
12. Jászberény és Jászfényszaru mezővárosok 1710. évi összeírása. Szolnok megye lt. B. Capsa.
13. *Mois*: (1971) A 12 év alatti korcsoportra. 90. p.
14. *Wrigley*: (1973) 29. p.
15. A nagy családok súlyával és szerepével külön fejezetben foglalkozunk.
16. „taille moyenne des feux” *Klapisch*: (1969) 1330—1331. p.
17. *Piskli*: (1974) 143—170. p.
18. A 12 év alatti gyerekek a népesség 32,5%-át tették ki. (Lásd a 13. jegyzetet.)
19. *Pickl*: (1974) 148. p.
20. *Laslett*: (1969)
21. OL, G 37.
22. OL, E 158 Tomus XVIII.
23. Nógrád megye lt. No. 36.
24. OL, E 158 Tomus XL.
25. OL, E 158 Tomus XIII. Érsekújvár = Neuhäusel = Nové Zámky.
26. OL, G 37.
27. OL, G 37.
28. OL, G 37.
29. OL, G 37.
30. Pest megye lt. CP II, No. 39.
31. Szolnok megye lt. No. 43.
32. OL, G 28.
33. Két falu és kb 40 család adatai alapján a XVIII. század végi Magyarországon 5,7—5,8 fős családi mutatószámot állapítottak meg. *Andorka*: (1976) 329. p.
34. Felső-, illetve Alsó-Magyarország történeti—közigazgatási megjelenése a Magyar Királyság északi és nyugati, illetve északkeleti—keleti részének.
35. OL, G 28. A városnév németül Bartfeld; szlovákul Bardejov.
36. OL, G 28. A városnév németül Cibinium; szlovákul Sabinov.
37. OL, G 28. A városnév németül Käsmark; szlovákul Kesmarok.
38. OL, G 28. A városnév románul Satu Mare.
39. OL, G 28.
40. OL, G 28. A városnév németül Neusohl; szlovákul Banská Bystrica.
41. OL, G 28. A városnév németül Libethen; szlovákul Liebetova.
42. OL, G 28. A városnév románul Baia Mare.
43. OL, G 28. A városnév románul Baiasprrie.
44. OL, E 158 Tomus XVIII. A városnév németül Gross-Steffelsdorf; szlovákul Rimavská Sobota.
45. *Dányi*: (1977) Hasonló demográfiai helyzetet jelzett a XIX. század első felére nézve. 1., 36. és 57. p.
46. *Dányi*: (1977) A gazdasági helyzet és a családlétszám viszonyáról 1780—1850 között. 44—45. p.
47. *Chayanov*: (1966) 62. p.
48. *Dubrowskij*: (1973) 133. tábla és 303. p.
49. Így pl. *Wrigley*: (1973) 92—93. p.
50. Urbáriumok (1959) 665—691. p.
51. Pest megye lt. CP II, No. 47 és No. 54.
52. OL, G 28.
53. OL, G 37.
54. Szolnok megye lt. B. Capsa.
55. A Német Lovagrend bécsi levéltárából; *Kiss József* szíves közlése és OL, E 156 Fasc. 111, No. 39
56. *Wrigley*: (1973) A népesség évi pusztulása elérhette a 20—40%-ot, míg a szaporodásé legfeljebb az évi 5%-ot. 59—60. p.
57. Szolnok megye lt. B. Capsa.
58. *Klapisch*: (1969) 1,4% nőtlen és 8,6% meghatározhatatlan. 1335—1337. p.
59. Ennek jelei a XIX. század közepéig felismerhetők.
60. Urbáriumok (1959) 661—691. p. *Faragó Tamás* a nagy család elterjedését vizsgálta a XVIII—XIX. század fordulóján, Magyarországon. Az országos összeírások elemzésére támaszkodva érdekes hipotéziseket állított fel. Egyes megállapításai túlzottnak tűnnek; így például az a vidék, ahol egy családra 1,14 házas családfelesik — azaz csak minden hetedik család jut ebbe a kategóriába — az a terület szerinte már nagy családi körzet. *Faragó*: (1966) 110—112. p.
61. A pilisi és a solti járás anyaga. Pest megye lt. II, No. 39 és No. 41. A többi idézett forrásra nézve lásd a 31., a 43. és az 51. jegyzetet!
62. *Klapisch*: (1969) 1328—1332. p.
63. *N. Kiss*: (1960) 1060—1083. p. — *N. Kiss*: (1974) 1—10. p. — *N. Kiss*: (1981) *Problematik*.
64. *Kirilly*: (1966) 486—494. p. — *Veress*: (1966) 363—372. p.
65. Lásd a magyarországi dézsmajegyzéket. *N. Kiss*: (1960)
66. *Lenclud, C.*: (1979)
67. *Takács*: (1941) 102—103. és 324—325. p.
68. *Bánkúti*: (1976) 122. p.

I R O D A L O M

1. *Andorka Rudolf*: The peasant structure in the 18—19. centuries. Acta Ethnographica, 1976. No. 4. 321—348. p.
2. *Bánkúti Imre*: Rákóczi hadsereg, 1703—1711. Budapest, 1976. 396. p.
3. *Chayanov, A.*: The Theory of Peasant Economy. 1966.
4. *Dányi Dezső*: Háztartás és család nagysága és struktúrája az iparosodás előtti Magyarországon. Történeti Statisztikai Tanulmányok, 1977. 5—104. p.
5. *Dubrowszkij, Sz. M.*: Szelszkoje chadzajisztvo i kresztyjansztvo Rosszi v period imperializma. Moszkva, Nauk, 1975.
6. *Faragó Tamás*: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon, 1787—1828). Történeti Statisztikai Tanulmányok, 1977. 105—214. p.
7. *Fügedi Erich*: Pour une analyse démographique de la Hongrie médévale. Annales ESC 24. 1969. No. 6. 1299—1312. p.
8. *Kirilly Zsuzsanné*: A hononai uradalom jobbágyságának gazdálkodása és tagozódása a XVII. század első felében. In: Jobbágytelek és parasztagdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Ed. *Makkai László*. Budapest, 1966. 486—494. p.
9. *Klapisch, Christiane*: Fiscalité et démographie en Toscane (1427—1430). Annales ESC 24. 1969. No. 6. 1313—1337. p.
10. *Laslett, Peter*: Size and structure of the household in England over three centuries. Populations Studies 23. 1969. 199—223. p.
11. *Lenclud, C.*: Des feux introuvables (en Corse). Études Rurales 1979. No. 76. 5—70. p.
12. Magyarországi népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1715—1720. Eds. *Acsády, Ignác* — *Jekelfalussy József*. Budapest, 1896.
13. *Mols, Roger*: Die Bevölkerung im 16. und 17. Jahrhundert. In: Bevölkerungsgeschichte Europas. Ed. *Cippola, C. M.* — *Borchardt, K.* München, 1971. 58—122. p.
14. *N. Kiss István*: Bauernwirtschaft und Warenproduktion in Ungarn, XVI—XVIII. Jahrhundert. 1974. 24. p. (Kölner Vorträge zur Soz. und Wirtschaftsgesch. No. 25.)
15. *N. Kiss István*: Népesség és nemesség Heves vármegyében, 1707—1709. Archivum (Eger), 1981. 74—90. p.
16. *N. Kiss István*: La population du Royaume de Hongrie 1550 à 1707. Cahiers d'Histoire 1979. No. 2. 3—16. p.
17. *N. Kiss István*: XVI. századi dézsmajegyzekek. Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék. Budapest, 1960. 1120 p.
18. *N. Kiss István*: Az 1707. évi Rákóczi-féle dicalis conscriptio. In: Rákóczi tanulmányok. Eds. *Köpeczi, B.* — *Hopp, L.* — *Várkonyi, A.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 87—112. p.
19. *N. Kiss István*: Versorum- und Preispolitik Maria Theresias im Königreich Ungarn. Wien, 1980. „Symposium Herausforderung 1780.” (Im Druck).
20. *N. Kiss István*: Zur Problematik der feudalen Strukturen in Mittel- und Osteuropa, XV—XVIII. Jahrhundert. Trier, 1981. (Im Druck).
21. Nógrád megye lt. Salgótarján. Dicalis összeírások. No. 36. Anno 1707.
22. OL, E 158. Conscriptio portarum. Tomus XIII., XVIII. és XL.
23. OL, Rákóczi szbh. lt. G 28. V 2 d. Anno 1707.
24. OL, Rákóczi szbh. lt. G 37. Anno 1702. 1707. 1709.
25. OL, E 156. U. et C. (Urbaria et Conscriptioes).
26. Pest megye lt. Budapest, Kecskemét dist. 1716 CP II. No. 47. 54.
27. Pest megye lt. Budapest, Pilis dist. 1703. CP II. No. 39.
28. Pest megye lt. Budapest, Solt dist. 1703. CP II. No. 41.
29. *Pickl, Othmar*: Arbeitskräfte und Viehbesatz sowie Vermögensverhältnisse Bauernhöfe in XVI. Jahrhundert. In: Wirtschaftliche und soziale Strukturen in säkularen Wandel. Festschrift für W. Abel. Eds. *Bog-Franc-Kaufhold-Kellenbenz-Zorn*. Hannover, 1974. Tomus I. 143—170. p.
30. Szolnok megye lt. Szolnok. B. Capsa I. Fasc. 2. Conscriptio I—II. Anno 1710.
31. Szolnok megye lt. Szolnok. Hiv. Tud. Fasc. 2. No. 43. Anno 1706. és No. 47. Anno 1710.
32. *Takács János*: Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. 1941. 335 p.
33. Urbáriumok, XVI—XVIII. század. Ed. *Maksay Ferenc*. Budapest, 1959. 895 p.
34. *Veress Éva*: Háztartás, telek és termelés viszonya a hegyaljai és bodrogközi jobbágyfalvakban a XVI. század derekán. In: Jobbágytelek és parasztagdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Ed. *Makkai László*. Budapest, 1966. 363—372. p.
35. *Wrigley, E. A.*: Népesedés és történelem. Budapest, 1973. 239 p.

НОВЫЕ РЯДЫ ДАННЫХ ДЛЯ АНАЛИЗА СЕЛЬСКОЙ И ГОРОДСКОЙ
СЕМЕЙНОЙ СТРУКТУРЫ В ВЕНГРИИ В XVII—XVIII-ВЫХ СТОЛЕТИЯХ

Резюме

На основе нераскрытого до сих пор источника автор попробовал проводить количественное исследование семейной структуры Венгрии в начале 18-го века. Источником служила, кроме некоторых барских переписей, в первую очередь перепись доходов по всей стране, проведенная князем Ракоци в 1707 г.

Суммируя 12 300 семей 12 районов страны, среднее число лиц на семью составило 4,46 чел., а анализируя 4 400 семей 10 городов только 4,01 чел. В деревнях 80—85%, а в городах больше 95% населения жили в семьях с низкой численностью членов. Семьи с более высокой численностью встречаются лишь в зажиточных крестьянских слоях; благоприятное имущественное положение везде сопровождается высокой численностью членов семьи.

Приблизительно у 3 тыс. семей можно было анализировать детально семейную структуру; тут „большие семьи“ составили почти одну пятую общего количества семей. Состав больших семей характеризовался не столь сожительством нескольких поколений, как наличием женатых сыновей и женатых братьев. Органы власти назвали сожительство нескольких поколений „жизнью на общих хлебах“ и запретили его во избежание обмана налоговых органов. При этом органы власти разрешили наличие относящейся к большим семьям рабочей силы (например слуг).

Автор отдельно пишет об относительно меньшей группе больших семей, которые он назвал „экономическими“ или „крупно-крестьянскими“ семьями. Каждая пятая большая семья и каждая двенадцатая богатая семья относились к этой группе. У этого типа средняя численность членов семьи была 10 чел., в которую были включены и неродственные лица (слуги и т. п.). Из около 11 тыс. семей еще 4% относились к упомянутым экономическим большим семьям, которые имели больше 11% общего дохода и которые действительно играли роль предпринимательской семьи в феодальном крестьянском обществе. В связи с этим нужно упомянуть, что этот очень богатый и активный слой крестьянства без исключения обосновывался на больших семьях.

NEW DATA SERIES FOR THE ANALYSIS OF THE RURAL AND URBAN FAMILY STRUCTURE OF HUNGARY IN THE 17—18TH CENTURIES

Summary

On basis of sources unexplored till now author tried to carry out the *quantitative study* of the family structure in Hungary at the beginning of the 18th century. Beside some seigniorial censuses, mainly the national income census performed by the prince *Rákóczi* in 1707 served as sources.

In the total of 12 300 families of the 12 districts of Hungary the *average* number of family members was 4.46, while in the 4 400 families of 10 towns only 4.01. In rural areas 80—85 per cent, in urban areas more than 95 per cent of the population lived in small families. Larger families can be found only in the wealthy peasant strata; the high number of family members is everywhere the concomitant of the favourable financial situation.

The family structure could be analysed in full details in case of about 3 000 families; here the *"large families"* represented nearly one fifth of the total number of families. The composition of large families was determined not so much by the living together of several generations as by the presence of married sons and married brothers. The living together of large families was called by the authorities *"living on common bread"* and it was prohibited to avoid the tax fraud. However, the presence of labour force (e. g. servants) belonging to the large families was permitted by the authorities.

The author dealt separately with a relatively smaller group of the large families which he called *"economic"* or *"big-peasant" families*. Each fifth large family and each twelfth rich family belonged to this group. In this type the average number of family members was over 10 which also included the non-relatives (servants etc.). Of about 11 000 families 4 per cent belonged to the above-mentioned economic large families which had more than 11 per cent of the total income and which really played the role of the entrepreneurial family in the feudal peasant society. In this respect it should be mentioned that this very rich and active stratum of the peasantry was based on large families without exception.

ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI NYUGDÍJAS, JÁRADÉKOS NÉPESSÉGRŐL

(1949—1982.)

DR. FODOR ANDRÁS

Bevezető

Magyarországon, 1949. év elején, 435 000 és 1982. év közepén már 2 157 000 fő nyugdíjast és járadékost tartottak nyilván, és a népességre vonatkozó arányuk 4,7%-ról 20,2%-ra emelkedett.

1949. I. 1. és 1982. VI. 30. között 5 526 000 elveszületés és 3 866 000 halálozás történt.

Demográfiai és sok egyéb szempontból is kedvező változást jelez, hogy az utóbbi évtizedekben szinte minden elveszületett saját, vagy származékos (hozzátartozói) jogon nyugdíjra, járadékra várományos, továbbá, hogy az elhaltak többsége nyugdíjas, járadékos volt.

Jelen tanulmányban az alapvető jogkiterjesztő rendelkezések és a kevésbé közismert adatok alapján foglalkozunk a nyugdíjas, járadékos népesség létszámának alakulását és összetételét befolyásoló fontosabb tényezőkkel, valamint összefüggésekkel. A tanulmányban — szükségszerűen — felmerülnek olyan fogalmak, amelyeknek részletesebb kifejtése, a jobb megértés szempontjából, elengedhetetlenül szükséges. E fogalmak a „Jegyzet” részben, kiegészítő magyarázattal szerepelnek.

I. A nyugdíjas, járadékos népesség létszámát befolyásoló néhány tényező

A nyugdíjas és járadékos létszám növekedését, illetőleg csökkenését sok tényező (demográfiai, egészségügyi, több vonatkozásban újabb és újabb jogkiterjesztést eredményező társadalombiztosítási rendelkezések, az életkörülmények változása, a tudományos-technikai fejlődésből adódó változások stb.) befolyásolja. Ezek közül csak néhánynak vizsgálható tárgyilagos módon a hatása. E tanulmány az alábbi témák vizsgálatával és elemzésével mutatja be néhány tényező hatását.

1. A jogkiterjesztő nyugdíj- és járadék rendelkezések

A Magyarországon végbemenő társadalmi és gazdasági fejlődés hatalmas üteme, valamint a párhuzamosan felmerülő életszínvonalbeli és szociálpolitikai feladatok megoldására való törekvések gyakran készítették a központi államhatalmi, valamint államigazgatási szerveket egy-egy hosszabb távra — több évre, évtizedre — szóló, és a nyugdíjas, járadékos népesség létszámának alakulását és összetételét (vagy éppen az élet minőségét) jelentősen befolyásoló törvény, törvényerejű rendelet, illetőleg kormányrendelet megalkotására. Az összességében több ezer oldalra tehető jogszabály-gyűjteményből kíséreljük

meg a témánk szempontjából fontosabb jogkiterjesztő rendelkezések lehető legtömörebb kiemelését:

— A munkaviszonyban — beleértve az ipari szövetkezeti tagsági viszonyt is — (a továbbiakban: alkalmazásban) álló dolgozóknál 1951. év végéig lényegében még a múlt rendszertől átörökölt megkülönböztető jellegű nyugdíjrendelkezések voltak érvényben. 1952. január 1-től lépett hatályba az első egységes nyugdíjrendszer (az 1951. évi 30. sz. tvr.), amely megszüntette az alkalmazásban állók egyes rétegei (munkások, alkalmazottak) között e téren még fennálló különbségeket. Az öregségi nyugdíjnál kettős korhatár került bevezetésre; a férfiak 65., illetőleg 60., a nők pedig 60., illetőleg 55. életévük betöltése után kérhették nyugdíjazásukat, ha legalább 10 év beszámítható szolgálati idővel rendelkeztek. További jogkiterjesztő rendelkezések szerint bevezetésre került a „korkedvezmény” intézményrendszere (elsősorban a szénbányászokra való tekintettel), a férj halálától számítva 1 évig (ideiglenes) özvegyi nyugdíj jár és megállapítható az ún. kivételes nyugellátás.

— Az alkalmazásban álló dolgozók második egységes nyugdíjrendszere (az 1954. évi 28. sz. tvr.) 1954. október 1-én lépett hatályba. Visszaállt az egységes öregségi nyugdíjkorhatár (60., illetve 55. életév). A korhatáron túl is korkedvezményes munkakörben dolgozók — az egyébként járó — nyugdíjuk felét megkaphatták.

— A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok baleseti kártalanításáról szóló rendelkezés 1957. június 15-én lépett hatályba. A mezőgazdasági termelőszövetkezet tagja üzemi baleset, vagy foglalkozási betegség által okozott munkaképesség-csökkenés, vagy megrokkánás esetén baleseti járadékra, illetőleg baleseti rokkantsági nyugdíjra jogosult. Az üzemi baleset, vagy a foglalkozási betegség következtében meghalt sérült, és a meghalt rokkantsági nyugdíjas özvegye, özvegyi nyugdíjra, árvái árvaellátásra, szülője pedig szülői nyugdíjra jogosult.

— A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok kötelező kölcsönös nyugdíjbiztosítása 1958. január 1-től lépett hatályba. Az öregségi nyugdíj megállapításának feltételei: a férfiaknál 65. és a nőknél 60. betöltött életév, valamint legalább 20 év beszámítható szolgálati idő. Aki 1961. december 31-ig a mezőgazdasági termelőszövetkezetbe tagként belépett, 10 év beszámítható szolgálati idővel is jogosulttá vált az öregségi nyugdíjra. A mezőgazdasági termelőszövetkezet tagja rokkantsági nyugdíjra is, a hozzátartozói özvegyi, szülői és árvaellátásra jogosultak (1957. évi 65. sz. tvr.).

— Az alkalmazásban állók harmadik egységes nyugdíjrendszere (az 1958. évi 40. sz. tvr.) 1959. január 1-től lépett hatályba. Az öregségi teljes nyugdíj megállapításához szükséges szolgálati idő 1970. évig fokozatosan 25 évre emelkedett, azonban legkevesebb 10 év beszámítható szolgálati idő alapján (pl. 10 év esetén a figyelembe vett kereset 33⁰/₀-át kitevő) résznyugdíj megállapítására nyílt lehetőség. Az 1⁰/₀-os nyugdíjkiegészítés az 1929. évtől beszámítható¹ szolgálati évek alapján járt. Ez a nyugdíjrendszer, az előzőekhez képest kedvezőbb feltételekkel, magasabb összegű ellátást biztosított.

— A mezőgazdasági termelőszövetkezet tagjai részére 1960. január 1-től öregségi, vagy munkaképtelenségi járadék állapítható meg, a 70. életévét betöltött férfi, illetőleg a 65. életévét betöltött nő, vagy korhatártól függetlenül, a munkaképtelen tag részére, ha egyébként a nyugdíjra való jogosultságot nem szerezhette meg. Ez a rendelkezés, mindössze 5 év alatt, megközelítőleg 300 000 fővel emelte a nyugdíjas, járadékos népesség létszámát. (6/1960. Korm. sz. r.)

— A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok kötelező kölcsönös nyugdíjbiztosításáról szóló rendelet 1967. január 1-től módosult. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagi öregségi nyugdíj megállapításához legalább 10 év beszámítható szolgálati idő szükséges. Az öregségi nyugdíj az átlagjövedelem 33—70⁰/₀-a, a beszámított szolgálati évektől függően. (Egyébként a szolgálati idő számításánál az alkalmazásban és az egyéb — nyugdíjra jogot szerző — foglalkozási viszonyban töltött időt is figyelembe veszik.) A nyugdíj alapjául szolgáló jövedelmet 21 osztályba sorolás szerint vették figyelembe.

¹ Az öregség, rokkantság, özvegyesség és árvaság esetére szóló biztosítási kötelezettség 1929. január 1-től lépett hatályba (1929: XL. törvényclkk).

— Az 1975. évi II. (társadalombiztosítási) törvény a különálló nyugdíjrendszereket egységesítette. Az 1975. július 1-től hatályba lépett törvény egységes szerkezetbe foglalta az alkalmazásban állók és a mezőgazdasági szövetkezeti tagok, továbbá a nyugdíjbiztosítás hatálya alá tartozó egyéb létszámkategóriák (kisiparos, magánkereskedő, ügyvéd stb.) nyugdíjrendszereit. Az alkalmazásban állóknál és a szövetkezeti tagoknál egységes nyugdíj-skála érvényesül. A mezőgazdasági szövetkezeti tagok öregségi nyugdíjkorhatára 1976. évtől kezdődően 1—1 évvel csökkent, és 1980. évben azonossá vált az alkalmazásban állók öregségi nyugdíjkorhatárával. Az „úti” baleset következtében meghalt férj után állandó özvegyi nyugdíj, a továbbtanuló árvák részére az árvaellátás, a 19. életév betöltése helyett, a 25. életév betöltéséig jár. A volt mezőgazdasági cselédek számára az ilyen minőségben ledolgozott évek száma akkor is beszámítható, ha nem tartoztak a nyugdíj-, illetve a járadékbiztosítás hatálya alá.

— A nyugdíjbiztosításba rendeletileg újonnan bevont egyes létszámkategóriák és a nyugdíjbiztosítás kezdő éve:

Kisipari szövetkezeti tagok	1951
Ügyvédek	1959
Bedolgozók	1961
Kisiparosok	1962
Magánkereskedők	1970
Mezőgazdasági szakszövetkezeti tagok	1971
Munkaviszonyban nem álló előadóművészek és művészeti oktatók	1975
Gépjárművezető-képző munkaközösségi tagok	1975
Magánszemélyek által alapított gazdasági munkaközösség főfoglalkozású tagja és segítő családtagjai ²	1982
Ipari szövetkezeti szolgáltató szakcsoport főfoglalkozású tagjai	1982
Kisiparos, magánkereskedő főfoglalkozásban segítő családtagjai ³	1982

2. A nyugdíj- és a járadékbiztosítás hatálya alá tartozó dolgozók létszámának alakulása

A felsorolt jogkiterjesztő rendelkezések hatása mellett rendkívüli módon emelte a nyugdíjas járadékos népesség létszámának növekedési esélyeit — a már eredetileg is — a saját jogon nyugdíj-, illetve járadékbiztosítás hatálya alá tartozó dolgozók létszámának nagyütemű növekedése.

Ezek többsége az 1949. évben is aktív keresőnek számító, de a biztosítás hatálya alá nem tartozó lakossági rétegekből került ki (egyéni gazdálkodók, egyéb önállóak). 1949. évben a 3 970 000 főt kitevő aktív keresői létszámhoz képest 1 579 000 fő, míg 1981. évben az 5 015 000 fős aktív keresői létszámhoz képest 5 258 000 fő⁴, tartozott a nyugdíj- és járadékbiztosítás hatálya alá. A két időpont között a nyugdíj- és járadékbiztosításba bevont, alkalmazásban állók létszáma 2,7 millió fővel, az aktív kereső mezőgazdasági szövetkezeti tagok létszáma 9 ezer főről 460 ezer főre emelkedett. A fennmaradó 519 ezer fő tette ki a szakmunkástanulók, a gyermekgondozási segélyezettek, valamint az újonnan bevont egyéb aktív keresők létszámát.

² Egyenesági hozzátartozó és feleség, élettárs.

³ Egyenesági hozzátartozó, feleség, illetőleg élettárs, magánkereskedőknél a testvér is.

⁴ A nyugdíjasok, járadékosok létszáma nélkül, de a szakmunkás tanulók és az 1981. évben gyermekgondozási segélyen levők létszámával együtt. (A szakmunkásképzés, valamint a gyermekgondozási segélyezés tartama a nyugdíjmegállapítás szempontjából jogszerező időnek számít.)

3. Hozzátartozói (származékos) jogon ellátásra jogosultak

A sajátjogú öregségi, rokkantsági nyugdíj és öregségi, munkaképtelenségi járadékbiztosítás hatálya alá tartozó aktív kereső, valamint az öregségi, rokkantsági nyugdíjas és az öregségi, munkaképtelenségi járadékos halála esetén, a jogosult hozzátartozó (feleség, élettárs, elvált nő, gyermek, mostoha gyermek, nevelt gyermek, testvér, unoka, szülő, nagyszülő) hozzátartozói nyugdíj-, vagy járadékellátásban részesülhet. Egy személy után több hozzátartozó is kaphat nyugellátást, sőt, a hozzátartozói nyugellátás aktív kereső személyre is kiterjedhet (ha a férj meghal, ideiglenes, ha a férj üzemi baleset, vagy foglalkozási betegség következtében hal meg, állandó özvegyi nyugdíjban részesülhet a dolgozó özvegy).

Ebből következik, hogy a hozzátartozói nyugellátásra jogosultak létszáma tulajdonképpen még a teljes foglalkoztatottság esetén sem csökken. 1982. január hónapban 359 000 fő részesült hozzátartozói ellátásban, ebből 285 000 fő özvegy és szülő, 74 000 fő félárva és teljes árva volt.

4. A rokkantsági nyugdíjban részesülő népesség létszámának alakulása és a megrokkánások gyakorisága

A rokkantsági nyugdíjban részesülő népesség létszámában azok szerepelnek, akik egészségromlás, illetőleg testi, vagy szellemi fogyatkozás következtében munkaképességüket legalább hatvanhét (szilikózis következtében legalább ötven) százalékban elvesztették. Rokkantsági nyugdíjat — az üzemi balesetből és a foglalkozási betegségből eredő eseteket kivéve — csak az öregségi korhatárnál alacsonyabb életkorban bekövetkezett megrokkánásoknál lehet megállapítani.

Irányzatában a rokkantsági nyugdíjasok létszáma rendkívül dinamikus növekedést mutat, annak ellenére, hogy a rokkantsági nyugdíjra jogosultak létszáma az utóbbi 10—12 évben — főleg az aktív kereső mezőgazdasági termelőszoövetkezeti tagok létszámának csökkenése következtében — csökkent.

A rokkantsági nyugdíjas népesség létszámnövekedésének oka mindenképpel, az idősebb korosztályokra jellemző betegségek előrenyomulásában keresendő. A rokkantsági nyugdíjas népesség létszámába négyötöd részben az 50 éven felüli férfiak és a 45 éven felüli nők kerülnek. Az idősebb korosztályokhoz tartozó dolgozók körében pedig mind gyakoribb a súlyosabb kimenetellel (rokkantsággal) járó keringési rendszeri, daganatos és anyagcsere betegségek, valamint elmezavarok előfordulása. Ebben a vonatkozásban jelentősen növelte a rokkantsági nyugdíjas népesség létszámát az a tény, hogy az alkalmazásban állókhoz képest, a mezőgazdasági szövetkezeti tagoknál — 1975. évig — 5 évvel volt magasabb az öregségi nyugdíjra jogosító korhatár, továbbá, hogy az aktív keresők létszámán belül emelkedett az idősebb korosztályokhoz tartozók létszáma. Nem elhanyagolható tényező továbbá, hogy gyarapodott — a rokkantsági nyugellátásra is jogosult — aktív kereső nők száma.

A nyugdíjas, járadékos népesség létszámán belül sajátosan növeli a rokkantsági nyugdíjas népesség létszámát (és arányát) az a gyakorlat, miszerint a rokkantsági nyugdíjasok az öregségi korhatár betöltése után is a rokkantsági nyugdíjas létszámában maradnak.

A rokkantsági nyugdíjas népesség létszáma az utóbbi 11 év folyamán 113,3%-kal, a nyugdíjas, járadékos népesség létszámán belül a rokkantsági nyugdíjas népesség létszámaránya 13,5%-ról 20,8%-ra emelkedett.

Az öregségi nyugdíjkorhatár alatt levő rokkantsági nyugdíjas népesség létszáma 84,3%-kal, a korhatár felett levők létszáma pedig 144%-kal emelkedett. Megoszlásban a korhatár felett levők kerültek többségbe, a kezdeti 48,4%-os arányszám 55,4%-ra módosult.

Az öregségi nyugdíjkorhatár alatt levő rokkantsági nyugdíjas férfiak létszáma 54,0%-kal, a nők létszáma 170,0%-kal emelkedett. A női létszámnál mutatkozó viszonylag alacsony megoszlási arányszámok az alacsonyabb öregségi korhatárra is utalnak. Irányzatában a megoszlási arányszámok erősen közelítenek — a női foglalkoztatottság telítődése folytán — az aktív keresőknél tapasztalható 55%-os, illetőleg 45%-os értékekhez.

1. A rokkantsági nyugdíjas népesség létszámának alakulása⁵

Динамика населения, получающего пенсию по инвалидности

Development of the number of the disability pensioners

Év	Fő
1971	207 800
1972	240 100
1973	264 300
1974	293 700
1975	324 000
1976	341 000
1977	364 600
1978	377 200
1979	390 900
1980	408 200
1981	424 200
1982	443 300

⁵ Az 1971—1977. években a június havi, és az 1978—1982. években a január havi leolvasás alapján. Az adatok nem tartalmazzák a munkaképtelenségi járadékban részesült mezőgazdasági szövetkezeti tagok létszámát (1981. év végén 45 400 fő).

2. A rokkantsági nyugdíjas népesség létszámának alakulása

a) öregségi nyugdíjkorhatár alatt és felett levők szerint

Динамика численности населения, получающего пенсию по инвалидности

По лицам ниже и выше предела пенсионного возраста по старости

Development of the number of disability pensioners

By persons younger and older than the pensionable age

É v *	Öregségi nyugdíjkorhatár			
	alatt levő rokkantsági fő	nyugdíjas népesség % fő	felett létszáma és fő	aránya %
1971	107 200	51,6	100 600	48,4
1972	126 600	52,7	113 500	47,3
1973	136 800	51,8	127 500	48,2
1974	151 400	51,6	142 300	48,4
1975	166 200	51,3	157 800	48,7
1976	173 500	50,9	167 500	49,1
1977	187 100	51,3	177 500	48,7
1978	187 500	49,7	189 700	50,3
1979	192 800	49,3	198 100	50,7
1980	196 100	48,0	212 100	52,0
1981	199 600	47,1	224 600	52,9
1982	197 600	44,6	245 700	55,4

Az új megrokkánások gyakorisága az alkalmazásban állóknál emelkedő, a mezőgazdasági szövetkezeti tagoknál — igen magas értékről indulva — csökkenő irányzatot mutat. A csökkenés a mezőgazdasági szövetkezeti tagok öregségi nyugdíjkorhatárának fokozatos leszállításával van összefüggésben. A végzett munka fokozott veszélyét jelzi, hogy a vasutas dolgozóknál — annak ellenére, hogy közülük sokan dolgoznak kordedvezményes munkakörben — a 10 000 dolgozóra jutó új rokkantsági esetek arányszámai jóval meghaladják a népgazdaság más ágazataiban alkalmazásban állók arányszámait.

b) *öregségi nyugdíjkorhatár alatt levők, nemek szerint*
 Лица ниже предела пенсионного возраста по старости, по полу
 Persons younger than the pensionable age by sex

Év ⁶	Öregségi nyugdíjkorhatár alatt levő			
	férfi rokkantsági fő	nyugdíjas % népesség	létszáma fő	nő és aránya %
1971	79 200	73,9	28 000	26,1
1972	85 300	67,4	41 300	32,6
1973	89 500	65,4	47 300	34,6
1974	98 100	64,8	53 300	35,2
1975	106 000	63,8	60 200	36,2
1976	111 500	64,3	62 000	35,7
1977	120 900	64,6	66 200	35,4
1978	124 800	66,6	62 700	33,4
1979	127 100	65,9	65 700	34,1
1980	127 800	65,2	68 300	34,8
1981	130 300	65,3	69 300	34,7
1982	122 000	61,7	75 600	38,3

⁶ 1971—1977. években a június havi és az 1978—1982. években a január havi leolvasás alapján.

3. *Az évenkénti rokkantsági nyugdíj megállapítások száma és aránya*
 (1971—1981)

Годовые число и доля установлений пенсии по инвалидности
 (1971—1981 гг.)

Yearly number and ratio of fixing of disability pensions (1971—1981)

Év	Alkalmazásban állóknál stb. (vasutas dolgozók nélkül)		MÁV és GYESEV ⁷ alkalmazásban állóknál		Mezőgazdasági szövetkezeti tagoknál	
	száma	10 000 dolgozóra jutó aránya	száma	10 000 dolgozóra jutó aránya	száma	10 000 dolgozóra jutó aránya
1971	22 500	59	2 300	141	15 000	240
1972	25 500	65	1 900	117	13 500	225
1973	24 300	62	1 900	114	14 000	243
1974	22 900	57	1 700	106	12 800	232
1975	24 000	59	1 300	83	10 100	180
1976	27 200	67	1 500	94	8 200	151
1977	27 600	67	1 700	109	7 200	134
1978	25 900	63	1 800	111	6 100	114
1979	27 200	66	1 800	114	5 600	105
1980	29 200	72	1 900	123	5 100	98
1981	29 400	72	2 200	145	5 100	100

⁷ MÁV: Magyar Államvasutak — GYESEV: Győr—Sopron—Ebenfurti Vasút.

5. A nyugdíjkorhatár alakulása és a nyugdíj kerkedvezmény

Az öregségi nyugdíjkorhatár megállapítása a biológiai előregedés, valamint a munkaképesség változásától függően történik, abból a természetes helyzetből kiindulva, hogy az ember produktivitása bizonyos kor elérése után csökken és rendszeres munkavégzésre alkalmatlanná válik. Az öregségi nyugdíjkorhatár megállapítása azonban az adott időszakban fennálló társadalom- és gazdaságpolitikai helyzet függvényében is történhet. Magyarországon az öregségi nyugdíjra a 60. életévét betöltött férfi és az 55. életévét betöltött nő jogosult (ha legalább 10 évi beszámítható szolgálati időt szerzett). Rövid ideig, 1952. január 1-től 1954. szeptember 30-ig kettős korhatár volt érvényben; az a férfi, aki a 65., illetőleg az a nő, aki a 60. életévének betöltése után ment nyugállományba, magasabb mértékű ellátásban részesülhetett. 1958. január 1-én lépett hatályba a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok kölcsönös (1975. július 1-től kötelező) nyugdíjbiztosítása, amely a tagok öregségi nyugdíjkorhatárát a férfiaknál a betöltött 65., illetőleg a nőknél a betöltött 60. életévben állapította meg. A korhatár 1976. évtől 1979. évig 1—1 évvel csökkent, majd 1980. évtől kezdve azonos az általános (a betöltött 60., illetőleg 55., életévhez kötött) öregségi korhatárral.

A rokkantsági nyugdíjmegállapítás kor és szolgálati idő feltételei a tapasztalati adatokhoz igazodnak (lehetőleg ne maradjon ellátatlan dolgozó), például a rokkantsági nyugdíjhoz szükséges szolgálati idő 22 éves életkor betöltése előtt 2 év, de az, aki iskolai tanulmányai megszüntetését követő 180 napon belül szolgálati időt szerzett, és 22 éves kora előtt megrokkant, szolgálati idejének tartamára tekintet nélkül, jogosult a rokkantsági nyugdíjra. A baleseti rokkantsági nyugdíj pedig a korhatártól és a szolgálati idő hosszától függetlenül jár.

Kerkedvezményre a szervezet fokozott igénybevételével járó, továbbá az egészségre különösen ártalmas munkát végző dolgozók jogosultak. Az a férfi, aki legalább tíz és az a nő, aki legalább nyolc éven át kerkedvezményre jogosító munkakörben (munkahelyen) dolgozott, két évi kerkedvezményre jogosult. Aki legalább hat éven át egy légköri nyomásnál magasabb nyomású légtérben dolgozott, kétévi kerkedvezményben részesül.

Az általános öregségi korhatár alatt levő sajátjogú nyugdíjas népeség általában a rokkant, baleseti rokkant és a kerkedvezményes nyugdíjas népeség körébe tartozik.

1982. év elején a sajátjogú öregségi nyugdíjas létszámból 16 000 fő volt általános öregségi korhatár alatt levő (ebből férfi 13 000, nő 3 000 fő).

A viszonylag alacsony, és a nemek szerint különböző öregségi nyugdíjkorhatárnak köszönhetően — és az öregségi nyugdíjkorhatárt elérőknél a még várható átlagos élettartamot is figyelembe véve — az öregségi nyugdíjas férfi 15, nő 24 éven át veheti igénybe a nyugellátást.

6. A nyugdíjas, járadékos népeség létszámából a természetes és más okokból történő fogyás

A nyugdíjas, járadékos népeség létszámából évente növekvő hányad válik ki, különböző okok folytán. A kiváltó okok egyes nyugdíjas, járadékos rétegekben nem egyformán érvényesülnek. A régebben nyugdíjazottaknál kiválási okként főleg az elhalálozás jelölhető meg, az újabban nyugdíjazottaknál az elhalálozás mellett egyéb okok is közrehatnak. Az egyéb okok közé sorolhatók például, hogy az özvegyi ellátás megszűnik, mert az özvegy férjhez megy, vagy az ideiglenes özvegyi nyugdíj már nem jár, az árvaellátás megszűnik, mert az árva 16 éves elmúlt, vagy iskolai tanulmányait befejezte, a rokkantsági nyugdíjas rokkantsága megszűnt, a nyugdíjas külföldre távozott, vagy kereső foglalkozást vállalt, nyugdíja szüneteltetése mellett.

A fogyási ütem szemléletes jellemzése céljából 1964—1981. évekre mutatjuk ki az alkalmazásban állók köréből kikerült sajátjogú öregségi és rokkantsági nyugdíjasok, valamint a hátramaradott hozzátartozók (ellátásban részesülő özvegyek, árvák, szülők) létszámának alakulását, a sajátjogú nyugdíj-

megállapítás időszaka szerint. A „sajátjogú nyugdíjmegállapítás időszaka” jelölés azonban bővebb magyarázatra szorul; például a sajátjogú öregségi nyugdíjas nyugdíját 1955. évben állapították meg és 1974. évben meghalt, akkor:

4. A nyugdíjasok létszámának alakulása a nyugdíj megállapítás időszaka szerint
(Ezer fő)

Динамика численности пенсионеров по периоду установления пенсии
(тыс. чел.)

Development of the number of pensioners by periods of fixing the pension
(in 1000)

Ev végén	A sajátjogú öregségi, rokkantsági nyugdíj megállapítás időszaka			
	—1954. IX. 30-ig	1954. X. 1.— 1958. XII. 31.	1959. I. 1.— 1975. VI. 30.	1975. VII. 1.— (Az 1975. évi II. törvény alapján)
k ö z ö t t				

a) Sajátjogú öregségi, rokkantsági nyugdíjasok létszámának alakulása

1964	123	105	257	—
1965	114	101	310	—
1966	—
1967	93	87	424	—
1968	83	82	478	—
1969	—
1970	67	71	582	—
1971	60	66	642	—
1972	51	60	688	—
1973	45	55	740	—
1974	41	51	798	—
1975	35	46	815	24
1976	30	41	778	111
1977	26	37	742	193
1978	22	33	701	270
1979	19	29	661	347
1980	17	25	619	438
1981	14	22	578	523

b) Hozzá tartozói (özvegyi, árva, szülői) ellátásban részesülők létszámának alakulása

1964	132	27	30	—
1965	124	28	37	—
1966	—
1967	111	29	54	—
1968	105	29	63	—
1969	—
1970	92	30	82	—
1971	85	30	89	—
1972	79	29	98	—
1973	73	28	104	—
1974	63	28	113	—
1975	61	27	121	1
1976	55	26	124	7
1977	50	25	126	12
1978	45	24	128	18
1979	41	23	129	24
1980	36	22	129	30
1981	32	20	129	36

özvegye is az 1955. évben megállapított nyugdíj alapján jogosult az özvegyi ellátásra. Így mind a sajátjogú, mind a hozzátartozói ellátás az 1954. október 1.—1958. december 31. között érvényben volt. 1954. évi 28. sz. tvr. alapján jár, és mind a sajátjogú nyugdíjas, mind az özvegy létszáma (elhalálozásig, vagy egyéb okból történt kiválásig) a „megállapítás időszaka 1954. október 1.—1958. december 31. között” elnevezésű oszlopokban szerepel.

A fogyási ütem mértékére a következők utalnak:

— Az 1959. január 1. előtt nyugdíjazottak létszáma az 1964. év végi 387 000 főről, 1981. év végére 88 000 főre (100%-ról 23%-ra), évenként átlagosan 17 600 fővel csökkent.

— Az 1975. július 1.—1981. december 31. között nyugdíjazott sajátjogú, öregségi, rokkantsági nyugdíjasok létszáma összesen 635 000 fő volt, de az 1981. év végi állomány mindössze 523 000 főt tett ki. Így hat és fél év alatt a „legfiatalabb” korosztályokhoz tartozó nyugdíjas népesség létszáma 112 000, éves átlagban 17 200 fővel csökkent. Ugyanakkor 67 000 személynek állapítottak meg hozzátartozói nyugellátást, de ez a létszám 1981. év végére 36 000 főre csökkent.

A nyugdíjas, járadékos népesség létszáma az utóbbi években évenként 133 000—168 000 fő újonnan nyugdíjazottal egészült ki, de a tényleges gyarapodás 49 000—69 000 fő volt, az elhalálozások és az egyéb kiváltó okok következtében.

Nagymértékű fogyási ütem mutatkozik az öregségi és a munkaképtelenségi járadékban részesülő mezőgazdasági szövetkezeti tagok körében. Az 1960-as évek elején még 300 000 főt kitevő létszám 1981. év végére 134 000 főre csökkent.

5. A teljes nyugdíjas, járadékos népesség létszámából kiváltak létszáma (okok szerint)

Число лиц, исключенных из общей численности пенсионеров-рантье, по причинам

Number of persons dropping out from the total number of pensioners—rentiers by causes

Megnevezés (ok)	1970 évben (fő)	1981
Meghalt	45 050	104 500
Kereső foglalkozást vállalt	2 520	90
Rokkantsága megszűnt	4 550	5 850
Külföldre távozott	4 360	3 380
Özvegyi ellátása megszűnt ⁸	3 700	6 150
Árvaellátása megszűnt ⁹	3 390	5 280
Együtt	63 570	125 250

⁸ Az özvegy férjhez ment, az ideiglenes özvegyi nyugdíj nem jár stb.

⁹ Az árva 16 éves elmúlt, iskolai tanulmányait befejezte stb.

A kiváltak létszámát a teljes nyugdíjas, járadékos népesség létszámára vetítve kitűnik, hogy jelentősebben a halálozási gyakoriság emelkedett (56⁹/o-kal). A (nyugdíjfolyósítás szünetelése mellett) kereső foglalkozást vállalók létszáma pedig erőteljesen csökkent, a keresetkorlátozások enyhítése folytán.

7. A nyugdíjasok foglalkoztatása és az ösztönző nyugdíjpótlék rendszer — a két ellentétesen ható tényező

a) A népgazdasági és az egyéni érdekek figyelembevételével, a sajátjogú nyugdíjas, járadékos — folyamatosan enyhített feltételekkel — munkát vállalhat. 1971. december 31-ig évenként 6 000 forintot kereshetett, majd ezt követő-

en 840 óra, egyes munkakörökben 1260 óra, a foglalkoztatási keret. Meghatározott összegnél alacsonyabb nyugdíjjal rendelkezőknél foglalkoztatási keretkorlátozás nincs. 1977. évtől az állami gazdaságokban és a mezőgazdasági szövetkezetekben a július 15.—november 15. között végzett fizikai munka (betakarítás) nem számít be az előírt foglalkoztatási keretbe. 1980. január 1-től a nem fizikai munkakörben foglalkoztatott nyugdíjasoknál kereseti összehatár bevezetésére került sor, az órakeret meghagyása mellett.¹⁰

6. A foglalkoztatott nyugdíjasok adatai

Данные о занятых пенсионерах

Number of employed pensioners

É v	Foglalkoztatott nyugdíjasok létszáma (ezer fő)	Egy foglalkoztatott nyugdíjasra jutó munkaórák száma
1976	409	954
1977	383	979
1978	378	1 020
1979	406	1 021
1980	408	1 007
1981	432	1 054

1981. évben 349 000 főt munkás, alkalmazotti munkakörben, és 83 000 főt mezőgazdasági szövetkezetben foglalkoztattak. Tekintettel az átlagosan munkában töltött órák számára (egy főnél átlagosan 5,5 havi munkaviszonynak felel meg), a 432 000 fő nyugdíjas, járadékos foglalkoztatása megközelítőleg 200 000 fő aktív kereső egész évi foglalkoztatásával volt egyenlő.

7. Az 1981. évben foglalkoztatott nyugdíjasok létszámának megoszlása nyugdíjnem szerint (Ezer fő)

Распределение численности пенсионеров, занятых в 1981 г. по виду пенсий (тыс. чел.)

Distribution of the number of pensioners employed in 1981 by kinds of pension (in 1000)

Megnevezés	Munkás, alkalmazotti		Mezőgazdasági szövetkezeti		Összes	
	létszám	%	létszám	%	létszám	%
Öregségi nyugdíjas	233	66,8	57	68,7	290	67,1
Rokkantsági nyugdíjas	66	18,9	21	25,3	87	20,2
Egyesített és egyéb ellátásban részesülő	50	14,3	5	6,0	55	12,7
Együtt	349	100,0	83	100,0	432	100,0
Ebből:						
férfi	208	59,6	59	71,1	267	61,8
nő	141	40,4	24	28,9	165	38,2

¹⁰ Egyes — a jogszabályokban felsorolt — munkakörökben a nyugdíjas korlátozás nélkül foglalkoztatható, pl. az egészségügyi és oktatási, valamint gyermek-, és szociális intézményeknél a takarító, a népgazdaság egész területén a portás, az ór és a fűtő.

A sajátjogú nyugdíjas, járadékos létszám 27⁰/₀-a folytatott kereső foglalkozást; munkás alkalmazotti munkakörben 28⁰/₀ és a mezőgazdasági szövetkezetekben 24⁰/₀. Minden 100

— munkás, alkalmazotti nyugdíjasból 31 férfi és 24 nő,
— mezőgazdasági szövetkezeti nyugdíjasból, járadékosból 29 férfi és 18 nő volt foglalkoztatva.

A foglalkoztatott nyugdíjas, járadékos létszámnak 45⁰/₀-a, 195 000 fő, az egész évben korlátlanul foglalkoztathatók közé tartozott.

b) A továbbdolgozásra ösztönző nyugdíjpótlék rendszer 1972. évben, majd a mezőgazdasági szövetkezeti tagokra vonatkozólag 1977. évben került bevezetésre. Ösztönző nyugdíjpótlékban az részesülhet, aki a nyugdíjjogosultsághoz szükséges szolgálati időt megszerezte, az öregségi korhatárt betöltötte, és a nyugdíj igénybevétele nélkül, legalább 1 évig tovább dolgozott. Az ösztönző nyugdíjpótlék mértéke minden egyes év után az egyébként járó nyugellátás 7⁰/₀-a, fizikai, vagy e tekintetben annak számító nem fizikai munkakörben, és 3⁰/₀-a a nem fizikai munkakörben. 1981. évtől a nem fizikai munkakörben történő továbbdolgozás nem ad jogot ösztönző nyugdíjpótlékre.

8. Az ösztönző nyugdíjpótlék megállapítások száma és aránya

Количество и доля установлений стимулирующих добавок к пенсии

Number and ratio of fixing of stimulating supplementary pensions

Év	Ösztönző nyugdíjpótlék megállapítások száma		Öregségi nyugdíjasok közül pótlékban részesültek aránya (%)		Egy nyugdíjasra jutó pótlékolt év	
	alkalmazásban állók	mezőgazdasági szövetkezeti tagok	alkalmazásban állók	mezőgazdasági szövetkezeti tagok	alkalmazásban állók	mezőgazdasági szövetkezeti tagok
1976	19 238	—	29	—	3,3	—
1977	15 964	459	25	2,6	3,3	2,0
1978	12 584	504	22	2,8	3,2	2,1
1979	13 519	534	20	3,2	3,2	2,1
1980	14 760	705	18	3,1	3,2	2,1
1981	14 863	727	19	4,9	2,6	2,0

1981. évben az alkalmazásban állók köréből kivált ösztönző nyugdíjpótlékban részesült öregségi nyugdíjasok közül 7 257 fő (49,1⁰/₀) volt fizikai és 7 517 fő (50,9⁰/₀) volt a nem fizikai foglalkozású¹¹. A fizikai foglalkozású öregségi nyugdíjasok közül 13⁰/₀-ban, és a nem fizikai foglalkozású öregségi nyugdíjasok közül 33⁰/₀-ban részesültek ösztönző nyugdíjpótlékban. Ezekhez képest az igénybevételi arány az egészségügyi dolgozók körében volt a legmagasabb; a fizikai foglalkozásúaknál 43⁰/₀-os, a nem fizikai foglalkozásúaknál 50⁰/₀-os.

A fizikai foglalkozásúak 56,7⁰/₀-a, a nem fizikai foglalkozásúak 89,7⁰/₀-a rendelkezett 25 és több év szolgálati idővel. A 14 774 fő ösztönző nyugdíjpótlékban részesült öregségi nyugdíjasból 4 340 fő férfi és 10 434 fő nő volt.

Az ösztönző nyugdíjpótlékban részesült mezőgazdasági szövetkezeti öregségi nyugdíjasok létszámának 37,4⁰/₀-a rendelkezett 25 és több év szolgálati idővel és a részesültek aránya a férfiaknál 3,2⁰/₀, a nőknél 6,9⁰/₀ volt.

¹¹ 37 fő baleseti rokkant és 52 fő hozzátartozó is részesült ösztönző nyugdíjpótlékban.

Eredményét tekintve megállapítható, hogy a nyugdíjasok foglalkoztatásának tág lehetősége erőteljesebben ösztönöz a nyugállományba kerülésre, mint az ösztönző nyugdíjpótlék rendszer a tovább dolgozásra.

8. Az általános öregségi nyugdíjkorhatárnál idősebb népesség létszámának alakulása

A nyugdíjas, járadékos népesség létszámának emelkedésében közreható fontosabb tényezők sorában utoljára hagytuk az általános öregségi nyugdíjkorhatárnál idősebb korú népesség létszámának alakulását. E népességi kategória létszáma 1949. január 1. és 1982. január 1. között 1,3 millió főről 2,2 millió főre gyarapodott. Önmagában az 1,3 millió főhöz képest történt gyarapodás is jelzi a koruknál fogva potenciálisan nyugdíjra jogot szerezhető növekvő létszámát. Persze a korhatáron felüliek egy eléggé jelentős része — amely megközelítőleg megegyezik az általános öregségi korhatáron aluli, de nyugdíjban, járadékban részesülő (rokkant, árva stb.) népesség létszámával — a korhatár betöltésekor nem szerez jogot a nyugellátásra (pl. eltartott, háztartásbeli). Hozzá tartozói jogon azonban — ha túlélék az eltartót — nyugellátásban részesülhetnek.

Rokkant, vagy öregségi korhatárt betöltött eltartott házastárs¹² esetén a nyugdíjas, járadékos rendszeresen jövedelempótlékban és — a nyugellátás meghatározott összegétől függően — teljes, vagy részösszegű házastársi pótlékban részesül. 1981. év elején a teljes összegű házastársi pótlékban részesülők létszáma 99 000 fő, a részösszegű házastársi pótlékban részesülők létszáma 71 500 fő volt, csak jövedelempótlékot 98 500 fő kapott.

¹² Létszámuk a nyugdíjas, járadékos népesség létszámában nem szerepel.

9. Nyugdíjas, járadékos létszám
(év végén)

Численность пенсионеров-рантье (на конец года)

Number of pensioners—rentiers (at the end of the year)

É v	Nyugdíjas, járadékos létszám (ezer fő)	Nyugdíjban, járadékban részesülők a népesség százalékában
1949 ¹³	435	4,7
1950
1951	562	5,9
1952	541	5,7
1953	552	5,7
1954	562	5,8
1955	574	5,8
1956	582	5,9
1957	609	6,2
1958	623	6,3
1959	636	6,4
1960	796	8,0
1961	912	9,1
1962	983	9,8
1963	1 046	10,4
1964	1 101	10,9
1965	1 156	11,4
1966	1 213	11,9
1967	1 269	12,4
1968	1 319	12,8
1969	1 380	13,4
1970	1 453	14,0
1971	1 535	14,8
1972	1 608	15,4
1973	1 683	16,1
1974	1 748	16,6
1975	1 802	17,0
1976	1 871	17,6
1977	1 928	18,1
1978	1 974	18,4
1979	2 018	18,8
1980	2 082	19,4
1981	2 131	19,9
1982 ¹⁴	2 157	20,2

¹³ 1949. év elején.

¹⁴ Június hó végén. A népgazdaság 1982. évi fejlődéséről szóló KSH jelentés szerint a nyugdíjasok, járadékosok létszáma az 1982. év végén 2 176 000 fő (a népességre vonatkozó arány 20,3%) volt.

10. A nyugdíjas, járadékos népesség létszámának összetétele
az ellátás jogcíme szerint

Состав численности пенсионеров-рантье по видам пенсии-ранты

Composition of the number of pensioners—rentiers by kind of pension—rent

Megnevezés	Ezer fő
<i>1949. év elején</i>	
„Közületi” nyugdíjas	108
Általános járadékos	103
Mezőgazdasági járadékos	47
Magánjogi nyugdíjas	26
MÁV nyugdíjas	67
Postás nyugdíjas	9
Bányász stb. nyugdíjas	75
Együtt	435
<i>1981. év végén</i>	
a) Alkalmazásban állók körében	
— sajátjogú öregségi, rokkantsági nyugdíjas	1 137
— hozzátartozói (özvegyi, árva, szülői) ellátásban részesülő	216
— baleseti járadékos	25
b) Mezőgazdasági szövetkezeti tagok körében	
— sajátjogú öregségi, rokkantsági nyugdíjas	336
— hozzátartozói ellátásban részesülő	58
— baleseti járadékos	3
— öregségi, munkaképtelenségi járadékos	134
— hozzátartozói ellátásban részesülő ¹⁵	28
c) Kisiparosi, magánkereskedői, ügyvédi stb. nyugellátásban részesülő, beleértve a hozzátartozói ellátásban részesülőket	160
d) Családi, hadigondozási segélyben, vakok személyi járadékában, szociális segélyben stb. részesülő	34
Együtt	2 131

¹⁵ Öregségi, munkaképtelenségi járadékos hozzátartozói.

II. A nyugdíjas, járadékos,
valamint az 1981. évben újonnan nyugellátásban részesült népesség létszáma
demográfiai és egyéb jellemzők szerint

E fejezetben nem törekedhettünk — a téma rendkívül gazdag voltára tekintettel sem — a közzétett adatok teljes körű elemzésére. Éppen ezért e fejezet végén helyet kapott több olyan adattáblázat, amelynek elemzésére nem került sor, azonban közzétételét — a nyugdíjas, járadékos népesség több oldalról való megismerése céljából — szükségesnek tartottuk.

A tanulmány ezen része a következő kérdésekkel részletesebben foglalkozik:

1. A nyugdíjas, járadékos népesség létszámának területi megoszlása és alakulása.
2. A rokkantsági nyugdíjas állományba került népesség létszámának megoszlása a rokkantságot okozó betegségi, baleseti főcsoportok szerint.
3. Az 1981. évben újonnan öregségi és rokkantsági nyugellátásban részesült népesség létszáma a beszámított (ledolgozott) évek száma szerint.
4. Az öregségi és a rokkantsági, valamint az özvegyi és a szülői nyugdíjasok létszáma korcsoportok és nemek szerint.

Megjegyezzük, hogy „A rokkantsági nyugdíjas állományba került népesség létszámának megoszlása a rokkantságot okozó betegségi, baleseti főcsoportok

tok szerint" című részben, valamint az 1981. évben *újonnan nyugellátásban részesült* nyugdíjasok létszámában¹⁶ (lényegében az új nyugdíjindítások számában) a MÁV Nyugdíjhivatal hatáskörébe tartozó — az összes nyugdíjas, járadékos létszám mintegy 5—6⁰/₀-át kitevő — nyugdíjas, járadékos népesség adatai nem szerepelnek.

1. A nyugdíjas, járadékos népesség létszámának területi megoszlása és alakulása

Tekintettel a teljes foglalkoztatottságra, a nyugdíjas, járadékos népesség létszámának megyék és megyei jogú városok szerinti megoszlását, és növekedését, két alapvető tényező — az adott terület lakosságának létszáma, illetőleg az egyes népgazdasági ágakban foglalkoztatott aktív keresők létszám súlya — határozza meg. E két tényezőhöz rendelhető a területenként különböző értékű társadalmi és gazdasági jelzőszámokkal minősített állapotok és mozgások; például a lakosság (a dolgozók) kor és nemek szerinti összetétele, a halálozási gyakoriság, az iparban és a mezőgazdaságban dolgozók létszámaránya, a települési viszonyok (vannak vonzó települések, például Budapest és környéke), valamint a belföldi vándorlás intenzitása.

A nyugdíjas, járadékos lakosság létszáma és — Debrecen kivételével — aránya valamennyi területen emelkedést mutat. A létszám területenkénti alakulásának főbb jellemzői:

— A legmagasabb és a legalacsonyabb megyei arányszámok között 1967. évben 5,5, és 1981. évben már 7,8 százalékpont volt az eltérés; dinamikusabb a növekedés Szolnok (9,4), Békés (9,2), Nógrád (9,1) és Bács-Kiskun (9,0) megyékben, míg jóval az átlag alatti növekedés tapasztalható Hajdú-Bihar (3,7) és Borsod-Abaúj-Zemplén (6,5) megyékben.

— Az átlagosnál alacsonyabb a növekedési arány három megyei jogú városban: Szeged (1,9), Pécs (4,5), valamint Miskolc (5,3), és kizárólag Debrecennél mutatkozik 1,0 százalékpontos csökkenés. Budapest területén — az átlagot meghaladóan — 7,9 százalékpontos emelkedés következett be.

— A nyugdíjas, járadékos népesség létszámának növekedési mutatója — Veszprém és Zala megye figyelmen kívül hagyásával — 42⁰/₀-tól 91⁰/₀-ig terjed (Hajdú-Bihar, illetőleg Bács-Kiskun megye), alacsonyabb a két szélső érték a megyei jogú városoknál (Debrecen 19⁰/₀, Miskolc 80⁰/₀). A létszámnövekmény mindössze 21⁰/₀-a (177 700 fő) jutott Budapestre. és ennek megfelelően, a növekedési mutató meglehetősen alacsony, 54⁰/₀.

A nyugdíjas, járadékos népesség területenkénti megoszlását és alakulását befolyásoló néhány tényező:

— Budapest esetében felhozható, hogy területén összpontosulnak a központi államhatalmi és államigazgatási szervek és így viszonylag jelentős (az egyéb közigazgatási területekhez képest) az idősebb korosztályokhoz tartozó dolgozók létszáma. A túlnyomó részt nődolgozókat foglalkoztató textil-, textilruházati-, bőr-, szőrme- és cipőipari, valamint hiras- és vákuumtechnikai és élelmiszeripari üzemek, kereskedelmi vállalatok tekintélyes hányada is a fővárosban található. A nődolgozók esetében pedig kedvezőbb a nyugdíjkorhatár és egyes (szövő, fonó) munkakörökhöz kordözvezmény is járul. Mindez növeli a nyugdíjas, járadékos állományba kerülés gyakoriságát.

— A bányaszatban dolgozók többsége kordözvezményes munkakörben dolgozik, és a bányászok körében kiemelkedően magas a rokkant állományba kerülők, valamint a baleseti járadékban részesülők létszáma. A bányászattal rendelkező megyékben (Baranya, Borsod-Abaúj-Zemplén, Komárom, Nógrád, Veszprém) tehát gyakoribb az „aktív dolgozói” és a „nyugdíjas, járadékos” létszámváltás.

¹⁶ Nem azonos az 1981. évben újonnan öregségi és rokkantsági nyugállományba kerültek létszámával. Az új indítások száma szerepel a 18. és a 22–25. számú táblázatokon.

11. A nyugdíjas, járadékos népesség létszámának alakulása megyék és megyei városok szerint

Динамика численности пенсионеров-рантье по комитатам и комитатским городам

Number of pensioners—rentiers by counties and county towns

Megye, megyei város	Nyugdíjas, járadékos népesség létszáma (fő)		Megyei, megyei városi lakosságra vonatkozó ‰-os arány	
	1967	1981 é v é g é n	1967	1981
Baranya	51 200	82 800	12,3	19,1
ebből: Pécs	18 300	30 800	13,4	17,9
Bács-Kiskun	56 900	108 400	10,1	19,1
Békés	51 000	90 100	11,6	20,8
Borsod-Abaúj-Zemplén	83 300	139 200	10,8	17,3
ebből: Miskolc	18 700	33 600	10,7	16,0
Csongrád	54 300	93 100	12,4	20,4
ebből: Szeged	17 200	28 700	14,6	16,5
Fejér	38 000	70 500	9,8	16,6
Győr-Sopron	45 400	80 100	11,4	18,6
Hajdú-Bihar	58 100	82 600	11,3	15,0
ebből: Debrecen	18 300	21 800	12,1	11,1
Heves	47 800	77 300	14,0	22,1
Komárom	33 600	59 800	11,2	18,5
Nógrád	30 600	52 900	13,0	22,1
Pest	429 300	693 300	15,2	22,8
ebből: Budapest	330 900	508 600	16,8	24,7
Somogy	48 600	77 000	13,4	21,4
Szabolcs-Szatmár	53 000	97 600	9,7	16,5
Szolnok	52 400	94 700	11,9	21,3
Tolna	29 200	48 700	11,4	18,2
Vas	32 400	54 800	11,7	19,2
Veszprém ¹⁷	43 600	68 200	10,5	17,5
Zala ¹⁷	30 100	59 000	11,5	18,6
Külföldre folyósított ellátások	400	700	0,0	0,0
Együtt	1 269 200	2 130 800	12,4	19,9

¹⁷ Veszprém és Zala megyék között területátcsatolás történt.

— A fővárosban és a megyei jogú városokban, székhelyeken foglalkoztatottak eléggé jelentős hányada volt az elmúlt évtizedekben ún. bejáró dolgozó. Ez a tényező a nyugdíjas, járadékos népesség létszámának egyenletesebb területi (megyei) eloszlására hat, de ez okból alacsonyak (a dolgozói létszámhoz képest) a megyei jogú városoknál és a fővárosnál tapasztalható aránymutatók.

— 1967. év végétől a mezőgazdasági szövetkezeti nyugdíjasok, járadékosok létszáma 205 000 fővel emelkedett. Ebből a létszámból valamennyi közigazgatási terület részesült, de viszonylag a legtöbb Bács-Kiskun, Somogy, valamint Szabolcs-Szatmár megyére és a legkevesebb Budapestre jutott. E „mezőgazdasági” tényező nélkül Budapesten a nyugdíjas, járadékos népesség létszámának aránya meghaladná a 26‰-ot (a jelenlegi 24,7‰ helyett).

— A létszám (fő) alakulás tekintetében kitűnik a majdnem azonos nyugdíjas, járadékos létszámmal induló Bács-Kiskun megye a legmagasabb (91‰-os) és Hajdú-Bihar megye a legalacsonyabb (42‰-os) növekedési mutatóval. A 91‰-os növekedés egyik, de legjelentősebb oka, hogy Bács-Kiskun megyében található a mezőgazdasági szakszövetkezeti tagok és hozzátartozóik többsége, akik az 1960-as évek végétől kezdődően tömegesen vették igénybe saját

12. A népesség számának és a nyugdíjas, járadékos népesség létszámának megoszlása megyék és megyei városok szerint

Распределение численности населения и численности пенсионеров-рантье по комитатам и комитатским городам

Distribution of the number of population and the number of pensioners—rentiers by counties and county towns

Megye, megyei város	A népesség számának megoszlása (%)		Ebből a nyugdíjas, járadékos létszám	
	1967	1981 év végén	1967	1981
Baranya	4,1	4,0	4,0	3,9
ebből: Pécs	1,4	1,6	1,4	1,4
Bács-Kiskun	5,5	5,3	4,5	5,1
Békés	4,2	4,0	4,0	4,2
Borsod-Abaúj-Zemplén	7,5	7,5	6,6	6,5
ebből: Miskolc	1,7	2,0	1,5	1,6
Csongrád	4,3	4,3	4,3	4,4
ebből: Szeged	1,2	1,6	1,4	1,3
Fejér	3,9	4,0	3,0	3,3
Győr-Sopron	3,9	4,0	3,6	3,8
Hajdú-Bihar	5,0	5,1	4,6	3,9
ebből: Debrecen	1,5	1,8	1,4	1,0
Heves	3,3	3,3	3,8	3,6
Komárom	3,0	3,0	2,6	2,8
Nógrád	2,3	2,2	2,4	2,5
Pest	28,1	28,5	33,8	32,5
ebből: Budapest	19,5	19,3	26,1	23,9
Somogy	3,5	3,3	3,8	3,6
Szabolcs-Szatmár	5,3	5,5	4,2	4,6
Szolnok	4,3	4,2	4,1	4,4
Tolna	2,5	2,5	2,3	2,3
Vas	2,7	2,7	2,6	2,6
Veszprém ¹⁸	4,1	3,6	3,4	3,2
Zala ¹⁸	2,5	3,0	2,4	2,8
Külföldre folyósított ellátások	—	—	0,0	0,0
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0

¹⁸ Veszprém és Zala megyék között területátcsatolás történt.

és hozzátartozói jogon az öregségi és a munkaképtelenségi járadékot. A Hajdú-Bihar megyei alacsony növekedési mutató részben az aktív keresők kedvezőbb korösszetételével, valamint a más megyékből bejáró dolgozók nagyobb létszámával magyarázható.

A népesség, és ebből a nyugdíjas, járadékos népesség létszámának megoszlása a megyék többségénél kiegyenlítettnak mondható. A bekövetkezett arányeltolódások is az egyenletesebb elosztást segítették elő. Nagyobb eltérés az aránypárok között csak négy megyénél figyelhető meg; a nyugdíjas, járadékos népesség létszámaránya jelentősen kisebb Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megyében, míg Pest megyében (és Budapesten) fordított a helyzet. Figyelemre méltó, hogy a Pest megyei népesség létszámának aránya emelkedett, ugyanakkor a nyugdíjas, járadékos népesség létszámaránya csökkent, és Budapesten a népességi arányszám némi csökkenése mellett, a nyugdíjas, járadékos népesség létszámaránya igen nagy mértékű csökkenést mutat.

13. A nyugdíjas, járadékos népesség létszámának növekedése megyék és megyei városok szerint (1967. évi adat = 100)

Увеличение численности пенсионеров-рантье по комитатам и комитатским городам (данные 1967 г. = 100)

Increase in the number of pensioners—rentiers by counties and county towns (1967 data = 100)

Megye, megyei város	Mutató %	Megyei, megyei város	Mutató %
Baranya	162	Heves	162
ebből: Pécs	168	Komárom	178
Bács-Kiskun	191	Nógrád	173
Békés	177	Pest	161
Borsod-Abaúj-Zemplén	167	ebből: Budapest	154
ebből: Miskolc	180	Somogy	158
Csongrád	171	Szabolcs-Szatmár	184
ebből: Szeged	167	Szolnok	181
Fejér	186	Tolna	167
Győr-Sopron	176	Vas	169
Hajdú-Bihar	142	Veszprém	156
ebből: Debrecen	119	Zala	196
		Együtt	168

2. A rokkantsági nyugdíjas állományba került népesség létszámának megoszlása a rokkantságot okozó betegségi, baleseti főcsoportok szerint

Általános megfogalmazás szerint rokkantnak tekinthető az a dolgozó, aki aktív életkorában egészségének megromlása, vagy erejének hanyatlása következtében munkaképességét legalább kétharmad részben elvesztette. Ebből adódik a megrokkánások egyik sajátos következménye, miszerint az aktív életkoron belül a produktív élettartam csökken. A rokkantságot okozó betegségek, balesetek vizsgálatánál megállapítható, hogy mind nagyobb szerep jut az állandóan változó társadalmi, gazdasági tényezőknek. Jó néhány évtizede a megrokkánások többségét a specifikus, fertőző, vagy egyéb kórokozók, továbbá a rosszul tápláltság és a tartós túleröltetés idézték elő. A mai állapotok pedig főleg az ember és a minden területen fellelhető fejlődés, továbbá az ember és ember közötti viszonylatokat tükrözik. A rokkantságot okozó betegségek, balesetek gyakorisági mutatói emelkedő irányzatra utalnak, de ezzel összefüggésben rá kell mutatni arra is, hogy a rokkantsági gyakoriság növekedése — a közegészségügyi stb. viszonyok javulása következtében — a halálozási gyakoriság csökkenésével jár együtt. Más szóval, az egészségromlás, vagy erőhanyatlás kimenetelét tekintve, ma már gyakrabban vezet megrokkánáshoz, mint halálhoz.

A megrokkánást kiváltó megbetegedések között első helyet tartósan, és az alkalmazásban álló dolgozóknál növekvő arányban, a keringési rendszer betegségei foglalják el. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagság alapján újonnan nyugdíjas állományba került létszám összetételében változást okozott az 1975. évi II. (társadalombiztosítási) törvény azon rendelkezése, amely szerint a mezőgazdasági szövetkezet tagjának öregségi nyugdíjkorhatára 1976. január 1-től évenként 1—1 évvel csökkent, majd 1980. január 1-től azonossá vált a munkaviszonyban álló dolgozók öregségi korhatárával. A rendelkezés hatására jelentősen csökkent a rokkantsági és emelkedett az öregségi nyugdíjasok létszáma az újonnan nyugdíjazottak létszámán belül, sőt a rokkantságot okozó — főleg idősebb korra jellemző — betegségi esetek száma és gyakorisága is módosult, például 1970. évről 1980. évre a megoszlási mutató a keringési rendszer betegségeinél 50,0%-ról 41,9%-ra, a légzőrendszer betegségeinél pedig 15,9%-ról 9,4%-ra, ugyanakkor a 10 000 tagra jutó új megrokkánások száma e két betegségi főcsoportnál 87,6-ről 40,9-re, illetőleg 28,0-ról 9,2-re csökkent.

Jelentősebb súlyt képvisel még az elmezavarok (9,9—7,2⁰/₀), a csontváz, az izomrendszer és a kötőszövet (8,6—10,7⁰/₀), valamint a daganatos (7,6—7,0⁰/₀) megbetegedések következtében megrokkantak létszáma. A felsorolt öt főcsoportba tartozó betegségek okozták az összes megrokkánások háromnegyed ré-

14. Az öregség, rokkantság címén, saját jogon újonnan nyugdíjazott mezőgazdasági szervezetkezeti tagok létszámának megoszlása (%)

Распределение численности членов сельскохозяйственных кооперативов вновь переведенных на пенсию по старости—инвалидности по собственному праву (%)

Distribution of the number of members of farmers' co-operatives retired recently by own right as old-age or disability pensioners (per cent)

M e g n e v e z é s	1975	1981
	é v b e n	
Öregségi nyugdíjas	53	74
Rokkantsági nyugdíjas	47	26
Együtt	100	100

15. A rokkant állományba került népesség létszámának megoszlása a rokkantságot okozó betegségi, baleseti főcsoportok szerint (%)

Распределение численности населения, переведенного в состав инвалидов, по основным группам болезней, несчастных случаев, вызвавших инвалидность

Distribution of the number of population retired as invalids by major groups of diseases, accidents having caused disability

Betegségi, baleseti főcsoportok megnevezése	Alkalmazásban állók		Mezőgazdasági szervezetkezeti tagok	
	1970	1980	1970	1980
	é v b e n			
I. Fertőző és élősdiek okozta betegségek	7,0	3,0	5,8	3,4
II. Daganatok	6,0	7,6	4,0	7,0
III. Endokrin, táplálkozási és anyagcsere-betegségek, és az immunrendszer zavarai	3,1	4,4	1,7	3,3
IV. A vér és a vérképző szervek betegségei	0,3	0,2	0,2	0,2
V. Elmezavarok	5,4	9,9	1,6	7,2
VI. Az idegrendszer és az érzékszervek betegségei	6,7	5,2	4,5	5,0
VII. A keringési rendszer betegségei	37,4	41,1	50,0	41,9
VIII. A légzőrendszer betegségei	10,6	6,9	15,9	9,4
IX. Az emésztőrendszer betegségei	6,2	5,5	3,6	4,5
X. A húgy—ivarrendszer betegségei	1,7	1,7	1,0	1,5
XII. A bőr és a bőr alatti szövet betegségei	0,3	0,3	0,2	0,2
XIII. A csontváz—izomrendszer és a kötőszövet betegségei	9,4	8,6	7,8	10,7
XVII. Sérülések és mérgezések	5,0	4,3	2,9	4,8
Egyéb és ismeretlen betegségek	0,9	1,3	0,8	0,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

szét, 1980. évben. Viszonylag alacsony (4,3—4,8%) a balesetek következtében megrokkantak aránya. (Az aktív korban meghaltak számából, a balesetek következtében meghaltak száma sokkal magasabb arányt mutat, kerekén 20%-ot.)

Bizonyos értelemben a rokkantsági nyugdíjas létszám kategóriához hasonló a baleseti járadékosok létszáma. Baleseti járadékra az jogosult, akinek a munkaképessége — rendszerint az aktív életkorban bekövetkezett — üzemi baleset (foglalkozási betegség) következtében tizenöt százalékot meghaladó, de hatvanhét százalékot el nem érő mértékben csökkent. A baleseti járadék 16—25%-os munkaképesség-csökkenés esetén legfeljebb két éven át, 26—66%-os munkaképesség-csökkenés esetén pedig a munkaképesség-csökkenés tartamára időbeli korlátozás nélkül jár. Ebből adódik, hogy a baleseti járadékban részesülő személyek általában aktív kereső foglalkozásúak. Létszámuk a rokkantsági nyugdíjasok létszámához képest viszonylag csekély; az alkalmazásban állók közül 24 700 és a mezőgazdasági szövetekezeti tagok közül 2 600 fő.

**16. A 10 000 alkalmazásban állóra jutó új megrokkánások száma
betegségi, baleseti főcsoportok szerint**

Количество новых случаев инвалидности на 10 тыс. занятых лиц по основным группам болезней, несчастных случаев

*Number of new invalids per 10 000 employed persons by major groups
of diseases, accidents*

Betegségi, baleseti főcsoport megnevezése	10 000 dolgozóra jutó új megrokkánások száma		
	1960	1970	1980
	é v b e n		
I. Fertőző és élősdiek okozta betegségek	7,6	3,4	2,1
II. Daganatok	1,7	3,0	5,4
III. Endokrin, táplálkozási és anyagcsere- betegségek, és az immunrendszer zavarai	0,5	1,5	3,1
IV. A vér és a vérképző szervek betegségei	0,0	0,1	0,1
V. Elmezavarok	1,2	2,6	7,1
VI. Az idegrendszer és az érzékszervek betegségei	3,7	3,3	3,7
VII. A keringési rendszer betegségei	8,2	18,4	29,4
VIII. A légzőrendszer betegségei	3,1	5,2	5,0
IX. Az emésztőrendszer betegségei	1,3	3,1	4,0
X. A húgy—ivarrendszer betegségei	0,5	0,8	1,2
XII. A bőr és a bőr alatti szövet betegségei	0,3	0,2	0,2
XIII. A csontváz—izomrendszer és a kötőszövet betegségei	2,2	4,6	6,2
XVII. Sérülések és mérgezések	1,2	2,5	3,1
Egyéb és ismeretlen betegségek	0,1	0,4	1,0
Együtt	31,6	49,1	71,6

17. A 10 000 mezőgazdasági szövetkezeti tagra jutó új megrokkánások száma betegség, baleseti főcsoportok szerint¹⁹

Количество новых случаев инвалидности на 10 тыс. членов сельскохозяйственных кооперативов по основным группам болезней, несчастных случаев

Number of new invalids per 10 000 members of farmers' cooperatives by major groups of diseases, accidents

Betegségi, baleseti főcsoport megnevezése	10 000 dolgozóra jutó új megrokkánások száma		
	1960	1970	1980
	é v b e n		
I. Fertőző és elősdiék okozta betegségek	...	10,1	3,3
II. Daganatok	...	7,0	8,9
III. Endokrin, táplálkozási és anyagcsere-betegségek, és az immunrendszer zavarai	...	3,1	3,3
IV. A vér és a vérképző szervek betegségei	...	0,3	0,1
V. Elmezsavarok	...	2,7	7,0
VI. Az idegrendszer és az érzékszervek betegségei	...	7,9	4,8
VII. A keringési rendszer betegségei	...	87,6	40,9
VIII. A légzőrendszer betegségei	...	28,0	9,2
IX. Az emésztőrendszer betegségei	...	6,3	4,3
X. A húgy-ivarrendszer betegségei	...	1,7	1,4
XII. A bőr és a bőr alatti szövet betegségei	...	0,3	0,2
XIII. A csontváz—izomrendszer és a kötőszövet betegségei	...	13,7	10,5
XVII. Sérülések és mérgezések	...	5,2	4,7
Egyéb és ismeretlen betegségek	...	1,4	0,9
Együtt	3,9	175,3	97,5

¹⁹ A mezőgazdasági szövetkezeti rokkantsági nyugellátás 1958. január 1-től alapítványi meg.

3. Az 1981. évben újonnan öregségi és rokkantsági nyugellátásban részesült népesség létszáma, a beszámított (ledolgozott) évek száma szerint

A minimálisan 10 év beszámítható szolgálati idő az öregségi nyugdíj megállapításának egyik feltétele. A dolgozónak alapvető érdeke, hogy minél több szolgálati időt szerezzen, mivel a szolgálati idő hossza és a nyugdíj mértéke között erős az összefüggés. A hosszabb szolgálati idő elérésére a férfiaknak van nagyobb esélyük, mivel a nőknél 5 évvel alacsonyabb a korhatár, továbbá a teljes foglalkoztatottságuk is később alakult ki. A hosszabb szolgálati idő elérésére való törekvést, valamint lehetőségét jelzi, hogy 1966. évhez képest 1981. évre az alkalmazásban állók szolgálati idejének átlaga a férfi öregségi nyugdíjasoknál 23 évről 36 évre, a nő öregségi nyugdíjasoknál 18 évről 24 évre, az átlagtartam közötti különbség pedig 5 évről 12 évre emelkedett. Összehasonlításban viszonylag magasnak tűnik a tömegében az 1960-as években mezőgazdasági szövetkezetbe lépő tagok átlagos szolgálati ideje. Ennek az a magyarázata, hogy a szolgálati időbe beszámítják a tagsági viszonyon kívül munkában (munkaviszonyban, vagy munkaviszonynak számító munkakörben) töltött egyéb éveket.

A figyelembe vett szolgálati idő átlaga az öregségi nyugdíjasokéhoz képest a rokkantsági nyugdíjasoknál 1—7 évvel alacsonyabb. Az eltérés nem jelentős és arra utal, hogy az újonnan nyugdíjazott rokkant népesség túlnyomó többsége az idősebb korosztályokhoz tartozik, sőt, 95,5—98,3%-ban az öregségi nyugdíj megállapításánál szükséges 10, vagy több év szolgálati időt is megszerezték.

A kialakult gyakorlat szerint „hosszú” szolgálati időt szerzett a 30, vagy több szolgálati idővel rendelkező nyugdíjas. Az e kategóriába tartozók aránya a legmagasabb (86,6%) az „alkalmazásban álló” férfi öregségi nyugdíjasoknál és a legalacsonyabb (2,1%) a „mezőgazdasági szövetkezeti tag” rokkant nő nyugdíjasoknál.

Az öregségi nyugdíj megállapításához szükséges minimális szolgálati idő 1991. január 1-től 10 év helyett 20 év lesz. A teljes foglalkoztatottságra tekintettel, ez az intézkedés az öregségi nyugdíjkorhatárt elért népességnél hátrányt nem okoz.

18. Az 1981. évben újonnan öregségi és rokkantsági nyugellátásban részesült népesség létszáma a beszámított (ledolgozott) évek száma szerint

Численность новых пенсионеров по старости и инвалидности в 1981 г.
по количеству зачтенных (отработанных) лет

Number of population having got an old-age- and disability pension
the first time in 1981 by number of years taken into account (worked out)

Beszámított évek száma	Alkalmazásban állók				Mezőgazdasági szövetkezeti tagok			
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
Öregségi nyugdíjasok								
10—14	370	1,4	6 839	19,4	347	2,7	3 637	34,0
15—19	397	1,5	4 624	13,1	364	2,9	2 547	23,8
20—24	740	2,8	5 270	15,0	1 608	12,7	2 760	25,8
25—29	2 053	7,7	6 634	18,8	3 336	26,3	1 255	11,7
30—34	4 364	16,3	6 647	18,9	3 081	24,2	396	3,7
35—39	8 658	32,3	4 527	12,9	2 425	19,1	97	0,9
40—44	8 998	33,6	649	1,8	1 401	11,0	11	0,1
45—	1 182	4,4	28	0,1	141	1,1	—	—
Együtt	26 762	100,0	35 218	100,0	12 703	100,0	10 703	100,0
Átlagosan	36	év	24	év	31	év	18	év
Rokkantsági nyugdíjasok								
0—4	157	1,0	116	1,2	11	0,2	8	0,3
5—9	403	2,6	327	3,3	66	1,0	46	1,8
10—14	813	5,2	2 073	20,9	407	6,2	962	37,8
15—19	1 089	7,0	1 959	19,8	640	9,8	742	29,1
20—24	1 853	11,9	1 948	19,7	1 678	25,7	526	20,6
25—29	3 042	19,4	2 013	20,3	1 771	27,1	212	8,3
30—34	3 883	24,8	1 205	12,2	1 246	19,1	47	1,9
35—39	3 173	20,3	263	2,6	578	8,9	5	0,2
40—	1 221	7,8	2	0,0	130	2,0	—	—
Együtt	15 634	100,0	9 906	100,0	6 527	100,0	2 548	100,0
Átlagosan	29	év	21	év	26	év	17	év

4. Az öregségi és a rokkantsági, valamint az özvegyi, és a szülői nyugdíjasok létszáma korcsoportok és nemek szerint²⁰ (1982. január hó)

19. Az öregségi nyugdíjasok létszáma korcsoportok szerint, 1982. január hónapban (fő)

Число пенсионеров по старости и инвалидности, а также пенсионеров по вдовому и родительскому праву по возрастным группам в январе 1982 г. (чел.)

Число пенсионеров по старости

Number of old age- and disability pensioners as well as of pensioners by widow's and parents' right, according to age-groups in January 1982
Number of old age pensioners

Korcsoport (év)	Férfi		Nő		Együtt	
	fő	megoszlás %	fő	megoszlás %	fő	megoszlás %
Alkalmazásban álló, ipari szövetkezeti tag stb. jogosultság alapján						
—29	—	—	—	—	—	—
30—34	—	—	—	—	—	—
35—39	—	—	—	—	—	—
40—44	—	—	—	—	—	—
45—49	—	—	119	0,0	119	0,0
50—54	213	0,1	2 159	0,6	2 372	0,3
55—59	10 993	2,7	90 876	25,8	101 869	13,5
60—64	86 016	21,4	101 924	29,0	187 940	25,0
65—69	96 421	24,0	61 553	17,5	157 974	21,0
70—74	105 608	26,3	51 225	14,6	156 833	20,8
75—79	61 006	15,2	25 612	7,3	86 618	11,5
80—84	30 158	7,5	12 576	3,6	42 734	5,7
85—	11 259	2,8	5 584	1,6	16 843	2,2
Együtt	401 674	100,0	351 628	100,0	753 302	100,0

Mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagi jogosultság alapján

—29	—	—	—	—	—	—
30—34	—	—	—	—	—	—
35—39	—	—	—	—	—	—
40—44	—	—	—	—	—	—
45—49	—	—	2	0,0	2	0,0
50—54	12	0,0	31	0,0	43	0,0
55—59	273	0,2	23 214	31,3	23 487	11,6
60—64	28 876	22,6	20 352	27,5	49 228	24,4
65—69	23 655	18,5	10 942	14,8	34 597	17,1
70—74	29 902	23,4	12 401	16,7	42 303	21,0
75—79	27 815	21,8	5 750	7,8	33 565	16,6
80—84	14 500	11,4	1 213	1,6	15 713	7,8
85—	2 724	2,1	226	0,3	2 950	1,5
Együtt	127 757	100,0	74 131	100,0	201 888	100,0

²⁰ Az e pont alatt vázolt részletes korcsoportos felmérés nem terjed ki az úgynevezett „vegyes naplók”-ban szerepelt és az „egyesített ellátás”-ban részesült öregségi, rokkantsági, valamint özvegyi és szülői nyugdíjasok létszámára. A teljes létszám öregségi nyugdíjasoknál 1971. június hónapban 705 ezer fő (ebből férfi 424 ezer nő 281 ezer fő); 1982. január hónapban 1 181 ezer fő (ebből férfi 594 ezer, nő 587 ezer fő) — az özvegyi és szülői nyugdíjasoknál 1971. június hónapban 210 ezer fő és 1982. január hónapban 285 ezer fő volt. Az utóbbiból a szülői nyugdíjban részesültek létszáma 1,7 ezer fő. A teljes rokkantállományra vonatkozó egyes adatok a 378—379. oldalon találhatóak.

A táblázatok a mezőgazdasági szövetkezeti járadékosok, baleseti járadékosok és a nem társadalombiztosítási ellátásban részesülők létszámadatait nem tartalmazzák.

20. A rokkantsági nyugdíjasok létszáma korcsoportok szerint,
1982. január hónapban (fő)

Число пенсионеров по инвалидности по возрастным группам в январе 1982 г.
(чел.)

Number of disability pensioners

Korcsoport (év)	Férfi		Nő		Együtt	
	fő	megoszlás 0/0	fő	megoszlás 0/0	fő	megoszlás 0/0
Alkalmazásban álló, ipari szövetkezeti tag stb. jogosultság alapján						
—29	2 383	1,4	1 686	1,8	4 069	1,5
30—34	2 785	1,6	2 523	2,6	5 308	2,0
35—39	4 179	2,4	4 180	4,4	8 359	3,1
40—44	6 317	3,7	6 381	6,7	12 698	4,8
45—49	11 495	6,7	11 008	11,6	22 503	8,4
50—54	22 156	12,9	20 430	21,4	42 586	15,9
55—59	38 683	22,5	24 929	26,2	63 612	23,8
60—64	41 185	23,9	14 858	15,6	56 043	21,0
65—69	21 970	12,8	5 038	5,3	27 008	10,1
70—74	14 529	8,4	2 662	2,8	17 191	6,4
75—79	4 565	2,7	938	1,0	5 503	2,1
80—84	1 457	0,8	331	0,3	1 788	0,7
85—	378	0,2	253	0,3	631	0,2
Együtt	172 082	100,0	95 217	100,0	267 299	100,0

Mezőgazdasági termelősövetkezeti tagi jogosultság alapján

—29	268	0,4	79	0,3	347	0,3
30—34	528	0,7	199	0,7	727	0,7
35—39	921	1,3	419	1,5	1 340	1,3
40—44	1 632	2,3	944	3,3	2 576	2,6
45—49	3 158	4,4	2 152	7,6	5 310	5,3
50—54	6 135	8,5	4 986	17,6	11 121	11,1
55—59	11 749	16,3	7 371	26,0	19 120	19,1
60—64	13 124	18,3	7 168	25,3	20 292	20,3
65—69	12 298	17,1	3 564	12,6	15 862	15,8
70—74	17 259	24,0	1 247	4,4	18 506	18,5
75—79	4 158	5,8	126	0,5	4 284	4,3
80—84	564	0,8	64	0,2	628	0,6
85—	96	0,1	9	0,0	105	0,1
Együtt	71 890	100,0	28 328	100,0	100 218	100,0

Mint említettük, az általános öregségi nyugdíjkorhatárt a férfiak 60. és a nők 55. életévük betöltésekor érik el. Az alkalmazásban álló — ipari szövetkezeti tag — öregségi nyugdíjasoknál a korhatár alatt levő férfiak létszáma többszörösen meghaladja a női létszámot, jelezve, hogy a kordedvezményes munkakörben (a szervezet fokozott igénybevételével járó, továbbá az egészségre különösen ártalmas munkát végző) dolgozók többsége férfi. A mezőgazdasági szövetkezeti tagoknál a korhatáron aluliak létszáma jelentéktelen, arányában mindössze 0,22%, a nők esetében 0,04%-ot tesz ki. A rokkantsági nyugdíjas létszám korcsoportok szerinti megoszlásának egyik fő jellegzetessége, hogy a rokkantak többsége korhatáron felüli. Tulajdonképpen koruk szerint már öregségi nyugdíjasok lennének, de különböző megfontolásokból — számukra ez sok esetben kedvezőbb, és eljárási szempontból is egyszerűbb — nyugellátásukat továbbra is, mint rokkantak kapják. A korhatáron aluliak létszámaránya a férfiaknál 51,1%, a nőknél 48,5%, és a mezőgazdasági szövetkezeti tagoknál — tekintettel az öregségi nyugdíjkorhatár leszállítására — a férfiaknál 33,9% és a nőknél 31,0%. A korhatáron aluli rokkantsági

21. Az özvegyi és a szülői nyugdíjasok létszáma korcsoportok szerint,
1982. január hónapban (fő)

Число пенсионеров по вдовому и родительскому праву по возрастным группам
в январе 1982 г. (чел.)

Number of pensioners by widow's and parents' right

Korcsoport (év)	Alkalmazásban álló ipari szövetkezeti tag stb.		Mezőgazdasági termelőszövetkezeti tag		Együtt	
	fő	jogosultság megoszlás ‰	alapián fő	megoszlás ‰	fő	megoszlás ‰
—29	1 059	0,6	237	0,4	1 296	0,5
30—34	1 936	1,0	554	1,0	2 490	1,0
35—39	3 441	1,8	932	1,7	4 373	1,8
40—44	4 739	2,5	1 246	2,3	5 985	2,4
45—49	5 025	2,6	1 330	2,4	6 355	2,6
50—54	6 383	3,4	1 756	3,2	8 139	3,3
55—59	14 858	7,8	4 748	8,6	19 606	8,0
60—64	18 984	10,0	7 418	13,5	26 402	10,7
65—69	21 897	11,5	8 229	15,0	30 126	12,3
70—74	37 169	19,5	13 319	24,2	50 488	20,6
75—79	33 795	17,7	9 814	17,9	43 609	17,8
80—84	25 196	13,2	4 417	8,0	29 613	12,1
85—	15 942	8,4	975	1,8	16 917	6,9
Együtt	190 424	100,0	54 975	100,0	245 399	100,0

nyugdíjas férfi—nő létszamarányban a két létszám kategórián belül csekély az eltérés, a megrokkánások esélye és gyakorisága tehát majdnem egyenlő. Az özvegyi és szülői nyugdíjasoknál a korhatáron aluliak létszamaránya 11% körül van. (E létszám-kategóriánál a férfiak aránya minimális.)

A korösszetételt tekintve, a legnagyobb létszámsúllyal a férfi öregségi nyugdíjasoknál a 70—74 éves, a nő öregségi nyugdíjasoknál a tíz évvel fiatalabb, 60—64 éves korcsoportúak szerepelnek, 26,3‰-os, illetőleg 29,0‰-os létszamaránnyal. A mezőgazdasági szövetkezeti tagoknál szintén a 70—74 éves korcsoportú férfiak, de a nők esetében már a tizenöt évvel fiatalabb 54—59 éves korcsoportúak aránya a legmagasabb, 23,4‰-kal, illetőleg 31,3‰-kal. Az öregségi nyugdíjkorhatárt magában foglaló korcsoportok után a férfiaknál kettő és a nőknél egy korcsoportnál mutatkozik létszámnövekedés, majd a férfiaknál 75 és a nőknél 65 éves koron túl következik be a majdnem egyenlő arányú és erőteljes fogyás. A mezőgazdasági szövetkezeti tag öregségi nyugdíjasoknál a nagyobb arányú fogyás a még idősebb korúaknál tapasztalható, összefüggésben az 1975. évig fennálló magasabb öregségi korhatárral.

A rokkantsági nyugdíjasoknál a létszámcúcs — a mezőgazdasági szövetkezeti tag férfiak kivételével — a nyugdíjkorhatárt követő korcsoportoknál jelentkezik.

Az özvegyi és a szülői nyugdíjasok létszáma — az öregségi nyugdíjasok létszámához képest —, a hozzátartozói nyugdíjra való jogosultság tágabb feltételei következtében, több korcsoport között oszlik meg. A létszámcúcs a 70—74 éves korcsoportúaknál található. Az öregségi korhatár alatt levők létszáma az ideiglenesen özvegyi ellátásban részesülők, a gyermekes és a rokkant özvegyek (szülők), továbbá az üzemi baleset (foglalkozási betegség) következtében elhaltak özvegyei között oszlik meg. Érdekes és jellemző összefüggésekre utal az aggkorúak — a 85 éves és idősebb — nyugdíjasok létszamaránya a nyugdíjas kategóriák szerint. Az özvegyi és a szülői nyugdíjasoknál 6,9‰, az öregségi nyugdíjasoknál 2,1‰ és a rokkantsági nyugdíjasoknál mindössze 0,2‰ a létszamarányuk. A legkisebb arányban tehát a rokkantsági nyugdíjasok érik el az aggkort.

Magyarországon az 1982. év elejei 1 872 000 főt kitevő 60 éves és idősebb népesség többsége részesült öregségi, vagy rokkantsági, illetőleg özvegyi, vagy szülői nyugellátásban. Azonban a többi sem maradt ellátatlanul, hiszen a saját jogú és a hozzátartozói nyugellátáson kívül még sokféle ellátás létezik (mezőgazdasági szövetkezeti járadék, házastársi pótlék, jövedelempótlék, hadigondozási segély, kegydíj, vakok járadéka, rendszeres szociális segély stb.).

22. Az 1981. évben újonnan öregségi nyugdíjban részesülő népesség létszáma születési évek szerint

Численность новых пенсионеров по старости в 1981 г. по годам рождения
Number of population having got an old-age pension the first time
in 1981 by years of birth

Születési év	Alkalmazásban állók		Mezőgazdasági szövetkezeti tagok	
	fő	megoszlás %	fő	megoszlás %
F é r f i				
1926. évben és később született	1 185	4,4	16	0,1
1925. évben született	592	2,2	23	0,2
1924. évben született	396	1,5	42	0,3
1923. évben született	494	1,8	78	0,6
1922. évben született	240	0,9	51	0,4
1921. évben született	13 684	51,1	7 919	62,4
1920. évben született	7 204	26,9	3 738	29,5
1919. évben született	1 062	4,0	288	2,3
1918. évben született	357	1,3	81	0,6
1917. évben született	206	0,8	48	0,4
1916. évben született	155	0,6	44	0,3
1915. évben született	176	0,7	55	0,4
1910—1914. évek között született	636	2,4	218	1,7
1905—1909. évek között született	270	1,0	65	0,5
1900—1904. évek között született	85	0,3	24	0,2
1899. évben és korábban született	20	0,1	13	0,1
Együtt	26 762	100,0	12 703	100,0
N ő				
1931. évben és később született	301	0,9	4	0,0
1930. évben született	124	0,4	1	0,0
1929. évben született	133	0,4	5	0,0
1928. évben született	170	0,5	11	0,1
1927. évben született	92	0,3	1	0,0
1926. évben született	15 163	43,0	5 198	48,6
1925. évben született	10 339	29,2	3 088	28,9
1924. évben született	2 409	6,8	601	5,6
1923. évben született	1 566	4,4	403	3,8
1922. évben született	1 158	3,3	316	3,0
1921. évben született	875	2,5	294	2,7
1920. évben született	619	1,8	223	2,1
1915—1919. évek között született	1257	3,6	339	3,2
1910—1914. évek között született	723	2,1	165	1,5
1905—1909. évek között született	223	0,6	42	0,4
1904. évben és korábban született	66	0,2	12	0,1
Együtt	35 218	100,0	10 703	100,0

23. Az 1981. évben újonnan rokkantsági nyugdíjban részesülő népesség létszáma születési évek szerint

Численность новых пенсионеров по инвалидности в 1981 г. по годам рождения

Number of population having got a disability pension the first time in 1981 by years of birth

Születési év	Alkalmazásban állók		Mezőgazdasági szövetkezeti tagok	
	fő	k ö r é b e n megoszlás ‰	fő	megoszlás ‰
F é r f i				
1967. évben és később született	—	—	—	—
1962—1966. évek között született	39	0,2	—	—
1957—1961. évek között született	244	1,6	34	0,5
1952—1956. évek között született	423	2,7	103	1,6
1947—1951. évek között született	582	3,7	193	3,0
1942—1946. évek között született	819	5,2	345	5,3
1937—1941. évek között született	1 226	7,8	512	7,8
1932—1936. évek között született	2 166	13,9	926	14,2
1927—1931. évek között született	3 791	24,2	1 612	24,7
1922—1926. évek között született	5 564	35,7	2 543	38,9
1921. évben és korábban született	780	5,0	259	4,0
Együtt	15 634	100,0	6 527	100,0
N ő				
1967. évben és később született	—	—	—	—
1962—1966. évek között született	22	0,2	1	0,0
1957—1961. évek között született	167	1,7	11	0,4
1952—1956. évek között született	374	3,8	27	1,1
1947—1951. évek között született	632	6,4	87	3,4
1942—1946. évek között született	853	8,6	161	6,3
1937—1941. évek között született	1 245	12,6	325	12,8
1932—1936. évek között született	2 210	22,3	579	22,7
1927—1931. évek között született	3 896	39,3	1 183	46,5
1922—1926. évek között született	479	4,8	171	6,7
1921. évben és korábban született	28	0,3	3	0,1
Együtt	9 906	100,0	2 548	100,0

24. Az 1981. évben újonnan özvegyi nyugdíjban részesült népesség létszáma az özvegyi nyugdíj jogcíme szerint

Численность новых пенсионеров по вдовству в 1981 г. по праву получения пенсии по вдовству

Number of population having got a widow's pensions the first time in 1981 by title of getting the widow's pension

Megnevezés	Alkalmazásban állók		Mezőgazdasági szövetkezeti tagok ²¹	
	fő	körében megoszlás %	fő	megoszlás %
Ideiglenes özvegyi nyugdíjas	6 224	35,5	1 673	39,9
Állandó özvegyi nyugdíjas				
— korhatár betöltése miatt	9 641	55,1	1 823	43,5
— rokkantság miatt	116	0,7	96	2,3
— kettő, vagy több árva miatt	1 291	7,4	510	12,2
— üzemi baleset következtében történt elhalálozás miatt	230	1,3	88	2,1
Együtt	17 502	100,0	4 190	100,0
Az elhunyt				
— nyugdíjas, járadékos	11 963	68,4	2 135	51,0
— aktív kereső volt	5 539	31,6	2 055	49,0
Együtt	17 502	100,0	4 190	100,0

²¹ A 4 190 főn kívül még 5 384 özvegy részére állapítottak meg özvegyi nyugdíjat, olyan személyek után, akik 1975. július 1. előtt már mezőgazdasági szövetkezeti nyugdíjasok voltak és 1981. évben hunytak el. Az özvegyekről részletesebb adatok nem állnak rendelkezésre.

25. Az 1981. évben újonnan árvaellátásban részesült gyermekek létszáma családnagyság szerint

Численность детей, получивших пособие для сирот первый раз в 1981 г., по величине семьи

Number of children having got an orphan allowance the first time in 1981 by family size

Családnagyság az árvák száma szerint	Alkalmazásban állóknál		Mezőgazdasági szövetkezeti tagoknál	
	félárvák	teljes árvák	félárvák	teljes árvák
létszám a (fő)				
1 gyermek	3 278	270	903	138
2 gyermek	3 198	128	980	44
3 gyermek	888	54	405	24
4 gyermek	360	12	148	8
5 gyermek	110	—	95	5
6 gyermek	60	6	18	—
7 gyermek	28	—	7	—
8 gyermek	24	—	8	—
Együtt	7 946	470	2 564	219

Megjegyzés: A létszám és a gyermekszám hányadosa a családszám. 1982. év elején az árvaellátásban részesülő árvák létszáma — a vasutas nyugdíjasok árváival együtt — 73 900 fő (1971. június hónapban 52 500 fő) volt.

28. Az 1981. évben meghalt nyugdíjas, járadékos népesség létszáma
a megszűnt ellátás jogcíme szerint

Численность умерших в 1981 г. пенсионеров-рантье по видам прекращенных пенсий-рент

Number of pensioners—rentiers died in 1981, by kind of the ceased pension-rent

Megnevezés	Létszám (fő)	Megoszlás %
Alkalmazásban állók stb. köréből		
— öregségi nyugdíjas	32 550	31,1
— rokkantsági nyugdíjas	12 510	12,0
— baleseti járadékos volt	210	0,2
— hozzátartozói ellátásban részesült	10 070	9,6
Mezőgazdasági szövetkezeti tagok köréből		
— öregségi, rokkantsági nyugdíjas, baleseti járadékos volt, hozzátartozói ellátásban részesült (együtt)	17 100	16,4
— öregségi, munkaképtelenségi járadékos volt, hozzátartozói ellátásban részesült (együtt)	17 000	16,3
Egyéb (vegyes és egyesített, valamint segély-jellegű) ellátásban részesült	15 060	14,4
Együtt	104 500	100,0

Üzemi baleset (foglalkozási betegség) okozta munkaképesség-csökkenés esetén
a baleseti járadék mértéke

Baleseti fokozat	A munkaképesség-csökkenés %-ában	A baleseti járadék összege a havi átlagkereset %-ában
1	16—25	8
2	26—35	10
3	36—49	15
4	50—66	30

Összefoglaló

Az 1949. év elejei állapothoz képest 1982. év közepére a nyugdíjas, járadékos népesség létszáma 435 000 főről 2 157 000 főre, és az 1 000 (nyugdíjra, járadékra biztosított) dolgozóra jutó nyugdíjas, járadékos létszám 275 főről 410 főre emelkedett.

A nyugdíjas, járadékos népesség létszámának alakulását befolyásoló legfontosabb tényezők közül kiemeljük, hogy egy mélyreható társadalmi—gazdasági fejlődés eredményeképpen, jelenleg (1982. évben), az egyéni gazdálkodók²² kivételével, valamennyi dolgozói kategóriára kiterjed a nyugdíj-, járadékbiztosítás és lényegében valamennyi aktív kereső és hozzátartozó jogosult lehet saját, illetőleg hozzátartozói jogon, nyugdíj- vagy járadékellátásra. Alapvetően e tényezőre vezethető vissza, hogy történelmileg viszonylag rövid idő alatt jelentősen megnövekedett a népesség létszámán belül a nyugdíjban, járadékban részesülő népesség létszáma. Persze, az egyéb tényezőknek is fontos szerepük van: erre utal, hogy a két időpont között a nyugdíjra, járadékra saját jogon biztosítottak létszáma 3,33-szorosára, a nyugdíjasok, járadékosok létszáma pedig

²² Az egyéni gazdálkodókra 1983. évtől terjed ki a nyugdíjbiztosítás.

4,96-szorosára emelkedett. Ma átlagosan minden ötödik magyar állampolgár nyugdíjban, járadékban részesül.

Nyugdíj- és járadékellátás szempontjából hazánk lakossága három csoportba sorolható (az egyes csoportok között átfedés lehetséges):

1. Nyugdíj- és járadékbiztosítás hatálya alá tartozó, aktív kereső személyek
2. Nyugdíj- és járadékellátásra hozzátartozói jogon várományos személyek
3. Nyugdíjasok és járadékosok.

A magyar nyugdíjrendszer fejlődését (sokoldalúságát és a figyelembe vett eshetőségek sokaságát) jelzi, hogy a népesség létszámán belül növekvő arányt elfoglaló nyugdíjas, járadékos népesség létszámában jelentős részt képvisel az általános öregségi nyugdíj korhatár alatt levő személyek létszáma (található közöttük öregségi és rokkantsági nyugdíjas, özvegyi nyugdíjas és járadékos, árvajáradékos, valamint baleseti és munkaképtelenségi járadékos), továbbá, hogy az öreg- és aggkorú népesség — kevés kivétellel — ma már nyugdíjas, járadékos, illetőleg nyugdíjból, járadékból él.

Jegyzet

Nyugdíjas és járadékos létszámkategóriák

- a) Sajátjogú nyugellátásban részesülők:
 - öregségi nyugdíjas,
 - rokkantsági nyugdíjas,
 - öregségi járadékos,
 - munkaképtelenségi járadékos.
- b) Hozzátartozói (származékos) nyugellátásban részesülők:
 - özvegyi nyugdíjas,
 - árvaellátásban részesülő²³ (teljes árva, félárva),
 - szülői nyugdíjas (szülő, nagyszülő stb.),
 - özvegyi járadékos.
- c) Sajátjogú baleseti nyugellátásban részesülők:
 - baleseti járadékos,
 - baleseti rokkantsági nyugdíjas.
- d) Hozzátartozói (származékos) baleseti nyugellátásban részesülők:
 - baleseti özvegyi nyugdíjas,
 - árvaellátásban részesülő (teljes árva, félárva),
 - szülői nyugdíjas (szülő, nagyszülő stb.).
- e) Egyéb címen ellátásban részesülők:
 - hadigondozási segélyben,
 - családi segélyben,
 - vakok személyi járadékában,
 - kivételes, különleges, külföldre, egyházi személyeknek, olasz biztosítók volt alkalmazottainak, a fegyveres erők volt tagjainak folyósított, államközi egyezményes ellátásban, régi kegydíjban, a honvédelmi kötelezettséget teljesítők ellátásában, baleseti kártalanításban és rendszeres szociális segélyben részesülők stb.

²³ Az árvaellátás szempontjából
 félárva: akinek egyik szülője meghalt,
 teljes árva: — akinek mindkét szülője meghalt,
 — akinek életben levő szülője rokkant,
 — akit életben levő szülője elhagyott és nem gondoskodik róla.

Özvegyi nyugdíjas

Özvegyi nyugdíjas lehet a feleség, az elvált nő, az élettárs és a férj.

— *Ideiglenes* özvegyi nyugdíjas az a feleség lehet, akinek a férje a haláláig az öregségi (rokkantsági) nyugdíjhoz szükséges szolgálati időt megszerezte, vagy öregségi (rokkantsági) nyugdíjasként halt meg.

— *Állandó* özvegyi nyugdíjas az előző bekezdésben említett feltételek fennállása esetén, az a feleség, aki férje halálakor az ötvenötödik életévét betöltötte, vagy rokkant, vagy férje jogán árvaellátásra jogosult, két vagy több gyermek eltartásáról gondoskodik. Állandó özvegyi nyugdíjas lehet a feleség akkor is, ha az erre jogosító feltételek valamelyike a férj halálától számított tizenöt éven belül bekövetkezik.

— Az egyéb feltételek fennállása esetén a feleség özvegyen maradt munkaképtelen férje is lehet özvegyi nyugdíjas.

— Az üzemi baleset miatt bekövetkezett halál esetén az özvegyen maradt nő — életkorára, egészségi állapotára, valamint az árvaellátásra jogosult gyermekek számára tekintet nélkül — állandó özvegyi nyugdíjra jogosult.

— Az élettárs, az elvált nő és a külön élő feleség még külön feltételek fennállása esetén lehet özvegyi nyugdíjas.

A rokkantsági nyugdíjhoz szükséges szolgálati idő

- a) 22 éves életkor betöltése előtt 2 év;
- b) 22—24 éves életkorban 4 év, kordedvezményre jogosító munkakörben 3 év;
- c) 25—29 éves életkorban 6 év, kordedvezményre jogosító munkakörben 4 év;
- d) 30—34 éves életkorban 8 év, kordedvezményre jogosító munkakörben 6 év;
- e) 35 életév betöltése után 10 év, kordedvezményre jogosító munkakörben 8 év.

A rokkantság súlyossági fokozatai

I. rokkantsági csoportba tartozik az, aki teljesen munkaképtelen és mások gondozására szorul (100⁰/₀-os rokkant),

II. rokkantsági csoportba tartozik az, aki teljesen munkaképtelen, de mások gondozására nem szorul (100⁰/₀-os rokkant),

III. rokkantsági csoportba tartozik az, aki rokkant, de nem teljesen munkaképtelen (egészségromlás, illetőleg testi, vagy szellemi fogyatkozás következtében munkaképességét legalább 67⁰/₀-ban, szilikózis miatt legalább 50⁰/₀-ban elvesztette).

A rokkantsági nyugdíj mértéke (a havi kereset százalékában) a III. csoportbeli rokkantakhoz képest a II., illetőleg az I. rokkantsági csoportba tartozók 5⁰/₀-kal, illetőleg 10⁰/₀-kal magasabb.

Kordedvezmény

Az általános öregségi (férfi 60., nő 55. életév) korhatárhoz képest kétévi kordedvezményben részesül:

a) az a férfi, aki legalább tíz, és az a nő, aki legalább nyolc éven át kordedvezményre jogosító munkakörben dolgozott,

b) továbbá az, aki legalább hat éven át egy légköri nyomásnál nagyobb nyomású légtérben dolgozott.

A kordedvezmény további egy-egy év a kordedvezményre jogosító munkakörben végzett minden újabb, férfinál öt, nőnél négy évi, illetőleg az egy légköri nyomásnál nagyobb nyomású légtérben végzett minden újabb három évi munka után.

Példa: Kordedvezményre jogosító munkakörök a *bányászatban* (föld alatt végzett munka):

— Vájár, segédvájár (aknavájár, bányamentő, brigád-, csapat-, csoport-, front-, harmadvezető vájár, előfűró, elővájó, előkészítő és fejtési vájár, feltáró

vájár, fenntartó vájár, főtecsavarozóvájár, fejtőpajzs- és vándorbiztosító be-
rendezést kezelő vájár, frontmester, injekáló vájár, iszapoló vájár, iszapmes-
ter, jövesztő vájár, kőporóv készítő vájár, kőműves vájár, lakatosvájár, med-
dősvájár, mintavevő vájár, műszaki fejlesztési vájár, omlasztóvájár, véselő
gépkészítő vájár, robbanóanyag-szállítást ellenőrző vájár, robbanóanyag-kiadó
vájár, robbantókanna-kezelő, vezető vájár, robbantó vájár, lőmester, front-
lőmester, körzeti lőmester, szénmaró- és széngyalukezelő vájár, TH-gyűrűs
rabló vájár, tömedékelő vájár, tűzvédelmi vájár, vájár szakoktató).

— Csapatcsillés (csapoló-, elővájó-, falazási-, feltáró-, fenntartó-, front-
csapat-csillés, műszaki fejlesztési csapatcsillés, csatlós, vagy szállítócsillés mun-
kakörben szerzett gyakorlat után a csapathoz került segéd munkás).

— Csatlós (aknánál, lejtős és szintes pályánál fő-, másod-, segédvezető
csatlós, aknkapcsos, buktató, csilleakasztó, csillekapcsoló, frajos, kapcsos,
kuplis siklófékes).

— Szállítócsillés (anyagbeadó, anyagmozgató, baligás, cugos, csapoló, csil-
lebeadó, csilleforogató, csillekísérő, csilleszámláló, csillerendező, csilletoló, csil-
leürítő, fabeadó, fékes garatos, kocsis, kis kocsis, nagy kocsis, kutyás [facsille-
toló], légajtós, lövezető, mozdonykísérő, robbanóanyag-szállító, urasági csillés,
vipperes, vonatkísérő, vonatos).

— Bányai iparosok, szakmunkások, csapatra telepített nagy csapatokat köz-
vetlenül kiszolgáló iparosok, ha teljes munkaidejüket a föld alatt töltik (ács,
fűrőmester, hegesztő, gumiszalag-, kaparószalag-, légcsőszerelő, kovács, tüzi
kovács, aknavácás, kőműves, elektrofront-, gép-, karbantartó-, mozdonysze-
relő-lakatos, villanszerelő, frontvillanszerelő, vízvezeték-szerelő, vulkanizáló).

— Csapatra telepített, vagy csapatokat közvetlenül kiszolgáló betanított
és segéd munkások, ha a dolgozó teljes munkaidejét a föld alatt tölti (bányafa-
rabló, bányanapszámos, csavarutánhúzó, figuráns, fűrőmunkás, kőporóv-készít-
ő, mintavevő, operátor, penész sepregető, szállító, TH-gyűrű rabló, úrszéka-
karító, vasútfenntartó, javító, karbantartó, földalatti raktárkezelő).

— Gépész, szállítógép-kezelő (csőrlőkezelő, elektromos-, diesel-, sűrített
levegőjű mozdonyvezető, segédvezető és kezelő, függőszék-pályakezelő, kapa-
rószalag-kezelő, láncos vonszolókezelő, lejtőszakna gépkészítő, szivattyúkezelő,
vitlakezelő).

— Bányatechnikus, aknász, felvigyázó (alőr, felőr, főfelőr, bányamérő,
bányafelmérő-, bányamentő-, biztonsági-, légvezetési-, bányatechnikus, bányame-
mentő állomásparancsnok-helyettes, front-, fő-, körletvezető-, revier-, segéd-,
szállításrendező aknász, butmann, főbutmann, műszaki ellenőr, főellenőr, segéd-
felvigyázó, steiger, obersteiger, szállítási felvigyázó, bányareferens).

— Bányamérnök, bányamester; ha a dolgozó munkaidejének legalább 3/4
részét föld alatt tölti (aknamélyítő mérnök, aknavezető főmérnök-helyettes,
bányamentő parancsnok, bányagondnok, bányamérnök-gyakornok, bergmeister,
fő bányamester, földalatti műszaki tiszt I., II., III. légvezetési felelős, bányame-
mérnök, műszakmester, segédmérnök, üzemmérnök).

— Műszaki munkakörök; ha a dolgozó munkaidejének legalább 3/4
részét föld alatt tölti (bányamérő, bányafelmérő, bányalevegő-pormérő, bá-
nyagcológus, geofizikus, bányafűró-vezető, biztonsági megbízott, energetikus,
elővájári, feltárási, fejtési, frontfejtési gépmester, szakipari munkahelyi
vezető).

A baleseti járadék a keresettől függetlenül jár (és a nyugdíj alapjául
szolgáló keresetbe beszámít).

I R O D A L O M

1. Az OTI és az SZTK, valamint a SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatóság éves és egyéb jelentései.
2. A magyar társadalombiztosítás húsz éve, 1945—1964. SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatóság kiadása. Budapest, 1965.
3. KSH Statisztikai Évkönyvek. 1949—1955. és 1956—1981.
4. A társadalombiztosítási jog kézikönyve. Táncsics Könyvkiadó, Budapest, 1979.
5. OTI, SZTK és Társadalombiztosítási Közlönyök 1949—1982.

6. Magyar Közlönyök, 1949—1982.

7. KSH 1949. évi népszámlálás. A foglalkozási statisztika részletes eredményei. Budapest, 1950.

ДАННЫЕ О ПЕНСИОНЕРАХ-РАНТЬЕ ВЕНГРИИ (1949—1982 ГГ.)

Резюме

В статье автор анализирует очень важные факторы, которые, с одной стороны, способствовали многократному увеличению численности пенсионеров-рантье Венгрии (за период с 1949 г. по 1982 г. она повысилась с 435 тыс. до 2 157 тыс. человек), а с другой стороны, образовали изучаемый в разных отношениях состав теперешней численности пенсионеров-рантье.

Резкое увеличение численности пенсионеров-рантье объясняется в первую очередь тем, что численность работников (прежде всего промышленности) охваченных уже раньше (перед второй мировой войной) пенсионным страхованием, увеличивалась очень быстро из года в год благодаря оживленному и многостороннему экономическому развитию, и действие пенсионного страхования было расширено и на членов сельскохозяйственных кооперативов начиная с 1958 г. Через два года, в 1960 г. вступила в силу бесподобная система рента, которая обеспечила регулярную месячную ренту старым и нетрудоспособным членам сельскохозяйственных кооперативов после очень короткого периода членства. Только это мероприятие само увеличило численность пенсионеров-рантье на 300 тыс. человек за несколько лет.

Также и массовое вступление женщин во все отрасли народного хозяйства способствовало своеобразно повышению численности. Пенсионный возраст по старости у мужчин — 60, а у женщин на 5 лет ниже — 55 исполненных лет. Таким образом увеличивающаяся численность женских трудящихся вызвала более быстрый темп повышения численности пенсионеров-рантье, так как женщины получили и получают пенсию/ренту вообще после более короткого служебного периода, в более молодом возрасте и за более длительное время.

Следующим фактором с большим действием является тот факт, что используя предоставленные общественным и экономическим развитием возможности, компетентные органы государственной власти и государственного управления распространяли между тем выплату пенсий и рент на все слои самодельных. В настоящее время из общей численности населения в 10,7 млн. чел. доля пенсионеров-рантье составляет 20,2⁰%, а остальная часть застрахована на пенсию-ренту по собственному праву или праву родных. Динамика численности населения, получающего пенсию по инвалидности, интересно входит в процесс увеличения численности пенсионеров-рантье. По автору, повышение численности пенсионеров по инвалидности указывает в известном отношении на благоприятную тенденцию, так как раньше большая часть появляющихся в трудоспособном возрасте болезней, несчастных случаев кончилась ранней смертью, а в настоящее время, благодаря бесперывному улучшению санитарных условий, такие-же тяжелые болезни, несчастные случаи вызывают большей частью инвалидност, продолжающуюся более или менее длительное время.

55,4⁰% численности пенсионеров по инвалидности уже старше пенсионного возраста по старости. В известном отношении для инвалидов благоприятно остаться в составе инвалидов также и по исполнении предельного возраста старости.

Познанию численности и состава пенсионеров-рантье способствует богатый материал таблиц. Заслуживают большого внимания таблицы, показывающие число лиц, исключенных из численности пенсионеров-рантье, по причинам, а также таблицы, излагающие данные о лицах, которые получили пенсию в первый раз в 1981 г.

Данные, таблицы данных, еще не опубликованные в таком приближении для широкого круга специалистов, позволяют сделать дальнейшие выводы из анализов и будут действительно полезными для демографов, занимающихся разными специальными областями демографии.

DATA ON THE PENSIONERS—RENTIERS OF HUNGARY (1949—1982)*Summary*

In this article the author analyses those very important factors which, on the one hand, contributed to the enormous increase in the number of pensioners—rentiers of Hungary (from 1949 till the middle of 1982 it grew from 435 000 to 2 157 000) and on the other hand, formed the composition of the present number of pensioners—rentiers which can be investigated in many respects.

The great increase in the number of pensioners—rentiers can be ascribed first of all to the fact that the number of workers included in the pension insurance grew very rapidly from year to year due to the great economic development, and that the effect of the pension insurance was extended to the members of farmers' cooperatives from 1958 on. Two years later, in 1960 the rent system unique of its kind came into force which ensured a regular monthly rent to the old and disabled members of the farmers' co-operatives after a very short period of membership. This measure alone increased the number of the pensioners—rentiers by 300 000 within few years.

The women's inflow in mass in all the divisions of national economy contributed in a specific way to the growth in the number of pensioners—rentiers. The pensionable age is 60 completed years for males and by 5 years lower, 55 completed years for females. Thus the growing number of female workers produced a more rapid increase in the number of pensioners—rentiers because in general the women get a pension after a shorter service period, at a younger age and made and make use of the pension for a longer period.

Another factor exerting a great impact is that using the possibilities afforded by the social and economic development, in the meantime the competent organs of the state power and public administration extended the pension- and rent insurance to all the economically active strata. At present 20.2 per cent of the 10.7 million population are pensioners—rentiers, the rest is ensured for pension or rent, by own right or by right of relative.

The development of the number of disabled pensioners fits in an interesting way in the process of the growth in the number of pensioners—rentiers. In the author's opinion, the increase in the number of disabled pensioners indicates a trend favourable in a certain respect. Namely earlier a great part of the diseases, accidents occurred at an active age ended with an early death, at present, however, due to the continuous improvement in the public health conditions, the similar grave diseases, accidents mostly cause a disability lasting a longer or shorter period.

55.4 per cent of the disabled pensioners are already older than the pensionable age. In a certain respect it is advantageous for the invalids to remain in the staff of invalids even when they already completed the pensionable old age.

A rich table material illustrates the description of the number and composition of the pensioners—rentiers. The tables presenting the number of persons excluded from the total number of pensioners—rentiers, by causes, as well as those indicating the data of the new pensioners of 1981 are very remarkable.

The data, the tables which have not yet been published till now in such an approach for the wide circle of experts, permit to draw further conclusions from the analyses and will surely be useful for the demographers dealing with the different special fields of demography.

FIGYELŐ

A MAGYAR CSALÁD- ÉS NŐVÉDELMI TUDOMÁNYOS TÁRSASÁG ÉLETÉBŐL

A MAGYAR NŐK ORSZÁGOS TANÁCSA III. ORSZÁGOS NŐKONFERENCIÁJÁNAK CSALÁD- ÉS NŐVÉDELMI VONATKOZÁSAI

A Magyar Nők Országos Tanácsa ötvenként hívja össze az országos nőkonferenciát. A III. konferencia 1982. október 30—31-én ülésezett a Parlament kongresszusi termében. Feladata volt, hogy áttekintse az MSZMP XII. kongresszusán hozott nőpolitikai vonatkozású határozatok megvalósulását, a MNOT ötéves munkaprogramjának végrehajtását; megújítsa a nőtanács sorait, és megválassza tisztségviselőit. Első ízben került sor a *Gárdos Mariska* nevét viselő emléklapok és oklevél átadására a nőmozgalomban kiemelkedő személyiségeknek.

A küldöttek hazánk valamennyi nőrétegét képviselték. A 800 meghívott 15 százaléka a nőkérdés megvalósításáért munkálkodó férfi volt. Részt vett a konferencián *Németh Károly*, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a KB titkára, *Benke Valéria*, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Társadalmi Szemle főszerkesztője, *Apró Antal*, az MSZMP KB tagja, az Országgyűlés elnöke. A kormányt *dr. Markója Imre* igazságügyminiszter képviselte, a társadalmi és tömegszervezeteket *dr. Pozsgai Imre*, a HNF Országos Tanácsának főtíkára, *Jakab Sándor*, a SZOT főtítkárhelyettese, *Nyitrai István*, a KISZ KB titkára, *dr. Rév Lajos*, az Országos Szövetkezeti Tanács elnöke és *dr. Kaposvári Júlia*, a Magyar Vöröskereszt főtítkárhelyettese. A Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség nevében a szövetség főtíkára, a szocialista országok nőszervezetei közül a bolgár, a csehszlovák, a lengyel, a német, a román és a szovjet küldöttek voltak vendégeink. A konferencia munkájáról mintegy hetven hazai és külföldi újságíró tudósított.

A kétnapos tanácskozás plenáris ülésen zajlott. *Duschek Lajosné* elnök az előre kiküldött írásos beszámoló kiegészítőjében értékelte a II. országos nőkonferencia óta végzett munkát. Elemezte hazánk kül- és belpolitikai helyzetét. Megállapította, hogy az eltelt öt évben újabb eredményeket értünk el a nőpolitikai határozat megvalósításában. Jelezte, hogy néhány területen lassabban halad az egyenjogúság kibontakozása, és megtorpanások is vannak. Ismertette a további feladatainkat.

Németh Károly, a KB titkára hangsúlyozta: egy adott társadalmi rendszer fejlettségének, demokratizmusának fontos jege, hogy milyen gondot fordít a nők helyzetére, hogyan becsüli meg őket, milyen lehetőségeket ad számukra képességeik kibontakoztatásához. A párt a nehéz gazdasági körülmények ellenére is tovább kívánja javítani a feltételeket a munka és az anyai hivatás egyeztetéséhez. Sokrétű támogatással erősíti a családi életet. A szülőknek együttes felelőssége a családi egyensúly megteremtése és a gyermekek nevelése.

Dr. Markója Imre a kormány megbízásából megerősítette, hogy a minisztertanács rendszeresen foglalkozik a nők helyzetének javításával. 1980-ban átfogóan is értékelte a nőpolitikai határozat megvalósulását, és megjelölte a további állami feladatokat.

A Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség főtítkára elismerte a MNOT bel- és külpolitikai munkáját. Kiemelte a szocialista országok példáját, szerepét a nemzetközi életben. Ismertette az NDN akcióprogramját, melyben felhívják a világ figyelmét az atomháború veszélyeire, és tiltakoznak a nyugat-európai rakételepítés ellen.

A vitában 81-en kértek szót, 40-en élőszóban, 41-en írásban adták át mondanivalójukat. A hozzászólások két fő témával foglalkoztak:

- a munka, a szakmai képzés, a vezetővé válás, a közéleti és társadalmi aktivitás nőpolitikai összefüggéseivel,
- a családi élettel, a családpolitikával összefüggő kérdésekkel.

A család- és nővédelemmel kapcsolatban az alábbiakat igényelték a felszólalók:

1. Fokozatosan létre kellene hozni az egységes szociális családgondozó hálózatot, amelyben a megelőzés dominál. A meglévő hálózatokat és intézményeket alkalmasabbá lehetne tenni feladataik ellátására, pl. a szakmai profilok elválasztásával, a munkamegosztás kialakításával, az együttműködés szervezeti feltételeinek javításával. A család- és nővédelmi tanácsadók is készüljenek fel a komplex családgondozó munkára. Javítsák a tanácsadás tartalmát, módszereit. Foglalkozzanak minden korosztály és mindkét nem egészségügyi, szociális és jogi problémáival is. A házasságkötés előtti tanácsadást igazítsák jobban az újabban jelentkező igényekhez.
2. A terhes nők, a kisgyermekes anyák, a magzat és a gyermekek védelmét fejezzék ki jobban a rendelkezések és a konkrét intézkedések. Tegyék általánossá a nőgyógyászati-onkológiai szűrővizsgálatokat, és tartásuk be az erről szóló rendelkezéseket. Minden nőt vizsgáljon meg nőgyógyász, ha valamely oknál fogva kórházba kerül. A nők maguk is éljenek az egészségügyi gondozás-szűrés lehetőségeivel. A dolgozó nőt már a terhessége megállapításától ne lehessen éjszakai munkára, túlmunkára és készenlétre igénybe venni. Törekedjenek az egészségügyi ellátás nyitottabbá, humanusabbá tételére. A patológiás terhesek részére — ahol ez lehetséges — alakítsanak ki szanatórium jellegű kórházi részleget. Legyen alkalmuk rendszeres elfoglaltságra, csecsemő- és gyermekgondozási ismeretek, stb. elsajátítására. Találkozhassanak gyakrabban a férjükkel és gyermekeikkel, hogy ne szakadjanak el egymástól.
3. A család- és népesedéspolitikai törekvéseink valóra válása érdekében is meg kell könnyíteni a családalapítást, otthonteremtést és a gyermeknevelést.

Meg kellene vizsgálni az egyszeri anyasági segély állampolgári joggá tételének lehetőségét.

Szükség volna — a népgazdaság anyagi lehetőségeinek korlátozottsága mellett is — a GYES összegének emelésére és a családi pótlék reálértékének legalább a megőrzésére.

Szélesítsék — főként a kisgyermekesek részére — a részmunkaidős foglalkoztatás, az otthondolgozás, a bedolgozás intézményes kereteit, hogy a kisgyermekes szülők a GYES alatt és után a jelenleginél rugalmasabb feltételek mellett dolgozhassanak.

A gyermekintézmények fejlesztésénél az újabb igényeket is vegyék figyelembe. Ahol pl. bölcsődei helyek szabadulnak fel, ott szervezzenek rövidebb időtartamú foglalkozásokat a részmunkaidős, a GYES-en levő szülők gyermekeinek. Nagyobb városokban alakítsanak ki gyógypedagógiai, bölcsődei és óvodai csoportokat a fejleszhető gyermekeknek.

4. Az idős korúak otthoni ellátását, ápolását jelentősen megkönnyítené, ha a gondozó családtag fizetés nélküli szabadságot, vagy ápolási táppénzt vehetne igénybe. E kedvezmény kialakításánál a gondozóval közös ház-

tartásban vagy önálló lakásban élő idős családtagokat egyformán kellene kezelni.

Több és újabb formákkal is növelni kellene az öreggondozó hálózat befogadóképességét és a választás lehetőségét.

Javítsák a több generáció közel- vagy együttlakását könnyítő feltételeket.

Épüljön több nyugdíjas ház. Gondoljanak a lakásszövetkezeti és társulási lehetőségekre is.

Az egészségügyi alapellátás egészüljön ki a szociális gondozó hálózat- tal, társadalmi és főhivatású gondozókkal.

5. Ösztönözzék a gyermekesek és időskorúak ellátására hivatott humán szolgáltatásra vállalkozókat. Lehetővé kellene tenni az alacsony jövedelmű gyermekesek és idősek számára, hogy a tanács vagy vállalat anyagilag is hozzájáruljon a szükséges humán szolgáltatás költségeihez.

6. Legyen a családpolitikai munkának egyik központi kérdése a családi élet erősítése, a családi kötelezettségek teljesítésének előmozdítása, a válások visszaszorítása, és ehhez a tudati, gazdasági, intézményi feltételek javítása.

Váljon tartalmilag egységesebbé, épüljön jobban egymásra az iskolai családi életre nevelés, az egészségügyi felvilágosítás, a tanácsadás, a családgondozás és az egészségügyi szolgálatok munkája. A családi életre nevelés korszerű formái szerepeljenek a művelődési intézmények tevékenységében is.

A hírközlő szervek még nagyobb felelősséggel és hozzáértéssel — továbbra is

— segítsék elő az egyenjogúság megvalósulását,

— lépjenek fel a maradi nézetek ellen,

— erősítsék a családi összetartozás és felelősség érzését,

— foglalkozzanak az öregek, a gyermekek, a család ellátását könnyítő szolgáltatásokkal.

7. A pedagógusokat, az orvosokat, az egészségügyi közép-kadereket, a köz-művelődési szakembereket, jogászokat, szociális ügyintézőket és gondozókat készítsék fel és képezzék tovább a családpolitikai feladatokra, a családi életre nevelésre.

A III. országos nőkonferencia felhatalmazta a Magyar Nők Országos Tanácsát, hogy a tanácskozás alapján készítse el ötéves munkaprogramját. Az elhangzott javaslatokat juttassa el a politikai, állami, társadalmi szervek és főhatóságok vezetőihez. Kísérje figyelemmel és segítse elő a javaslatok megvalósulását.

Dr. Balog Miklósné

АСПЕКТЫ ОХРАНЫ СЕМЕЙ И ЖЕНЩИН
III. ВСЕНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ ЖЕНЩИН
ГОСУДАРСТВЕННОГО СОВЕТА ВЕНГЕРСКИХ ЖЕНЩИН

ASPECTS OF FAMILY- AND WOMEN'S WELFARE
OF THE III. NATIONAL CONFERENCE OF WOMEN
OF THE NATIONAL COUNCIL OF HUNGARIAN WOMEN

AZ IPPF EURÓPA REGIO „SERDÜLŐKORÚAK CSALÁDTERVEZÉSI
SZOLGÁLTATÁSAI” C. MUNKACSOPORTJÁNAK ÜLÉSE.
LONDON. 1983. FEBRUÁR 10—11.

Az Olasz Családtervezési Szövetség kezdeményezésére az IPPF Európa Régiója munkatervébe felvette a „Serdülőkoriúak Családtervezési Szolgáltatásai” c. projectet.

A kezdeményezés lényege az, hogy bár a Régió foglalkozik a sexuális oktatás helyzetével, mégis igen kevés ismeret áll rendelkezésre a tekintetben, hogy az egyes országokban a fiatalok mi módon jutnak hozzá a szükséges családtervezési szolgáltatásokhoz. Így nincs megfelelően dokumentált példa azoknak az országoknak a számára, amelyek létre kívánnak hozni ilyen szolgáltatásokat nyújtó intézményeket, ill. tovább kívánják fejleszteni a már meglévőket.

A project céljának kidolgozására és lebonyolítására koordináló bizottságot hoztak létre, amelybe Ausztria, az Egyesült Királyság, Hollandia, Magyarország, Olaszország és Svédország képviselőit hívták meg. Résztvesz a bizottságban az IPPF Európa Régió és az IPPF Központ képviselője is. Fentiekén kívül minden nemzeti családtervezési szövetség kijelölt egy-egy személyt, akin keresztül a koordináló bizottság tartja a kapcsolatot az egyes szövetségekkel. (Magyarországot *Mészáros Árpád* képviselte az ülésen.)

A Koordináló Bizottság 1983. február 10—11-én Londonban tartotta első ülését, amelynek célja a project végső formájának kidolgozása, a lebonyolítás módjának és időrendjének meghatározása és az egyes feladatokért felelősök személyének kijelölése.

A Koordináló Bizottság figyelembe véve az egyes tagszövetségek álláspontjait is, röviden az alábbi munkaprogramot dolgozta ki:

1. Információk gyűjtése arról, hogy az egyes országokban a serdülők hogyan jutnak hozzá a családtervezési szolgáltatásokhoz. (Ide érve a születésszabályozással, nemi betegségekkel, terhességi próbával kapcsolatos felvilágosító, tanácsadói és gyakorlati teendőket.) Részletesebb információk gyűjtése azokról az országokról, ahol fenti szolgáltatásokat a fiatalok speciálisan szervezett formában kapják meg. (Pl. a svéd „Open Hause”, az angol „Grapevine” vagy „Brook” rendszerek.) Az információk gyűjtésére több csatornán keresztül kerül sor, az egyes szövetségeknek megküldött szempontok szerinti helyzetjelentések értékelése, az egyes szövetségek éves beszámolójának értékelése, valamint a Regionális Iroda alkalmazottai helyszíni tapasztalatainak összegezése útján.
2. 1983. év folyamán a begyűjtött információk alapján olyan esettanulmányok kidolgozása, amelyek segítségével az érdeklődő országokban (Olaszország, Ausztria, Portugália) model ifjúsági családtervezési klinikákat lehet felállítani.
3. 1984-ben az említett model klinikák beindítása, működésük figyelemmel kísérése, ahol szükséges tanácsadás biztosítása.

4. A model klinikák felállításával kapcsolatos tapasztalatok összegezése, publikálása 1985-ben, a Nemzetközi Ifjúsági Év alkalmával.

ЗАСЕДАНИЕ РАБОЧЕЙ ГРУППЫ „УСЛУГИ ПО ПЛАНИРОВАНИЮ СЕМЬИ, ПРЕДОСТАВЛЕННЫЕ ЛИЦАМ В ОТРОЧЕСКОМ ВОЗРАСТЕ” ЕВРОПЕЙСКОЙ РЕГИИ МЕЖДУНАРОДНОГО СОЮЗА ПО ПЛАНИРОВАНИЮ СЕМЬИ.
Г. ЛОНДОН, 10—11 ФЕВРАЛЯ 1983 Г.

MEETING OF THE WORKING GROUP "ADOLESCENT SERVICES"
OF THE IPPF EUROPE REGION. LONDON, 10—11 FEBRUARY 1983.

KLEINMAN. R. L. (szerk.): *Periodic Abstinence (for Family Planning)*. (Időszakos megtartóztatás a családtervezésben.) London, 1983. IPPF Medical Publications, 60. p.

A könyv célja — mint ahogy azt az előszóban olvashatjuk — segítséget nyújtani az orvosoknak és a családtervezési programokban dolgozó többi szakembernek ahhoz, hogy a contraceptio egyik formájaként szóbajövő periódikus absztinencia módszeréről tájékoztassák a hozzájuk fordulókat.

A periódikus absztinencia az alábbi formákat foglalja magában: naptári, alaphőmérséklet-mérési, cervicalis nyák, cervix tapintási és sympto-thermal módszerek.

A *naptári módszer* című fejezetben a könyv a nálunk elsősorban az értelmiségiek körében elterjedt Ogino—Knaus módszert ismerteti részletesen. (Ézért ennek leírásától itt eltekintünk.)

Az *alaphőmérséklet mérésen alapuló módszer* lényege, hogy az ovulációt követő progesteron secretio thermogenetikus folyamat. Az alaphőmérséklet 0,2—0,4 °C-kal magasabb egészen a következő menstruációig. Egy ovulációs ciklus felismerhető az ovuláció előtti alacsonyabb, ill. az azt követő magasabb hőmérséklet ábrázolásakor a bifázisos görbéből. Egészséges nők ciklusainak vizsgálatánál az esetek kb. 2%ában monofázisos görbét észleltek (nincs hőmérsékletemelkedés a ciklus második felében). Ezek általában anovulációs ciklusok, ill. egyéb betegségek vagy technikai hiba következményei. Megállapítást nyert, hogy a monofázisos ciklusok előfordulása a korral nő.

Az alaphőmérséklet rögzítésének módjánál a legfőbb szempontok:

1. A speciális ovulációs hőmérő nem elengedhetetlen, de ha van, akkor nagy segítséget jelent a pontos leolvasásban.
2. A hőmérsékletet reggel közvetlenül ébredés után kell mérni, még mielőtt felkelne, vagy akár csak egy csésze teát is inná a nő.
3. Mivel a testhőmérsékletnek napi ingadozása is van, amennyire lehetséges minden nap ugyanabban az időpontban kell mérni.
4. A hőmérséklet mérhető orálisan, rectalisan és vaginálisan, a lényeg, hogy következetesen ugyanazzal a módszerrel történjen a regisztrálás.

Cervicalis nyák módszer: az oestrogen és progesteron hatására a cervix által secretált nyák ciklusos változáson megy át, amely felismerhető a hüvelybemenetnél (vulva). Ez a fiziológiai változás a módszer alapja. A menstruációt követő napokban sűrű, tapadós, a cervixet eltömő dugaszt képez a nyák, s ezért a vulva száraznak érezhető (száraz napok). Ezt követően az oestrogen szint emelkedésével a nyák fokozatosan változik, először sűrű, viscosus anyag jelenik meg a vulván, majd később híg, sikamlós, elasticus nyák észlelhető erősebben. Ezek a változások az ovuláció alatt a legkifejezettebbek. A híg, elasticus nyákelválasztás utolsó napja csak retrospektíve ismerhető fel. Ezek a változások az ovulációt megelőző három, ill. azt követő két napban figyelhetők meg. Ovulációt követően a progesteron hatására a nyák ismét sűrű, viscosus, tapadós lesz.

A nők egy része nem szívesen érinti saját genitáléját, ezért ezek részére e módszer nem követhető, minthogy a módszer lényege az, hogy a vulva tapintásával és/vagy a nyák megtekintésével követhető a ciklus változása.

A *cervix tapintása* is lehetőséget nyújt a ciklus követésére. E módszer lényege az, hogy a menstruációt követően a cervix tömött tapintatú, a külső méhszáj zárt, a cervix ujjal könnyen elérhető. Az ovulációt megelőző 4—5. napon elkezdődő változások: a cervix puhább konzisztenciájú, a méhszáj nyitottabb, a cervix nehezen elérhető. Ovulációt követő 1—2 napon belül visszaáll a menstruációt követően leírt állapot. A változások első észlelése és az eredeti állapot visszaállása közötti időszakban kerülendő a nemi élet. E módszer és a nyák módszer könnyen kombinálható.

A *sympto-thermal módszer* lényege, a nagyobb biztonság érdekében több metódus együttes alkalmazása. A módszer nevéből is kiderül, hogy egyrészt az alaphőmérséklet követésén, másrészt valamelyik symptomán (pl. középidős fájdalom, középidős vérzés, cervicalis nyák változása stb.) alapul.

Mivel a fájdalom és a vérzés nem állandó jellemző, leginkább a cervicalis nyák vizsgálata célszerű, ezért főleg a cervicalis nyák vizsgálat és alaphőmérséklet mérés módszerének kombinációja jelenti a fenti módszer alapját.

A kiadvány további részében az említett módszerek hatásosságával, mellékhatásaival, pszichológiai vonatkozásaival, valamint az alkalmazhatóság kérdéseivel foglalkozik. Külön fejezetben adatokat találhatunk az absztinenciának, mint a fogamzásgátlás egy módszerének elterjedéséről a fejlődő országokban. Másik fejezetben a különböző vizsgálatok eredményeit közlik a szerzők, amelyek az időszakos megtartóztatás különböző módjainak hatásosságára vonatkoznak. A könyv utolsó fejezetében meglepő megállapításokat találunk, amelyek egy, a Fülöp-szigeteken végzett 1976. évi gazdaságossági vizsgálatból származnak. E vizsgálat szerint ugyanis a periódikus absztinencia módszereinek elsajátítására szervezett tanfolyamok költsége olyan magas, hogy az e módszerrel megakadályozott egy teherbeesésre jutó költség magasabb, mint a fogamzásgátlás modern módszereinek esetében. E költségek valamint az elsajátítási nehézségek miatt a periódikus absztinencia a fejlődő országok családtervezési programjai számára kevésbé járható út, ugyanakkor e módszereket úgy kell tekinteni, mint a fogamzásgátlás újabban feltárt lehetőségeit, s ezt ismertetve lehetőséget nyújtani a fogamzásgátlás módjának megválasztására.

Az IPPF fontosnak érezte a fenti módszerek ismertetését, bár állásfoglalásában kifejti, hogy nem tartja egyenrangú módszernek a fogamzásgátlás más módszereivel. A fogamzásgátlás ezen módját alkalmazókat pontosan tájékoztatni kell a módszer hatékonyságáról és hibaforrásairól. A más módon védekezni nem tudó vagy nem akaró pároknak ajánlja a módszert abból a megfontolásból, hogy jobb egy kevésbé hatékony módszer alkalmazása, mint a védekezés mellőzése.

Update on Condoms — Products, Protection, Promotion. (A condom napjainkban — típusok, védelem, népszerűsítés.) — Population Reports. Series H. No. 6. September—October 1982.

A condom biztonságos, hatásos és reverzibilis születésszabályozási módszer. Előnyei között említést érdemel, hogy mindkét felet védi a nemi betegségekkel szemben, használatának nincs utóhatása, és nem igényel orvosi kontrollt. Ezen előnyök ellenére a condom népszerűsége indokolatlanul alacsony mind a magas termékenységgű fejlődő országokban, mind a fejlett országokban. Használata elsősorban a fiatalok körében lenne ajánlatos, mivel ez a korosztály a leginkább exponált a nemi betegségek terjedésével szemben. A Földön a becslések szerint mintegy 40 millió pár alkalmazza a *contraceptio* ezen módját. A condom használata bizonyos földrajzi területekre koncentrálódik: az alkalmazók $\frac{2}{3}$ -a a fejlett országokban él, Japánban él az összes alkalmazó $\frac{1}{4}$ -e, további 20% -uk kínai. A condom használata igen kis mértékű Latin-Amerikában, Afrikában, Közel-Keleten és Ázsia nagy részén.

A múltban csekély érdeklődést felkeltő condom a figyelem középpontjába került az utóbbi időben a következő okok miatt:

1. A családtervezési programokban szükséges egy reverzibilis, férfiak számára ajánlható módszer,
2. A mellékhatások hiánya (szemben egyéb fogamzásgátlással),
3. A nemi betegségeknek és a házasságon kívüli terhességek gyakoriságának emelkedése mind a fejlett, mind a fejlődő országokban,
4. A condom gyártása és forgalmazása terén tapasztalt gazdasági előnyök.

A condom rendszeres, előírásos használata mellett nagyon hatékony fogamzásgátlási módszer. Vizsgálatok bizonyították, hogy erősen motivált idősebb házaspárok körében a terhességi arány 1—2/100 házaspár-év. Általában a terhességi arány 10—20‰ között van a használat első 12 hónapjában. Először ezt a fogamzásgátlási módszert alkalmazzák az eszköz könnyű hozzá-

férhetősége miatt, majd a későbbiekben más módszert választanak hosszú távú használatra.

A hagyományos nemi betegségek mellett a fejlett országokban egyre terjedő venereás betegségekkel — Chlamydiák és herpes vírusok okozta kórképekkel — szembeni védelemben is fontos szerepe van a condomnak. Úgy tűnik, hogy védelmet nyújt a cervix praecancerosus elváltozásaival szemben is.

Problémát jelent, hogy sok férfi még abban az esetben sem használja rendszeresen, előírászerűen a condomot, amikor a nemi betegségek vagy a nem kívánt terhességek rizikója nagy. Sok férfi kényelmetlennek és az élvezetet csökkentőnek tartja az eszközt.

A fogamzásgátlás e módjának szélesebb körű elterjedéséhez az informáltság szintjének emelésére, és beszerezhetőség könnyítésére van szükség. Sok országban a kereskedelem csatornáin jut el az eszköz az alkalmazókhoz, más országokban a családtervezési klinikáknak van nagy szerepe. Elsősorban a fejlődő országokban a népszerűsítését „social marketing” programokkal kívánják elősegíteni.

Az elmúlt két évtizedben a condom előállítása és forgalma jelentősen növekedett. Jelenleg a Föld több mint 20 országában mintegy 5 milliárd darabot gyártanak évente, amely megfelel a jelenlegi keresletnek. A condom előállítása a precíz minőségellenőrzés miatt igen tökeigényes. A világ termelésének 85%-át hat ország (Japán, USA, Kína, Egyesült Királyság, Dél-Korea, India) adja. A condom minőségellenőrzésére számos ország kidolgozta saját standardját, nemzetközi szabvány 1974 óta van.

Jelenleg nem a condom gyártása és minőségellenőrzése a központi kérdés, ugyanis a jelenlegi módszerek erre kielégítő választ adnak. Napjaink nagy kérdése, hogy milyen módon lehet az arra rászoruló népességet felvilágosítani és meggyőzni a condom használatáról.

Az 1980-as években valószínű, hogy a felvilágosító munka eredményeképpen a condom reneszánszát fogja élni.

Drug interactions with oral contraceptive steroids. (Gyógyszerkölcsonhatás a contraceptív steroidokkal.) — IPPF Medical Bulletin. 1983. No. 1. 1—2. p.

Ide tartoznak azok a gyógyszerek, amelyek csökkenthetik vagy fokozhatják az orális contraceptív steroidok hatását. Három gyógyszerrel, illetve gyógyszercsoportról tesz említést a cikk, amelyek adása esetén zavart az anticoncipiens hatás:

rifampicin,
anticonvulsiv gyógyszerek,
antibiotikumok.

Másfelől az ascorbinsavról (vitamin C) kimutatták, hogy növeli az orális contraceptívumok hatását.

Rifampicin

A rifampicin mint enzimiduktor fokozza az orális contraceptívumok oestrogen és progestagen komponensének metabolizmusát egyaránt. Fenti megállapítást pharmacokinetikai vizsgálatok világosan igazolják. (Nyolc nő kapott Minovlar tablettát [50 mg ethinyloestradiol és 1 mg norethisteron acetat] rifampicin szedése mellett, majd 1 hónappal a rifampicin terápia leállítása után. A rifampicin terápia a norethisteron felezési idejét 6,2 órától 3,2-re, az ethinyloestradiolét 6,5 órától 2,9-re csökkentette.) Tekintettel arra, hogy a rifampicin mind az oestrogen mind a progestagen komponensére hat az orális contraceptívumoknak, nincs olyan orális készítmény, amelynél ne kellene figyelembe venni a fenti interakciót. Ebből adódik, hogy a rifampicint szedő nőknél kerülni kell a kis dózisú készítmények adását. Bár egyéni variációk lehetnek, a gyógyszerinterakciót illetően a szerzők alternatív fogamzásgátlást javasolnak a rifampicin terápia alatt álló nők részére.

Anticonvulsiv gyógyszerek

A fenti csoportba tartozó phenytoin, phenobarbital, methylphenobarbital, primidon, carbamazepin és ethosuximide többé-kevésbé a máj mikrosomális enziminduktorai. Korábbi tanulmány vizsgálataikor napi 2×30 mg phenobarbital hatását tanulmányozták 4 orális contraceptívumot szedő nőn 3 hónapon át. (Egy hónappal a phenobarbital szedés előtt, illetve két hónappal azt követően.) Két nőnél jelentősen csökkent a plazma ethiniloestradiol koncentrációja a phenobarbital terápia alatt és mindkettőnél áttöréses vérzés jelentkezett. A két másik nőnél nem változott sem az ethiniloestradiol, sem a norgestrel koncentráció. (Ez az enzimindukció individuális különbségeit mutatja.) Jelentős megállapítás, hogy a sexualhormonkötő globulin kapacitás 28%-kal emelkedett, e miatt a pharmacológiailag aktív, szabad progestegen koncentráció csökkent a plazmában. Fenti kölcsönhatás ismerete miatt a szakemberek alternatív fogamzásgátlást javasolnak az anticonvulsiv terapiában részesülőknél. A steroid napi adagjának emelése (100 mg ethiniloestradiol) eredményezhet hatásos contraceptívot, azonban ha áttöréses vérzés jelentkezne fenti dozírozás mellett, mindenképpen alternatív módszer szükséges.

Antibiotikumok

Különböző antibiotikumok (pl. ampicillin, amoxycillin, tetracyclinek, erythromycin, nitrofurantoin, cotrimoxazol) és orális contraceptívumok együttes alkalmazásakor bekövetkező terhességekről számos tanulmány szól. Különös jelentőségű az interakció a contraceptív steroidok és antibiotikumok között, mivel a fogamzásgátlás ezen módját alkalmazó nők nagyon gyakran szednek antibiotikumokat, pl. cystitisük, bronchitisük stb. miatt. Állatkísérletek tanúsága szerint az antibiotikumok kétségkívül befolyásolják a szintetikus steroidok enterohepatikus körforgását. A recirkulációban a conjugált, epe által kiválasztott steroidot a bél microflóra enzimei hidrolizálják, amely így reabszorbeálódik. Csak az ethiniloestradiol marad változatlan az enterohepatikus körforgás során, ezért az interakció vizsgálata során az oestrogen komponensen van a hangsúly. Egy klinikai tanulmányban 13 orális contraceptívumot szedő nőt vizsgáltak, akik 3×500 mg ampicillint kaptak (kontrollként azon ciklusokat vették figyelembe amíg nem szedték az ampicillint). Nem volt szignifikáns különbség a plazma ethiniloestradiol, levonorgestrel, FSH, ill. progesteron koncentrációja között, bár két esetben alacsonyabb ethiniloestradiol koncentrációt mértek. Egy másik tanulmány vizsgálta az endogen steroid szintet. Két cikluson át napi 3×250 mg ampicillint adtak (1–16. napig). A hormonszint nem változott, a ciklus anovularis maradt. Eszerint az ampicillin nem befolyásolja az orális contraceptívumok hatását. Legújabb tanulmányok semmiféle kölcsönhatást nem igazoltak sem az erythromycin, sem a tetracyclint szedő orális contraceptívumot alkalmazó nők esetén. Nehéz ezen interakciókat pontosan összefoglalni, több adat kell még ahhoz, hogy tanácsot adhassunk az orális contraceptívumot szedő nőbetegeinknek, bár a szisztémás interakció valószínűtlen.

C-vitamin

Nagyon kevés olyan gyógyszer van, amely fokozza az orális contraceptív steroidok terápiás hatását. Elméletileg, ha valamely gyógyszer gátolja a microsomalis enzimszisztémát, képes a contraceptív steroidok clearance-ének csökkentésére, ezáltal potenciálni hatásukat. Számos gyógyszer enziminhibitor pl. cimetidin, β -blokkolók egy része stb., de nincs konkrét adat arra nézve, hogy milyen a kölcsönhatásuk a contraceptív steroidokkal. Az orális contraceptív steroidok hatását ascorbinsav (C-vitamin) fokozhatja. A plazma ethiniloestradiol koncentrációja lényegesen magasabb 1 g ascorbinsav adása mellett. Ennek oka, hogy a gastrointestinalis muscosában történő sulfat con-

jugációt illetően kompetíció van a C-vitamin és a contraceptív steroidok között. Ascorbinsav jelenlétében kevesebb ethinyloestradiol sulfatálódik, aminek eredménye a magasabb plasma-hormon tartalom. A progestagen nem így metabolizálódik, ezért az ascorbinsav nem befolyásolja. Kettős vak kísérletben vizsgálták 50, illetve 100 mg C-vitamin hatását az orális contraceptívumot szedő nőknél és analizálták a plasma HDL-cholesterol, fibrinogen, VII. és VIII. alvadási faktor, a sexualhormonkötő protein és coeruloplasmin szintet. Ascorbinsav jelenlétében emelkedett ethinyloestradiol és plasmaprotein értékeket észleltek. Feltehetően az ethinyloestradiol indukáló hatására emelkedett a fent említett proteinek plasmakoncentrációja. Végeredményben a C-vitamin a kis oestrogen dóziszú Pill-t magas dóziszúvá változtatja.

További gyógyszerkölsönhatások

Az orális contraceptív steroidok a máj microsomalis enzimszisztémájának inhibitorai. Ez mondható a norethisteronról és a kombinált készítményekről. Az azophen, diazepam és prednisolon clearance változása az eredménye annak, hogy ezen gyógyszerek klinikai hatásai fokozódnak, ha orális contraceptívumot szedőkön alkalmazzuk. Leírnak még egyéb gyógyszerkölsönhatásokat is, így egyes hypertensivumok, anticoagulánsok, antidiabeticumok és az orális contraceptív steroidok között. Előbbi hatások inkább pharmacodynamikaiak semmint pharmacokinetikaiak.

Failure Rates Higher for Postpartum, Postabortion Sterilizations Than for Interval Procedures. (A postpartum és postabortív sterilizáció hibaszázaléka magasabb, mint a közti periódusban végzett.) International Family Planning Perspectives. 1982. No. 2. 78. p.

A terhességet vagy abortuszt követő szelektív laparoscopos sterilizáció esetén sokkal gyakoribb a terhesség előfordulása, mint a közti periódusban végzett sterilizációknál. A terhességek előfordulásának nagyobb rizikója nincs összefüggésben az oclusio módjával (clip, ring, elektrokoaguláció), és valószínűleg két tényező kombinációjának eredménye: a terhesség befejezése után közvetlenül sterilizáltak fokozott termékenység, fecunditása, valamint a technikai problémák fokozott jelentkezése. Fentiek az International Fertility Research Program 19 országra kiterjedő vizsgálatának megállapításai.

1972—78 között 9399 olyan nőt vizsgáltak, akik önként vetették alá magukat a contraceptív laparoskopos sterilizációnak. A sebészek által sikeresnek tartott módszerekkel is foglalkozik a tanulmány. A vizsgáltak 44%-át tuba-ring-gel, 38%-át elektrokoagulációval, 18%-át pedig „spring-loaded” clip-pel sterilizálták. Az összes nőt legalább hat hónapig figyelték, és több mint háromnegyed részüket egy éven keresztül kísérték figyelemmel. A nők 82%-a non-gravid volt amikor a sterilizációt végezték. 13% abortuszt követően, 5% elveszülést követően közvetlenül (gravid csoport) került műtétre. 106 terhességet regisztráltak a sterilizációt követően: 51 a non-gravid csoportban, 55 a gravid csoportban. A gravid csoporton belül 30 post-abortív és 25 postpartum sterilizációt követő terhességet észleltek. A vizsgálatot végzők véleménye szerint 1000 sterilizációra a non-gravid nők esetén 6, post-abortív sterilizációra átesetteknél 26,4, postpartum sterilizáció esetén 43,5 terhesség jut. Hasonló következtetésre jutunk, ha az eredményeket a tuba-occlusio módja szerint elemezzük.

A szerzők kiemelik, hogy a clip-pel végzett sterilizációt követően különösen nagy a terhesség előfordulása, és rámutatnak, hogy ez gyári hiba következménye. (Súlyuk nem érte el az előírt 75 grammot.) Ez a hiba azonban nem veszélyezteti a vizsgálat célkitűzését, amely nem az oclusio lehetséges módjai összehasonlításának vizsgálatára irányult.

A szerzők adatai alátámasztják a korábbi klinikai megfigyeléseket: a közti periódusban végzett sterilizációhoz viszonyított nagyobb kockázatát a következményes terhességnek, ha a sterilizációt az abortusz, ill. a szülés után hajtják végre.

A 106 sterilizációt követő terhességből 4 extrauterin volt, valamennyi a non-gravid csoportban. 3 extrauterin graviditás elektrokoagulációval, 1 clip-pel történő sterilizációt követően jött létre. Az intrauterin terhességekhez viszonyítva az ectopiás terhességek előfordulása meglepően alacsony (4 százalék) egyéb tanulmányokban közölt adatokkal összehasonlítva. A szerzők hozzátézik még, hogy a nők követési ideje valószínűleg túl rövid volt ahhoz, hogy az ectopiás terhességek teljes incidenciáját megfigyeljék.

Összefoglalva:

- a gravid nő rizikója nagyobb a sterilizációt követő terhességet illetően, mint a non-gravidé,
- a gravid nő kétségkívül nagyobb fecunditása miatt ez a rizikó nagyobb marad a végzett sterilizáció módjára való tekintet nélkül,
- a terhességgel összefüggő medencei változásokból eredő sebészeti-műtéteknikai nehézségek jelentik a legfontosabb okát az emelkedett kockázatnak. Ez az emelkedett rizikó csökkenthető a körültekintőbb beavatkozással, vagy egy megfelelőbb sterilizációs technika kifejlesztésével.

Pharmacists to give family planning advice. (Gyógyszerészek a családtervezési tanácsadásban.) People. Vol. 10, No. 1. 1983. 42. p.

A Brit Családtervezési Szövetség egy új vállalkozásba kezdett. Ösztönözni kívánják a gyógyszerészeket a családtervezési felvilágosító munkában való részvételre. Előzetes felmérés szerint a gyógyszerészek 86%-a szívesen vállalna ilyen irányú tevékenységet. A nők az orális contraceptívumok által okozott panaszaikkal gyakran fordulnak a gyógyszerészekhez tanácsért. Ez is mutatja a gyógyszerészek lehetőségeit a fogamzásgátlással kapcsolatos felvilágosító-tanácsadó tevékenységben.

Az összes gyógyszertárban lehet contraceptívumot kapni, de nem mindenütt tartják a vásárlók számára is jól látható helyen. A gyógyszertárak $\frac{2}{3}$ -ában tartanak condomot jól látható helyen.

A gyógyszertárakban eladott condom mennyisége 1975 óta megkétszereződött Nagy-Britanniában. Ennek oka egyrészt a módszer népszerűségének emelkedése, másrészt az, hogy az egyéb beszerzési lehetőségek (üzletek, automaták stb.) helyett inkább a gyógyszertárakból szerzik be a condomot. Ennek az is oka, hogy újabban a gyógyszertárak nagy részében a fogamzásgátló eszközöket és így a condomot is, jól látható helyen bemutatják.

HÍREK

Az ENSZ Statisztikai Bizottságának 22. ülészsaka. New Yorkban, 1983. március 7. és 17. között került sor az ENSZ Statisztikai Bizottságának 22. ülészsakára, amelyen a bizottság 22 tagországán kívül, megfigyelőként öt ország és több nemzetközi szervezet képviseltette magát.

Az ülészsakon részt vevő magyar delegáció vezetője *Nyitrai Ferencné, dr.* államtitkár, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke, tagja *dr. Vukovich György*, a KSH főosztályvezetője volt. *Nyitrai Ferencné* doktort a résztvevők, a bizottság következő üléséig — 2 éves időszakra —, az ülészsak elnökévé választották.

Az ülés napirendjén a következő főbb témakörök szerepeltek:

- a közigazgatási nyilvántartások és a statisztika kapcsolata;
- a statisztikai informatika kérdései;
- az ENSZ statisztikai publikációs politikája;
- a nemzeti számlák és mérlegek;
- az ipar, a közlekedés, az energia és a nemzetközi kereskedelem statisztikája;
- az árstatisztika kérdései, ezen belül az ENSZ keretében folyó nemzetközi összehasonlítási program (ICP) helyzete és jövője;
- nemzetközi gazdasági nomenklatúrák és osztályozók;
- a népesedés- és társadalomstatisztika kérdései;
- a környezeti statisztika;
- a technikai kooperáció;
- a nemzetközi statisztikai programok egységesítése, a programok végrehajtása;
- az ENSZ-ben és a szakosított szervezeteiben folyó statisztikai munka jövőbeni tervei.

Megalakult az *Európai Népeségtudományi Társaság*, (European Association for Population Studies = EAPS). Alakuló ülését 29 vezető európai demográfus javaslata alapján 1982. szeptember 21-én tartotta Strasszбургban; hivatalos bejegyzésére, székhelyének megfelelően Hágában került sor, 1983. március 31-én. A Társaság célja az, hogy egyéni tagjai segítségével fejlessze a népeségtudományt Európában. A Társaság irányítását az első Közgyűlésen megválasztott Tanács végzi. Ennek elnöke: *Dirk van de Kaa* (Hollandia), alelnöke: *Zdenek Pavlík* (Csehszlovákia), főtitkára: *Guillaume Wunsch* (Belgium), tagjai: *Charlotte Höhn* (Német Szövetségi Köztársaság) és *dr. Klinger András* (Magyarország). A Tanács alakuló ülését 1983. június 10-én tartotta, Bécsben. Ezen meghatározták a Társaság munkájának megindulását, ill. az 1983—1985. évi tudományos feladatait.

Dr. Harald Hansluwka, az ENSZ Egészségügyi Világszervezetének osztályvezetője, április 20-án előadást tartott a Népeségtudományi Kutató Intézetben a szervezetben folyó demográfiai kutatási tevékenységről.

*

Robert A. Israel, az AEA Egészségügyi és Népmozgalmi Statisztikai Intézetének helyettes igazgatója, április 22-én előadást tartott a KSH-ban az intézet demográfiai és statisztikai tevékenységéről.

*

Az Egészségügyi Világszervezet felkérésére a Központi Statisztikai Hivatal 1983. április 19. és 23. között tartotta meg Budapesten azt a munkacsoport ülést, amely a Betegségek Nemzetközi Osztályozása kiválasztási és előzési szabályainak módosítására tett javaslatot. A megbeszélést *Nyitrai Ferencné* dr., államtitkár, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke nyitotta meg. A konferencia elnökévé dr. *Klinger Andrást*, titkárává dr. *Karel Kupkát*, a WHO osztályvezetőjét választották meg. A megbeszélésen javaslatokat fogadtak el a halálozási statisztikában alkalmazott alapbetegségek (underlying cause of death) megfelelőbb kiválasztására szolgáló szabályok módosítására vonatkozóan. Ezek a következő, X. revízió alkalmával kerülnek bevezetésre.

*

A Népeségtudományi Kutató Intézet és az Oktatáskutató Intézet 1983. május 6-án közös, tudományos szemináriumot rendezett „A népesedés és az oktatás összefüggései” címmel. A tudományos szeminárium megvitatta a távlati oktatáspolitikai koncepció kidolgozásának keretében folyó, a népesedés és az oktatás kapcsolatait vizsgáló kutatások eddigi eredményeit, összefoglalta az e témában rendelkezésre álló ismereteket.

Az előadók és a hozzászólók egyaránt kiemelték, hogy a népesedési folyamatok a jövőben a korábbiaknál erősebben befolyásolják az oktatást, az oktatáspolitikát, annak mozgásterét; kényszer pályákat, döntési kényszereket jelölnek meg az oktatásfejlesztés számára.

A népesedés az oktatás fokozódó jelentőségű peremfeltételeit adja, részletes figyelembevétele az oktatásban, oktatáspolitikában nélkülözhetetlen.

Á tudományos szemináriumon az alábbi előadások hangzottak el:

1. *Monigl István*: A népesség és az oktatás fontosabb összefüggései a jövőben.
2. *Surányi Bálint*: A népesedési folyamatok és az oktatás, oktatásfejlesztés közötti elvi kapcsolatok.
3. *Káposztás Ferenc*: A népesedési folyamatok és tényezők figyelembevétele az 1960—1980 közötti oktatáspolitikában.
4. *Erdész Tiborné*: Az iskolás korú népesség létszámhullámzásának, a „demográfiai hullámoknak” az átvonulása az iskolarendszeren.
5. *Csizmazia Károlyné*: A népesség iskolázottságának alakulása, a „demográfiai csere” hatása az iskolázottságra, szakképzettségre.

6. *Benedek András*: Területi összefüggések szerepe az oktatásfejlesztésben és az oktatáspolitikában, a jövőben.
7. *Csernák Józsefné*: A család jellemzőinek, funkcióinak változása és ennek hatása az iskolára.
8. *Szabó Pál—Kenderesi Ildikó*: A 0—18 éves, fizikailag, szellemileg sérültek száma, megoszlása, jelenlegi pedagógiai, illetve egészségügyi ellátása és a fejlesztésre vonatkozó javaslatok.
9. *Kozák Istvánné*: A cigány népesség nagyságának változása, területi elhelyezkedése, különös tekintettel a 0—18 éves korú népességre.

*

A Népeségtudományi Kutató Intézet 1983. május 17—18-án tudományos szemináriumot rendezett „Társadalmi-demográfiai prognózisok” címmel.

A demográfiai és a demográfiai alapról induló társadalmi előre jelzések (prognózisok) fontossága és az irántuk megnyilvánuló igény az utóbbi időben jelentősen növekedett.

A szeminárium értékelte a „Népesedés és népesedéspolitika” tárca szinten kiemelt kutatási fő irány „Társadalmi-demográfiai prognózisok” kutatási irányában eddig végzett munkát, kijelölte a további feladatokat.

A szeminárium témakörei az alábbiak voltak:

1. Az új, 1981—2001. időszakra szóló országos és területi népességelőre-számítások;
2. Család- és háztartáselőre-számítás;
3. A népesség iskolázottságának és szakképzettségének előre jelzése;
4. A foglalkoztatottság előre jelzése;
5. A társadalmi mobilitás és a társadalmi szerkezet előre jelzése;
6. A lakosság egészségi állapotának előre jelzése.

A tudományos szeminárium részletesebb ismertetésére később visszatérünk.

*

A belga—magyar kulturális megállapodás keretében 1983. június 12 és 19 között Budapesten tartózkodott *Guillaume Vunsch* professzor, a belgiumi Louvain-la-Neuve-i Egyetem Demográfiai Intézetének professzora. Itt tartózkodása alkalmával tárgyalásokat folytatott magyar demográfusokkal és közegészségügyi szakemberekkel és előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottságában az Intézetben folyó demográfiai oktató- és kutatómunkáról.

*

Az Egyesült Nemzetek Gazdasági és Szociális Tanácsa döntése alapján 1984. augusztusára Mexico-városba összehívták a *Nemzetközi Népesedési Konferenciát*, tíz évvel a bukaresti Világ Népesedési Konferenciát követően. A Konferencia főtitkára *Rafael Salas*, az ENSZ Népesedési Alapjának főigazgatója, főtitkárhelyettese pedig *Léon Tabah*, az ENSZ Népesedési Főosztályának igazgatója.

A Konferencia előkészítéséül az ENSZ 1983 első felében négy szakértőcsoport ülést hívott össze, amelyek hívatva voltak arra, hogy a Konferencia alapidokumentumait elkészítsék. Ezek a következők voltak:

Termékenység és család

Új Delhi, 1983. január 5—11.

Nepességeloszlás, vándorlás és
fejlődés
Népesség, erőforrások,
környezet és fejlődés
Halandóság és egészségpolitika

Hammamet; 1983. március 21—25.

Genf; 1983. április 25—29.

Róma; 1983. május 30—június 3.

Az első megbeszélésen magyar részről szakértőként, *dr. Klingner András*, a negyedikén meghívott megfigyelőként *Józan Péter* vett részt.

ИЗВЕСТИЯ

22. сессия Статистической комиссии ООН состоялась с 7 по 17 марта 1983 г. в Нью Йорке. В этой сессии участвовали кроме 22 стран-членов Комиссии также и представители пяти стран и нескольких международных организаций как наблюдатели.

Руководителем присутствующей на сессии венгерской делегации была государственный секретарь, председатель Центрального статистического управления *д-р Вера Нитраи*, членом делегации был начальник главотдела ЦСУ *д-р Дьёрдь Вукович*, Участники избрали *д-ра Веру Нитраи* председателем сессии на двухлетний период, до следующей сессии Комиссии.

Следующие основные темы были на повестке дня заседания:

- взаимосвязь между административными учетами и статистикой;
- вопросы статистической информатики;
- политика ООН по статистической публикации;
- национальные счета и балансы;
- статистика промышленности, сообщения, энергии и международной торговли;
- вопросы статистики цен, в пределах этого состояние и будущее международной программы сопоставления в рамках ООН;
- международные экономические номенклатуры и классификаторы;
- вопросы статистики народонаселения и социальной статистики;
- статистика окружающей среды;
- техническое сотрудничество;
- унификация международных статистических программ, осуществление программ;
- будущие планы статистической работы, проводимой в ООН и ее специализированных организациях.

*

Учредилось *Европейское общество по демографическим исследованиям*. По предложениям 29 ведущих европейских демографов учредительное собрание Общества состоялось 21 сентября 1982 г. в г. Стасбурге; оно было официально зарегистрировано на своем местонахождении — в г. Гааге 31 марта 1983 г. Целью Общества считается развивать демографию в Европе при помощи индивидуальных членов. Управление Обществом осуществляется выбранным на первом общем собрании Советом. Председатель Совета — *Дирк ван де Каа* (Голландия), вице-председатель — *Зденек Павлик* (Чехословакия); генеральный секретарь — *Гильом Вунш* (Бельгия) члены — *Шарлотт Гэз* (Федеративная Республика Германии) и *д-р Андраш Клингер* (Венгрия). Учредительное собрание Совета состоялось 10 июня 1983 г. в г. Вене. На этом собрании было намечено начать деятельность Общества и были назначены его научные задачи на 1983—1985 гг.

*

20-го апреля начальник отдела Всемирной организации здравоохранения д-р *Гаральд Ганслувка* читал доклад в Исследовательском институте по демографии ЦСУ ВНР о проводимых в ВОЗ демографических исследованиях.

*

22 апреля заместитель директора Национального центра статистики здравоохранения и движения населения США *Роберт А. Израел* читал доклад в ЦСУ ВНР о демографической и статистической деятельности центра.

*

С 19 по 23 апреля 1983 г. по просьбе Всемирной организации здравоохранения Центральное статистическое управление ВНР организовало совещание рабочей группы, которая внесла предложение по правилам выбора и модификации Международной классификации болезней. Председатель Центрального статистического управления, государственный секретарь д-р *Вера Нитрай* открыла совещание. Д-р *Андраш Клингер* был избран председателем и начальник отдела Всемирной организации здравоохранения — д-р *Карел Купка* — секретарем конференции. На совещании были приняты предложения по модификации правил лучшего выбора основных причин смерти, применяемых в статистике смертности. Они будут введены при следующем X. пересмотре.

*

6 мая 1983 г. Исследовательский институт по демографии и Исследовательский институт по просвещению организовал и общий научный семинар под названием „Взаимоотношения между народонаселением и просвещением“. Научный семинар обсудил полученные до сих пор результаты исследований по взаимосвязям между народонаселением и просвещением, проводимых в рамках разработки концепции перспективной политики просвещения, суммировал знания по данной теме.

Докладчики и выступавшие лица одинаково подчеркнули, что в будущей демографические процессы будут больше повлиять на просвещение, политику просвещения и область их движения; они определяют принудительные пути и решения для развития просвещения.

Народонаселение означает крайние условия увеличивающегося значения просвещения, необходимо учитывать народонаселение в просвещении и политике просвещения.

На научном семинаре были прочтены следующие доклады:

1. *Иштван МОНИГЛ*: Основные корреляции между народонаселением и просвещением в будущем.
2. *Балинт ШУРАНЬИ*: Принципиальные связи между демографическими процессами и просвещением, развитием просвещения.
3. *Ференц КАПОСТАШ*: Учет демографических процессов и факторов в политике просвещения 1960—1980 гг.

4. *Илона ЭРДЕС*: Проход колебания численности населения в школьном возрасте, „демографической волны“ по школьной системе.
5. *Мариа ЧИЗМАЗИА*: Динамика школьного образования населения, влияние „демографического обмена“ на образование — квалификацию.
6. *Андраш БЕНЕДЕК*: Роль региональных связей в развитии просвещения и политике просвещения в будущем.
7. *Магдолна ЧЕРНАК*: Изменение характеристик, функций семьи и его влияние на школу.
8. *Пал САБО—Илдико КЕНДЕРЕШИ*: Число, распределение физически-умственно пораженных лиц в возрасте 0—18 лет, их теперешнее педагогическое и санитарное обслуживание, и предложения по развитию.
9. *И. КОЗАК*: Изменение величины цыганского населения, его территориальное размещение с особым учетом населения в возрасте 0—18 лет.

*

17—18 мая 1983 г. Исследовательский институт по демографии организовал семинар под названием „Общественно-демографические прогнозы“.

Значение демографических и исходящих из демографической основы общественных прогнозов и требования к ним увеличились много в последнее время.

Семинар оценил проведенную до сих пор работу по направлению исследования „Общественно-демографические прогнозы“ выделенного министерством главного направления исследования „Народонаселение и политика народонаселения“, и назначил дальнейшие задачи.

Темы семинара:

1. Новые национальные и региональные прогнозы по численности населения на период 1981—2002 гг.;
2. Прогнозы по семьям и домашним хозяйствам;
3. Прогнозы по уровню образования и квалификации населения;
4. Прогнозы по занятости;
5. Прогнозы по социальной мобильности и социальной структуре;
6. Прогнозы по состоянию здоровья населения.

Позже мы возвращаемся к более подробному изложению научного семинара.

*

В рамках бельгийского культурного сотрудничества профессор Демографического института Университета города Лувен-ла-Нэв (Бельгия) *Гильом Вунш* был в г. Будапеште с 12 по 19 июня 1983 г. При своем пребывании в Венгрии он вел переговоры с венгерскими демографами и специалистами здравоохранения, и читал доклад в Демографической комиссии Венгерской академии наук о проводимой в своем Институте педагогической и исследовательской деятельности в области демографии.

*

Согласно решению Экономического и социального совета ООН на август 1984. г. в городе Мексике созвана *Международная конференция народонаселения*, десять лет после Всемирной конференции народонаселения, состоявшейся в г. Бухаресте. Генеральным секретарем конференции будет главный директор фонда ООН для демографических деятельности — *Рафаел Салас* и заместителем генерального секретаря — директор Главного отдела народонаселения ООН — *Леон Таба*.

Для подготовки конференции на первую половину 1983. г. ООН созвала следующие четыре совещания групп экспертов для составления основных документов конференции,

Плодовитость и семья	Нью Делги; 5—11 января 1983 г.
Распределение населения, миграция и развитие	Гаммаммет; 21—25 марта 1983 г.
Население, ресурсы, окружающая среда и развитие	Женева; 25—29 апреля 1983 г.
Смертность и политика здравоохранения	Рим; 30 мая — 3 июня 1983 г.

На первом совещании с венгерской стороны присутствовал *д-р Андраш Клинггер* как эксперт, а на четвертом — *Петер Йозан* как приглашенный наблюдатель.

NEWS

The 22. session of the UN Statistical Commission was held from 7 to 17 March 1983 in New York. Beside the 22 member states of the Commission also the representatives of five countries and several international organizations were present at the session as observers.

The head of the Hungarian delegation participating in the session was *Dr. Vera Nyitrai*, Secretary of State, President of the Hungarian Central Statistical Office and its member was *Dr. György Vukovich*, Chief of Department of the HCSO. The participants voted *Dr. Vera Nyitrai* into the chair of the session for a two-year period, till the next session of the Commission.

The follow main topics were on the agenda of the session:

- relation between the administrative registrations and statistics;
- questions of the statistical informatics;
- the UN policy concerning statistical publication;
- national accounts and balances;
- statistics of mining and manufacturing, traffic, energy and international trade;
- questions of price statistics, within this the situation and future of the International Comparison Project (ICP) being in progress within the framework of the UN;
- international economic nomenclatures and classificators;
- questions of population and social statistics;
- environmental statistics;
- technical co-operation;
- unification of the international statistical programmes, effectuation of the programmes;

— the future plans of the statistical work of the UN and its specialized bodies.

*

The *European Association for Population Studies* (EAPS) was established. According to the proposals of 29 European butstanding demographers its statutory meeting was held in Strasbourg 21 September 1982; the Association was registered officially at its head-quarters in the Hauge on 31 March 1983. The purpose of the Association is to develop demography in Europe by the help of its individual members. The Association is directed by the Council elected at the first general assembly. Its President is *Dirk van de Kaa* (the Netherlands), its Vice-President *Zdenek Pavlik* (Czechoslovakia), its Secretary General *Guilltume Wunsch* (Belgium) its members are *Charlotte Höhm* (German Federal Republic) and *Dr. András Klínger* (Hungary). The statutory meeting of the Council took place Vienna on 10 June 1983. This meeting decided to start the activity of the Association and set its scientific tasks for the 1983—1985 period.

*

Dr. Harald Hansluwka, Chief Statistician of the UN World Health Organization read a paper on the demographic research of the WHO at the Demographic Research Institute on 20 April.

*

Robert A. Israel, Associated Director of the US National Center for Health and Vital Statistics read a paper on the demographic and statistical activity of the Centre at the Hungarian Central Statistical Office on 22 April.

*

At the invitation of the World Health Organization from 19 to 23 April 1983 the Hungarian Central Statistical Office held a meeting of the working group which made a proposal concerning the selection and modification rules of the International Classification of Diseases. The meeting was opened by *Dr. Vera Nyitrai*, Secretary of State, President of the Hungarian Central Statistical Office. *Dr. András Klínger* was elected chairman and *Dr. Karel Kupka*, chief of of division of the WHO — secreary of the conference. At the meeting proposals were adopted concerning the modification of rules for the better selection of the underlying causes of death used in death statistics. They will be introduced at the next, X. revision.

*

On 6 May 1983 the Demographic Research Institute and the Research Institute of Education organized jointly a scientific seminar under the title "Correlations between population and education". The scientific seminar discussed the results — obtained till now — of the research of the interrelation between population and education carried out within the framework of the elaboration of the concept of the prospective educational policy, summarized the knowledge available on this topic.

The speakers and the persons having taken the floor mentioned equally that in the future the population processes will affect more than till now the education, educational policy and the scope of its activity; they will indicate forced courses, forced decisions for the development of education.

Population determines the marginal conditions of growing importance of education; it is necessary to take into consideration the population in education, educational policy.

At the scientific seminar the following papers were read:

1. *István, Monigl*: Main correlations between population and education in the future.
2. *Bálint, Surányi*: Principled relation between population processes and education, development of education.
3. *Ferenc, Káposztás*: Taking into consideration the population processes and factors in the educational policy between 1960 and 1980.
4. *Ilona, Erdész*: Passing of the fluctuation of the number of population of school age, the "demographic wave" through the school system.
5. *Mária, Csizmazia*: Development of the educational level of population, the impact of the "demographic exchange" on the educational level — qualification.
6. *András, Benedek*: The role of regional relations in the development of education and educational policy in the future.
7. *Magdolna Csernák*: Change in the characteristics, functions of the family and its impact on school.
8. *Pál, Szabó—Ildikó, Kenderesi*: Number, distribution of the 0—18 year old physically—mentally injured persons, their present pedagogical and health provision and suggestions concerning the development.
9. *I, Kozák*: Change in the number of the gipsy population, its regional placement, with special regard to the 0—18 year old population.

*

On 17—18 May 1983 the Demographic Research Institute organized a scientific seminar under the title "Socio-demographic projections".

The importance of the demographic projections (forecasts) and of social projections starting from a demographic basis and the demands on them increased much recently.

The seminar evaluated the work done till now in the research direction "Socio-demographic projections" of the main research direction "Population and population policy" emphasized on a departmental level, and indicated the further tasks.

The topics of the seminar were as follows:

1. New national and regional population projections for the 1981—2001 period;
2. Family- and household projections;

3. Projections regarding the educational level and qualification of the population;
4. Projections concerning employment;
5. Projections relating to social mobility and social structure;
6. Projections regarding the health condition of the population.

The scientific seminar will be described later.

*

Within the framework of the Belgian-Hungarian cultural agreement from 12 to 19 June 1983 *Guillaume Wunsch*, professor of the Demographic Institute of the Louvain-la-Neuve University (Belgium) visited Budapest. During his stay he talked to Hungarian demographers and specialists of public health and read a paper in the Demographic Committee of the Hungarian Academy of Sciences on the educational and research work of his Institute.

*

According to the decision of the UN Economic and Social Council the *International Population Conference* was convened in Mexico-City for August 1984, ten years after the World Population Conference held in Bucharest. The Secretary-General of the Conference is *Rafael Salas*, Director-General of the UN Fund for Population Activities, and its Deputy-Secretary-General — *Léon Tabah*, Director of the UN Population Division.

For the preparation of the Conference the UN convened four expert group meetings in the first half-year of 1983 to formulate the basic documents of the Conference. These meetings were as follows:

Fertility and family	New Delhi, 5—11 January 1983
Distribution of population, migration and development	Hammamet; 21—25 March 1983
Population, resources, environment and development	Geneva; 25—29 April 1983
Mortality and health policy	Rome; 30 May — 3 June 1983

On the Hungarian side *Dr. András Klinger* participated as an expert in the meeting and *Péter Józán* as an invited observer in the fourth meeting.

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
KÖZLEMÉNYEI

A Népeségtudományi Kutató Intézet közleményei sorozatban eddig az alábbi kötetek jelentek meg:

1. Magyarország megyénkénti népességének várható alakulása, 1960. I.—1980. I. között, 1963/1.
2. A nyugdíjasok helyzete, 1963/2.
3. A korbevallás megbízhatóságának vizsgálatai az 1960. évi népszámlálásnál, 1964/1.
4. Magyarország népességének demográfiai jellemzői régióként, 1965/1.
5. A válások okai, 1965/2.
6. A budapesti nyugdíjasok helyzete es problémái, 1965/3.
7. A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatása, I. Budapesten és a városokban, 1965/4.
8. A népesség foglalkozásának változása 1960—1963 között, 1965/5.
9. Vizsgálatok a népesség területi elosztásának alakulásáról Magyarországon. 1900—1960, 1966/1.
10. Lakásdemográfiai adatok, 1966/2.
11. A szociális intézetek és gondozottak helyzete, 1966/3.
12. Magyarország népességének területi előreszámítása, 1966/4.
13. A magyar leiró statisztika fejlődése, 1966/5.
14. Termékenységi adatok, 1966/6.
15. A demográfiai tényezők hatása a művelődésre, 1967/1.
16. Iskolai végzettség és szakképzettség, 1967/2.
17. Magyarország népességének gazdasági korfái, 1967/3.
18. Nemzetiségek demográfiai sajátosságai Baranya megyében, 1968/1.
19. Magyarország népességének előreszámítása, 1966—2001, 1968/2.
20. A magyar történeti demográfia a II. világháború után, 1968/3, *(angol nyelven)*.
21. Történeti demográfiai kollokvium. Budapest, 1965, 1968/4, *(francia, angol és német nyelven)*.
22. Demográfiai jellemzők a települések nagyságcsoportja szerint, 1900—1960, 1968/5.
23. A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének évkönyve, 1963—1968, 1968/6, *(magyar és angol nyelven)*.
24. Alkoholizmus, 1968/7.
25. Gyermekgondozási segély, 1969/1.
26. Kutatási módszerek a termékenység és a családtervezés vizsgálatára: Magyar tapasztalatok, 1969/2, *(angol nyelven)*.
27. Családtervezés Magyarországon. Az 1966. évi termékenységi és családtervezési vizsgálat (TCS) fontosabb adatai, 1970/1.
28. Gyermekgondozási segély, 1970/2.
29. 1966. évben egyetemi (főiskolai) felvételre jelentkezettek demográfiai és testfejlettségi vizsgálata, 1970/3.
30. Társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai. II. Magyarországon, 1970/4.

31. Családtervezés Magyarországon. Az 1966. évi termékenységi és családtervezési vizsgálat (TCS) fontosabb adatai, 1970/1, *(angol nyelven)*.
32. A IX. Biológiai Vándorgyűlésen elhangzott előadások tartalmi kivonatai. Budapest, 1970. május 6—8., 1970/6, *(angol nyelven)*.
33. Magyarország népességének 1957 óta történt belföldi vándorlásának vizsgálata néhány szempontból, 1971/1, *(angol nyelven)*.
34. Magyarország halandósági táblái 1900/01-től 1967/68-ig, 1971/2.
35. Népesedéspolitika Magyarországon, 1972/1.
36. Magyarország népességének előreszámítása (1972—2001), 1973/1.
37. Nemzetiségek demográfiai sajátosságai Baranya megyében. II., 1973/2.
38. Magyarország népessége, 1974/1, *(angol nyelven)*.
39. A budapesti alkoholisták és leszármazottaik biodemográfiai vizsgálata (Első szakasz) (Előzetes jelentés), 1974/2.
40. Kriminálitási táblák, 1974/3.
41. A gazdasági korfák módszertani apparátusának felhasználása optimális stabil népességek meghatározására, 1974/4.
42. A társadalmi térbeliség néhány elméleti és gyakorlati problémája, 1975/1.
43. Népesedési kérdésekkel kapcsolatos közvéleménykutatás, 1976/1.
44. Budapesti öngyilkosok vizsgálata 1972, 1976/2.
45. Az 1—60 hónapos budapesti gyermekek testi fejlettsége, szociodemográfiai és morbiditási viszonyai (Előzetes jelentés), 1977/1.
46. A fiatal gyermekes özvegy nők helyzete, 1979/1.
47. A 16—29 éves fiatalok különböző gazdasági aktivitású csoportjainak helyzetét jellemző adatok, 1979/2.
48. A gyermekvállalásról és a népesedéspolitikáról alkotott vélemények több gyermeket gondozó anyák körében, 1980/1.
49. Magyarország népessége 1980—2021, 1980/2.
50. A budapesti 0 éves népesség demográfiai, egészségügyi és antropometriai vizsgálata, 1981/1.
51. Stabil populációk és szubpopulációk néhány újonnan feltárt tulajdonságáról, 1981/2.
52. A 0—8 éves budapesti gyermekek egyes testméreteinek alakulása, 1982/1.
53. A 18 éves, sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota, 1982/2.
54. Az első házasságkötések alakulása Magyarországon a II. világháború után. (Születési kohorszok házassági táblái) 1983/1.
55. (Szolgálati használatra.) 1983/2.
56. (Szolgálati használatra.) 1983/3.

ПУБЛИКАЦИИ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО ИНСТИТУТА
ПО ДЕМОГРАФИИ ЦСУ

В серии публикаций Исследовательского института по демографии до настоящего времени вышли следующие тома:

1. Ожидаемая динамика населения комитатов Венгрии между 1. 1960 и 1. 1980 г. 1963/1.
2. Положение пенсионеров. 1963/2.
3. Исследования относительно достоверности ответов о возрасте при переписи населения 1960 года. 1964/1.
4. Демографические характеристики народонаселения Венгрии по региям 1965/1.
5. Причины разводов. 1965/2.
6. Положение и проблемы Будапештских пенсионеров. 1965/3.
7. Общественная рестратификация и ее демографические последствия в Будапеште и в других городах. 1965/4.

8. Изменения в занятиях населения в период между 1960 и 1963 гг., 1965/5.
9. Исследования в области динамики территориального распределения населения в Венгрии. 1900—1960. 1966/1.
10. Жилищно-демографические данные. 1966/2.
11. Положение социальных учреждений и лиц, проживающих в них. 1966/3.
12. Территориальный прогноз населения Венгрии. 1966/4.
13. Развитие венгерского направления описательной статистики. 1966/5.
14. Данные о плодovitости. 1966/6.
15. Влияние демографических факторов на образование. 1967/1.
16. Школьное образование — профессиональное образование. 1967/2.
17. Экономические возрастные пирамиды населения Венгрии. 1967/3.
18. Демографические особенности национальностей в комитате Баранья. 1968/1.
19. Перспективы развития населения Венгрии, 1966—2001. 1968/2.
20. Венгерская историческая демография после второй мировой войны. 1968/3. (На английском языке.)
21. Совецание по исторической демографии. Будапешт. 1965. 1968/4. (На французском, английском и немецком языках.)
22. Демографические характеристики поселений по их величине, 1900—1960. 1968/5.
23. Ежегодник Исследовательского Института по демографии ЦСУ ВНР, 1963—1968 гг. 1968/6. (На венгерском и английском языках.)
24. Алкоголизм. 1968/7.
25. Пособие по воспитанию детей. 1969/1.
26. Методы исследования плодovitости и семейного планирования. Венгерский опыт. 1969/2. (На английском языке.)
27. Планирование семьи в Венгрии. Важнейшие данные исследования по фертильности и семейному планированию (ТЧ) 1966 года. 1970/1.
28. Пособие по воспитанию детей. 1970/2.
29. Исследование демографических характеристик и характеристик физического развития желавших поступить в университет (ВУЗ) в 1966 году. 1970/3.
30. Общественная рестратификация и ее демографические последствия в Венгрии. 1970/4.
31. Планирование семьи в Венгрии. Важнейшие результаты исследования по фертильности и планированию семьи. (ТЧ) 1966 года. 1970/5. (На английском языке.)
32. Резюме лекций, прочитанных на X Биологической выездной сессии. Будапешт, 6—8 мая 1970 г. 1970/6. (На английском языке.)
33. Несколько аспектов исследования внутренней миграции населения в Венгрии с 1975 года. 1971/1. (На английском языке.)
34. Таблицы смертности населения Венгрии с 1900/01 г.—по 1967/68 гг. 1971/2.
35. Политика народонаселения в Венгрии. 1972/1.
36. Прогнозы населения Венгрии (1972—2001). 1973/1.
37. Демографические особенности национальностей в комитате Баранья. 1973/2.
38. Население Венгрии. 1974/1. (На английском языке.)
39. Биодемографическое исследование будапештских алкоголиков и их потомства. (Первая фаза.) (Предварительный доклад.) 1972/2.
40. Таблицы криминальности. 1974/3.
41. Использование методологического аппарата возрастных пирамид экономических событий для определения оптимальных стабильных населений. 1974/4.
42. Несколько теоретических и практических проблем общественной пространственности. 1975/1.
43. Исследование общественного мнения о демографических вопросах. 1976/1.
44. Исследование самоубийц города Будапешта, 1972 г. 1976/2.

45. Физическое развитие, социально-демографические условия и условия заболеваемости Будапештских детей в возрасте 1—60 месяцев (Предварительный отчет) 1977/1.
46. Положение молодых вдовых женщин с детьми 1979/1.
47. Данные характеризующие положение молодых в возрасте 16—29 лет, с различной экономической активностью. 1979/2.
48. Мнения о ребёнке и политике народонаселения у женщин, воспитывающих несколько детей, 1980/1.
49. Численность населения Венгрии в 1980—2021, 1980/2.
50. Демографическое, медицинское и антропометрическое исследование 0-летних нонулуш Будапешта. 1981/1.
51. О некоторых вновь установленных характеристиках стабильных популяций и субпопуляций. 1981/2.
52. Динамика отдельных размеров тела Будапештских детей в возрасте 0—8 лет. 1982/1.
53. Развитость тела, биологическое состояние и состояние здоровья молодых призывников в возрасте 18 лет. 1982/2.
54. Динамика первых браков в венгрии после второй мировой войны. (Таблицы брачности когорт рождений) 1983/1.
55. (Для служебного пользования) 1983/2.
56. (Для служебного пользования) 1983/3.

PUBLICATIONS OF THE DEMOGRAPHIC RESEARCH INSTITUTE

In the series of the Publications of the Demographic Research Institute the following volumes have been published:

1. Population Projections for Hungary by Counties between January 1, 1960. and January 1, 1980. 1963/1.
2. The Situation of Pensioners, 1963/2.
3. Investigation on the Reliability of Age-Admissions in the Population Census of 1960. 1964/1.
4. Demographic Characteristic of the Population in Hungary by Regions, 1965/1.
5. Causes of Divorces, 1965/2.
6. Situation and Problems of the Pensioners of Budapest, 1965/3.
7. Social Mobility and its Demographic Effects in Budapest and in the Towns I, 1965/4.
8. Change in Occupation of the Population between 1960 and 1963. 1965/5.
9. A Study on the Regional Distribution of Hungary's Population 1900—1960. 1966/1.
10. Housing-Demographic Data, 1966/2.
11. Situation of Social Institutes and Their Dependants, 1966/3.
12. Regional Projections of the Population of Hungary, 1966/4.
13. The Development of the Hungarian Descriptive Statistics, 1966/5.
14. Fertility Data 1966/6.
15. The Impact of Demographic Factors on Culture, 1967/1.
16. School Qualification and Professional Training, 1967/2.
17. The Economic Age-Pyramids of Hungary's Population, 1967/3.
18. The Demographic Characteristics of the Nationalities of the County of Baranya, 1968/1.
19. Population Projection for Hungary, 1966—2001. 1968/2.
20. Hungarian Historical Demography after World War II. 1968/3. (*In English*)
21. Colloquium on Historical Demography. Budapest, 1965 1968/4. (*In French, English and German*)

22. Demographic Characteristics by Size of Settlements, 1900—1960. 1968/5.
23. Annals of the Demographic Research Institute of the Central Statistical Office, 1963—1966. 1968/6. (*In Hungarian and English*)
24. Alcoholism, 1968/7.
25. Allowance for Child's Care, 1969/1.
26. Survey Techniques in Fertility and Family Planning Research: Experience in Hungary, 1969/2. (*In English*)
27. Family Planning in Hungary. Main Results of the TCS-66 Study, 1970/1.
28. Allowance for Child's Care, 1970/2.
29. Demographic and Physical-Developmental Study of Those Who Applied for Admission to Universities (Higher Schools) in 1966. 1970/3.
30. Social Mobility and its Demographic Effects in Hungary. II. 1970/4.
31. Family Planning in Hungary. Main Results of the 1966 Fertility and Family Planning (TCS) Study, 1970/5. (*In English*)
32. Abstract of the Lectures Delivered at the 9th Hungarian Congress of Biology. Budapest 6—7—8 May, 1970/6. (*In English*)
33. Some Aspects of the Internal Migration of Population in Hungary since 1957. 1971/1. (*In English*)
34. Life tables of Hungary from 1900/01 to 1967/68. 1971/72.
35. Population Policy in Hungary, 1972/1.
36. Population Projections of Hungary. (1972—2001). 1973/1.
37. The Demographic Characteristics of the Nationalities of the County of Baranya. II. 1973/2.
38. The Population of Hungary, 1974/1.
39. Biodemographic Study of the Budapest Alcoholics and Their Descendants (First stage.) (Preliminary report) 1974/2.
40. Criminality Tables, 1974/3.
41. Use of the Methodological Apparatus of Economic Age-Pyramids for the Determination of Optimum Stable Populations, 1974/4.
42. Some Theoretical and Practical Problems of Social Spatiality, 1975/1.
43. Public Opinion Survey Concerning Demographic Questions, 1976/1.
44. A Survey on Suicides in Budapest 1972. 1976/2.
45. Physical Development, Socio-Demographic and Morbidity Conditions of Children Aged 1—60 Month in Budapest (Preliminary report) 1977/1.
46. The Situation of Young Widowed Mothers, 1979/1.
47. Situation of Groups of Young People Aged 16—29 Years by Their Various Economic Activity, 1979/2.
48. Opinions on Undertaking Children and on Population Policy Among Mothers Caring Two or More Children, 1980/1.
49. Population of Hungary 1980—2021, 1980, 2.
50. Demographic, Anthropometric and Health Examination of the 0 Years Old Population of Budapest, 1981/1.
51. On Some Newly Revealed Characteristics of Stable Populations and Subpopulations. 1981/2.
52. Development Tendencies in Budapest Children Aged 0—8 Years Based on Selected Body Measurements. 1982/1
53. Physical Development, Biological and Health Status of Men in Serviceable Age of 18 Years. 1982/2
54. First Marriages in Hungary after World War II. (Nuptiality Tables of Birth Cohorts) 1983/1
55. (For Official Use!) 1983/2
55. (For Official Use!) 1983/3

A NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET KUTATÁSI JELENTÉSEI

1982

1. Népesedés és népesedéspolitikai tárcaszintű középtávú kiemelt kutatási fő irány (1982—1985).
A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet távlati tevékenységének irányelvei (1982—1990).
2. *S. Molnár Edit*: Érték-orientációk a népesedési magatartásban.
3. *Dr. Nemeskéri János—Dr. Juhász Attila*: A sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota (Előzetes tájékoztató).
4. *Szabó Kálmán*: A népesség-előreszámítások néhány módszertani kérdése (Előterjesztés az MTA Demográfiai Bizottságának).
5. *Valkovics Emil*: A demográfiai átmenet elemzésének néhány gyakorlati nehézségéről.
6. *Bies Klára*: A területi népességprognózisok előkészítése.
7. MTA Demográfiai Bizottság: A demográfiai tudomány helyzete Magyarországon.

1983

8. *S. Molnár Edit—Pataki Judit*: Vélemények és előítéletek az öregeségről.
9. *Dr. Mádai Lajos*: Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872—1873).
10. *Dr. Vukovich Gabriella*: A népesedéspolitikai tartalma, jellege, céljai, eszközei, hatékonysága. Nyugat-európai tapasztalatok.
11. *Dr. Hoóz István*: Társadalompolitika, gazdaságpolitika, szociálpolitika, valamint a népesedéspolitikai kapcsolatai a szocialista országokban.
12. *Dr. Joubert Kálmán*: Születési súly és születési hossz standard az 1973—78. évben élveszületett újszülöttek adatai alapján.

IRODALOM

KÖNYVEK

AUTZE, K.—NIEDERHÖFER, G.: *Kenntnis und Inanspruchnahme staatlicher Hilfen für die Familie.* (A családoknak nyújtott állami segítség igénybevétele és az ezzel kapcsolatos ismeretek.) Bundesinstitut für Bevölkerungsforschung. Wiesbaden, 1982. 141 +XVI. p.
(BIB Materialien zur Bevölkerungswissenschaft. Heft 27.)

Az a tény, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban a családsegítő állami intézkedések egész sora létezik, nem jelenti azt, hogy ezeket az intézkedéseket az egész lakosság ismeri és igénybe is veszi. A jelen kutatás egy 1975-ös longitudinális felvétel adatain alapszik, melynek során azokat az 1945 után született német állampolgárságú asszonyokat kérdezték meg, akik német állampolgárságú férjükkel első házasságukban éltek. Azt kívánták ezzel a vizsgálattal feltárni, hogy milyen mértékben és mélységben ismerik a jogosultak és a nem jogosultak a családtámogató intézkedéseket, milyen arányban veszik igénybe, és ha nem veszik igénybe, miért nem. Az elemzés során azt is vizsgálták, hogy kimutathatók-e az egyes intézkedések ismeretszintjében alapvető különbségek, valamint, hogy mely tényezők befolyásolják az információszintet és ezek között milyen összefüggés található. Az ismeretszintet befolyásoló tényezők közül a következőket vonták be az elemzésbe: régió, településnagyság, jövedelem, iskolai végzettség és képzettségi szint, vallás. Az eredmények könnyebb áttekinthetősége érdekében a szerzők egy információs indexet konstruáltak, amely az egyes intézkedések ismeretének és igénybevételenek kombinációján alapszik (ismeri az intézkedést, és igénybe is veszi; ismeri az intézkedést, de nem veszi igénybe; nem ismeri az intézkedést, de igénybe veszi; nem ismeri az intézkedést, de nem is veszi igénybe), figyelembe véve a válaszadók elemszámát is.

Általában véve megállapítható, hogy a hivatalos szervek családpolitikai információi az érintett népességhez nem kielégítő mértékben jutnak el. Elképzelhető azonban, hogy az alulinformáltság oka a minta jellegében keresendő, ugyanis más vizsgálatokból kiviláglik, hogy a nők a férfiakhoz képest a tömegkommunikáció politikai információira kevésbé nyitottak. Egyértelmű kapcsolat van az igényjogosultság és az ismeretszint között. Igényjogosultság esetén az érintett személy könnyebben veszi fel az információt és megkerdezésekor ismereteit könnyebben eleveníti fel.

Az információszint alapján a családpolitikai intézkedések két csoportba oszthatók: olyan intézkedésekre, amelyekről a megkerdezettek relative jól informáltak, és élnek is e lehetőségekkel. Ide tartoznak a takarékoságot támogató különböző akciók. A második csoportba a jövedelmi- vagy szociális szempontból hátrányos helyzetű népcsoportokat támogató intézkedések tartoznak (lakbérhozzájárulás, szociális segély, munkanélküli segély, tanulmányi támogatások). Az információs szint e csoport esetében jelentősen alacsonyabb.

Az ismeretszintet befolyásoló és a vizsgálatba bevont tényezők közül nem bizonyult differenciáló hatásúnak sem a vallás, sem a település típusa. Erőteljesen orientálónak minősíthető a képzettségi és az iskolai végzettségi szint. Legtájékozottabbak a felsőfokú oktatásban résztvevő fiatal nők.

A különböző iskolai végzettségű rétegek eltérő tájékozottsága felveti az információ rétegspecifikusan differenciált közlésének és áramoltatásának kérdését. A kommunikációs kutatásokból kitűnik, hogy míg a magasabb iskolai végzettségűek elsősorban a napilapok híryanagyaiból tájékozódnak, addig az alacsonyabb kulturális-képzettségű színvonalon állók politikai információikat csaknem kizárólagosan a televízió műsoraiból nyerik. Ebből következően célszerű lenne a politikai tájékoztatás rendszerét úgy módosítani, hogy a szükségesnek tartott információk eltérő szinten és tartalmi formában valamenynyire népszerűségi csoportokhoz eljussanak. A jelen kutatás adatai ugyanis azt tanúsítják, hogy a megkérdezett fiatal házaspárosok a családtámogató intézkedések kérdéseiben is tájékozatlanok. Úgy tűnik, hogy a családpolitikai intézkedéseknek brossurákban történő összefoglalása és tájékoztatási célú szétküldése nem vezet eredményre. Leginkább járható útnak a televízió hírközlése látszik, de hatékonyságot csak a családpolitikai hírek ismételt, többszöri közlése és a kapott információk befogadási szintjének folyamatos ellenőrzése biztosíthat.

A szerzők szükségesnek tartanak továbbá, hogy a családpolitikai ismeretek oktatása részévé váljon az iskolai kötelező tananyag, ami biztosítaná a jövő generáció, a leendő apák és anyák nagyobb fokú tájékozottságát és biztosabb eligazodását a családok támogatását szolgáló állami intézkedések rendszerében.

P. M.

HEL CZMANOV SZKI, H.: *Die Bevölkerung Österreich—Ungarns.* (Ausztria—Magyarország népessége.) In: *Geschichte und Ergebnisse der zentralen amtlichen Statistik in Österreich 1829—1979.* 369—402. p. + Függelék.) Öst. Stat. Zentralamt. Wien, 1979, 720. p. (Beiträge zur österreichischen Statistik Heft 550.)

A szerző az Osztrák—Magyar Monarchia demográfiai helyzetét a következők szerint tárgyalja: Ausztria—Magyarország a demográfia szemszögéből; a népesség fejlődése a kiegyezés előtt; a népesség fejlődése a kiegyezés után; a soknemzetiségű állam néhány strukturális ismérve; termékenység, halandóság és vándorlások; kitekintés az „utódállamokra”.

A történelmi Osztrák—Magyar Monarchia demográfiai vizsgálatát több szempont is indokolja. Az első ezek között a terület és a népesség nagysága. Az európai országok között területileg az Orosz Birodalom után következett. A lakosság számát tekintve az Orosz Birodalom és a Német Birodalom előzte meg, vagyis a harmadik helyet foglalta el. Figyelemre méltó az a tény is, hogy a későbbi Monarchia területének nagy része közel 400 éven át (1526 óta) a Habsburg ház uralma alá tartozott. A Habsburg házhoz tartozó országok erősen agrárjellegűek voltak, így az agrár gazdaságból a modern gazdaságba és ezzel együtt a demográfia új képleteibe való átmenet ezekben az országokban különösen jól vizsgálható. A közös jellemzők mellett azonban ennek az államnak a szembetűnő sajátossága a belső sokrétűség volt (határain belül találkoztak a történelmi-feudális társadalmi viszonyok az ipari korszak új követelményeivel, a lakosság többféle valláshoz és nemzetiséghez tartozott). A Monarchia részterületein a gazdasági és társadalmi fejlődés különböző fokozatainak egymásmellettsége következtében mód nyílik a keresztiszelvény vizsgálatokra is, szemben a más országokban tapasztalható történelmi, egymás utáni következés nyújtotta, pusztán hossz-szelvény vizsgálatok lehetőségével.

A vizsgálatot megkönnyítik a jó statisztikák (bár a *Mária Terézia* által elrendelt „lélek-konszignációk”, amelyeket két ízben hajtottak végre az osztrák tartományokban, kevésbé megbízhatóak — történelmileg azonban a népszámlálás előfutárainak tekinthetők —, ezeket követték az újoncosság célját szolgáló konszkripciók). A konszkripciót — a magyar történelmi demográfiában alkalmazott elnevezés szerint *II. József* népszámlálásait — az 1780-as évek

közepén az országgyűlés megkérdése és jóváhagyása nélkül Magyarországra is kiterjesztették. Azonban a magyar nemesség ellenállásába ütközött, amely az általános konskripciót összeegyeztethetetlennek tartotta privilégiumaival, olyannyira, hogy a számlálás eredményei a XIX. század közepéig csak az egyházi sematizmusok felhasználásával történt népszégtovábbvezetések alapjául szolgáltak — írja a szerző. Így a konskripciókat csak a birodalom osztrák tartományaiban és a birodalom délkeleti részén levő katonai határörvidéken lehetett végrehajtani. 1850-ben és 1857-ben került sor ismét az egész birodalomra kiterjedő számlálásokra: az első modern népszámlálás 1869-ben volt mind Ausztria, mind Magyarország területén, ezt követték az 1880., 1890., 1900. évi népszámlálások, végül az 1910. évi census, amely az Osztrák—Magyar Monarchia utolsó népszámlálása volt. A birodalom két része adatainak összehasonlítását azonban megnehezíti, hogy az osztrák adatok általában a jelenlevő össznépességre, a magyar adatok pedig általában a jelenlevő polgári népességre vonatkoznak.

A természetes népmozgalom statisztikája az egész birodalomban az egyházi anyakönyveken alapult: a XVIII. század végétől érvényesült az állam szabályozó szerepe is. (A szerző nem tér ki cikkében a polgári anyakönyvezésre.) Az adatok a birodalom egyes részeiben eltérő időnkig nyúlnak vissza.

A szerző területi felosztást alkalmazott tanulmányában, ennek során Ausztriát 15 részre osztotta fel, Magyarországra pedig a hivatalos magyar statisztikában használatos területi tagolást vette át.

A magyar statisztikáknál részben a korabeli magyar hivatalos statisztikai kiadványokra, főként a népszámlálási kötetekre, részben pedig a *Kovacsics József* által szerkesztett „Magyarország történeti demográfiája” c. kötetre, s abban *Pápai Béla* és *Thüring Lajos* által rekonstruált történeti népesedési adatokra támaszkodott.

A kiegyezés előtti népességfejlődéssel foglalkozó rész az 1786—1828—1857-es időszakok szerinti tagolást alkalmazza és a születési arányszám, a halálzási arányszám és a születési többlet arányszámának alakulását tárgyalja.

A kiegyezés utáni rész (1869—1910) a népességszám alakulása mellett közli az 1910. évre a mező- és erdőgazdasághoz tartozó népesség arányát is, tehát társadalmi-gazdasági megközelítést is alkalmaz és foglalkozik a vándorlások kérdésével is (1800—1910. évek vándorlási mérlege).

A soknemzetiségű állam strukturális jellemzőivel foglalkozó részből kiténik a Monarchia tarka nemzetiségi összetétele. Ez a rész foglalkozik a népesség iskolázottsági szintjével is. Annak ellenére, hogy 1766-ban bevezették *Mária Terézia* iskolareformját és 1781-ben elrendelték a 6—12 évesek tankötelezettségét, 1890-ben vagyis 110 évvel a tankötelezettség elrendelése után az írni-olvasni tudók részaránya a 6 éven felüli népességben a birodalom osztrák részében átlagosan 65,5%, a magyar részében 50,6% volt.

Igen érdekes képet mutat a kereső népesség megoszlása az őstermelés (a mezőgazdasággal együtt), a bányászat, ipar, kereskedelem és az egyéb ágazatok között is, annál is inkább, mert a szerző Ausztriát és Magyarországot — az 1900. évi magyar népszámlálási kötet alapján — az európai országok rangsorolásában közli.

A termékenység, a halandóság és a vándorlások kérdését tárgyalva, a szerző Ausztria természetes népmozgalmát az 1819—1913 közötti, csaknem 100 éves idősor alapján, Magyarországot az 1861—1913 közötti, csaknem 50 éves idősor alapján vizsgálja. Bár Magyarországon a születések korai csökkenése volt megfigyelhető, európai összehasonlításban Magyarország — és Ausztria is — a legmagasabb születési arányszámokkal rendelkező országok közé tartozott. A nemek aránya mind Ausztriában, mind Magyarországon megközelítőleg hasonló volt (1910-ben az 1000 nőre jutó férfiak száma 965, illetve 981 volt). A népesség korösszetétele nagy korcsoportok szerint egymáshoz hasonlóan alakult és mind Ausztriában, mind Magyarországon az időskorú népesség arányának lassú növekedése jellemezte. A termékenységi arányszám Magyarországon magasabb volt, mint Ausztriában. A halandóság mindig magasabb volt Magyarországon, mint Ausztriában. Bár mind Ausztriában, mind Magyarországon sikerült a csecsemőhalandóságot csökkenteni, a századfordulón az arányszám még a 200 ezrelékes szint közelében volt.

A szerző tanulmányának ebben a részében közli Ausztriára a várható átlagos élettartamot, az egyes népszámlálásoknál számított halandósági tábla alapján, majd pedig megadja az 1900. évi magyar népszámlálásból halandósági tábla módszerrel számított átlagos várható élettartam osztrák és a magyar adatait.

Foglalkozik még a vándorlások kérdésével és kiemeli, hogy a kortársaknak sok gondot okozott az a tény, hogy Ausztria—Magyarországnak növekvő külső vándorlási deficitje volt (1900—1910-ben ez már 1,3 millió személy volt). A belső vándorlás tekintetében megmutatkozott a nagyvárosok vonzereje. A Monarchia két része között a vándorlás viszonylag kicsi volt.

A szerző különböző becslések alapján áttekinti a Monarchia I. világháborús embervesztéseit. Tanulmányának végén az „utódállamok” főbb demográfiai mutatószámait közli, rövid kísérő szöveggel.

A tanulmányt, amely gazdaságstatisztikai anyagot is tartalmaz, még néhány nagyobb statisztikai táblát és rövid magyarázó szöveget magába foglaló függelék egészíti ki.

K. V.

HILL, K. H.: *Methods for estimating fertility trends using WFS and other data.* (A Világ Termékenységi Vizsgálat adatai és egyéb adatok felhasználásának módszerei a termékenységi trendek becslésére.) In: World Fertility Survey Conference 1980. Record of Proceedings. Vol. 3. 451—499. p. WFS—ISI. London—Voorburg, 1981. 574 p.

A szerző a Világ Termékenységi Vizsgálat értekezletére írta ezt az átfogó dolgozatot a termékenységi trendek becslésére alkalmazható módszerekről. A termékenységi trendek tanulmányozásához legkevesebb két időpontra vonatkozó termékenységi szintet bemutató adathalmazra van szükségünk. Minél mélyebben kívánjuk tanulmányozni a termékenységi viszonyokat és azok változását, annál több és egymáshoz időben közelálló időszakról kell információval rendelkezünk. A szükséges adatokat több forrásból is nyerhetjük. Elsősorban a folyamatos népmozgalmi statisztikai adatgyűjtési rendszerekre lehet támaszkodni, amelyek adatokat gyűjtenek a születésekről is. Ezek elégséges adatokat tudnak szolgáltatni azokban az esetekben, ha megfelelő népességszám adatok is rendelkezésre állnak. Feltételként ki kell kötnünk a regisztráció teljességét, és ezért szükséges az adatok felhasználása előtt a születési és népességi adatok minőségének ellenőrzése. Másik lehetőség a retrospektív termékenységi vizsgálatok adatainak elemzése, amikor is adatokat gyűjtünk a múltbeli termékenység nagyságáról és időbeni megoszlásáról. Ilyen célra megfelelő a Világ Termékenységi Vizsgálat is, amely a megkérdezettektől a teljes, részletezett termékenységtörténetet tudakolta. A retrospektív adatfelvételi rendszerek általános hibája, hogy a gyermekek számára vonatkozó téves információk befolyásolják a termékenységi trendekre és a termékenység színvonalára vonatkozó becsléseket, míg bármely, a gyermekszülések időzítésére vonatkozó téves információ a termékenységi trendek becslését befolyásolja. Ugyancsak hiba forrását képezheti, hogy a retrospektív vizsgálatokból természetesen kimaradnak az időközben elhalálozott és kivándorolt nők. Ezek a reprezentatív vizsgálatok, egyéb információkkal is kiegészítve, segítenek feltárni a múlt történéseit. A korstruktúra is alkalmas például a múltbeli termékenység becslésére, feltételezve a csecsemőhalandóság szintjének ismeretét. E módszer alkalmazhatósági területét csökkenti, hogy a korbevallás hibái nagymértékben torzíthatják a becsléseket.

Harmadik típusa az adatforrásoknak az időszakonként ismétlődő vizsgálatok, mint például a népszámlálások által nyújtott információk. Ezek igen hasznos ismereteket nyújtanak egy-egy kohorsz termékenységéről, illetve a különböző kohorszok termékenységének különbözőségéről. A leírt adatgyűjtési módszerek közül a legkielégítőbbek a teljeskörű népmozgalmi adatgyűjtési rendszerek, ha azok nemzeti méretekben valósulnak meg. Azonban a fejlődő országokban a születések bejelentése nagyon sokszor nem teljes —

ha egyáltalán létezik —, s ezért az ilyen forrásokból származó becslések eredményét csak a regisztrációs rendszer ellenőrzése után fogadjuk el. Ha az ellenőrzés során kiderül, hogy a számbavétel nem teljes, akkor bizonyos esetekben lehetséges az adatok korrigálása. A szerző a dolgozat következő részében olyan módszereket mutat be, amelyek segítségével a születések bejelentésének teljessége ellenőrizhető még a termékenység változása esetén is. E módszerek alkalmasak bizonyos körülmények között a számbavételi hibák korrigálására is.

Az előadás röviden összefoglalja a retrospektív vizsgálatok segítségével nyert információk alapján végezhető becslések módszereit, majd a korábban harmadik típusú adatforrások kezeléséről és együttes értékelhetőségi feltevéseiről szól.

Az előadást követően két felkért hozzászóló fejtette ki véleményét az előadásban foglaltakról. A hozzászólások egybehangzóan azt tükrözték, hogy a vázolt módszerek alkalmazhatósága a gyakorlatban csak számos egyéb zavaró körülmény kiküszöbölésével lehetséges, amely zavaró körülmények jelenlétével a fejlődő országokban feltétlenül számolni kell. Ugyanakkor ezek a módszerek a népmozgalmi statisztikai adatgyűjtési rendszerrel nem, vagy csak hiányos adatokkal rendelkező országok problémáit vannak hivatva enyhíteni, tehát elsősorban a fejlődő országok számára készültek. Az érdeklődést elsősorban ezen országok kutatói körében keltette fel az előadás, ami az egyéb hozzászólók összetételéből is látszott.

M. A.

HOFSTEN, E.: *Pehr Wargentin den svenska statistikens fader*. (Pehr Wargentin, a svéd statisztika atyja.) Stockholm, 1983. Statistiska Centralbyran. 180. p.

(Urval. Skriftserie utgiven av Statistiska Centralbyran. No. 15.)

A kötetet *Pehr Wargentin* (1717—1783) halálának 200. évfordulója alkalmából jelentette meg a Svéd Központi Statisztikai Hivatal, *Lennart Nilssonnak*, a svéd Központi Statisztikai Hivatal vezérigazgatójának előszavával.

Svédország népességéről 1749 óta állnak éves adatok rendelkezésre, ezek magukban foglalják mind a népszámlálási típusú adatokat, mind a népmozgalmi adatokat. Vannak bizonyos nem teljes népességi adatok az 1721—1748. időszakra is.

A népességi adatok gyűjtésének terve *Pehr Elviustól*, a Svéd Tudományos Akadémia titkárától származik. Nem sokkal *Elviust* 1749-ben, halála után *Wargentin* követte az Akadémia titkári tisztségében és ő vette át a népesedéstatisztika szervezésének munkáját.

A svéd népesedéstatisztika alapjai egészen a XVII. század elejére nyúlnak vissza, amikor is a svéd papság már általánosan vezette a születések és halálozások nyilvántartását. Az egyházi nyilvántartások formáját és tartalmát az 1686. évi svéd egyházi törvény szabályozta. Ettől az évtől kezdve az egyházközségi anyakönyvek nem csupán a születések és halálozások (ténylegesen a keresztelek és temetések) adatait tartalmazták, hanem az egyházközség össznépességét is. Ebben az időben mindenkit a svéd állami egyház tagjának tekintettek, az egyházközségek szervezete területi elven épült fel, így kiterjedt az egész országra.

Az egyházi anyakönyvek felhasználásának azonban volt politikai vonatkozása is. A hosszú háborús időszak végével (1721) Svédország nem volt többé európai politikai nagyhatalom. Az új kormányzat Svédország gyenge gazdaságát a tudomány és a technológia alkalmazása útján kívánta megjavítani. Az 1739-ben alapított Svéd Királyi Tudományos Akadémia fontos intézménnyé vált.

Az egyházközségi szinten rendelkezésre álló népességi adatok összefoglalása elérkezettnek látszott. Először 1728-ban javasolták egy ilyen összefoglalás elkészítését és 1734-ben Lincoping püspöke az 1721—1730. időszakra

összeállított egy népességi jelentést egyházmegyéjére; ez csak a születések és halálozások statisztikai adatait tartalmazta.

Az 1740-es évek közepén *Pehr Elvius*, mint az Akadémia titkára egy sor hipotétikus számítás elvégzését javasolta Svédország népességére vonatkozóan. *J. A. von Lantingshausen* az 1746. évi memorandumban írta le először azt a gondolatot, hogy adatokat kell gyűjteni a népesség számáról, sőt, hogy ezt éves bázison kell megtenni, feltüntetve a népesség nem és kor szerinti megoszlását is.

1748. február 3-án a kormány rendeletet adott ki a következő népese-désstatisztikai adatok éves összeállítására: 1. a havonta megkeresztelt csecsemők száma, nem és az anya családi állapota szerint; 2. a havonta eltemetett személyek száma, nemek szerinti bontásban, megkülönböztetve a 10 éven aluli gyermekeket, a serdülőkorúakat és más nőtlen/hajadon személyeket és házasokat; 3. a házasságkötések száma havonta és a halál által megszünt házasságok; 4. a havonkénti halálozások száma, nemek és 5 éves korcsoportok szerinti bontásban, az egy éven aluli gyermekek külön kimutatásával, továbbá a halálokok 33 csoportra; 5. a népesség száma az év végén, nemek és 5 éves korcsoportok szerint, az egy éven aluli gyermekek külön feltüntetésével; 6. a népesség száma az év végén, nemek szerinti megoszlásban, a társadalmi rendekhez való tartozás vagy a foglalkozás kombinációjában (a társadalmi rendekhez tartozott a nemesség, a papság, a polgárság és a kisbirtokosok rendje); a részletezést a foglalkozási, rendi adatok tekintetében 61 csoportra bontották.

E törekvéseket nem sikerült teljesen megvalósítani. A papság úgy találta, hogy az ezzel járó munka túlságosan sok. 1775-ben egy királyi rendelet 5 éves időközökre módosította a jelentéstételt.

Pehr Wargentin, aki eredeti foglalkozását tekintve csillagász és matematikus volt, az 1750-es évektől játszott kiemelkedő szerepet a svéd népese-désstatisztikában. 1756-ban a svéd kormány Statisztikai Bizottságot nevezett ki a népese-désstatisztikai jelentések felülvizsgálatára és irányítására, a bizottságnak *Wargentin* is tagja volt.

A Statisztikai Bizottság három egymást követő jelentést nyújtott be a kormánynak a népességről/népese-désről; e jelentések szerzője *Wargentin* volt.

Wargentin 1754 és 1782 között demográfiai értekezések sorozatát tette közzé a Svéd Tudományos Akadémia kiadványában (Proceedings of the Royal Swedish Academy of Sciences). Az 1754-ben és 1755-ben publikált hat tanulmány „A születések és halálozások éves összefoglalóinak jelentősége” címet viselte (a jubileumi kötet mind a hatot tartalmazza). Az első tanulmányban *Wargentin* — általános bevezetőként — felhívta a kormány figyelmét a népességnövekedés fontosságára és vázolta a politikai aritmetikusok (főként *Graunt*, *Petty*, *Halley*, *Kersseboom*, *Süssmilch* és *Deparcieux*) elméleteit. A második értekezés a különböző demográfiai jelenségek rendszerességével foglalkozik, így *Süssmilch*-hez kapcsolódik. A harmadik tanulmány a népesség nagyságával és változásával foglalkozik és a népesség nem kielégítő növekedése kapcsán felveti a halandóság csökkentésének kérdését. Negyedik értekezésének témája az életbiztosítás, a halandóság és a különböző életkorban várható élettartam számításának elmélete. Ötödik tanulmányában *Halley* számítási módszerét bírálta.

1766-ban *Wargentin* újra foglalkozott a halandósággal (ezt a dolgotat is tartalmazza a kötet) és az első, helyes számításokon alapuló halandósági táblát adta közre Svédországban. Differenciális halandósági számításokat is végzett (különböző korcsoportok, férfiak és nők, Stockholm és az ország egésze, Svédország és más országok halandósága közötti különbségek).

Későbbi demográfiai munkáiban *Wargentin* foglalkozott a születések számának szezonális ingadozásával (1767), a Svédországból történt kivándorlással (1780).

A szerző *Wargentin* demográfiai szerepére *Pehr Wargentin* saját szavait idézi 1766. évi, halandósággal foglalkozó munkájából: „Jelenleg nincs más népese-désstatisztika, ami olyan jól szervezett lenne, mint a mi svéd statisztikánk és ez a statisztika az egész országra funkcionál” és saját vélc-

ményeként megjegyzi, hogy maga *Pehr Wargentín* volt az, akinek a svéd népesedéssziszatika fejlődése és működése köszönhető.

K. V.

HOLZER, J. Z.: *Demográfia*. (Demográfia.)

Warszawa, 1980. *Panstwowe Wydawnictwo Ekonomiczne*, 362. p.

Jerzy Zdzistaw Holzer professzor tankönyvének második kiadása eléggé jelentősen átdolgozott és kiegészített változata a tízével korábban kiadott első kiadásnak. Az átdolgozás és kiegészítés eredményeit értékelve elsősorban a könyv egyes fejezetein belül szembetűnőek a szerkezeti változások és kiegészítések; a könyv egészének felépítése nem változott jelentősen.

A könyv tíz fejezete közül az első változatlanul a demográfia forrásait mutatja be. Eléggé kimerítő és mindvégig összehasonlító és a változásokat értékelő jelleggel tájékoztat a lengyelországi népszámlálások történetéről, és a népességre, a népmozgalmi események és jelenségek átalakulására vonatkozó folyamatos és retrospektív népességstatisztikai megfigyelés, adatfeldolgozás és adatközlés jelenlegi lengyelországi helyzetéről.

A második fejezet a demográfiai elemzés főbb általános érvényű elveit és módszereit mutatja be. A szerző a hangsúlyt mindvégig inkább az elemzési módszerekre helyezi, kivéve a kohorsz-módszerű (longitudinális) elemzéssel foglalkozó fejezetrészt, melyben az elvek megvilágítását tekinti csaknem kizárólagos feladatának. A transzverzális és longitudinális elemzés eredményei közötti kapcsolatok hasznosításának és elemzésének problematikájára nem tér ki.

A harmadik fejezet a népesség számának és területi elhelyezkedésének alakulását mutatja be nemcsak Lengyelország népességének régiókra és településtípusokra, hanem földünk népessége kontinensek és országok szerinti megoszlására kiterjedő jelleggel. Az urbanizáció folyamatának elemzésével külön fejezet foglalkozik.

A negyedik fejezet a népesség nemek, kor és családi állapot szerinti, az ötödik fejezet pedig a népesség különféle társadalmi-gazdasági ismérvek és iskolai végzettség szerinti megoszlásának alakulását mutatja be és elemzi.

A hatodik fejezet a természetes népmozgalom alakulását elemzi elsősorban transzverzális szemlélet alapján. A táblamódszerű elemzés elveinek és módszereinek bemutatását tradicionális jelleggel a transzverzális halandósági tábla kiszámítási elveinek és módszereinek egyébként igen alapos és részletes bemutatására korlátozza.

A hetedik fejezet a termékenység és reprodukcióelemzés során a transzverzális becslőt bruttó és nettó teljes termékenység mérésére használt mutatókat, valamint a transzverzális bruttó és nettó reprodukciós együttműködőt mutatja be. Külön fejezetrész foglalkozik a potenciális demográfia egyes módszereinek és ez utóbbiak gyakorlati alkalmazásának bemutatásával.

A nyolcadik fejezet a vándormozgalom alakulását, főbb direkt és indirekt becslési és elemzési módszereit világítja meg.

A kilencedik fejezet a népességelőreszámítások problematikáját tárgyalja figyelemre méltó részletességgel. Újszerű benne a munkaerőtartalékok és a háztartások prognosztizálásának eléggé sokoldalú bemutatása, ezt az előző kiadás nem tartalmazta.

Az előző kiadásból szintén teljesen hiányzó tizedik fejezet a népességi modellekkel és a demográfiai változásokat is magukban foglaló makro-ökonomiai modellekkel foglalkozik.

Jelentősen módosultak és kiegészültek az előző kiadáshoz képest a könyvben bemutatott és használt adatok: a táblázatokban napjainkig továbbvezetett adatokat találunk, melyek lehetővé teszik Lengyelország jelenlegi népesedési helyzetének eléggé alapos megismerését is. A népesedési helyzet elemzéséhez értékes segítséget nyújt a könyvnek az az előző kiadáshoz képest szintén újszerű vonása is, hogy benne, amennyiben lehetséges, legalább az európai országok, de számos esetben földünk Európán kívüli országainak a népesedési helyzetére jellemző adatok is megtalálhatók. A bemutatott mód-

szerek alkalmazását illusztráló korábbi és újabb számpéldák legtöbbszörre szintén a legújabb adatok felhasználásán alapszanak.

Annak ellenére, hogy a szerző könyvét elsősorban a társadalmi-gazdasági kérdésekkel foglalkozó szakembereknek, valamint a felsőfokú szociológiai, közgazdasági és statisztikai tanulmányokat folytató egyetemi és főiskolai hallgatóknak szánta annak hozzáfűzésével, hogy áttanulmányozása csupán a demográfiai szakismeretek *minimumának* az elsajátítását biztosítja, megállapíthatjuk, hogy a könyv egyes esetekben ennél jóval többet nyújt. A természetes szaporodás intrinszc arányszámának (r) kiszámítását például a hasonló célkitűzésű könyvekben található, közelítő pontosságú eredményt biztosító

$$r = \sqrt[T]{R_0} - 1$$

formula teljes mellőzésével közvetlenül a jóval igényesebb

$$r = \frac{1}{\beta} \left(-\alpha + \sqrt{\alpha^2 - 2\beta \log_e R_0} \right)$$

formula felhasználásával illusztrálja, melyben, mint az a hazai szakirodalomban használt jelölések alapján ismeretes,

R_0 a nettó reprodukciós együtttható értékét;

$\alpha = R_1/R_0 = T$ az anyák gyermekeik megszületésükori átlagos életkorát jelenti és

$$\beta = \alpha^2 - \frac{R_2}{R_1}$$

Az R_1 és R_2 jelentése teljesen azonos vonatkozású hazai szakirodalomban megtalálható jelentésével.

A könyvet mellékletként az 1978. évi lengyel népszámlálás kérdőívének egy példánya egészíti ki.

Holzer professzor tankönyve a benne foglalt népességstatisztikai jellegű információk gazdagságán és rendszerezettségén túlmenően az igényesen és világosan definiált jól rendszerezett formában előadott demográfiai elemzési elvek és módszerek igen hasznos gyűjteménye. Megérdemli, hogy figyelemmel tanulmányozzuk.

V. E.

KIRK, M.: *Demographic and social change in Europe 1975—2000*. (Népességi és társadalmi változások Európában, 1975—2000.) Council of Europe. Liverpool, 1981. Liverpool Univ. Press. 167. p.

A könyv az Európa Tanács kiadványa, így értelemszerűen csak a tagállamok demográfiai adatait tartalmazza. A kilenc fejezet közül nyolc eddig ismert népességi folyamatokkal foglalkozik. Ezek következtetései alapozzák meg a kilencedik — egyben a könyv címéül is szolgáló — fejezetet, amelyik a 2000-ig várható demográfiai kilátásokat taglalja.

A kötet a demográfiai folyamatokat csak bemutatja, összehasonlítja az országok közötti arányokat, azonban mélyebb oknyomozó fejtegetésekre, társadalmi-gazdasági összefüggéseket feltáró következtetésekre nem vállalkozik. Legmesszebb megy e téren a vándorlási mozgalmakat munkanélküliségi arányokkal is összevető fejezet.

Az első fejezet a demográfiai átmenet fázisait mutatja be az európai országok XX. századi demográfiai változásain keresztül. Jelenleg a legtöbb európai ország a demográfiai átmenetnek az igen alacsony természetes szaporodást eredményező, alacsony születési és halálozási aránnyal jellemezhető fázisában van, néhány ország pedig a születési-halálozási egyensúly, a stationer népesedés fázisában.

A halandóság 1950 óta valamennyi korcsoportban a nőknél jobban javult, mint a férfiaknál. Pl. a 45—64 évesek korcsoportjában a nők halálozási valószínűsége 40 százalékkal csökkent, a férfiaké csak 10 százalékkal. Az

eltérő javulás eredményeként a harmincas évekhez viszonyítva a nők akkori, 1—2 évnyi várható életkor-előnye a hetvenes évekig 3—4 évre növekedett a férfiakkal szemben.

Kiegyenlítődek az országok közötti halandósági különbségek. 1930-ban a férfiak várható életkora esetében pl. 19 év volt a különbség a legkedvezőbb (Hollandia, 64 év) és a legkedvezőtlenebb (Görögország, 45 év) átlagos várható élettartamú országok között, a hetvenes években csupán 7 év. (Portugália 65, Norvégia és Svédország 72 év.) (Törökország nélküli adatok.) A javulás döntően a gyermekhalandóság csökkenéséből adódott.

A halálokok közül a rákhalalozás valószínűsége az Egyesült Királyságban, Belgiumban, Ausztriában közel kétszerese a görög vagy a portugál valószínűségének. A szívrendellenességek miatt elhaltak aránya szintén közel kétszeresen haladja meg Svédországban, Írországban vagy Ausztriában a görög, portugál vagy izlandi arányokat.

Minden tizedik francia, minden tizenegyedik svájci állampolgár baleset, vagy egyéb erőszakos halálokok áldozata. A magas arányú osztrák, francia, belga erőszakos halalozásnak alig fele az angol, ír vagy görög arány (3—4 százalékkal). A nők ilyen ok miatti halandósága 30—40 százalékkal kevesebb.

A házasságkötési szokásoknak az ötvenes években tapasztalt országok közötti nagy különbségei számottevően csökkentek. Akkor a 20—24 éves férfi korosztályok 24 százaléka volt házas az Egyesült Királyságban, 23 százaléka Franciaországban, 22 százaléka Belgiumban — másrészt csak 5 százaléka Írországban, 9 százaléka Olaszországban, 10 százaléka Svájcban. Az először házasulók átlagéletkora időközben lényegesen csökkent. A házasság népszerűsége is növekedett: az ötvenes évek elején a 45—49 éves korosztályok 15—20 százaléka volt nőtlen és hajadon, a hetvenes évek elején csak 7—9 százaléka.

A válások aránya több országban (pl. Egyesült Királyság, Hollandia) megháromszorozódott. A hetvenes években Svédországban a házasságkötések felét, az Egyesült Királyságban a harmadát, Hollandiában a negyedét tette ki a válások száma. Az elváltak mindössze harmada-fele köt újra házasságot, a férfiaknál kissé nagyobb ez a hányad.

A születésszám 1965 és 1975 között 30 százalékkal esett vissza, Törökországot nem számítva, az Európa Tanács országaiban, különösen a Német Szövetségi Köztársaságban (44 százalékkal) és az Egyesült Királyságban (34 százalékkal). A Német Szövetségi Köztársaságban a lakosság csak kétharmad részben újítja meg önmagát, Svájcban, Svédországban, Hollandiában, Dániában, Ausztriában csak háromnegyed részben. Az újszülöttek ötödét nem teszi ki a harmadik — vagy további szülött Dániában, Svédországban, Svájcban és Görögországban, nagyobb ez az arány (27 százalékkal) Ausztriában és Olaszországban, viszonylag magas Írországban (45 százalékkal). 1960 óta különösen gyorsan csökkent a 35—39 éves korukban szülő nők termékenysége, például a szülő nők aránya Hollandiában 89 ezrelékről 20 ezrelékre, a Német Szövetségi Köztársaságban 51-ről 22 ezrelékre, Belgiumban 50-ről 20 ezrelékre. Sajátos eset Írország: még ebben az életkorban is szül a nők több mint egytizede (105 ezreléke).

A házasságon kívüli szülések aránya rohamosan növekedett 1966 és 1977 között: Dániában 10 százalékról 26 százalékra, Izlandban 28 százalékról 36 százalékra, Svédországban 15-ről 33 százalékra, Ausztriában 11-ről 15 százalékra.

Az abortuszok aránya a szülések egyharmadát éri el a skandináv országokban, egyhatodát az Egyesült Királyságban, egyhuszadát Franciaországban.

Az aktív életkor viszonylag hosszú: már a 15—19 éves férfiaknak is 65 százaléka kereső az Egyesült Királyságban, 57—58 százaléka Svájcban. és a Német Szövetségi Köztársaságban. A hasonló korú lányok 35—40 százaléka foglalkoztatott.

A 60—64 éves férfiak kilenctizede dolgozik Svájcban és az Egyesült Királyságban, 70—80 százaléka Svédországban, Hollandiában és Belgiumban. Ugyanezen korcsoportban a nők harmada még aktív kereső Dániában, Svédországban és Franciaországban. A 25—29 éves nők aktivitása legmagasabb a

skandináv országokban (70—75 százalékos), legalacsonyabb (30 százalék körüli) Svájcban, Hollandiában és Görögországban.

A viszonylag széles aktív életkor ellenére az eltartott népesség aránya viszonylag magas: 100 aktív keresőre mintegy 150 eltartott jut Franciaországban, Hollandiában és Olaszországban. Az ezredfordulóig a prognózisok kisebb mértékű javulásra számítanak.

Erdemlegesen javít a kereső-eltartott arányon a külföldről bevándoroltak és a vendégmunkások többmilliós tömege.

A belső vándorlások növelték a régiók közötti fejlettségi különbségeket, fokozódott a városokba áramlás és a népességkibocsátó területek előregedése.

Az ezredfordulóig kitekintő előrejelzések szerint — a feltételezett bevándorlások figyelembevételével — Ausztria, Belgium és Luxemburg lakossága kismértékben (2—4 százalékkal) csökken, Hollandiáé, az Egyesült Királyságé, Svédorszáé, Norvégiáé, Dániáé kissé (1—5 százalékkal) növekszik. 14 százalékkal nő Franciaország, 13 százalékkal Görögország és 66 százalékkal Törökország lakossága. A bevándorlások figyelembevétele nélkül a Német Szövetségi Köztársaság lakossága 1995-ig 5 százalékkal csökken, Svájcé mintegy 3 százalékkal növekszik.

A korstruktúra az idősök javára eltolódik. A gyermekek száma mintegy 20—30 százalékkal elmarad a hetvenes évek gyermeklétszámától, a 65 év felettiek száma mintegy 25—30 százalékkal nő. Dániától eltekintve valamennyi ország a reprodukciós együtthatók további csökkenésével számol. Egy alatti bruttó reprodukciós együttható megvalósulására számít Ausztria, Belgium, Német Szövetségi Köztársaság, Svédország, Svájc.

A könyv az előrejelzések több változatát felsorolja, közöttük 2030-ig kitekintő előrejelzéseket is. A becslések eltérése jelentős: pl. 2030-ig egyes változatok szerint a lakosság mintegy harmada 60 év feletti lesz, más változatok szerint kevesebb, mint negyede. A szűkülő munkaerőbázis miatt a teljes foglalkoztatottság megvalósulására számítanak.

A kötet a statisztikai táblaanyagokon kívül módszertani összehasonlításokat elősegítő rövid fogalomgyűjteményt, továbbá országokként az abortusz-törvények előírásait és 30—40 évre visszamenőleg a fontosabb változásokat is tartalmazza.

F. Gy.

Levels and trends of mortality since 1950. (A halandóság szintjei és irányzatai 1950 óta.) New York, 1982. United Nations. 177. p.

Az Egyesült Nemzetek és az Egészségügyi Világszervezet közös vizsgálata a halandóság alakulásának közel három évtizedét tekinti át. A kiadvány lényegében az egész világra vonatkozóan elemzi a mortalitást. Először a fejlettebb, illetve a kevésbé fejlett világ viszonylatában írja le a halandóság szintjeit és irányzatait, majd további részletezésben a regionális sajátosságokat és az egyes országokra jellemző trendeket veszi számba.

A kevésbé fejlett országokra vonatkozó legfontosabb megállapítás az, hogy a halandóság csökkenése a hetvenes években lelassult. Ez a jelenség nemcsak ott jelentkezik, ahol a születéskor várható átlagos élettartam elérte vagy meghaladta a 65 évet, hanem azokon a területeken is, ahol ennél alacsonyabb. Az ötvenes években és a hatvanas évek első felében a várható élettartam naptári évenként 0,61 évvel nőtt, később ez 0,43 évre csökkent. Azt lehetne mondani, hogy ez a romlás éppen a korábbi, rendkívül gyors javulás következménye. Valójában azonban a 0,18 évnyi csökkenés csak mintegy egyharmad részben tulajdonítható annak, hogy az országok egy része belépett az alacsony mortalitásúak közé, kétharmad részben pedig annak, hogy ténylegesen kisebb mértékben javult a halandóság a magasabb mortalitású országokban, ahová a kevésbé fejlettek nagyobb része tartozik.

A fejlettebb országokban a halandóság alapirányzata csökkenő volt a megfigyelt időszakban. Ez egyaránt vonatkozik azokra az országokra, amelyekben már az ötvenes évek elején viszonylag alacsony volt a mortalitás (ide tartoznak Észak- és Nyugat-Európa, valamint a tengerentúli angol nyelv-

terület országai) és azokra is, ahol akkor még magasak voltak a halálozási arányok. Ez utóbbiak közé sorolják Japánt, a Szovjetuniót, Dél- és Kelet-Európa országait. A viszonylag kedvezőtlen halálozási viszonyokkal induló országokban sokkal gyorsabb volt a javulás. Ennek következtében lényegesen kisebbek a különbségek a várható élettartamban, mint korábban: a két szélső érték kb. 68, illetve 75 év. Jelenleg tehát az iparosodott, fejlett egészségi kultúrájú országok, a gazdasági és kulturális differenciák ellenére, a halandóság szintjét tekintve viszonylag homogének.

Az 1965—1977 közötti időszakban a férfiak születéskor várható élettartama 72,7 és 64 év között változott, a nőknél 78,1 év, 70,2 év voltak a szélső értékek. Általában elmondható, hogy továbbra is a skandináv országokban a legkedvezőbbek a halálozási viszonyok, bár bizonyos országok, például Japán erősen felzárkóztak hozzájuk, míg a magas halandóság főleg Dél-, Kelet-Európában és a Szovjetunióban található. Másképpen fogalmazva — néhány kivételtől eltekintve — a gyorsabb fejlődés ellenére sem sikerült az alacsonyabb várható élettartamú országoknak pozíciójukon javítani.

A legutóbbi negyedszázados fejlődés egyik jellemzője, hogy a várható élettartamok szélső értékei markánsan felfelé mozdultak, továbbá, hogy a férfi és női résznépeségek életkilátásai a korábbinál lényegesebben térnek el egymástól. 1950 körül a férfiak várható élettartamai 52—69 év, a nők 54—73 év között mozogtak. Az osztályköz 18 év volt a férfiakra és 20 év a nőkre nézve és az átfedés 16 év volt. A legutóbbi évtizedben az osztályközök beszűkültek, a szélső értékek mindkét nem esetében 9 évnnyire vannak egymástól, de az átfedés mindössze 3 évre tehető, 70—72 év között. A hetvenes évek derekán 37 ország közül 15-ben volt a férfiak várható élettartama 67—68 év, míg 14-ben a nőké elérte a 73—74 évet.

1950 és a hetvenes évek között a férfi résznépeség várható élettartama mintegy 6, a női résznépeségé 8 évvel nőtt. Az átlagok körül azonban viszonylag nagy a szórás és a szélső értékek elég messze vannak egymástól. A férfiak várható élettartama például 8 országban kevesebb mint három évvel, 6 országban azonban tíz évvel vagy ennél többel emelkedett. A nők esetében 7 országban az emelkedés 3—4 év, míg kilencben 10 vagy ennél több év volt.

A megfigyelési időszakban Japánban nőtt leginkább a várható élettartam: a férfiaké 16,5 évvel, a nőké 18,4 évvel. A második helyen Bulgária áll 15,3, illetve 17,5 éves értékekkel. A skála másik végén azok az országok helyezkednek el, amelyekben a várható élettartam, már az időszak kezdetén magas volt. Ezek Izland, Hollandia és Norvégia.

Az életkilátások a korcsoportokban különbözőképpen javultak, másképpen fogalmazva a különböző életkorú népességcsoportok a várható élettartam meghosszabbodásából eltérő módon részesültek. Általában az a tapasztalat, hogy a 30 éven aluliak, főleg a csecsemők és a gyermekek életkilátásai javultak, a 65 éven felüliek pedig alig járultak hozzá a várható élettartam meghosszabbodásához. A halálozási viszonyok kedvező irányú változásának ez a vonatkozása a férfiak körében kifejezettebben jelentkezik, mint a nőknél.

Vannak olyan országok, amelyekben bizonyos korcsoportok hozzájárulása a várható élettartam növekedéséhez éppenséggel negatív. A közép- és időskorú népességet tekintve a kelet-európai országokban figyelhetők meg a legkedvezőtlenebb mortalitási trendek. A hatvanas évek elejétől a hetvenes évek közepéig terjedő időszakban például Csehszlovákia férfi szubpopulációjának várható élettartama egy évvel csökkent. Ebből az egy évből 0,7 év tulajdonítható a 30—64 évesek halálozási viszonyai romlásának. 1960—1964 és 1971—1972 között a Német Demokratikus Köztársaságban a férfiak várható élettartama mindössze 0,7 évvel nőtt. Az igen kis mértékű növekedés részben azzal magyarázható, hogy a 60 éven felüli férfiak halandósága emelkedett és ennek következtében ez a korcsoport 0,7 évvel csökkentette a várható élettartam 1,4 éves növekedését.

A nők körében a hatvanas évek elejétől a hetvenes évek derekáig a várható élettartam meghosszabbodása a fiatal-, a közép- és az időskorú népességet lényegében a következőképpen érintette. Sokkal ritkább volt a ne-

gatív hozzájárulás a közép- és az időskorú népességben. Általános volt az életkilátások igen nagy mérvű javulása 30 év alatt. Dél- és Kelet-Európában jelentéktelen volt az időskorú népesség hozzájárulása a várható élettartam meghosszabbodásához, míg más országokban a 65 éven felüliek körében a halandóság számottevő csökkenése jelentősen növelte a születéskor várható élettartamot. Valójában 27 ország közül 11-ben ez a korcsoport járult leginkább hozzá a várható élettartam meghosszabbodásához.

A kor szerinti halandóság alakulására az jellemző, hogy legnagyobb mértékben az 1—4 évesek csoportjában csökkent a halandóság. Az átlagosnál kevésbé csökkent a 15—19 évesek között a balesetek következtében és a 60—79 éves férfiak korcsoportjában, amelyben a javulás mértéke kisebb volt, mint a 70 éven felüliek körében. A 20—29 éves nők mortalitása viszont igen jelentősen csökkent, tekintettel az anyai halandóság nagymérvű javulására.

A mortalitás általában viszonylag jobban csökkent a nők, mint a férfiak között. 15 és 59 év között a nők halálozási viszonyai kb. kétszer olyan mértékben javultak, mint a férfiaké. A legnagyobb különbség a két nem halandóságának alakulásában a 65—79 évesek korcsoportjában mutatkozik, ahol a nők hétszer-nyolcszor olyan mérvű csökkenést értek el, mint a férfiak.

A korspecifikus halálozási arányok számottevően javultak a hatvanas évek derekáig, a javulás megtorpant a hatvanas évek második felében, majd újra jelentőssé vált a hetvenes években.

Míg a nők körében folyamatos volt a javulás, a férfiak kor szerinti halálozási arányai bizonyos országokban és bizonyos korcsoportokban főleg a megfigyelési időszak középső periódusában romlottak. A 15—19, 20—24, 45—49, 80—84 és 85 és idősebb korcsoportokban alakultak a halálozási viszonyok a legkedvezőtlenebbül. Ezekben a népességcsoportokban a megfigyelt 31 ország közül mindössze kilencben vagy tízben volt 1975—76-ban a halálozási arány a legalacsonyabb.

A fejlettebb országok halálozási struktúrájára az jellemző, hogy a keringési rendszer betegségeiből származó, a daganatok által okozott és az erőszakos eredetű halálozások teszik ki az összhálaozás túlnyomó részét. Csecsemőkorban a fejlődési rendellenességek, huszonéves korig a balesetek a leggyakoribb halálokok. Huszonéves kortól a férfi és női résznépesség halál-oki struktúrája eltérően alakul, amennyiben a férfiak esetében a harmincas évek második felétől vagy a negyvenes évek elejétől a keringési rendszer betegségei követelik a legtöbb áldozatot, míg a nők között a huszas évek végén, a harmincas évek elején a daganatos halálozások kerülnek az első helyre, ezt a pozíciójukat megőrzik az ötven-hatvanas évekig és csak ezután válnak a keringési rendszer betegségei a leggyakoribb halálökká.

Részben az okspecifikus halálozási arányok változása, részben a népesség öregedése következtében a megfigyelési időszakban az összhálaozásban a keringési rendszer betegségei okozta halálozások részaránya 44-ről 48 százalékra, a daganatos halálozásoké 16-ról 19 százalékra nőtt, míg a fertőző betegségek hányada 3-ról 1 százalékra csökkent.

A vizsgálat egyik érdekes fejezete a bruttó nemzeti termék és a halandóság szintjének összehasonlítása. Szoros kapcsolat van a csecsemőhalandóság szintje és az egy főre jutó bruttó nemzeti termék között, amennyiben mennél magasabb az utóbbi, annál alacsonyabb az előbbi: a korrelációs koefficiens $-0,89$. A hatvanas-hetvenes években a legmagasabb volt a csecsemőhalandóság Albániában (1965-ben 86,8 ezrelék) és a legalacsonyabb Svédországban (1978-ban 8,0 ezrelék). Az egy főre jutó bruttó nemzeti termék 31 ország közül Albániában volt a legalacsonyabb (530 USA dollár), míg Svédország az egy lakosra jutó 7240 USA dollárral a második helyen állt a nemzetek rangsorában.

Megjegyzendő, hogy az orvostudomány jelenlegi állása szerint 8 ezrelék körül van a csecsemőhalandóság elérhető minimuma (Svédország: 1981, 7 ezrelék), és hogy Japán és Finnország az egy főre jutó, viszonylag szerény bruttó nemzeti termék mellett (4070, illetve 4700 USA dollár) közel jutott ehhez a minimumhoz.

Ami a születéskor várható élettartam és az egy főre jutó bruttó nem-

zeti termék közötti összefüggést illeti, az ember azt várná, hogy ez lényegesen gyengébb, mint az előbbi esetben, hisz a fejlettebb országokban a meghaltak 65—75 százaléka 65 éven felüli és az életkilátásokat olyan körülmények befolyásolják, amelyek öt, hat sőt hét évtizeddel korábban hagytak nyomot a továbbélőkön. Az is igaz, hogy bizonyos, az egészségre ártalmas szokások gyakoribbá vál(hat)nak a felnőtt népességben, a jólét mind általánosabbá válásával. Ezért is figyelemre méltó, hogy a nők esetében a várható élettartam és az egy főre jutó bruttó nemzeti termék közötti korrelációs együttható $+0,86$, a férfiaknál azonban csak $+0,57$. Úgy tűnik tehát, hogy a nők több előnyt élveznek a jobb társadalmi-gazdasági körülmények következtében, mint a férfiak. A diszparitás még inkább szembeötlő, ha meggondoljuk, hogy a nők között sokkal több a szegény, mint a férfiak körében. Elégé elfogadhatónak tűnik tehát az a vélekedés, miszerint mindkét nem egyformán profitál a bőséggel járó előnyökből, mint amilyenek többek között a komfortos, jól felszerelt lakás és a magas színvonalú egészségügyi ellátás, de annak hátrányai (a túltáplálkozás, a cigarettázás és a stressz) sokkal gyakrabban lelhetők fel a férfiak, mint a nők körében. Megjegyzendő továbbá, hogy bizonyos adatok arra vallanak, a közegészségügyi intézkedések és az orvosi ellátás színvonala lényegesen nagyobb szerepet játszanak a halandóság csökkenésében, mint az egy főre jutó bruttó nemzeti termék növekedése. Ami az 1965—1975 közötti időszakot illeti, a nemzeti jövedelem jelentős növekedését nem követte a várható élettartam számottevő meghosszabbodása. A megfigyelt jelenség amellett szól, hogy a várható élettartam értékek az elérhető maximum közelébe kerültek, legalábbis az alacsony halandóságú országokban.

A tanulmány röviden áttekinti a halandóság társadalmi, gazdasági különbségeit: a történelmi előzményeket, az adatforrásokat, a vizsgálatok típusait, végül felsorolja a foglalkozás, a társadalmi osztály, az iskolai végzettség és a jövedelem szerinti differenciákat. Általában elmondható, hogy a gazdaságilag kedvezőbb helyzetben levők, a társadalomban nagyobb megbecsülést élvezők mortalitása alacsonyabb.

J. P.

RJABUSKIN, T. V.—RUBAKOVSKIJ, L. L. (szerk.): Demograficeszkije proceszszü v szocialiszticeszkom obscsesztve — na primere evropejszkij sztran-cslenov SZÉV. (Népesedési folyamatok a szocialista társadalomban — az európai KGST-tagországok példáján.) Moszkva, 1981. „Finanszü i sztatisztika”. 295. p.

A KGST-hez tartozó országok demográfusai és szociológusai között kialakult rendszeres és sokoldalú munkakapcsolatnak ma már hagyományai vannak. A „Társadalmi struktúra fejlődése a szocialista társadalomban — Társadalmi tervezés és prognosztika” — elnevezésű problémabizottság 1974-ben alakult meg ezen országok tudományos akadémiainak együttműködése keretében. A problémabizottság által koordinált, tematikusan specializálódott csoportok egyike a demográfiai munkacsoport. Ennek 1978. évi varsói, valamint 1979. évi moszkvai ülésén született döntés a most ismertetésre kerülő tanulmánykötet kiadásáról, amelynek célja nemcsak az, hogy a demográfiai munkacsoport tevékenységéről adjon számot, hanem az is, hogy bepillantást engedjen az európai szocialista országok demográfiai kutatóműhelyeibe, illetve átfogó képet nyújtson ezeknek az országoknak a népesedési helyzetéről.

A kötet két nagyobb tartalmi egységre különül el, az első a termékenységgel, a második pedig a vándorlással foglalkozik.

Mind a termékenységről szóló rész tíz tanulmányának, mind pedig a vándorlással foglalkozó rész kilenc tanulmányának szerzői között szerepel magyar szakember is. *Klinger András*: Magyarország népességének termékenysége és demográfiai struktúrája c. tanulmánya igen szemléletesen és sokoldalúan dokumentálja adatokkal a második világháborútól napjainkig terjedő periódus hazai népesedési viszonyait, záró gondolatai pedig tömören

foglalják össze népesedéspolitikánk aktuális feladatait, célkitűzéseit. *Bies Klára* a magyar népesség vándorlásának sajátosságairól nyújt átfogó képet, szellemesen szerkesztett táblázatokon mutatva be a magyar vándormozgalom 1960—1974 közötti lezajló — nagyfokú társadalmi mobilitást tükröző — főbb tendenciáit.

Információknak rendkívül gazdag a termékenységről szóló rész „Nyitó” tanulmánya: *Z. Pavlik* (Csehszlovákia) és *A. Kvasa* (Szovjetunió) közös munkája, amely a KGST-hez tartozó európai szocialista országok termékenysége főbb tendenciáit veti egybe. Sokféle demográfiai ismérvel illusztrálják, hogy — ha országonként időben eltérően is, de jelenünkre — valamennyi tárgyalt országban (úm. Bulgária, Magyarország, Német Demokratikus Köztársaság, Lengyelország, Románia és Csehszlovákia) befejeződött az átmenet az alacsony termékenység és alacsony halandóság állapotára. Rámutatnak arra is, hogy — jöllehet, gazdasági tekintetben nagyon is hasonlóak ezek az országok — jónéhány olyan speciális tulajdonsággal is rendelkeznek (pl. a különböző etnikai csoportok eltérő arányú jelenléte is ezek közé tartozik), amelyek miatt a népességstruktúra egyes jellemzői jelentősen eltérnek egymástól (ilyen például mind a férfiak, mind a nők születéskor várható átlagos élettartamának eltérése az egyes országok közt). Összehasonlító elemzésükben — az igen számottevő különbségek miatt — külön táblázaton mutatják be a Szovjet Szocialista Szövetségi Köztársaságokra vonatkozó adatokat, pl. ezek 1958—1959, valamint 1977—1978. évi bruttó reprodukciós egyűthetőségeit.

Tanulmányuk hangsúlyozza, hogy a népesedési folyamatok fő tendenciáinak azonosságai mellett is kimutathatóak olyan egyedi, csak egy-egy országra jellemző népesedési jelenségek, amelyek az országonként differenciált népesedéspolitikát teszik indokolttá.

V. Kalabzsijev, P. Masztnyikov, M. Minkov és *H. Petkov*: A népesedési helyzet Bulgáriában című tanulmánya számunkra, magyar demográfusok számára is igen tanulságos amiatt, hogy a szerzők végkövetkeztése a demográfiai szakkutatások aktuális feladataira hívja fel a figyelmet, amelynek érvényessége — úgy tűnik — átlépi az országhatárokat.

A Német Demokratikus Köztársaságot két tanulmány is reprezentálja. *K. Lungwitz* munkája az ország népesedési viszonyainak területi különbségeiről, valamint a népesedéspolitika elméleti vonatkozású kérdéseinek felvetéséről ad számot, míg *V. Speigner* dolgozata az NDK népesedési folyamatainak főbb tendenciáit taglalja.

A Románia népességstruktúrájáról és termékenységéről beszámoló tanulmányt (szerzője *E. Mészáros*) több okból is kiemelendőnek tartjuk. Az egyik az illusztrációként bemutatott adatok történelmi érdekessége: a népességszám változásainak dinamikáját a szerző meglehetősen régi időszakra, 1891-re visszanyúlóan mutatja be. Szemléletes az 1956 és 1978 közötti periódus egyes évjáraitára vonatkozó korszecifikus termékenységi arányszámok bemutatása, amelyek e formájukban az egyes születési évjáratok (generációk) korcsoportjai termékenységi magatartásának változásairól is tájékoztatást nyújtanak. A nők iskolai végzettsége, illetőleg szakképzettsége és termékenységi magatartásuk összefüggései pedig az e témakörrel bőségesen rendelkezésünkre álló hazai adatokkal való, tanulságos egybevetésekre adnak módot.

A történelmi szemléletmód előtérbe kerülése jellemzi *T. Rjabuskin* és *R. Galeckaja* közös tanulmányát is, amely a Szovjetunió népességstruktúrájáról és termékenységéről tájékoztatja az olvasót. Csupán „ízelítőként” tudunk felsorolni néhány, történelmileg nagy érdeklődésre számot tartható példát: Az egyes Szövetségi Köztársaságok népességszámának alakulását 1922-től kezdve, ezek halandóságának és természetes szaporodásának adatait 1940-től kezdve, a Szovjetunió egészére vonatkozó korszecifikus halálozási arányszámokat 1896-tól kezdve, a lakosság kormegoszlásának alakulását 1939-től kezdve, a foglalkoztatási struktúra, továbbá az osztályszerkezet alakulását pedig 1913-tól kezdve mutatják be a tanulmányban közölt táblázatok.

Módszertani kuriózmódként is felfoghatjuk annak a — szinte team-nek nevezhető — ugyancsak szovjet szerzőcsoportnak a munkáját, amely a Szov-

jetunió falusi körzetei fejlődésének demográfiai sajátosságairól ad számot. (Az öt szerző: *I. Belenkaja, Sz. Borodkin, T. Zaslavszkaja, I. Mucsnik és M. Mucsnik.*) A dolgozat témája valamelyest már önmagában is sugallja, hogy a demográfiai adatok kezelését a szerzők csak különböző — s olykor igen szellemes és eredeti — tipizálási, rangsorolási módszerek, eljárások kialakítása révén tudták megoldani. A tanulmány még a laikus olvasó számára is jól reprezentálja: az elemzési módszerek fejlődése jelentősen megkönnyítheti korábban összehasonlíthatatlannak hitt struktúrák, társadalmi folyamatok egybevetését.

Legkevésbé adatszerű, s inkább a népesedéspolitikai vonatkozásokat előtérbe helyező *L. Piszca*: Népeségfejlődés és népesedéspolitika Csehszlovákiában c. tanulmánya, amely gondolatsorát azzal indítja: a Cseh Szocialista Köztársaságban már 1952-ben, a Szlovák Szocialista Köztársaságban valamivel későbbben, 1957-től elkezdődő, kedvezőtlen népesedési jelenségek a népesedéspolitikát a XIV. pártkongresszus egyik központi témájává léptették elő, s ez azóta is az ország szociálpolitikájának szerves részét alkotja. A társadalmi fejlődés és a népesedési jelenségek és folyamatok összefüggéseit elemelve esősorban a nők gazdasági aktivitásának növekedését emeli ki a tanulmány szerzője, mint olyan tényezőt, amely — bár társadalmilag minden tekintetben szükséges — ám a kedvezőtlen népesedési helyzetnek olyan erődje, amelyet a népesedéspolitikai intézkedéseknek kiemelten kell kezelniök.

A tanulmánykötet első részét záró tanulmány a már korábbiakban is szereplő szovjet szerzőpár, *T. Rjabuskín és R. Galeckaja* munkája, amelynek címe: A népesedési helyzet sajátosságai az európai szocialista országokban, és a népesedéspolitika irányai. A tanulmánynak két fő értékét szeretnénk külön is kiemelni. Az egyik a demográfiai, valamint nem demográfiai jellegű, más társadalmi folyamatok közötti kapcsolatok összehasonlítása az egyes szocialista országokban, a másik pedig az egyes, tárgyalt országok konkrét népesedéspolitikai intézkedéseiről való sok, hasznos információ egybegyűjtése. Ez utóbbiakat áttekintve, valamelyest képet nyerhetünk az egyes országok szociálpolitikájának teljesítőképességéről, de az országoként speciálisan jelentkező problémákkal összefüggésben arról is, hogy a népesedéspolitika „prioritásai” országoként hogyan, miben térnek el egymástól.

Nemcsak az ismertetés szűk keretei, hanem talán a recenzens személyes érdeklődése is hozzájárul ahhoz, hogy a vándorlásról szóló, második rész az előbbinél rövidebb, vázlatosabb — ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a benne foglalt tanulmányok kevésbé lennének informatívak, szakmai szempontból magas színvonalúak vagy aktuálisak.

A második részt *L. Rübakovszkij*: A vándorlási folyamatok fő irányai a KGST-hez tartozó európai szocialista országokban c. tanulmánya vezeti be. A szerző megkülönbözteti a vándorlás, mint társadalmi mozgás általános és specifikus törvényszerűségeit. Az előbbihez sorolható pl. a városok és községek közötti vándorlás; maga a vándorlók összetétele; a vándorlás intenzitása és a földrajzi távolság közötti fordított viszony stb. Az utóbbiról — specifikus törvényszerűségekről — beszélhetünk akár olyan esetekben, amikor valamely általános törvényszerűségnek a helyi, az adott országokra jellemző feltételek melletti, sajátos érvényesülési módjáról van szó (ilyen jelenségnek lehet nevezni azt a folyamatot, amely az egyes országokban eltérő módon és eltérő időszakokban, de a községekből a városokba, a mezőgazdaságból az iparba áramlást jelentette), akár pedig olyan esetekben, amelyek közvetlenül az adott ország természeti-földrajzi viszonyaival, etnikai összetételével, stb. függenek össze. A tanulmány ezek fényében elemzi a KGST-hez tartozó európai szocialista országokban elmúlt évtizedekben zajló — napjainkra azonban intenzitásukban csökkenő — vándorlási folyamatokat.

A további tanulmányok részletesen foglalkoznak egy-egy ország vándormozgalmának demográfiai jellemzésével. Így *M. Minkov* Bulgária, *G. Bose* a Német Demokratikus Köztársaság, *M. Latuh* Lengyelország, *E. Mészáros* Románia, *L. Rübakovszkij* a Szovjetunió, *K. Kuhn* és *M. Hampl* pedig Csehszlovákia vándorlási folyamatainak elemzését mutatja be.

Újszerű, és jellegzetesen „KGST-probléma” megközelítésű *M. Minkov* (Bulgária) és *E. Usalov* (Szovjetunió) közös tanulmánya, amely a vándor-

lással foglalkozó, második részt zárja, s amelynek címe: Az államok közötti vándorlás, mint a munkaerő hatékony felhasználásának tényezője a KGST-hez tartozó országokban. Ismeretes, hogy a munkaerő racionális és ökonomikus felhasználása a KGST-országokon belül — illetve ezek között — ma már hagyományos, s ennek több formája is kialakult. A „közös akciók” mellett — mint pl. a közös földgázvezeték építése — a munkaerő-csere, a szomszédos országokban folyó szakképzési, munkavállalási lehetőségek (pl. ennek sajátos megvalósulása a Magyarország és NDK közötti együttműködés), a határvidékeken élő lakosság munkavállalási lehetőségei (erre a tanulmány ugyancsak magyar vonatkozású példát említ, a komáromi—komarnói „átjáró” lakosság munkavállalási lehetőségeit olyan feltételek mellett, hogy a munkások fizetésüket fele-fele arányban a két ország valutájában kapják) — arra utalnak hogy a „vándorlás” e sajátos típusára a KGST keretei igen sokfajta, rugalmas formát biztosítanak. Viszonylag kevésbé elemzettek még ennek demográfiai vonatkozásai, jóllehet, aktualitása, társadalmi fontossága — s ebben egyetérthetünk a szerzőkkel — nem vitatható.

Mint a tanulmánykötet szerkesztői az előszóban megjegyzik: a kötet kialakítását és szerkesztését nagyban megkönnyítette — s ez a tanulmányok olvasója számára is egyértelműen kitűnik —, hogy a munkacsoport munkája, közös találkozásai alkalmából az egyes országokat képviselő demográfusok körében egységes szemléletmód és egységes terminológia-használat alakult ki. Ehhez csak azt fűzhetjük hozzá: a könyv megjelenése jó példa a termékeny nemzetközi tudományos együttműködésre, információgazdagsága miatt pedig nemcsak demográfusok, hanem a társadalmi kérdések iránt érdeklődő, szélesebb körű olvasóközönség figyelmére is joggal tarthat igényt.

S. M. E.

SZTESENKO, V. SZ. (szerk.): Demograficeszkaja politika: oszucscesztvlenie i szoversensztvovanie v uszlovijah razvitogo szocializma. (Népesedéspolitika: megvalósulás és fejlesztés a fejlett szocializmusban.) Kiev, 1982. Naukova Dumka. 351 p.

A monográfia az Ukrán Tudományos Akadémia Gazdasági Intézete az „Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság népesség-újratermelése feltételei további javításának problémái” c. kutatásának fontosabb eredményeit tartalmazza. Ez a mű logikai folytatása „A népesség újratermelése a fejlett szocializmusban (Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság példáján)” c. kollektív munkának, amelyben a fejlett szocializmus időszakára jellemző népesség-újratermelés sajátosságait elemezték.

A monográfia első két fejezetében a szerzők a népességreprodukció — a munkaerő újratermelése — elméleti alapjaira vizsgálódnak rá. A konkrét népességreprodukció feltételeinek kutatását a termelőerők újratermelési feltételeinek vizsgálatával kezdik, amelyet a politikai gazdaságtan munkaerőnek nevez. Majd arra mutatnak rá, hogy a népesedési folyamatok hatékony szabályozása csak a fejlett szocialista társadalomban válik lehetségessé, mert itt teremlődték meg a „tárgyak termelése” és az „emberek termelése” egységes szabályozási rendszerének feltételei. A fejlett szocialista társadalomban a népesedéspolitika a kommunista típusú népesség önreprodukciójának kialakulására irányul.

A népesség önreprodukciójának kifejlődése természetesen kapcsolatban van a társadalmi-gazdaságpolitikai intézkedések realizálásával. Ugyanakkor ez nem azt jelenti, hogy a népesedéspolitika azonos a szociálpolitikával.

A népesedési kérdések egyik „magja” — a munkaerő; a munkaerő újratermelése ugyanis a népesség önreprodukciójának rendszert alkotó folyamata. A munkaerő újratermelésének tökéletesítése egyidejűleg — tágabb értelemben — a népesség újratermelésének tökéletesítését is jelenti.

A szerzők kiemelik, hogy a források racionális kihasználása a szovjet társadalom sikeres gazdasági és társadalmi fejlődésének egyik legfőbb feltétele. Ezt mindenekelőtt a munkaerőforrás szaporulatának csökkenése indokolja. A szerzők a munkaerőforrásokkal összefüggésben kihangsúlyozzák,

hogy a társadalmi-gazdasági feltételek a történelmi fejlődés során mindig döntő hatást gyakoroltak a női munka fejlődésére. A nőknek a társadalmi termelésben való foglalkoztatottsága — törvénytörő és progresszív jelenség mind a társadalmi fejlődés, mind pedig a nő és családja érdekeinek szempontjából. A fejlett szocializmusban a női munka jellegében és tartalmában progresszív változások figyelhetők meg. Pl. egy sor foglalkozás elnöiesedése megy végbe; egyre nő a nem fizikai (szellemi) foglalkozású nők aránya — ma már ez az arány a nőknél magasabb, mint a férfiaknál. Fokozatosan csökken a nők foglalkoztatása az egészségre ártalmas munkahelyeken.

A nők foglalkoztatása a társadalmi termelésben hatással van termékenységi magatartásukra. Megváltozott a társadalomban és a családban betöltött szerepükről alkotott közvélemény. A gazdasági függetlenség átalakította a nők nézeteit a házasságkötésről, a válásról. A szocialista társadalomban kialakult a dolgozó nő presztízse.

A nők foglalkoztatottságának azonban negatív következményei is vannak: meghosszabbodott a teljes munkanap, beleértve a háztartási munkát is, és ez jelentős fizikai és pszichikai terhet ró a nőkre. A dolgozó anyák szak-képzettségi színvonala lemaradt a férfakétól. A nők a gyermekintézményekkel való ellátás ellenére is nehezen tudják összeegyeztetni az anya—háziasszony szerepét a társadalmi termelésben való részvétellel. Ennek következtében csökkent oly alacsony szintre az átlagos gyermekszám, amely már nem biztosítja a népesség egyszerű reprodukcióját. Amíg 1958—1959-ben Ukrajnában egy nőre átlagosan 2,3 gyermek jutott, addig 1978—1979-ben ez a szám csak 1,96.

A szakmai, az alkotó tevékenység, amely nagy erőt vesz igénybe, a reprodukciót korlátozó tényezőnek bizonyul, ui. éppen a legintenzívebb szülőképes korú nőknél magas a foglalkoztatottság aránya. A termékenység javítása érdekében a nő számára meg kell teremteni annak a lehetőségét, hogy szakmai tevékenységét ésszerűbben hangolhassa össze a családi, elsősorban az anyai kötelezettségek teljesítésével.

Ukrajnában jelenleg számos olyan vállalat van, ahol a női munkarend javítására intézkedéseket dolgoztak ki: az éjszakai műszakokat korlátozták, bevezették a nem teljes munkanapot, kiszélesítették a bedolgozást stb. Nagy az érdeklődés a nem teljes munkanap bevezetése iránt. Ez az intézkedés annál is inkább szükséges, mivel a nukleáris család kialakulásával a kisgyermekes fiatal házaspárok külön élnek a szülőktől és a gyermekek felügyelete teljes egészében a dolgozó anyára hárul. Ilyen esetekben a nem teljes munkaidőben való dolgozás csökkenti a női munkaerő fluktuációját, illetve a munkából való kilépését.

A munkanap legrugalmasabb formája — a bedolgozás. Mint ismeretes, a bölcsődét a nők nem veszik mindig szívesen igénybe, különösen a gyermek életének első évében. Azoknak, akik nem tudnak gyermeknevelés miatt az otthonról távolmaradni, a bedolgozás megkönnyíti a munkabeosztás problémájának megoldását, részben pedig kompenzálja a család bruttó jövedelemvesztését.

A monográfia a továbbiakban ismerteti, hogy a Szovjetunió milyen nagy súlyt fektet a többgyermekes családok támogatására. 1980-ban 2 150 000 többgyermekes anya kapott havonta állami támogatást. 1974. november 1-től új segélyt vezettek be a rossz anyagi helyzetű családok gyermekeinek támogatására. Ebben a segélyben azok a családok részesülnek, amelyeknél az egy családtagra jutó átlagos bruttó jövedelem nem haladja meg a havi 50 rubelt. Ezt a segélyt a gyermek 8 éves koráig kapja.

A szovjet állam jelentős eszközöket fordít a gyermeknevelésre. Egy gyermek bölcsődei ellátására évente több mint 580 rubelt költenek, az óvodai ellátásra — kb. 500 rubelt (az összes kiadás 80%-át az állam fizeti). Egy általános iskolás taníttatására az állam kb. 200 rubelt költ évente, a technikai tanulóknál 700 rubelt, egyetemisták esetében ez az összeg meghaladja az 1000 rubelt.

A Szovjetunió a világon vezető helyet foglal el a megfelelő korú gyermekek iskola előtti gyermekintézményekkel való ellátása terén. A Szovjetunió gazdasági és társadalmi fejlődésének egyik alapvető célja, hogy 1990-ig

nem kevesebb, mint 2,5 millió bölcsődei és óvodai férőhelyet hozzanak létre. Ukrajnában 1979 végén az iskola előtti gyermekintézményi hálózat 21,9 ezer bölcsődéből és óvodából állt, amelyekben 23 687 000 gyermeket láttak el. Ukrajna azok közé a köztársaságok közé tartozik, ahol a kolhozok nagy szerepet játszanak az újabb iskola előtti gyermekintézményi helyek kialakításában.

Az iskola előtti életkor a személyiség kialakulásának legfontosabb időszaka. Éppen ezért kell megfelelően gondoskodni a felnövekvő nemzedék nevelési rendszerének fejlesztéséről. A gyermek minőségi felkészítése az iskolára nagyban függ az óvodáktól. A tapasztalat azt mutatja, hogy az óvodások kb. 80%-a négyesre és ötösrre sajátítja el az iskola első osztályának programját; ezek a gyermekek barátkozóbbak, szélesebb látókörrrel rendelkeznek, fizikailag fejlettebbek, mint a családban nevelkedett gyermekek. A gyermekek iskola előtti nevelésének rendszere jelentős mértékben hozzájárul a gyermekmorbidity csökkenéséhez.

A könyv egyik leghosszabb fejezete a szocialista család működési feltételeit taglalja.

A család — a népességreprodukció legfontosabb sejtje. A szocialista család társadalmilag fontos funkciókat tölt be. Ide sorolhatók a gazdasági, a reprodukciós, a nevelő funkciók, a sajátos emocionális-pszichológiai légkör megteremtése, a kulturális funkciók stb. A fejlett szocializmus időszakát a házasság és a család gazdasági szerepének a csökkenése jellemzi.

A család gazdasági funkcióinak eltűnésével együtt azonban új típusú gazdasági és nevelési tevékenység megjelenése figyelhető meg.

A szocialista család rendszerében különösen a reprodukciós és a nevelő funkciók dinamikusak. Ezek a változások érintik a gyermekszülések számát és motivációit, a szülések időzítését, a körülményeit, a nevelés kritériumait. A mai családokban az anyaság és apaság az esetek többségében már nem a nagyszámú gyermek világrahozatalában realizálódik. A szocialista családokban a gyermekszülést nem a munkáskezek számának növelése, az öregkorban való anyagi biztonság motiválják, hanem a gyermek utáni vágy kielégítése.

A szocialista család-háztartás egyik jellemző strukturális sajátossága a legtöbb esetben a család mind a népességreprodukció sejtjének egybeesése a társadalmi-gazdasági sejttel.

A szocialista család részvételét a népességreprodukcióban a nők foglalkoztatottsága mellett jelentősen meghatározza a családon belüli együttműködés a háztartásban. Kutatások igazolják, hogy a fiatal családokban az eseteknek csak 10—16%-ában végzi egyedül a nő az összes házimunkát. A háztartási kötelezettségek a családok 25—28%-ánál megközelítőleg egyformán oszlanak meg a férj és a feleség között. A legtipikusabb eset, amikor a férj csak segít a feleségnek (43%).

A kívánt gyermekszámot a család konkrét életkörülményei, anyagi és lakáskörülményei határozzák meg. A lakás a gyermekszülés és nevelés, a családi élet és a háztartás megszervezésének bázisa.

A leggyakrabban azok a családok korlátozzák a gyermekszülést, akik nem rendelkeznek önálló lakással. A fiatal családoknak nyújtott támogatás meghatározó a gyermekvállalás realizálásában. Ez különösen fontos, hiszen a házasságkötési kor csökkenésével a fiatalok anyagi bázisa még megalapozatlan. A szülőkkel együttlakó fiataloknak kedvezőbb a lehetőségük a kívánt gyermekszám megszületésére. Az ilyen családokban gyakoribb a 2—3 gyermekes családterv.

A népesedéspolitika kettős célt tart szem előtt. Egyrészt a család — mint a népességreprodukció társadalmi-gazdasági sejtjének — megerősítéséhez szükséges feltételek biztosítására törekszik; másrészt azokat a problémákat hivatott megoldani, amelyek a családműködés zavaraiából, a népesség családstruktúrájának alakulásából adódnak.

A népesség kedvező családstruktúrájának kialakulásához — mint a reprodukcióhoz szükséges előfeltétel — nem csak mikroszintű problémák, a család működési feltételei kapcsolódnak. Meghatározó jelentősége van a mikroszintű problémák, (mint pl. a házasságkötés és gyermekszülés elhalasztása, a házaspár nélküli családok arányának növekedése, válások szá-

mának emelkedése) idejében történő feltárásának és megoldásának is. A felsorolt problémák megoldása nagyban függ a házastárs kiválasztásának feltételeitől, mindenekelőtt a kedvező kor és nem szerinti struktúrától. Kellő figyelmet igényel a családi konfliktusok vizsgálata és megelőzése, a házasságstabilitás tudományos-gyakorlati megoldása.

A családi-házassági folyamatokra gyakorolt állami és társadalmi befo-lyásolás szervezett kerete a családszolgálat (család hivatal), amely társadalmi-kulturális, tudományos-módszertani, szervezési-gyakorlati intézkedések rendszere és amely területi elv alapján épül fel. A családszolgálat alapvető céljai: a házasság és család stabilitásának erősítése, a házastársi-családi viszonyok fejlődésében kialakuló kedvezőtlen tendenciák megállapítása és leküzdése, a család cselekvőképességének megőrzése; a szocialista család tökéletesítése, házastársi-családi viszonyok tartalmának gazdagítása, racionalizálása, szennyezésmentesítése, a prokreációs funkciók erősítése, a család egészségének, optimális működésének biztosítása; a család intézményének fejlesztése, a házastársi-családi kapcsolatok minőségének módosítása, „természetének” átalakítása, a kommunista család megteremtése a sokoldalúan és harmónikusán fejlett személyiség kialakulásával.

V. Sz. Sztcsenko a könyv elején már érintette a munkaerő problémát. A zárórészben a nyugdíjas korú emberek demográfiai elemzésével, mint a munkaerőforrás problémájának egyik lehetséges megoldásával foglalkozik.

Összefoglalva: a monográfia szerzői nem azt tűzték ki maguk elé, hogy rendszerszerűen bemutassák a Szovjetunió népesedéspolitikájának teljes gyakorlati programját. A könyv csak azokat a gyakorlati javaslatokat tartalmazza, amelyek a szerzők elméleti és gyakorlati kutatásain alapulnak és szervezen beleépülnek a szovjet állam társadalmi és gazdasági politikájának működő rendszerébe.

I. B.

VENECKIJ, I. G.: *Verojatosznüje metodü v demografii*. (Valószínűség-számítási módszerek a demográfiában.) Moszkva, 1981. Finanszü i szta-tisztika. 223. p.

A demográfiai kutatásokban alkalmazott matematikai és statisztikai módszerek áttekintése után a szerző harmadik kötete a valószínűség-számítási módszerek felhasználási lehetőségeivel foglalkozik. A könyv első fejezete a valószínűség-számítás halmazelméleti alapjait, a kombinatorikus valószínűség-számítás alaptételeit, ezeknek a demográfiai jelenségekkel való megfeleltetését, valamint a véletlenszerűség és szükségszerűség valószínűségelméleti értelmezését tárgyalja. A demográfia, mint tömegjelenségekkel foglalkozó tudomány gyakran kerül szembe azzal a problémával, hogy több egymással nem-determinisztikusan összefüggő jelenség közül kell kiválasztania a lényeges összetevőket és feltárnia a közöttük meglévő ok-okozati kapcsolatokat. Erre példa a napjainkban a világ sok országára jellemző előregedési folyamat, a népesség korcsoportos megoszlásának eltolódása a 60 év fölöttiek javára. A népesség előregedésének dinamikáját olyan önmagukban is összetett demográfiai tényezők határozzák meg, mint pl. a halálozási arányszám, a születésszám és az átlagos élettartam. A folyamat megállítása, ill. visszafordítása, az előregedésre ható lényeges összetevők és a közöttük fennálló sztochasztikus jellegű kauzális kapcsolatok ismeretét feltételezi. Ezt a problémát nagyszámú statisztikai megfigyelés matematikai-statisztikai elemzésével és a stabil népesség elméletének felhasználásával oldották meg. Véggövetkeztetésként megállapították, hogy a társadalmi fejlődés mai keretei között a folyamat csak a születésszám tartós, stabil és viszonylag magas ütemű növekedése esetén állítható meg.

A továbbiakban a szerző a demográfiai események mutatószámainak valószínűségelméleti megfogalmazásával és értelmezésével foglalkozik. A valószínűségelméletileg megalapozott statisztikai következtetés jó példája a statisztikai következtetés *Bayes*-féle módszere. Lényege, hogy egy eseménynek

a teljes eseményrendszerre vonatkoztatott feltételes valószínűségeinek és az ún. a priori eloszlásoknak ismeretében *Bayes* tétele alapján meghatározható a teljes eseményrendszer elemi eseményeinek az adott eseményre vonatkozó feltételes valószínűsége. Ennek a széles körben és eredményesen alkalmazott módszernek a használata a konkrét orvosi diagnosztizálástól kezdve a betegségek előfordulási gyakoriságának meghatározásán keresztül az egészségügyi ellátás fejlesztésének tervezéséig terjed, ha csak az egészségügyi demográfia területéről hozunk példát.

A második fejezet a demográfiai ismérvek valószínűségeloszlásának meghatározásával és az empirikus eloszlásfüggvények ismeretében a gyakorlati alkalmazás lehetőségeivel foglalkozik. Közismert probléma pl. a gyermek nemének meghatározása a születés sorrendjében. A születendő gyermek neme karakterisztikus (két értéket felvevő) valószínűségi változóval jellemezhető és így az első, második stb. gyermek nemének valószínűsége binomiális, ill. polinomiális eloszlással jól közelíthető. Ennek alapján jól becsülhető a családok neme szerinti összetétele a családnagyság függvényében, ami a születési arányszámmal együtt a társadalmi tervezés alapvető információja.

Elegendően nagyszámú megfigyelés esetén a demográfiai jelenségek előfordulási valószínűsége — a központi határeloszlás tétele alapján — a normális eloszlás felhasználásával jól közelíthető. Konkrét vizsgálatok során azonban gyakran találkozunk azzal a jelenséggel, hogy még a szükséges mintanagyság esetén sem jutunk a normális eloszlás görbéjéhez (pl. aszimmetrikus eloszlást kapunk). Ezekben az esetekben gyakran jó közelítést ad a lognormális — a megfigyelési adatok logaritmusai alapján számított — eloszlás. *V. K. Kuznecov* az abortuszok intenzitását vizsgálta 201 fős mintából. Arra keresett választ, hogy az abortuszt vállaló nők anyagi helyzete és lakásvizonyaik, ezekkel való elégedettségük, ill. elégedetlenségük, és ebből következően férjükhöz való viszonyuk milyen mértékben befolyásolták döntésüket. Az egy főre eső jövedelem és lakóterület tényleges és kívánt értékeinek relatív gyakoriságát a lognormális eloszlás közelítette a legjobban. Az empirikus eloszlásfüggvények momentumainak és összefüggéseinek vizsgálata azt mutatta, hogy az abortuszok számának csökkentését, és általában a szülési kedv növekedését nagymértékben befolyásolja a nők elégedettségi szintjének tehetetlensége, lassú változása. A létfeltételek mértani haladvány szerinti növekedése esetén a vizsgált mutatók alapján mért elégedetlenség számtani haladvány szerint csökken.

Érdekes példákat találhatunk a binomiális eloszlás határeloszlásainak a *Poisson*- és a *Pólya*-eloszlásnak a gyakorlati alkalmazásaira. A leggyakrabban előforduló eloszlástípusok esetében részletes és számszerű példákon bemutatott ismertetést olvashatunk a momentumok (várható érték és szórás) kiszámításának módjáról és a belőlük levonható következtetések megbízhatóságáról.

Több jelenség egyidejű vizsgálata esetén már nem elegendő az egyes valószínűségi változók elkülönült elemzése. A kölcsönhatások kimutatása és számszerűsítése már a valószínűségszámítás és matematikai-statisztika többváltozós módszereinek alkalmazását igényli. A szerző az egyszerű lineáris korrelációs együtthatón túlmenően foglalkozik a sztochasztikus kapcsolatok irányának meghatározásával, a korrelációs összefüggés szignifikanciájának kérdésével és az ezekből fölépülő sztochasztikus modellek alapelemeivel. Két vagy több valószínűségi változó együttes vizsgálatakor egyrészt szükség van egy olyan mérőszámra, amely a sztochasztikus kapcsolat szorosságát fejezi ki, másrészt ok-okozati kapcsolatot esetén meg kell vizsgálni, hogy hogyan lehet következtetni az egyik változó adott értékéből a másik változó értékeire, azaz el kell jutni a megfelelő függvénykapcsolat meghatározásához. Az előbbiekre a korrelációs együttható és a *Csuprov*-, ill. *Yule*-féle együttható számítása és értelmezése nyújt példákat, az utóbbira a lineáris regressziós modell bemutatása.

A továbbiakban a szerző részletesen foglalkozik a halandósági, a házasságkötési és a termékenységi táblák szerkesztésének valószínűségelméleti alapjaival és az ezeken a táblákon alapuló sztochasztikus modellek típusaival és felhasználási körével. Az elméletileg megalapozottabb (és bonyolult-

tabb) modellek kidolgozásával nagy mértékben bővült a valószínűségsszámítási módszerek alkalmazásának köre és a kapott eredmények megbízhatósága. A sztochasztikus folyamatok elméletének felhasználásával lehetővé vált a halandóság, a népességreprodukció, a vándorlás és sok más lényeges demográfiai folyamat pontosabb megismerése és jövőbeni alakulásának egzakt előrejelzése. Ezeknek a modelleknek a matematikai megfogalmazásával és gyakorlati felhasználásával a Szovjetunióban folyó matematikai-demográfiai kutatások történetén keresztül ismerkedhetünk meg.

Cs. Cs.

VISNEVSZKIJ, A. G.: *Voszproizvodstvo naszelenija i obszesztvo: Isztorija, szovremennoszt', vzgljad v buduscsee.* (Népességreprodukció és a társadalom: történelem, a jelen, jövőbetekintés.) Moszkva, 1982. Finanszu i sztatisztika. 287. p.

Visnevszkij könyve arról szól, hogyan irányítja a társadalom a népességreprodukciót, létfenntartásának egyik legfontosabb folyamatát. A téma nem új, számos könyv és cikk jelent már meg erről, a szerző azonban új, rendszerszemléletű történelmi megközelítésben próbálja bemutatni e régi témát.

A könyvben központi helyet foglal el a népesedési folyamatok társadalmi irányítási problémáinak elemzése.

A szerző elvont elemzéseiben új fogalmi meghatározásokat vezet be:

- az emberi faj folytonosságának fenntartása — a népességreprodukció — a társadalmi lét különös szférája, amelyet a továbbiakban *demográfiai szférának* nevez, kiterjesztve e terminust valamennyi ezzel kapcsolatos folyamatra és jelenségre,
- a népesség szinonimájaként a *demográfia rendszer* elnevezést használja.

A történelmi fejlődés, a termelőerők fejlődése és az emberek életformájában végbement változások periódikusan megváltoztatják az attitűdöket, viselkedéseket, ezzel együtt a demográfiai és nem demográfiai korlátozások szerepét, ill. egymás közötti arányát. Ezáltal megínognak a demográfiai egyensúly kialakult feltételei, elvesztik értelmüket a korábbi feltételekhez alkalmazkodó demográfiai viszonyok, és az ezek megőrzésére irányuló társadalmi irányítás rendszere is. Mivel azonban a demográfiai viszonyoknak a demográfiai egyensúlyi feltételekkel való összhangja kötelező előfeltétele, a demográfiai rendszer létezésének, így bizonyos idő múlva új demográfiai viszonyok állandósulnak. Ennek megfelelően a demográfiai magatartás társadalmi irányításának új módszereit kell kidolgozni az elvesztett egység helyreállítására.

A demográfiai egyensúly történelmileg specifikus feltételei, az ezzel összhangban levő demográfiai viszonyok és a reprodukciót biztosító társadalmi irányítás mechanizmusai együttesen jellemzik a népességreprodukció történelmi típusait.

A világ demográfiai történelmét a legáltalánosabban úgy lehet bemutatni, mint a népességreprodukció egyes történelmi típusainak egy másikkal, egy fejlettebbel való következetes felváltását, amely minden alkalommal kapcsolatban van a demográfiai rendszer működésének, minőségének javulásával. Ezt a folyamatot *demográfiai forradalomnak* nevezik.

A mai napig felhalmozott történelmi-demográfiai anyag jóllehet még nem teszi lehetővé az emberiség demográfiai múltjának teljes ábrázolását, de háromféle típusú reprodukciós szakaszra, ill. korszakra osztható fel:

I. Az *archetípusú reprodukció* — az emberiség történelmének kezdeti szakaszára, az osztálynélküli társadalomra jellemző. Elválaszthatatlan kapcsolatban volt a paleolit gazdasággal és e bázison fejlődött társadalmi viszonyokkal. Ebben az időszakban ment végbe az első demográfiai forradalom, amelynek eredménye a népességszám-növekedés jelentős gyorsulása és az élettartam növekedése volt.

II. *A tradicionális típusú reprodukció* — a kapitalizmus előtti osztály-, agrártársadalomban és a kapitalista fejlődés kezdeti szakaszában uralkodott. Az agrártársadalomban, a termelőerők vitathatatlan fejlődése ellenére, az anyagi-műszaki bázis még fejletlen volt. Így nem jöttek létre a demográfiai szabadság kiszélesítésének és a demográfiai egyensúly megváltoztatásának az előfeltételei.

III. *A modern (racionális) típusú reprodukció* — először a gazdaságilag fejlett tőkés országokban alakult ki. A kapitalizmus fejlődésének folyamatában a régi demográfiai egyensúly feltételei megrendültek, megsemmisítették az emberek demográfiai magatartása irányításának régi mechanizmusát; új demográfiai egyensúly, új demográfiai viszonyok és új irányításmechanizmus született meg. Ez az átalakulás, amelynek során a demográfiai folyamatok összetett módon kölcsönhatásban voltak a társadalmi-gazdasági folyamatokkal, ill. egymással, nem más, mint a második demográfiai forradalom.

Ezek után az elméleti fejtegetések után a szerző bemutatja a világnépesség alakulását az első demográfiai robbanástól a napjainkban kialakult tendenciáig, végül megpróbálja a jövőendő népességszám alakulásának képét elénk vetíteni.

A szerző a demográfiai történelem periódusaival összhangban a halandóságnak is háromféle történelmi típusát különbözteti meg: az archetípust, a tradicionális és a modern típust.

I. Archetípusú halandóság:

Attól a pillanattól kezdve, ahogy az ember kivált az állatvilágból és elhagyta a természetes ökoszisztémát, halandósága társadalmi irányítás tárgya lett (még ha kezdetben nem is tökéletesen). Ekkor alakult ki az emberi halandóság első történelmi típusa, amely azután évezredekken keresztül fennmaradt. Az ember élete az állatokhoz viszonyítva ekkor már jóval kevésbé függött a kedvezőtlen külső tényezőktől. A termelőerők fejlődése jelentősen lecsökkentette az emberek függőségét az általuk nem korlátozható elemi erőktől.

II. A tradicionális halandóság két komponensből alakult ki:

- a „normál” halandóságból, amely viszonylag kedvező időszakban figyelhető meg, ha perturbációs esemény nem zavarja meg;
- a katasztrófális halandóságból, amely a „demográfiai krízis” éveire, a különösen kedvezőtlen időszakokra jellemző.

Néhány évezreden keresztül a világon egy és ugyanaz a tradicionális típusú halandóság létezett, amelyet az jellemzett, hogy exogén halálokok uralták — és amely a nemzedékek rendkívül gyors kihalásából és az alacsony átlagos élettartamból ered. E halandósági típus szoros kapcsolatban volt az agrártársadalom életkörülményeivel.

A kapitalista termelési mód győzelme és az ipari kapitalizmus megjelenése lehetővé tette a halandóság hatékony társadalmi irányításának ugrászerű növekedését, amely az exogén faktorok hatásának hirtelen korlátozásában nyilvánult meg. Ettől a pillanattól kezdve a halandóságban fordulat, történelmi típusváltás következett be.

III. *A modern halandóság* a XVIII. sz. második felében Nyugat-Európában tört utat. A történelemben először korlátozták a katasztrófális halandóság hatását, amelynek következtében megszűntek a demográfiai krízisek és a nyugat-európai országokban kezdetét vette a halandóság csökkenése.

Napjainkban az európai szocialista országokban is megvalósult az új típusú halandóságra való áttérés — kialakult a halálokok modern struktúrája és nőtt az átlagos élettartam is.

A születés társadalmi irányítása az emberek prokreációs magatartásának befolyásolásából áll, a demográfiai rendszer objektív követelményeinek leginkább megfelelő irányban.

A prokreációs kimenetekre döntő hatást gyakorló magatartások: a házassodási, a szexuális és a prokreációs magatartás.

Az emberek házassági magatartásának legfontosabb jellemzője — az első házasságkötési életkor, a válások és újraházassodások gyakorisága, a végleges hajadonság-nötlenség aránya. E jellemzőket főleg a kulturális normák irányították.

A házasság olyan kereteket hoz létre, amelyekben a nemek viszonya a társadalom keretei közt formálódik. Ugyanakkor a különböző társadalmakban ezek a keretek különbözőek és mindig ismert — kisebb-nagyobb — elaszticitással rendelkeznek.

A szerző prokreációs magatartás alatt a megtermékenyüléshez és a magzat kihordásához való közvetlen viszonyt érti, amelynek alapvető jellemzői napjainkban a művi vetelés és a védekezés elterjedése.

Hasonlóan a halandósághoz a szerző itt is háromféle típust különböztet meg.

A zárórészben a szerző a népesedési folyamatok társadalmi irányítására és a népesedéspolitikára tér ki röviden. A népesedéspolitikai célokat kétféle megközelítésben mutatja be: *instrumentális* (mennyiségi) oldaláról — a termékenység, a halandóság színvonala, a népességszám és növekedésének üteme, a nem és kor szerinti struktúra stb; e megközelítés célja: ezekre a jellemzőkre oly módon hatni, hogy azok a legkedvezőbbek legyenek a társadalom élettevékenységének szempontjából; *értéki* (minőségi) oldaláról — a demográfiai tendenciák értelmezését az értéki szférában, az adott társadalom értékrendszerében kell keresni.

Ez a könyv a demográfia sajátos szemléletével és értelmezésével járul hozzá a népességtudomány fejlődéséhez.

I. B.

FOLYÓIRATCIKKEK

BIRABEN, J.-N.—BLANCHET, D.: Le mouvement naturel de la population en France avant 1670. Présentation d'une enquête par sondage. (A népesség természetes népmozgalma Franciaországban 1670 előtt. Egy mintavételes vizsgálat bemutatása.) — *Population*. 1982. No. 6. 1099—1121. p.

Három jelentős kezdeményezés határozta meg a francia történeti demográfia eredményeit az utóbbi évtizedekben. Elsőként *Louis Henry* javasolta 1958-ban, hogy az anyakönyvekre támaszkodva, meghatározott minta alapján, alaposabban derítsék fel a *XIV. Lajost* követő korszak demográfiai jellemzőit. Ennek a tervzetnek az eredményei 1975-ben már napvilágot láttak és jelentős mértékben hozzájárultak az 1740 utáni franciaországi demográfiai állapotok megismeréséhez. A második javaslat az 1670—1739 évek közötti anyakönyvek feldolgozását tartalmazta. A harmadik vállalkozás alapján pedig mintegy negyven falusi plébánia anyakönyveiből készült családrekonstrukció az 1670—1860 közötti időszakról. *Biraben* és *Blanchet* alább ismertető tanulmánya a francia történeti demográfia negyedik nagy ilyen jellegű vállalkozását írja le. A feladat, amelyet kitűztek, igen figyelemre méltó: megismerni az 1670 előtti franciaországi népesedési jelenségek legfőbb jellemzőit. Az 1670. évi határ feltehetően korszakhatár, amely Franciaországban egybeesett a nagy válságok és krízisek befejezésével és a demográfiai átmenet korai kezdetével. Nem kétséges, hogy amilyen mértékben lelkesítő és merész ez a vállalkozás, olyan mértékben nehéz is. Tudvalevő ugyanis, hogy éppen a krízisek miatt, az anyakönyvek sok helyen elvesztek,

vagy megrongálódtak. A minőségük sokkal gyatrább, mint a 18. században. Az 1670. előtt lezajlott naptári reformok is megnehezítik a feldolgozást. Mindezeket mérlegelve, a vállalkozás tervezői úgy döntöttek, hogy nem követik az anyakönyvek 1958-ban javasolt, egész Franciaországra kiterjedő, szisztematikus mintavételi kiválogatását, hanem a legrégebb és minőségileg felhasználható anyakönyveket dolgozzák fel, és ezek reprezentativitását határozzák meg.

Ennek érdekében mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy különböznek-e egymástól a korábban és a későbben keletkezett anyakönyvek adatai hosszabb távú trendjeikben. A szerzők ezt olyan módon oldották meg, hogy az 1958-ban megkezdett történeti-demográfiai feldolgozás alapját képező 382 mintafaluból 21 gazdasági régióba két-két falut választottak ki, a legrégebb — a 16. században keletkezett — anyakönyvek feldolgozására. Ezt követően ugyanebből a mintából 80 falut jelöltek ki, amelyekben később, a 17. században indultak meg az anyakönyvek. A két alminta 1700—1740. évek közötti születési adataiból számított indexeket összevetették az 1958. évi minta 259 falujának, ugyanezre az időszakra vonatkozó születési indexeivel. A három adatsor, illetve grafikus ábrák azt igazolták, hogy kicsi, csak a véletlen ingadozásnak tulajdonítható különbségek mutatkoztak a régi és az újabb keletű anyakönyvek és a teljes minta index-sorai között. Sőt az is kitűnt, hogy éppen az 1700—1710. évi válságos periódusban a 16. században keletkezett anyakönyvek időszorai hasonlítottak nagyobb mértékben az országos, 1958-ban készített mintához. Ezzel az eljárással a szerzők tehát igazolták, hogy a régibb és az újabb keletű anyakönyvek azonos módszer szerint válogathatók ki.

Az 1670. előtti demográfiai adatok feldolgozásának másik nagy problémája a hiányzó anyakönyvi adatok pótlása. A pótlást már egy korábban javasolt egyszerű módszer szerint oldották meg. Feltételezték ugyanis, hogyha a mintában szereplő plébániák anyakönyvei t évet követően 10 éven keresztül ismeretesek és adott egy i plébánia, amelynek a t időpontban hiányoznak az adatai, akkor ezek, ha a többi plébánia adatai a t időpontban is ismeretesek, egyszerű hármasszabály szerint kiszámíthatók.

Az anyakönyvek keletkezésének időbeli megoszlása és minősége nem adott módot a szisztematikus minta kialakítására. A mintába — mindezeket szem előtt tartva — 256 falu és 23 közép-, illetve kisváros anyakönyve került be. Külön problémát jelentett Párizs anyagának feldolgozása, mert a város anyakönyvei 1871-ben elégték.

A szerzők ezt követően leírják az anyakönyvek adatainak gigyűjtési mechanizmusát. Arra is ügyeltek, hogy az 1958. évi felvételhez csatlakoztasák a plébániák adatait; feldolgozásukat 1725-ig, illetve 1740-ig végezték el.

Nyilvánvaló volt, hogy a születések, a halálozások és a házasságkötések községi adatainak havi és évi összegezése nem nyújt részletesebb felvilágosítást a demográfiai folyamatokról, azoknak okairól, vagy egymással való kapcsolatairól. Az sem kétséges, hogy az anyakönyvek hibái nem kizárólag lehetnek ki az összesítésekből. Mindezek alapján a szerzők tervbe vették 14 olyan falu családrekonstrukciójának elkészítését, amelyekben az anyakönyvek a 16. században, vagy legfeljebb a 17. század elején kezdődnek és valamilyen módon összekapcsolhatók a már említett 40 falura kiterjedő nagy család-rekonstrukciós elaborátummal.

Az 1670. előtti franciaországi demográfiai viszonyok felderítését szolgáló vállalkozás 1980-ban az INED és a Francia Levéltár szervezésében kezdődött meg. A szerzők beszámolnak az eddig elvégzett munkáról, amely nemcsak az anyakönyvek adatainak kiírását, hanem az ott talált egyéb feljegyzések feldolgozását is, továbbá a települések demográfiájára vonatkozó publikációk bibliográfiáját is magában foglalta.

A tanulmány utolsó részében egy kisváros, Saint-Denis adatait mutatják be. Saint-Denis és a körzetében 11 plébánia anyakönyvei álltak rendelkezésre. Az anyakönyvek különböző időpontokban kezdődnek; egyik részük a 16. század közepén, a másik részük a 17. század végén. Az előzőekben már ismertetett eljárás alapján a szerzők megadják a 11 plébánia születési, halálozási és házasságkötési adatait. A becsléseknél feltűntették a születések,

halálozások és házasságkötések szórásnégyzet értékét, amelynek nagyságrendje megnyugtató volt.

A szerzők a tanulmány végén az adatokat összevetik a települések gazdasági-társadalmi történetével és megállapítják, hogy a hadjáratok, a járványok és az inséges évek pontosan nyomon kísérhetők az anyakönyvek-ből nyert adatok hullámszámaiból.

D. D.

BOLTE, K. M.—MEYER-NEUMANN, U.: Feststellungen und Überlegungen zum Stand bevölkerungswissenschaftlicher Forschung in der Bundesrepublik. (Megállapítások és gondolatok a népeségtudományi kutatások állásáról a Német Szövetségi Köztársaságban.) — Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft. 1981. No. 3. 401—432. p.

Az NSZK-ban, a második világháborút követő években szinte megszűnt minden demográfiai kutatási tevékenység, a hitleri évek rossz emlékü fajpolitikáját szolgáló eugenikai kutatás reakciójaként. A demográfia csak a hatvanas évek vége felé, de főként a hetvenes években kezdett újraéledni, helyet kapva a társadalomtudományokban. Ettől fogva nagy lépésekkel haladt előre a népeségtudomány, felhasználva, s továbbfejlesztve a más országokban addig elért tudományos eredményeket, ugyanakkor új utakat is keresve. A szerzők (a Münchener Egyetem Szociológiai Intézetének kutatói) azt a célt tűzték ki maguk elé, hogy mintegy felleltározzák a népeségtudomány egyes részterületeinek feldolgozottsági állapotát, ill. „fehér foltjait” és ezek alapján ajánlásokat dolgozzanak ki a jövőendő kutatásokhoz.

Tisztában lévén azzal, hogy a demográfia teljes területének feltérképezése túlságosan nagy vállalkozás lenne, kiválasztották a mai demográfiai helyzetre talán legjellemzőbb és a legtöbb gondot okozó jelenséget, a termékenység csökkenését, és az ezt meghatározó tényezők kutatását és irodalmát próbálták szisztematikusan számba venni.

Munkájuk részben a tudománypolitika és kutatásszervezés körébe vág, részben pedig a könyvtári dokumentáció körébe tartozó bibliometriai felmérésből áll; a demográfiai kutatások problémafelvetései, témái és az ezekről publikált tanulmányok száma, aránya, „mélysége” alapján állapítják meg, hogy milyen mértékben van egy-egy témakör „lefedve” belföldön és külföldön. Talán éppen a „külföld” egyoldalú feltérképezése tekinthető munkájuk egyetlen hibájának. Az olvasónak ugyanis az a benyomása, hogy a szerzők nyelvtudása szabta meg, hogy milyen szeletet kanyarítottak ki a világ releváns szakirodalmából vizsgálódásuk tárgyául: vagyis csak német és angol nyelvű publikációkat. A nyugati országok idevágó témakörű irodalmából csak az amerikai, egynéhány skandináv és a nyugatnémet műveket vették figyelembe, a szocialista országokéból pedig csupán három magyar szerző (*Bognár Z., Czeizel E., Szabady E.*), s egynéhány cseh és lengyel szerző munkáit, amelyek vagy angolul vagy angol összefoglalóval jelentek meg. Tehát szinte azt a látszatot keltik, mintha más nyelvű európai — pl. francia — demográfusok nem is kutatnák a termékenység alakulását meghatározó tényezőket és mintha — az általuk közölt terjedelmes bibliográfián kívül — nem is publikáltak volna Európa más országaiban (pl. Angliában, a szocialista országokban) idevágó témájú műveket a hetvenes években.

A szerzők vizsgálódásaikhoz egyik forrásul a *Population Index* című folyóiratot használták fel, amely minden bizonnyal a nemzetközi népeségtudományi irodalom, kutatások és tudományos rendezvények legjelentősebb dokumentációs fóruma. Másik fő forrásuk az ENSZ által először 1953-ban, majd 1973-ban újra kiadott kötet volt, amely a demográfiai kutatási témák, kérdésselvetések legjobb gyűjteménye: *The Determinants and Consequences of Population Trends (A népesedési trendek meghatározói és következményei)* című mű. A belföldi kutatási helyzet felmérésére pedig az NSZK-ban 1960 óta publikált tanulmányokat vették számba.

Módszertani elvük az volt, hogy inkább a minőségi, mint a mennyiségi szempontokra helyezték a hangsúlyt, vagyis hogy a termékenységet megha-

tározó tényezők irodalmában inkább az egyes aspektusok kidolgozottságát és „sávszélességét” nézik, mint a publikációk mennyiségét.

A fentebb említett hiányosságot, vagyis a nyelvi — földrajzi egyoldalúságot nagyrészt azzal kárpótolták a szerzők, hogy igyekeztek felkutatni a vizsgált témát ténylegesen érintő, interdiszciplináris vonatkozásokat.

A szorosán vett, „termékenység meghatározó tényezőket” a természetes népmozgalmi folyamatok egésze keretében elemezték. Ezeket a folyamatokat — vertikálisan — exogén tényezők, makroszint, mezzoszint, mikroszint, s közbenső változók szerint csoportosították. A makroszintet felbontták demográfiai, szocio-kulturális, társadalmi-gazdasági, politikai változók szerint. A mezzoszintet az állam és nem állami (magán-) és jogi intézmények kereteiben vizsgálták. A mikroszintet egyrészt az egyént körülvevő társadalmi-gazdasági, másrészt pszichoszociális keretfeltételek közt elemezték, azután a „központi” és a személyi célok, cselekedetek, attitűdök, motívációk szembeállításával vizsgálták.

A cikkek egy — terjedelmileg kicsi, de annál fontosabb — fejezet a használt fogalmak definícióit írja le. Először magának a „kutatásnak” a fogalmát boncolgatják, majd a fent felvázolt séma fogalmait (makroszint, mezzoszint, mikroszint, közbenső változók, a különféle tényezők stb.).

Ezután részletesen kifejtik, hogy milyen mechanizmusokon keresztül, hogyan hatnak ezek a szintek, intézmények, különféle változók a termékenységre.

A makroszinten ható tényezőkomplexumhoz tartoznak pl. a társadalom értékrendszerei, s ezek változásai, továbbá a társadalom általános életkerete, politikai, gazdasági, ökológiai helyzete, fejlettségi állapota és mindazok a kulturális és minőségi tényezők, amelyek hozzájárulnak a többé-kevésbé „gyermekbarát” vagy „gyermekellenes” légkör, közszellem kialakulásához egy adott országban. Az értékek és normák változása kutatásával kapcsolatban a szerzők megjegyzik, hogy ennek egyik részterülete, a „szexuális normák változása”, ill. a „szexualitás helyiértéke a társadalomban”, meglehetősen jól feltárt kutatási téma az NSZK-ban, amit a megjelent publikációk száma és kérdésfelvetése is bizonyít. Egyébként egész vizsgálódásuk során azt a módszert alkalmazzák a szerzők, hogy amint sorra veszik az egyes kutatási kérdéseket, s azok „feldolgozottságát”, egyenként le is mérik az NSZK-beli helyzetet, az általuk számba vett publikációk mennyiségén és az egyes művek feltáró elemzése alapján, összehasonlítva a „külfölddel”.

Fontos területként emelik ki a politikai és gazdasági helyzet összefüggését a termékenységgel. Politikai vonatkozásban a „jövőfélelmet” ugyancsak a gyermekvállalás gátló tényezőjének tartják. Gazdasági összefüggésben pedig a tények tanúskodnak a munkanélküliség, a vásárlóerő, a fogyasztás, a lakáshelyzet kapcsolatáról a szülési kedvvel. Megállapítják, hogy fontosságuk ellenére igen kevés német tanulmány jelent meg ezekről az összefüggésekről, s jobbára amerikai és lengyel tanulmányokra hivatkoznak.

Az intézmények befolyását vizsgálva, először a termékenységgel, s abortusszal kapcsolatos törvényhozást, a családtörvények, házassági törvények irodalmát tekintik át.

Ezután az oktatás, helyesebben az iskolázottság hatását, majd a vallási intézmények pronatalista befolyását, s végül a tömegkommunikációs eszközök közvéleményformáló szerepét elemzik.

Az újabb nyugatnémet demográfiai kutatásokban központi szerepet foglalnak el a mikroszinten — tehát az egyén és a család szintjén lejátszódó motívációk, attitűdök, döntések, élethelyzetek. Ide tartozik a termékenységi magatartás összefüggése a nők kereső tevékenységével, a szociokulturális miliővel, a lakókönyezettel, életkörülményekkel, továbbá a csecsemő- és gyermekhalandóságnak a további gyermek vállalására készítő hatása is.

A termékenység — első ízben *Blake* és *Davis* által meghatározott — „közbenső változónak” kutatását felbontják a fogamzást, a termékenységet és szülést előmozdító vagy korlátozó tényezőkre. Ilyen kérdések a szexuális viselkedés formái, a fiziológiai képesség vagy képtelenség gyermek világra hozatalára (a steril házasságok problémája), a fogamzásgátlási módszerek, az önkéntes sterilizáció és terhességmegszakítás és mindezeknek sokféle bio-

lógiai, orvosi, egészségügyi, pszichológiai, kulturális és nem utolsó sorban jogi, népesedéspolitikai aspektusai.

Ezekután egyenként megvizsgálják a család, a nő és a gyermek helyzetét az adott társadalomban, s a társadalmi értékítéletek lehetséges befolyását a termékenységre, a szülési kedvre, ill. az ezzel a témakörrel foglalkozó kutatásokat.

Figyelemre méltó szempontként emelik ki a társadalom „gyermekbarát”, „gyermekpárti” vagy „gyermekellenes” voltát, mint a termékenységi magatartást erősen befolyásoló tényezőt. Itt olyan marginális kérdésekről megjelent publikációkat is számba vesznek, mint pl. a gyermekvállalásnak kedvező vagy korlátozó lakáshelyzet, lakáspolitikai, sőt lakásminőség is; továbbá a gyermekek életét korlátozó tilalmakkal, korlátozásokkal, a gyermek szellemi fejlődését gátló „iskolastresszel”, az oktatási rendszer „nem gyermekbarát” szemléletével foglalkozó irodalmat, de főként a gyermekvállalást és -nevelést elősegítő központi, szociális intézkedésekről és hatásairól beszámoló irodalmat.

A nemzetközi szakirodalom egyik központi témája, de az NSZK-ban viszonylag elhanyagolt területe a kutatásnak „a nő kereső tevékenysége és a termékenység” témakör. Az NSZK-ban a demográfusok ezt a kérdéskört — jónéhány más demográfiai jellegű témával együtt — átengedik a hivatalos statisztikának. A szerzők részletesen foglalkoznak ezzel a munkamegosztással, amely egyrészt a népeségtudományi és általában társadalomtudományi kutató intézetek, egyetemi intézmények, másrészt a Szövetségi Statisztikai Hivatal közt fennáll, főként a népesedési jelenségeknek teljeskörű számbavételét, nagy adattömegeket igénylő elemzése terén.

A népesedési jelenségeknek a születéssel ellentétes pólusán álló halál — a kutatásokban a halálozások, halandóság, halálokok, s — ehelyütt főként — a csecsemőhalandóság formájában való kutatását ugyanolyan makro-, mezo-, mikroszintű bontásban elemzik a szerzők, s vonják le következtetéseiket, mint a termékenység esetében.

A cikk második részében részletes áttekintés található, amelyet a szerzők az előzőekből levont tanulságok alapján állítottak össze, meghatározva az egyes kutatási területeken eddig kutatott és a jövőben kutatandó kérdéseket, problémákat, a már említett szintek és tényezők szerint rendszerezve. Ehelyütt ez a többoldalas lista nem reprodukálható, de szisztematikus sémája, a kérdések mélyéig hatoló és teljes „sávészellese” felölelő volta, a maga teljességében megérdemli mind a tudománypolitikusok, mind az egyéni demográfusok kutatók figyelmét.

A cikket terjedelmes bibliográfia egészíti ki.

Sz. K.-né

CHESNAIS, J.-C.: *La baisse de la natalité et ses conséquences pour la planification sectorielle dans les pays capitalistes développés.* (A születésszám csökkenése és ennek következményei az ágazati tervezésre, a fejlett tőkés országokban.) — *Population*. 1982. No. 6. 1133—1158. p.

Az iparilag fejlett országokban a demográfiai helyzet alakulása az utóbbi években minden szempontból gyökeresen új jellegzetességeket mutat: a történelemben példa nélkül álló szintre zuhant a termékenység, ui. a demográfiai fejlődést meghatározó egyéb tényezők is — mint pl. a halandóság és a nemzetközi vándorlás — a múlttól eltérően hatnak. A születéskor várható átlagos élettartam lassan, de egyenletesen emelkedik, de ahelyett, hogy a népesség megfiatalodását idézné elő, (mint pl. az 1950-es években), inkább a népesség előregedéséhez vezet. Végül is az átlagos emberi élet meghosszabbodása csak egészen csekély szerepet játszik a népességnövekedésben (néhány ország, pl. Írország és Olaszország kivételével).

A bevándorlásnak viszont nagyobb szerepe van: pl. a legiparosodottabb országokban (NSZK, Franciaország, Luxemburg, Svájc) az 1973—74. évi kő-

olajválság nyomására korlátozó intézkedéseket hoztak a vendégmunkások bevándorlása ellen — és szinte azonnal megtorpant a népességnövekedés ezekben az országokban.

A szerző az OECD-országok¹ összességét (Törökország kivételével) vizsgálva elemzi — a társadalmi tervezés szempontjából — a születésszám csökkenésének előrelátható következményeit az oktatási rendszerre, a munkaerőpiacra és a lakáspiacra. Első lépésben a születésszámok alakulását elemzi részletesen egyes országok és valamennyire homogén nagyrégiók szerint (ezek a tengerentúli angolszász országok: USA, Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Észak- és Nyugat-Európa, Dél-Európa és Japán), az ötvenes évektől kezdve. Bár a cikkben közölt táblák, grafikonok azt tanúsítják, hogy a születésszámok trendje országonként nagyon változó, mégis vannak hasonlatosságot mutató országok, mind a termékenységi trend ingadozásának amplitudója, mind inflexiójának időpontja tekintetében. A jelenségnek pedig éppen ez a két utóbbi aspektusa az, aminek messzire ható következményei lehetnek a társadalmi infrastruktúra jövődő keresletére — kínálatára.

A szerző — ebben a cikkében — nem foglalkozik a termékenységi trend hullámvölgyeit előidéző okokkal, hanem csak megállapítja a megfigyelt tényeket és figyelmét a rövidebb-hosszabb távú következményekre koncentrálja.

A hullámvölgy a születésszámmal kezdődik, amelynek viszont egyik döntő tényezője a szülőképes anyai nemzedékek nagysága. A következő hullámhatás a 3—6 éves, óvodás, ill. iskolás korba lépő gyermekek létszámában tükröződik, majd — az egyes országok oktatási rendszerétől függően, de általában — 8 év múlva, a középfokú oktatásba lépők számában. A középfokú beiskolázási arányokban természetesen a demográfiai hatásokon kívül egyéb társadalmi-gazdasági tényezők is közrejátszanak.

A hullám újabb 2—8 év múltán a munkaerőpiacra lépők kínálatát határozza meg, amely függ egyrészt az iskolázottsági szintektől, másrészt a kereslet — kínálat ágazati és foglalkozási szerkezetétől is. A munkaerőpiacra lépő kohorszok ezzel párhuzamosan — esetleg némi fáziseltolódással — családalapítókként, s egyúttal lakásigénylőkként is jelentkeznek.

A demográfiai hullám útjába időrendben először kerülő, „iskola előtti oktatás”, vagyis az óvoda szintjén csak részben érvényesülnek a demográfiai hatások, nagyrészt inkább a társadalmi viszonyok befolyásolják a kisgyermek óvodai „beiskolázási” arányait. Előfordul, hogy egy országban éppen a legkisebb létszámú születési kohorszok óvodai létszámai hirtelen felszöknek, mint pl. 1965 és 1975 között az NSZK-ban 10 ezerrel 88 ezerre. Kanadában pedig 230 ezerről 398 ezerre emelkedett, holott ha csupán a demográfiai hatások érvényesültek volna, akkor az előbbi esetben 14⁰/₀-kal, az utóbbiban 23⁰/₀-kal kellett volna visszaesniük. Belgiumban és Hollandiában éppen ellenkező a helyzet, itt ui. a 4—6 évesek beiskolázása korábban majdnem 100%-os volt és 1975—1980 közt — csupán a születésszám csökkenésének hatására — ez az arány erősen csökkent,

Az általános, vagyis kötelező oktatás szintjén a szerző két korcsoportra — 6—11 és 12—17 évesekre — osztva vizsgálja a trendeket, az 1957—1986, és az 1963—1992 közötti időszakra vonatkozóan, nagyrégiókként. Az adatok szerint az angolszász tengerentúli országokban a 6—11 évesek korcsoportja az 1960-as évek végéig, Észak- és Nyugat-Európában pedig 1973—1974-ig emelkedett, majd egyenletesen csökkent és tovább fog csökkenni 1984—86-ig, az 1957. évi kezdő szintnél alacsonyabbra. Nyugat-Európában 1986 után esetleg stabilizálódni fognak létszámaik, a jelenlegi és a jövődő születésszámok függvényében. Dél-Európában a nyugatihoz hasonlóan alakul a létszámokat ábrázoló görbe, majd 1983 felé emelkedik. Japánban az 1960-as évtizedben állandóan csökkent a 6—11 éves korcsoport létszáma, majd a trend hirtelen megfordult, az emelkedés az 1980-as évek elejéig tarthat, s újra csökkenni kezd. Tulajdonképpen Észak- és Nyugat-Európában a legerősebb a csökkenés: a 6—11 éves korcsoport létszáma itt az 1974—1984 közötti évtizedben 23,5 milliőről 17,5 millióra esik (átlagosan évi 2,9⁰/₀-kal).

¹ Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet

A 12—17 évesek korcsoportja 6 éves eltolódással újra megismétli a fenti trendeket. Ennél fogva az 1980-as években a vizsgált országokban majdnem általános csökkenés várható, mind az alsó, mind a középfokú oktatás beiskolázható létszámaiban. Ez pedig olyan perturbációkat fog okozni az egész oktatási rendszerben, amelyeket csak nagyon kis mértékben lehet központi intézkedésekkel helyrehozni. Ez az anomália elsősorban a pedagógus-feleslegben fog jelentkezni. A szerzőnek az a véleménye, hogy bizonyos esetekben tulajdonképpen *10 évről 20 évre* kellene emelni a kötelező oktatás tartamát, főként foglalkoztatáspolitikai okokból. A fiatalok visszatartásával az oktatási rendszerben esetleg csökkenteni lehetne a fiatalok munkanélküliségét. A szerző leszögezi, hogy a legtöbb OECD-tagországban 1985-től kezdve következetesen csökkenni fog az oktatási rendszer kibocsátása — a kb. 20 évvel korábbi alacsony születésszámok utóhatásaként — és ez már önmagában is csökkentheti a fiatalok munkanélküliségét. Ha enyhül ez a probléma, akkor ennek visszahatásaként esetleg megrövidül az átlagos tanulmányi idő — hiszen nincs szükség a fiatalok tanulópadban való visszatartására, viszont ezzel párhuzamosan súlyosbodhat a felsőoktatásra nehezedő depresszió. A szerző beismeri, hogy ez a hipotézise mindenképpen a jövőendő makroökonómiai tendenciák függvénye lesz.

A születési hullám átvonulása az egész oktatási rendszeren azonban nemcsak a tanulói létszámokat érinti, hanem ezzel szoros összefüggésben a pedagógusok létszámát, munkalehetőségeit vagy esetleges munkanélküliségét is, és a szféra egészének gazdaságtanát is. A szerző úgy véli, hogy a pedagógus létszámok közel sem fognak a tanuló létszámokkal párhuzamosan csökkenni, több okból is. Jelenleg mindegyik vizsgált országban nagy egyenlőtlenségek állnak fenn a különféle területek pedagógus-ellátottságában, amelyek felszívhatják majd a feleslegeket. A pedagógusok szakosodása is gátat szabhat munkanélküliségüknek. A műszaki-tudományos haladással együtt újabb és újabb szaktárgyak születnek, amelyeknek pedagógusigényét a tanerő átképzésével ki lehet majd elégíteni. Tovább folytatódik a szakma elnöiesedése, tovább terjed a részidőben való foglalkoztatás gyakorlata is, ehhez járul még a munkaidő általánosan fokozódó rövidülése is.

A pedagógus-ellátottság arányszámát a következő egyszerű képlettel fejezi ki a szerző:

$$r = c h / s$$

ahol r = a tanuló/pedagógus arány,

c = átlagos osztálylétszám,

h = az egy pedagógusra jutó, heti átlagos óraszám,

s = egy osztály heti átlagos tanórászáma.

A tanulólétszámok ingadozásainak hatását egyrészt a pedagógusok kötelező heti óraszámának csökkentésével, másrészt a tanulók óraszámának emelésével lehetne kiegyensúlyozni.

A tanulólétszámok csökkenésével enyhülne a sok országban manapság fennálló, nagy pedagógushiány, ezáltal pedig nagymértékben javulhatna az oktatás minősége. Gazdasági oldalról nézve viszont emelkednének az egy tanulóra jutó, egységnyi oktatási költségek. Ez a fejlődési tendencia összhangban lenne egy másikkal: a magasabb és jobb minőségű iskolázottsági, szakképzettségi szint iránti, általános társadalmi igénnyel.

A szerző úgy véli, hogy újra kellene definiálni az oktatás szerepét a jövőendő társadalomban. Úgy látja, hogy a jövőendő kvantitatív problémákat helyes, előrelátó tervezéssel némileg ki lehet védeni, de a mai strukturális torzulásokat, amelyek a múltban gyökereznek, már nehezebb helyrehozni. A pedagógusképzés ui. a pedagógusok egész aktív életszakaszára, tehát kb. 30—40 évre előre szabja meg a tanzemélyzet mennyiségét, minőségét, míg a születési arányszámok ingadozása az oktatási rendszerben csak egy 10—16 évnyi hullámhosszban érvényesül, s innen adódik az ellentmondás a kétféle létszám tervezésében. Így pl. az 1960—1973 között végzett pedagógusok ma még javában tanítanak, s az időszak közepétől kibocsátott kohorszaiak még az ezredfordulón is oktatni fognak.

Szigorúan csak a nyugdíjba menő pedagógusok utánpótlásának biztosításához — figyelembe véve a jövőendő tanulólétszámot — s változatlan kádernormák mellett, évi átlagban — elegendő lenne egy $+4\%$ -tól — $0,2\%$ -ig terjedő reprodukciós rátával számolni. De a tisztán számszerű szükséglet mellett a minőségi szempont arra figyelmeztet, hogy így a szklerózis veszélye fenyegeti az egész pedagógusgárdát.

A láncreakció következő fázisa a munkaerőpiacon megy végbe. Az aktív népesség volumene bármely időpontban a demográfiai előzmények és a pillanatnyi társadalmi-gazdasági viszonyok terméke.

A munkaképes korú népesség alakulása előrejelezhető egészen 1995-ig — hiszen már megszületett népességről van szó — de a gazdasági aktivitási arány alakulását számos előre nem látható tényező teszi bizonytalanná, mind a kereslet, mind a kínálat oldalán.

Az OECD elkészítette tagországaira az aktív népesség előreszámításait, melyek szerint a ténylegesen kereső tevékenységet folytató népesség száma kissé gyorsabb ütemben fog növekedni, mint maga a munkaképes korú népesség, amiben közrejátszik a tanulmányi idő meghosszabbodása, a nők fokozódó aktivizálódása, a nyugdíjkorhatár módosítása stb. Az 1980—1985 közötti évi átlagos növekedés kissé nagyobb lesz ($+1,13\%$), mint amilyen az 1950—1980 közötti időszakban volt ($+1,08\%$), 1985—1990 között azonban lelassul, évi $0,80\%$ -ra, mert ekkor ér ide a születési hullámvölgy.

A szerző részletesen elemzi a munkaerőpiacra potenciálisan belépők (15—24 évesek) és arról kilépők (55—64 évesek) áramlásait, egészen 2000-ig számítva előre a trendeket, az OECD 50 milliónál nagyobb lakosú országaira. A fiatal korcsoport egy része még meg sem született napjainkban. A belépési—kilépési arányokat grafikusán is ábrázolja, s az ábrákon látható, hogy országonként mekkora és milyen változó az eltérés a kétféle arány görbéi között.

Az 1980—1985 közötti években a munkaerőpiacra belépők eddigi többléte a kilépőkhöz képest jelentősen csökkenni fog, pl. Franciaországban egyharmadával, az USA-ban felével, az NSZK-ban és Japánban kétharmadával; ez utóbbi két országban tehát egy teljesen új jelenség fog felbukkanni, a *kilépések többléte a belépésekhez képest*, ami némi időeltolódással átterjed majd a többi fejlett országba is — a születésszám-csökkenés távolabbi következményeként. Az NSZK-ban ez a jelenség 1990 felé fog bekövetkezni, Japánban néhány évvel később. A kérdéses országok többségében a nők potenciális gazdasági aktivitása még távol van a telítettségtől — kivéve a skandináv országokat, ahol a 25—55 éves korú nők $3/4$ része már most fellép a munkaerőpiacon.

Az OECD országok többségében a lakáshelyzet problémája a magyar viszonyoktól eltérően, úgyszólván fordított formában jelentkezik: az ő gondjuk az, hogy ha csökkenni fog a fiatal, házasuló korba lépő és családalapításra alkalmas populáció, akkor sok lesz a kihasználatlan, üres lakás. Ennek nyomán lelassul az új lakásépítkezések üteme, aminek következményeként előregszik a lakásállomány, s megnövekednek a karbantartási, lakásfelújítási költségek. Tehát a magyar ideáltól nagyon távoli lakáshelyzetnek is megvan a maga társadalmi költségvetélete.

A szerző összefoglalásként megállapítja, hogy a társadalmi-gazdasági népesedési politikát differenciáltabban, átgondoltabban kell kialakítani, más-fajta stratégiákat alkalmazva a születési hullámvölgyek, mint a hullámhegyek nemzedékeinek iskoláztatása, majd munkalehetőségeinek megteremtése, s megfelelő lakásellátása érdekében.

Sz. K.-né

DAVIS, K.—OEVER, P. VAN DEN: *Demographic foundations of new sex roles.* (Az új nemi szerepek demográfiai megalapozódása.) — *Population and Development Review.* 1982. No. 3. 495—511. p.

A fejlett társadalmak alapvető dilemmája hogy vajon a nemi eredetű státusz-jegyek teljesen eltűnnek-e, avagy a férfiak és nők között fennmarad bizonyos mérvű munkamegosztás. Ha a nemek közötti biológiai eltéréseket

figyelembe kívánjuk venni, a nemek közötti egyenlőség megvalósítása csak méltányos munkamegosztás útján lehetséges.

A fejlett ipari társadalomban bekövetkezett demográfiai változások — a megnövekedett várható élettartam, a halandóság nemek szerinti differenciálódása, a népesség elöregedése, az alacsony termékenységi arányszám felé hatnak. Egyik kevésbé köztudott hatása, hogy eltérően hatnak a nemekre, és megváltoztatják a nemi szerepek hagyományos szerveződését. A kölcsönösen összefüggő tényezők bármelyikével kezdetjük az elemzést:

A halandóság új sémái szerint egyre növekszik a nők és férfiak várható élettartamának eltérése a nők javára a fejlett országokban, kisebb mértékben azonban a fejlődő országokban is. A halandóság nemek szerinti eltérései ellenére azonban az össznépszerűség nemek szerinti aránya viszonylag kiegyensúlyozott, illetve pl. az Egyesült Államokban az 50 éves koron aluli fehér népességben férfítöbbséget, az 50 éven felülieknél pedig nőttöbbséget mutatkozik.

A népesség nemek szerinti arányát két tényező határozza meg: a nemek születéskori aránya és egy bizonyos kort túlélő férfiak és nők aránya. A két tényező egyedi és kumulatív hatása jól kimutatható a stabil és a stationér népességi modellekből.

A halandóság nemek szerinti hatása kumulatív, és az idős korra „behozza” a férfiak előnyét. A stationér népességben belül a fiúsecsemők nagyobb száma lényegében a termékeny életkorokban biztosítja az egyes korcsoportok férfi-többségét, mivel a differenciális halandóság ténylegesen nem hat. A nemek közti arány egyensúlyának elvesztése csupán az idős korosztályok esetében következik be.

A nemek eltérő arányának a családi állapottal is van összefüggése. A házassági esély a még házasságot nem kötöttek nemek szerinti arányától függ. Az idős korcsoportok női „fölöslegénél” jóval több a férjezetlen női fölösleg, mivel a férfiak nem okvetlenül választanak párt a saját korcsoportjukból már az első házasság megkötésekor sem, a továbbiaknál pedig a kor-különbség egyre bővíthet.

A házas népességben belül a fiatal korcsoportokban női, az idősebbekben egyre növekvő férfítöbbség található (a házastársak eltérő életkora miatt). A nem házasok közt ez az arány fordított. A statisztikák azt bizonyítják, hogy a kor- és családi állapot specifikus, nemek szerinti arányok nagyjából hasonlóak a fejlett és a fejlődő országokban. Egyetlen különbség mégis adódik az alacsony születési arányszám miatt: a népesség a fejlett országokban tapasztalható elöregedésével a hajdon 50 év fölötti nők aránya ott 2,5-szer magasabb, mint az inarosodás előtt álló országokban.

A férfiak fiatalabb életkorú nőkkel kapcsolatos házassági preferenciája hozzájárul a nemek arányának kiegyensúlyozatlanságához. Mivel az életkorral kapcsolatos választás — a születéskori férfi-többségtől és a differenciális halandóságtól eltérően — akaratlagos, társadalmilag meghatározott, ezért meg kell vizsgálnunk, mint szabályozási lehetőséget.

A modell alapja egy nemek szerint kiigazított élettartamtábla stationér népessége, amelybe a családi állapotot is bevezették, a stationér népességgel azonos nemi aránnyal. Mindezt rávetítették a valóságos házas és nem házas népesség nemi arányára, vagyis az életkor szerinti választás hatását is beépítették. A legnagyobb hatás az életkori skála két végpontja felé tapasztalható. A férfiak valamennyi korosztálya fiatalabb nőkért verseng, s ez a 45 évesnél fiatalabb korosztály férfítöbbséget eredményez, hogy a legnagyobb valószínűséggel a termékeny életszakaszban levő nőkkel házasodnak össze.

A fiatal nőtlen férfiak problémája csupán időleges: előbb-utóbb megházasodnak. Nagyobb társadalmi érdeklődésre tarthat számot az idős hajdonok esete, akiknek valószínűleg ez a végleges családi állapotuk, s ez nemcsak gazdasági hátránnyal jár számukra.

Valamennyi reform, amely a nemek szerinti kiegyensúlyozásra törekszik, az életkori preferenciával kapcsolatos szabályozást veszi célba, figyelmen kívül hagyva a differenciális halandóságot és a születéskori arányt. Ezenkívül a társadalmi adaptációnak a szándékos beavatkozás csupán egyik formája, léteznek a nemi szerepeket szabályozó öntudatlan mozzanatok is.

A tanulmány a házasulandók életkorával kapcsolatos hipotétikus szabályozás három esetére közöl számításokat.

1. A vőlegény nem lehet öt évvel idősebb menyasszonyánál;
2. a férfiak csak a saját öt-öt éves női korcsoportjukból válogathatnak;
3. a férfiaknak a náluk 1—5 évvel idősebb nők között kell választaniok.

Az 1. szabály bevezetésével a házassodási esély nem sokat változna, mivel a legtöbb ipari országban a valóságos helyzetnek felel meg. A 2. szabály csökkentené a fiatal nőtlenekeket és az idős hajadonok feleslegét. A 3. szabály csaknem teljesen felszámolná ezt a többletet és különösen a 60 év fölötti nők férjhez menési esélyeit javítaná.

A házastárs életkorának megválasztását azonban nemcsak kulturális és gazdasági tényezők szabályozzák. A házassággal járó biológiai összetevő — a nemi vonzerő — életkorhoz kötött, ezért az életkori sémákat legalább részben az evolúció termékének tekinthetjük. Az életkori hipergámia túl mélyen gyökerezik ahhoz, hogy jogi szabályozás útján fel lehetne számolni. A születéskori nemi arányt talán lehetne szabályozni, de nagyobb mérvű egyensúlyvesztéshez vezetne, ha „divatkérdés” válna a fiú- vagy leánygyermek választásából.

A demográfiai változások okozta nemi szerep-eltérésekhez való öntudatlan adaptálódást új társadalmi intézmények segítik. A legfontosabb strukturális alkalmazkodás ezek között az a folyamat, amelynek során a házasság — az állandó szexuális és reprodukciós egység értelmében — kimegy a divatból. Ugyanis a nők kilátásai még a századfordulón is azt jelentették, hogy — néhány éves özvegyesség után — valószínűleg meghaltak, mielőtt utolsó gyermekük elhagyta a családi otthonát. Ma, a termékeny életszakasz lerövidülésével ezek a kilátások egészen mások. Az USA-ban pl. egy 22 éves korában házasságra lépő fehér leány elélhet 79,4 éves koráig. 30 éves korában befejezi a szülést, mire utolsó gyermeke — az anya 48 éves korában — elhagyja szülei házáat, még mindig 32,5 év áll előtte, amiből 16-ot várhatólag özvegyen fog tölteni. Ha azonban időközben elvállik, második férje feltehetőleg idősebb lesz az elsőnél, s ezért a nőre átlagosan 25 év özvegyesség vár. Nem csoda, hogy a nők életében ilyen kilátások mellett csökken a házasság és a gyermekek fontossága, s az otthonban, a családban betöltött szerepüktől is elfordulnak. Ha életük kétharmadát gondozandó gyermek, több mint a felét férj nélkül kell eltölteniük, kénytelenek a saját erejükre támaszkodni, és foglalkozást keresnek, külön karriert építenek, és gyűjtik mindazon javakat (tapasztalat, szakmai hírnév, szakmai gyakorlat), amelyeket a foglalkozással való elkötelezettségből lehet szerezni. A folyamatot pedig többé nem lehet megállítani. Ha a nők nem függenek a férjüktől, nem is szolgálják ki őket többé a régi módon.

A férfiak is tapasztalni kezdik, hogy idősebb korban nemüknek „ritkaságértéke” van, hogy a hölgytársaság kedvéért nem szükséges megházasodniok. A házasság intézményét egyre több veszély fenyegeti — elhalasztják, meg sem kötik, vagy gyakran felbontják. A férfiak apai és családfői szerepét kikezdi ez a folyamat.

A feminizmus pedig nem más, mint az életkörülmények megváltozására adott ideológiai válasz. A nők érdekében álló újításokat (óvoda, fizetett szülési szabadság, szexuális szabadság, abortusz, szándékos gyermektelenség) próbálja a mozgalom legitimizálni.

Régen az értékrend és az életmód jutalmazta a nőket a termékenységükért, ma a munkahelyen egyenesen büntetik. Hosszú távon azonban „vereséggé” válik, vereségnek fog bizonyulni, ha a modern társadalom nem találja meg a módját, hogy a nőket legalább a népesség reprodukciójához szükséges termékenységre motiválja.

DZIENIO, K.—WASILEWSKA-TREKNER, H.: *Zagrozenie rozwoju demograficznego Polski w wyniku kryzysu spolczno-gospodarczego i politycznego.* (Lengyelország demográfiai fejlődésének veszélyeztetettsége a társadalmi-gazdasági és politikai válság következtében.) — *Studia Demograficzne.* 1982. No. 70. 35—58. p.

Lengyelország gazdaságtörténetét jól jellemzi, hogy a második világháború végétől egészen 1978-ig folyamatosan nőtt a nemzeti jövedelem. Csupán három évben (1960, 1962, 1969) volt a növekedési ütem 5 százaléknál kisebb. 1979-ben már 2,3 százalékkal csökkent a nemzeti jövedelem az előző évhez képest, 1979-ben folytatódott a visszaesés, 1981-ben pedig már 19,3 százalékkal alacsonyabb volt, mint 1978-ban. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem e három évben mintegy 25 százalékkal esett vissza. Az egyes termelési ágak termelése 1981-ben csupán az 1972—1974. évi szintet érte el. A legnagyobb a visszaesés a lakásépítésben, ahol az átadott lakások száma az 1967. évi szintre, sőt egy lakosra számítva az 1964. évi szintre esett vissza.

Az 1970-es években a társadalmi juttatások összege a munkajövedelmeknél valamivel gyorsabban nőtt és 1980-ban a népesség összes jövedelmének 21,6 százalékat alkotta. A társadalmi juttatásoknak 47 százaléka pénzbeni, 53 százaléka természetbeni juttatás. A hetvenes évek végétől kezdve azonban a pénzbeni juttatások realértéke csökkenni kezdett az infláció következtében. A tengerparti munkásság követeléseiben a béremelések és a munkakörülmények javítása (40 órás, ötnapos munkahét, korábbi nyugdíjkorhatár) mellett szerepeltek társadalompolitikai jellegűek is. Ilyen volt a családi pótlék felemelése a hadsereg és a lövészet által kapott szintjére, a nevelési (gyermekgondozási) segély bevezetése, valamint a lakásépítés fokozása. Továbbá kívánták a bérek és társadalmi juttatások nominális értékének a létfenntartási költségindexhez kapcsolását. A szerző kiemeli, hogy ezek a követelések teljesen ellentmondásban voltak az ország gazdasági helyzetével. 1982-ben újra felemelték a családi pótlékokat és a nevelési segélyt, továbbá felértékelték az 1980 előtti nyugdíjak nyugdíjalapját. Mégis lényegesen romlott a nyugdíjasoknak és különösen a fiatal házasoknak a helyzete, főleg ha az utóbbiak nem rendelkeztek lakással.

A szerzők ezután a várható gazdasági reformok néhány hatását vizsgálják meg. E reformok egyik fő sajátossága az lesz, hogy a vállalat maga dönthet a foglalkoztatott létszámról. Várható, hogy ennek következtében elsősorban a leggyengébb munkaerőt, különösen az öregeket és rokkantakat bocsátják el. A reform másik eleme az áruk részének emelése. Ennek következtében 65—81 százalékkal emelkedni fognak a létfenntartási költségek. Különösen súlyosan fogja az áremelkedés érinteni azokat a fiatal családokat, amelyeknek még nincs berendezett lakásuk, mivel a tartós fogyasztási cikkek ára erősen emelkedni fog.

Az ország politikai helyzete is nagyon kedvezőtlenül befolyásolhatja a demográfiai folyamatokat. Hiányzik a biztonság és stabilitás érzése, megrendült a kölcsönös bizalom.

Ebben a helyzetben társadalompolitikai eszközökkel kell ellensúlyozni a demográfiai folyamatokra gyakorolt negatív hatásokat. A szerzők a következő sürgős intézkedéseket látják szükségesnek: a terhes nők és szoptató anyák ételmisszerrel, különösen állati fehérjével való megfelelő ellátásának biztosítása; a higiéniai cikkekkel való ellátás biztosítása; a fiatalok meleg ruha és cipő szükségleteinek fedezése; a gyógyszerek szükségletek fedezése és tartalék gyűjtése járvány esetére; a magányosok és magatehetetlenek gondozása; a fiatal családok bútor- és háztartási eszköz vásárlásának segítése hitelekkel; az alkoholizmus, kábítószerfogyasztás és bűnözés növekedésének megállítása.

A szerzők megkísérelik megbecsülni az eddigi válságévek demográfiai hatásait. Az 1970-es években a születések száma emelkedett, részben azért, mert nagy korosztályok léptek azokba az életkori csoportokba, ahol a legtöbb szülés előfordul, részben pedig azért, mert a 20—29 éves korcsoportokban emelkedett a termékenység. Ezt elsősorban azzal magyarázzák, hogy a születések a fiatalabb korcsoportokra tolódnak el, a kitűzött családtervek fia-

talabb korban valósítják meg. 1980-ban még valamivel nagyobb volt a születések száma, mint amennyire a lengyel Statisztikai Főhivatal számított, 1981-ben azonban már néhány ezres lemaradás volt a prognózishoz képest. A szerzők szerint arra lehet számítani, hogy a termékenység az elhúzóó válság hatására tovább fog csökkenni. Ehhez a csökkenéshez hozzáadódik a női korstruktúra kedvezőtlen változásának hatása. A következő években kisebb korosztályok lépnek a 20—24 éves korba. Ez arra figyelmeztet, hogy aktív népesedéspolitikát kell folytatni a fiatal családok védelmére.

A halandóság az 1975—1976. években érte el legkedvezőbb szintjét. Ekkor a férfiak születéskor várható élettartama 67,27 év, a nőké 75,02 év volt. Ezt követően romlott a halandóság, 1980-ban a férfiak várható élettartama 66,00 év, a nőké 74,40 év volt. A férfiak és a nők halandósága közötti különbség tehát az előbbiek hátrányára változott. A többlet-halandóságnak 70 százalékát a keringési betegségek okozták. Évről évre nőtt a baleset okozta halandóság is. 1981-ben kissé javult a halandóság.

A prognózisban 1980-ra 24,5 ezer kivándorlási többletre számítottak. Továbbá ennek a negatív egyenlegnek csökkenését becsülték előre. Ezzel szemben ténylegesen 21 ezer volt a kivándorlási többlet, 1981-ben pedig körülbelül 200 ezer lengyel hagyta el az állandó vagy ideiglenes jelleggel az országot, (870 ezren utaztak ki, ebből 1/5 rész nem tért vissza).

A falu—város vándorlási egyenleg viszont kisebb volt, mint amire a prognózisokban számítottak, mivel a válság lényegesen meglassította a városokba irányuló áramlást.

Összefoglalásképpen a szerzők azt mondják, hogy nehéz megjósolni a válság helyzet negatív demográfiai hatásait, de azok annál erősebbek lesznek, minél tovább tart a válság.

A. R.

EWBANK, D. C.: *The sources of error in Brass's method for estimating child survival: the case of Bangladesh.* (Hibaforrások a Brass-féle gyermek-továbbélési módszerben, Banglades példáján illusztrálva.) — *Population Studies.* 1982. No. 3. 459—474. p.

Azokban az országokban, ahol nem áll rendelkezésre szükséges mennyiségű és részletezésű adat a népesség halandósági viszonyainak elemzésére, modell-halandósági táblák használata segítheti a kutató munkáját. A William Brass által kidolgozott módszer, a standard halandósági táblák alkalmazása forradalmasította ezt a fajta vizsgálati technikát.

A gyermekhalandóság Brass-féle elemzése azonban csak a $q(2)$, $q(3)$, $q(5)$ (a két-, három- és öt évesek halálozási arányszámai) becslésére terjed ki, mivel ezek tekinthetők a legmegbízhatóbbaknak. Általában a tényleges és becsült értékek eltérésének számos forrása lehetséges. Ezek felismerése, nagyságuk, irányuk megállapítása továbblépést jelenthet a valóságos halandósági viszonyok feltárása felé. Brass módszere önmagában még nem biztosítja ezeknek a hibáknak a kiküszöbölését, ez csak egy előzetes elemzéssel és a szükséges kiigazítások megtételével érhető el.

A hibaforrások három nagy csoportba sorolhatók: a mintavételből eredő hiba, az adatfelvétel hibái, valamint a modell egyszerűsítő feltevései. A hibák mindegyike vagy egy véletlen folyamat következménye, vagy pedig torzításként fogható fel. A torzításként megnyilvánuló hibaforrások kezelhetősége könnyebb, az ezekből származó eltérések csökkentésére több lehetőség van, mint a véletlen folyamatok eredményeként előálló mintavételi hibának. Ez utóbbi csak a mintavételi terv megváltoztatásával, illetve simító eljárásokkal lehetséges. Ennek értelmében a probléma a gyakorlatban úgy merül fel: milyen mértékben lehet a becslési hiba teljes nagyságát csökkenteni a torzítás néhány ismert forrásának kiküszöbölésével.

A szerző Bangladesh példáján szemlélteti, hogy az egyes hibaforrások mennyire befolyásolják a becslések alakulását. Az alapadatokat a különböző korcsoportba tartozó nők élveszületett gyermekei között a meghaltak aránya

szolgáltatja. A kiindulási $q(x)$ értékeket Coale és Demény ún. északi modell-halandósági táblája alapján határozták meg. A cikk három egyszerűsítő feltevés és két adatfelvételi hiba okozta torzítás becslését és ezek kiigazításának módját mutatja be. Az első házasságkötés korának megváltozása befolyásolhatja a teljes termékenységi arányszámot is, de mindenképpen megváltoztatja a gyermekvállalás átlagos életkorát. Ez azt vonja maga után, hogy megváltozik pl. a 15—19 évesek átlagos gyermekszámának és a 20—24 évesek átlagos gyermekszámának az aránya. Ezek az arányszámok viszont befolyásolják a $q(x)$ értékek becslését. A bangladeshi példán ennek a hibának a kiigazítása a fiúgyermekek $q(x)$ értékeit 10 éves korig növeli, azután pedig csökkenti.

A halandóság elemzése során lényeges torzító hatást válthat ki a születési sorrend figyelmen kívül hagyása, a halandóság ugyanis az első gyermekek között a legmagasabb, és a továbbiakban sem lehet azonosnak tekinteni a különböző sorszámú élveszületettek halandósági arányát. Ez főként a 15—19 éves anyák adatain alapuló $q(1)$ értékek becslését befolyásolja, mert ebben a korcsoportban a legmagasabb az első születések aránya. Ennek kiigazítása az egyes születési sorrendhez tartozó csecsemőhalalozási arányszámok súlyozásával lehetséges. A súlyok a $q(1)$ esetében a 15—19 éves anyák megfelelő sorszámú születési arányszámjai. Így alacsonyabb érték adódik, mintha pusztán Brass módszerét alkalmaznánk. A további paritású $q(x)$ értékek korrigálása a bangladeshi vizsgálatban nehézknek bizonyult, mivel semmi adat nem volt az egyéves életkort túlélők halandóságára. Így csak arra a tapasztalatra támaszkodhattak, hogy a gyermekek egy- és két éves kora között hasonlóan alakulnak a születési sorrend szerinti továbbélési arányok, mint csecsemőkorban.

Az egyes módosítások, kiigazítások hatását vizsgálva, a születési sorrend okozta hiba kiküszöbölése bizonyult a legjelentősebbnek. Ennek hatása az első gyermek megszületésének átlagos anyai életkorától függ. Bangladeshben ez a kor 15 és 19 év közé esik, ezért a kiigazítás $q(1)$ értékét érintette a legerősebben. Azokban az országokban, ahol az első gyermek átlagosan az anyá 20—24 éves kora között születik, a $q(2)$ becslése bizonyult volna érzékenyebbnek a módosításra.

A bangladeshi retrospektív vizsgálatból kiténik, hogy a fiúgyermekek születéskori számbavétele teljesebb, mint a leányoké. A fiúk és leányok születéskori aránya a vizsgálat idején 40 éves és idősebb nők esetén kiemelkedően magas, míg a 20—24 éves anyáknál elfogadhatónak látszik. E jelenségnek két lényeges oka lehet. Az egyik az, hogy az idősebb anyák leánygyermekai az adatfelvétel idején gyakran már a szülői háztól távol éltek, és így nagyobb valószínűséggel maradhettek ki az összeírásból. Ennek kiigazítása a 25—34 éves anyák gyermekei között tapasztalt születéskori nemi arány minden korcsoportra történő általánosításával lehetséges. A másik ok, hogy figyelmen kívül maradtak a meghalt leánygyermekek. Ekkor az adatok korrigálása egészen egyszerű; a meghalt gyermekek számához annyi leányt kell adni, amennyivel a nemi arány már elfogadhatóvá válik. A bangladeshi adatok illetően való módosítása következtében öt éves korig csökkent a leánytovábbélők aránya, s a 15—20 évesek esetén pedig emelkedett. E két utóbbi kiigazításnak nincs nagy befolyása a halandósági görbe alakulására, hiszen hatásuk korcsoportról korcsoportra fokozatosan változik.

Végül is az a kérdés, hogy e kiigazítások után igazabb kép adódik-e a csecsemő- és gyermekhalandóságról, mint az eredeti becslések alapján. Az eredeti és a módosított becsléseket Brass afrikai standardjával összevetve, világosan látszik, hogy a kiigazított becslések lényegesen jobban követik a standardot. Ennek következtében a $q(x)$ -ek egymáshoz való viszonya is realisabb, mint a hibaforrások eliminálása előtt. Mivel nem áll rendelkezésre egy ennél megbízhatóbb becslés a nemzeti halandósági viszonyokra, teljes bizonyossággal nem állítható, hogy a módosított becslések közelebb állnak a valósághoz, mint az eredetiek. Hogy mégsem alaptalan ezt feltételezni, arra az a magyarázat, hogy a kiigazítások során nőtt a $q(x)$ -ek közötti konzisztencia, növekedett a halandósági viszonyok hasonlósága egy elfogadott stan-

dardhoz, és a módosított $q(x)$ értékek jobban megközelítik a más forrásból származó becsléseket.

A hibaforrások eliminálása következtében Brass módszere alkalmas lehet nemcsak a $q(2)$, $q(3)$, $q(5)$ és esetleg $q(10)$ becslésre, hanem a többi továbbélési arányok kiszámítására is. Amennyiben bebizonyosodik, hogy más populációkra is megfelelő becsléseket szolgáltat a fentiekben vázolt eljárás, úgy ez jelentős előrelépést jelentene a hiányos adatokkal küszködő országok halandóságának tanulmányozása terén.

G. É.

FREEDMAN, D. S.—THORNTON, A.: *Income and fertility: the elusive relationship*. (A jövedelem és termékenység közötti, nehezen megfogható összefüggés.) — *Demography*. 1982. No. 1. 65—78. p.

A szerzők egy longitudinális adatfelvétel segítségével vizsgálják a termékenység és a jövedelem közötti összefüggéseket. A vizsgálat 1962-ben kezdődött és kiterjedt a Detroitban élő fehér nők bizonyos csoportjaira. A vizsgálatba bevonták az abban az évben házasságot kötött, az első, a második vagy a negyedik gyermeküket szült nőket; közülük a vizsgálat céljaira 1304 nőt választottak ki, akiket 1976-ig követtek nyomon személyes kikérdezések, ill. telefoninterjúk segítségével.

A termékenység mutatóiként jelen vizsgálat céljaira figyelembe vették az 1962-ben és az 1976-ban összesen kívánt gyermekek számát. Ez utóbbi lényegében már a befejezett termékenységet is jelentette egyben. A jövedelem, ill. annak változása figyelembevételére több kérdést tettek fel, így a férj jövedelmét 1962-ben, ill. 1976-ban, a család jövedelmét 1961-ben, 1965-ben és 1976-ban, illetve megkérdezték 1962-ben, hogy milyen mértékű javulást remélnék a férj jövedelmében a következő tíz év alatt.

Hogy a fenti tényezők termékenységre gyakorolt hatását minél tisztábban mérhessék, minimalizálni kívánták az egyéb zavaró tényezők — így a nem kívánt terhességekből született gyermekek — hatását, vagy a természetlen nők arányát. Ez utóbbi nem jelentett különösebb gondot az esetek kis száma és egyenletes eloszlása miatt, míg a másik probléma megoldására a vizsgálaton belül kialakították a családok nagyságát „hatékonyan tervező” nők csoportját. Ezalatt azt értették, hogy azon nők tartoznak ebbe a csoportba, akiknek gyermekei valamennyien kívánt terhességből születtek.

A termékenység és a jövedelem közötti összefüggés vizsgálatában általában problémát jelent, hogy a jövedelmet hogyan, milyen mutatókkal számszerűsítsék az összefüggések vizsgálatánál. Jelen elemzésénél is több mutatót dolgoztak ki, így a családfő jövedelmének számtani átlagát az 1961. évi és az 1976. évi jövedelmek átlagolásával, a férj 1961. évi jövedelmét, majd ennek kombinálását a várható jövedelmi helyzettel. Önálló mutatóként alkalmazták az 1976. évi jövedelmet is. Mindegyik fent képzett mutató sajátos kapcsolatba hozható a termékenységi magatartással. Például az utóbbi mutató értéke elméletileg a következő módon hozható kapcsolatba a termékenységgel. A vizsgált nők gyermekei közül sokan 1976 körül érték el a továbbtanulási életkort. A szülők nagy része tovább kívánta taníttatni gyermekét, és jelentős részüik már az 1962. évi megkérdezésnél is jelezte, hogy erre a célra takarékoskodik. Így a várható továbbtaníttatási költségek, valamint a várható jövedelem viszonya már korábban is befolyásolhatta a családterveket.

További mutatóként alkalmazták még az 1961. évi jövedelem változásának mértékét a következő tíz év alatt.

A termékenységi mutatók és a jövedelmi mutatók közötti kapcsolatot az 1961. évi gyermekszám szerint megbontott csoportokon vizsgálták, az egész női népességre, majd ugyanezt a vizsgálatot elvégezték a „hatékonyan tervező” nők fenti csoportjaira is.

Annak ellenére, hogy a minta és a képzett mutatók igen alkalmasak voltak a vizsgálni kívánt feltételezett kapcsolat elemzésére, az eredmények

nem igazolták a férj jövedelme és a termékenységi magatartás közötti szoros, konzisztens kapcsolat meglétét. Semminemű kapcsolatot nem találtak, ha a vizsgálódás az összes nőre terjedt ki, (tehát tartalmazta azokat is, akiknek volt nem kívánt terhességéből származó gyermekük is), még abban az esetben sem, ha a kapcsolatot az 1961. évi gyermekszám szerinti csoportokon belül vizsgálták. Ha csak a „hatékony” tervezők” csoportját vizsgálták, ezen belül csak a kezdetben kétgyermekesek csoportjában találtak gyenge pozitív kapcsolatot az átlagos jövedelem és a termékenység, ill. az 1976. évi jövedelem és a termékenység között. Az eredmények azt jelzik, hogy ezen nők körében a férj jövedelme nem volt következetesen hatással a termékenységre.

A fenti megfigyelések azonban nem jelentik azt, hogy a termékenységi döntésekben a gazdasági tényezők jelenlétét el kellene vetnünk. Figyelembe kell venni azt is, hogy a vizsgálat nem tért ki a fogyasztási javak megszerzésével és a gyermek minőségével kapcsolatos költségek figyelembevételére, az időmérlegre, amelyek kapcsolatban vannak mind a termékenységgel, mind a jövedelemmel. A vizsgálat során a válaszolók jelentős része magyarázta gazdasági okokkal, hogy korábbi családterve a kevesebb gyermek irányában változott. Ez egybeesik sok más vizsgálatban megállapított ténnyel, azonban az ilyen retrospektív kérdésekre adott válaszok igazságát mindig fenntartással kell fogadnunk. Az is elképzelhető, hogy a gazdasági okok említése a gyermek minőségével kapcsolatos várható költségek hatását takarják és nem a várható jövedelemmel kapcsolatos véleményeket. Ennek vizsgálatára azonban a felvétel nem tért ki. Mégis, még a fentiek figyelembevételével is rejtélyesnek tartják a szerzők, hogy egy ilyen alkalmasnak vélt vizsgálatsozattal is csak alig nyújt valami bizonyítékot a termékenység és a jövedelem közötti feltételezett kapcsolat bizonyítására.

M. Á.

LEASURE, W. J.: *La baisse de la fécondité aux États-Unis de 1800 à 1860.* (A termékenység csökkenése az Egyesült Államokban 1800-tól 1860-ig.) — *Population*. 1982. No. 3. 607—622. p.

A termékenységnek a demográfiai átmenet során bekövetkezett csökkenését általában a gazdasági fejlődést kifejező tényezőkkel, mint pl. a városiasodással, az iparosodással, az iskolai végzettség emelkedésével próbálják magyarázni. Ezek a magyarázat-kísérletek azonban sok esetben nem tudják kellőképpen megokolni a különböző régiók és kisebb területegységek közötti, termékenységbeli különbségeket. Ezért újabban olyan magyarázatokat fogalmaztak meg, amelyekben nem gazdasági tényezők, hanem a hagyományos gondolkodásmód változása játszik a főszerepet. Az ilyen típusú magyarázatok közé tartozik *Leasure* tanulmánya is. Fő tétele, hogy az amerikai termékenység csökkenést a személyes, politikai és vallási kérdésekben való függetlenebb, önállóbb gondolkodásmód terjedése indította el. E gondolkodás háttérben az amerikai függetlenség kivívása, a demokratikus alkotmány bevezetése, a kevésbé tekintélyelvű felekezetek terjedése, az iskolai végzettség emelkedése áll.

Tételét többváltozós területi (24 tagállam) regressziós elemzéssel bizonyítja. Ennek függő változója a termékenység csökkenése 1800 és 1860 között. A termékenységet a 0—9 éves gyermekek és 16—44 éves nők népszámlálási arányával méri. A magyarázó változók: a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, az analfabéták aránya, a férfi/nő arány 1850-ben (amely a házas nők aránya helyett szerepel az egyenletben), valamint az egy parasztgazdaságra jutó felnőttek számának változása 1810 és 1850 között (amely a földhiány kialakulását jellemzi), végül egy vallási típusú változó. Ez az utóbbi öt felekezet templomi férőhelyeinek száma az össznépességhez viszonyítva 1850-ben.

Az utóbbi változó magyarázatot igényel. Az öt vizsgált felekezet: a kongregacionalisták, a presbiteriánusok, a kvékerek, az unitáriusok és az univerzalisták. Mind az öt felekezet demokratikus szervezetű, viszonylag

nagy függetlenséget engedélyez az egyháztagok gondolkodásában és nagy súlyt helyez az iskoláztatásra. Ezért az anglikán egyházhoz, valamint a konzervatívabb protestáns felekezetekhez (pl. baptisták, metodisták) viszonyítva modernebb, laikusabb gondolkodásúak. *Leasure* szerint nagyobb arányuk a népességen belül, amit a templomi férőhelyeik számával mér, a modernebb gondolkodás elterjedtségét jelzi. Tehát ez a változó nem a vallásosságot, hanem a kultúra egészét képviseli, amelyet másképpen nehéz lenne mérni.

Az öt magyarázó változó közül ez a vallási változó állt a legerősebb korrelációs kapcsolatban a termékenység csökkenésével, éspedig ahol nagyobb volt az említett öt felekezet aránya, ott erősebben csökkent a termékenység. Mellette az analfabétizmus változója mutatott szignifikáns erősségű kapcsolatot: ahol több volt az írni-olvasni tudó felnőtt, ott gyorsabban csökkent a termékenység. E két magyarázó változó között meglehetősen erős korrelációs kapcsolat volt: ahol nagyobb volt az említett felekezetek aránya, ott kevesebb volt az analfabéta.

Sem a demográfiai átmenet elméletének hagyományos változója, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, sem az *Easterlin* és mások vizsgálatai szerint lényeges hatású földhiány nem állt erős kapcsolatban a termékenységsökkenéssel. A férfi/nő arány, amely az újabban betelepített államokban volt magas, úgy látszik, szintén nem befolyásolta lényegesen a termékenységsökkenést.

A szerző ebből igazolva látja tételét, miszerint nem annyira a gazdasági fejlődés, mint inkább a kollektív viselkedés változása, a gondolkodásmód átalakulása indítja meg a termékenység csökkenését.

A. R.

LEDENT, J.: Comparative dynamics of three demographic models of urbanization. (Az urbanizáció három demográfiai modelljének komparatív dinamikája.) — IIASA Reports. 1980. No. 1. 241—279. p.

A múlt század eleje óta igen gyorsan nő a világ népessége, az 1800-as egymilliódról 1975-re négy milliárdra emelkedett. A városi lakosság növekedése még ennél is gyorsabb: 1800-ban 25 millió, ma pedig 1,6 milliárd ember él városokban. Az ENSZ előrejelzései szerint a népesség növekedése és az urbanizáció tovább folytatódik, és az ezredfordulóra a világ lakosságának több mint fele városi körzetekben fog élni.

Eddig kevés publikáció foglalkozott az urbanizációs folyamat analitikus vizsgálatával. A modellek többnyire olyan általánosságok megállapítására szorítkoztak, hogy az urbanizáció a demográfiai és a vándorlási átmenet együttes következménye. A szerző ezt a hiányt akarja pótolni összefoglalva és összehasonlítva az újabban kidolgozott urbanizációs modelleket. Három modellt vizsgál: *N. Keyfitz*, *A. Rogers* modelljét, és ez utóbbinak egy továbbfejlesztett változatát, amit a továbbiakban ENSZ-modellnek nevez. Mindhárom modell a városi és falusi népesség arányának alakulását vizsgálja az időben $[S(t)]$. Ez az arány a kétféle népesség természetes szaporulatának, és a két körzet közti vándorlási arányoknak a függvénye. A módszer mindhárom esetben megegyezik: felírja a városi és a falusi népesség változását a fenti arányok és a lakosság száma függvényében, így egy-egy egyszerű differenciálegyenlethez jut, majd ezekből egy $S(t)$ -re vonatkozó differenciálegyenletet vezet le. Ebből kifejezhető az $S(t)$ és időbeli alakulását vizsgálva hosszú távú előrejelzés készíthető a városi népesség arányára vonatkozóan. Mindhárom modell feltételei szerint kezdetben az egész lakosság falun élt és a népességszaporodási arány falun és városon konstans (de egymástól különböző) maradt.

Keyfitz elhanyagolja a falura vándorlást, csak a faluból kifelé irányuló tiszta vándorlási hányadot veszi figyelembe. Így $S(t)$ -re nézve exponenciális függvényhez jut. $a(t)$ a városi lakosság aránya az egész lakossághoz képest monoton növekvő, konkáv függvény, 0-nál zéró értékű, és 1-hez tart, ha

r tart a végtelenbe. Ez a modell tehát hosszú távon a falu elnéptelenedéséhez vezet, egy idő után a lakosságnak csaknem minden tagja városokban lakna. Ez abból származik, hogy Keyfitz aszimmetrikusan kezeli a vándorlást, elhanyagolva a városból falura áramlást. Ez a modell rövid távon megállja a helyét, hosszú távon azonban valószínűleg irreális.

Ennek az irreálitásnak kiküszöbölése érdekében javasolta Ledent a Rogers által kidolgozott kétkörzetes vándorlási modellt az urbanizáció leírására. Ez szimmetrikusan kezeli a falu-város és a város-falu irányú vándorlást. A kiáramlás az adott városi vagy falusi népesség arányában állandó. A népszaporulat továbbra is a lakossággal arányos, városon és falun különböző mértékű. Ilyen feltételekkel elve $S(t)$ és $a(t)$ egyaránt csonkított logisztikus görbét követ. Tehát hosszú távon egyensúlyhoz jutunk, a városiasodás bizonyos szinten befejeződik, és azon túl a falu és a város lakossága azonos ütemben szaporodik tovább. Érdekes, hogy ebben az esetben miként változik a faluról városba irányuló ún. tiszta kiáramlási arány, ami a kétféle vándorlás eredőjeként jön létre. A Rogers-modellben ez az arány mindenképpen 0-hoz tart akár pozitív, akár negatív értékeken keresztül. A Rogers-modell tehát megengedi a falu-város áramlás irányának megfordulását is.

A harmadik, egy ENSZ kiadványban kidolgozott modell lényegében a Rogers-modellen alapul, de más tényezőket is figyelembe vesz. Állandó kiáramlási arány helyett az egyik körzetből a másikba való áramlás lineáris függvénye annak, hogy a teljes népességnek milyen hányada él e másik körzetben, (az ilyen áramlást nevezik gravitációs vándorlásnak); a modell a város-falu arány növekedésével a két körzet közötti természetes népszaporulat-arányban mutatózó csökkenéssel számol. E két módosítás nem befolyásolja lényegesen a Rogers-féle eredményeket, $S(t)$ és $a(t)$ továbbra is csonkított logisztikus görbét követ. A paraméterek megfelelő választása esetén ez a modell jól tükrözi a fejlett országokban eddig lezajlott városiasodási folyamatot, s figyelembe vehetők a történelmi különbségek is.

A modellek ismertetése során a szerző kimutatja a városiasodás és a gazdasági fejlődés összefüggését. A gazdasági fejlődés két úton segíti elő a városiasodást: egyrészt a városi és falusi lakosság különböző mértékű természetes növekedéséhez vezet, másrészt elősegíti a falusiak városba települését. Az előbbi tényező azonban kevésbé fontos. Következésképpen egy urbanizációs modell kidolgozásánál célszerűnek tűnik a természetes szaporodás tényezőjét elhanyagolni (egyforma természetes növekedést feltételezve falun és városon), és csak a falu-város irányú vándorlást vizsgálni részletesen. Ilyen módon lényegesen egyszerűbb eszközöket használhatunk, és növeljük a megbízhatóságot. A modellek gyakorlati alkalmazását India példáján követhetjük nyomon. Indiában még hosszú ideig alapvetően a falu fog dominálni, mert ha lakosságának a fele 50 éven belül városba költözne, a városba áramlás arányának 2,5-szeresére kellene növekednie.

N. I.

LESTHAEGHE, R.—WILSON, CH.: *Les modes de production, la laïcisation et le rythme de baisse de la fécondité en Europe de l'Ouest de 1870 à 1930.* (A termelési mód, a szekularizáció és a termékenységszűkülés üteme Nyugat-Európában 1870-től 1930-ig.) — *Population*. 1982. No. 3. 623—644. p.

A szerzők a házasság termékenység történeti csökkenésének előfeltételeit elemelve, egyrészt a gazdasági, másrészt a morális tényezők hatását vizsgálják hat nyugat-európai országban: Belgiumban, Dániában, Hollandiában, Németországban, Olaszországban és Svájcban.

A gazdasági tényezők vizsgálatánál figyelembe veszik: a) a termelő egységek családi vagy nem családi jellegét, b) a családok fő termelési tényezőit (munka vagy tőke) és c) a javak, szolgáltatások és jövedelmek áramlási irányát a családon belül, vagyis, hogy a szülők adnak-e többet a gyermekek-

nek, vagy a gyermekek hajtanak több hasznot a szülőknek. Az olyan társadalmakban, ahol a termelés családi keretben történik, ahol a fő termelési tényező a munka és ahol a gyermekek több hasznot hoznak a szüleiknek (a termeléshez való hozzájárulással), mint amekkora a felnevelésük költsége, a családok gyermekszáma magas marad.

Ezeknek a gazdasági feltételeknek a létét négy társadalmi rétegben vizsgálják a XIX. század második felében Nyugat-Európában: 1. A mezőgazdasági-falusi proletariátusban egyedüli termelési tényező a munka volt, a termelés családi keretben történt, a gyermekek korán kezdtek dolgozni és hozzájárultak a szülői család jövedelméhez. Így a természetes termékenység érvényesült. 2. A birtokos paraszti családokban a termelés szintén a háztartás keretében folyt. A munka mellett azonban némi tőke is szerepet játszott. A javak és szolgáltatások ugyan a gyermekektől a szülők felé áramlottak, de ezt a folyamatot az örökösödés bonyolultabbá alakította (a birtokot meg kellett osztani az örökösök között), ezért vagy a természetes termékenység, vagy ha a birtokelaprózódás veszélye fenyegetett, születéskorlátozást alkalmaztak. 3. A városi polgárcsaládokban a fő termelési tényező a tőke, ezt családirag birtokolták. A hosszabb oktatási idő miatt a szülőktől a gyermekek felé áramlottak a javak és szolgáltatások, emellett az örökösödés szempontjai is lényeges szerepet játszottak, úgyhogy a termékenységet korlátozták. 4. A városi proletariátusban a termelés nem családi keretben folyt, a munka volt az egyetlen termelési tényező. Ha a munkásság jövedelmi szintje nem emelkedett, akkor inkább a gyermekek járultak hozzá a szülői család jövedelméhez, ilyenkor korlátatlan termékenység érvényesült. Ha viszont fokozatosan emelkedtek a jövedelmek, akkor a gyermekeknek adott javak és szolgáltatások értéke túlhaladhatta a gyermekek hozzájárulását a családi jövedelemhez, ilyen esetben elterjedt a születéskorlátozás.

A tanulmány empirikus elemzéseiben azonban nem ezekre a gazdasági, hanem a morális tényezőkre összpontosulnak. Ezt a szerzők úgy fogalmazzák meg, hogy a születéskorlátozás elterjedésének előfeltétele a szekularizáció, vagy — a tanulmány kifejezésével — a laicizálódás. Ennek definíciója: a társadalmi és kulturális élet egyes elemeinek kivonása az egyházi tekintélyek ellenőrzése alól. Ezt a szerzők a szocialista és néhány baloldali polgári pártra leadott szavazatok arányával mérik az első világháború utáni első választások alkalmával (mivel szerintük ezek az első olyan választások, ahol a választójog általános volt).

A hat vizsgált ország egyes régióiban körülbelül 1880 (a termékenységcsökkenés megindulása) és az első világháború között végbement termékenységsökkenést használnak függő változóként. Ez meglehetősen magas korrelációs együtthatót mutatott az említett pártok szavazatarányával. A regressziós egyenés eléggé meredek: a baloldali pártokra leadott szavazatarány 1 százalékos növekedése a termékenységi átmenet 1 százalékos előrehaladásával függött össze. (Ezt az átmenetet úgy értelmezik, mint a kiinduló termékenységi szintről az egyszerű reprodukció szintjéig történő csökkenést.)

Emellett egy gazdasági tényezőt is szerepeltetnek a regressziós egyenletekben, éspedig a családi keretben termelők (mezőgazdaságban és iparban) arányát.

A római katolikus és a protestáns országok és országrészek között éredek különbséget találtak: míg a protestáns területeken a gazdasági tényező hatása, a katolikus területeken a laicizálódási mutató hatása az erősebb. Ezt azzal magyarázzák, hogy a protestáns felekezetek elfogadták a modernizálódást és laicizálódást, így nem fejtettek ki ellenállást a születéskorlátozás elterjedésével szemben. Viszont a római katolikus egyház erősen ellenállt, ezért az ilyen országokban az egyházhoz kötődő területeken lassabban, viszont a szekularizálódó területeken gyorsan terjedt a születéskorlátozás.

A befejező részben a szerzők kiemelik, hogy Franciaországban a születéskorlátozásnak két fázisa volt: először a XVIII. század végétől kezdve a családi termelés keretei között, gazdasági megfontolások miatt tértek át a gyermekszám korlátozására, majd a XIX. század második felétől kezdve az iparosodással és városiasodással összefüggésben terjedt tovább a születés-

korlátozás, most már azoknak a tényezőknek hatására, amelyekkel ez a tanulmány foglalkozott.

A szerzők végső következtetése, hogy a termékenységsökkenés folyamatában Európában a gazdasági tényezők mellett, jelentős szerepet játszottak az ideológiai (vallási és politikai) tényezők.

A. R.

RJUMKIN, A. I.: *Ob ucsete vlijanija razvitija neproizvodstvennoj szférü na dvizsenie naszelenija.* (A nem anyagi ágazatok fejlődésének népmozgalomra gyakorolt hatása.) — *Vesztnik Sztatisztki.* 1982. No. 5. 844—851. p.

A migrációs folyamatok tervszerű szabályozásának egyik feladata a gazdasági és társadalmi fejlődés összehangolt céljainak biztosítása. A migrációirányítás optimalizálásának feladatát a regionális fejlesztés társadalmi-gazdasági programjainak keretében kell vizsgálni, amelyek cél és erőforrás tekintetében a különböző intézkedések összefüggő komplexumait jelentik.

A területi tervezés kérdéseinek megvitatásánál a főbb célokhoz tartozik a népesség életkörülményei bővített újratermelésének szükségessége. E tevékenységben az igazgatás területi szervei nagy figyelmet fordítanak a nem anyagi infrastruktúra objektumainak létrehozására, mivel az adott szektor fejlesztésétől nagyban függ a régió népességének életszínvonala.

Napjainkban a nem anyagi ágazat fejlesztését a szövetségi köztársaságok keretében a helyi tanácsokon keresztül, ill. a minisztériumok hatáskörében a körzet területén elhelyezkedő vállalatokon keresztül finanszírozzák. Meghatározott arányok alakultak ki a termelő és nem termelő építkezések tőkebefektetései között, és ezek az arányok mozdítják elő a körzetek közötti vándorlások irányának és intenzitásának stabilitását. Kitéűnt, hogy a vándorlásirányítás komplex programjainak legfontosabb láncszeme a régiók nem anyagi szférája fejlesztési alapjának mechanizmusa.

Jelen cikk egy ilyen mechanizmus szintézisének kérdéseit kutatja és becsléssel meghatározza ennek hatását a régiók gazdasági fejlődésére, számba véve az egymás közötti vándorlást. A régió életszínvonalának integrált mutatója a nem termelő tőkebefektetés volumenét veszik, amelynek kiszámításánál figyelembe veendő a munkaerőforrások szükséglete és állománya, munkájuk hatékonysága. Ezen tényezők optimális változata arányos a régió lakosságának munkahatékonyságával. Amennyiben a vándorlás a népességnek az életkörülmények területi különbségeire vonatkozó természetes reakcióját tükrözi, akkor ezek a becslések és a velük kapcsolatos regionális költségvetések volumenei az idővel változni fognak.

A vándorlásirányítás gazdasági ösztönzőrendszerre a munkaerőforrás kihasználásáért teljesített ráfordítás, amely a regionális költségvetésekben a helyi vállalatok és szervezetek számlájára történik.

Tételezzük fel, hogy van k r számú régió és minden egyes régió területén bizonyos számú vállalat helyezkedik el; n_k a k régió vállalatainak száma. Az i vállalat termelési tevékenysége a következő függvénnyel írható le:

$$\varphi_i^k = \varphi_i^k(s_i^k, x_i^k, t)$$

ahol

x_i^k — a felhasználandó erőforrás volumene,

s_i^k — a vállalati tevékenység mutatója,

k — a régió sorszáma,

t — időpont.

Minden erőforrásra korlátozás érvényes

$$\sum_{i=1}^{nk} x_i^k(t) \leq R_k(t), \quad t = 0, 1, \dots$$

A termelési struktúrát, a vállalatok anyagi erőforrásokkal való ellátását, a felszereltség színvonalát az ágazati szervek (minisztériumok, hatóságok) gazdaságpolitikájának keretében határozzák meg, tehát kívülről, és már ismeretek a tervezés minden egyes szakaszának az elején.

Minden régió feladata a maximális termékkibocsátás a rendelkezésre álló erőforrások mellett. A munkaerőforrás létszámának változása a természetes népmozgalom, ill. a körzetek közötti vándorlás hatására megy végbe.

$$R_k(t+1) = R_k(t) + W_k(t) + Y_k(t)$$

ahol

$R_k(t)$ — k régió munkaerőforrása t időpontban

$W_k(t)$ — k régió munkaerőforrásának természetes szaporodása ($t, t+1$) időszak alatt

$Y_k(t)$ — k régió vándorlási egyenlege ugyanazon időszak alatt.

Kimondjuk, hogy a munkaerőforrások az egész népesség és a vándorlók állandó hányadát képezik. A továbbiakban figyelmen kívül hagyjuk a régiók hatását a szomszédos régió születési és halálozási mutatóira, feltételezzük, hogy

$$W_k(t) = 0, \quad k = 1, \dots, kr.$$

Mint ismeretes, a körzetek közötti vándorlást természeti, időjárás, társadalmi, gazdasági és egyéb körülmények eltérése idézi elő. Lényeges az a tény, hogy meghatározott keretek között gazdasági intézkedések segítségével lehetséges számos tényező negatív hatásának semlegesítése, ill. gyengítése, más szóval lehetséges a népességmobilitás közvetett gazdasági irányítása.

A vándorlásirányítás mechanizmus-felépítésének alapvető feladata a modell:

$$Y_k(t+1) = \sum_{k=1}^{kr} \sum_{i=1}^q b_{kl}^i (u_k^i(t) - u_l^i(t))$$

ahol

u_l^i — i életszínvonalmutató értéke l régióban, t időpontban,

b_{kl}^i — életkörülmények eltéréseinek — az i faktor szerint — a k és l régiók közötti vándorlási csereegyenlegére gyakorolt hatását figyelembe vevő koeficiens,

q — lényeges tényezők száma.

Legyenek a nem anyagi ágak fejlesztésére irányuló tőkebefektetések q ágazatok között elosztva, közülük mindegyik meghatározza az életszínvonal megfelelő mutatójának értékét:

$$F_l = \Gamma_l(t) Z_l(t)$$

ahol

$Z_l(t)$ — a nem termelő tőkebefektetések volumene az l régióban,

$\Gamma_l(t)$ — diag. $\{\gamma_l^1(t), \dots, \gamma_l^q(t)\}$; γ_l^i — l régió i ágazatának tőkebefektetési aránya $\gamma_l^i \approx 0$.

Ha úgy véljük, hogy a nem anyagi ágazatok fejlődése minden régióban megközelítően azonos hatékonysággal megy végbe, akkor magasabb szintű modellre lehet áttérni, ahol az életszínvonal integrált mutatójaként az 1 főre jutó nem termelő tőkebefektetés értékét vesszük: $u_l(t) = Z_l(t)/R_l(t)$.

A vándorlásirányítás mechanizmus-felépítésének alapvető feladata a nem anyagi ágak fejlesztési alapjának kialakítása a régió munkaerőforrás szükségleteivel arányosan. Kiindulva a munka szerinti fizetés elvéből, megvizsgáljuk a régiók között a nem termelő tőkebefektetések megoszlási változatát, lakosságának munkahatékonysága becsléseivel arányosan.

Feltételezzük, hogy a funkciók területi megoszlásával összhangban a rendszerben minden tervszakasz elején rögzítve vannak a régió vállalatainak termelési kapacitásai $s_i^k(t)$, $k=1, \dots, kr$. Az aggregált regionális gazdaság hatékonyságának kritériumaként a kibocsátandó termelési volument lehet venni

$$I_k = \sum_{i=1}^{nk} \varphi_i^k s_i^k, x_i^k, t$$

Ennek a nagysága függ a rendelkezésre álló munkaerőforrás létszámától.

Feltételezzük, hogy minden vállalat tevékenységét a *Cobb—Douglas* típusú termelési függvényvel lehet becsülni:

$$\varphi_i(t) = a(t) k_i^\alpha(t) x_i^{1-\alpha}(t).$$

A szerző a cikk következő részében a népesség területi újrafelosztásának folyamatát vizsgálja a nem anyagi ágak fejlesztési alapja finanszírozásának körülményei között. Ezen alap konkrét volumenei a munka becsléseivel arányosak, amelyek a távlati területi tervek soronkövetkező számításában találhatók. A tervszakason belül egészen a regionális gazdaságtervezés következő időszakáig a becslések állandóak maradnak. (Természetesen meg kell vizsgálni a rendszer állapotának változásait a megfelelő momentumokban.) A népesség újrafelosztása a régiók között ugyanazon időszak alatt, amelyet a regionális költségvetések idéztek elő, a következő egyenlettel írható le:

$$R_k(t+1) = R_k(t) + \sum_{i \neq k} a_{ki} \left(\frac{Z_k(t)}{R_k(t)} - \frac{Z_i(t)}{R_i(t)} \right)$$

A munkaerőforrás létszámára kapott értékeket fel lehet használni a munka új becsléseinek kiszámításánál. Amennyiben ezek a becslések egyöntetűen kapcsolatban vannak a munkaerőforrások létszámával, így egyenletre

$$R_k(t+1) = R_k(t) + \sum_{i \neq k} a_{ki} \left(\frac{Z_k(t)}{R_k(t)} - \frac{Z_i(t)}{R_i(t)} \right) \text{ egyenletre a}$$

$$Z_k(t) = p_k^z(t) R_k(t) = \frac{1}{2} \sqrt{\left[\sum_{i=1}^{nk} s_i^k(t) \right]^2 R_k(t)} \text{ egyenlettel,}$$

egy nem lineáris különbszeti egyenlet zárt rendszerét kapjuk:

$$R_k(t+1) = R_k(t) + \sum_{i \neq k} a_{ki} (S_k(t) (\sqrt{R_k(t)} - S_i(t)) \sqrt{R_i(t)})$$

ahol

$$S_i(t) = \frac{1}{2} \sqrt{\sum_{i=1}^{nk} [s_i^l(t)]^2}, \quad k, l = 1, \dots, kr$$

Az $I_k = \sum_{i=1}^{nk} \varphi_i^k(s_i^k, x_i^k, t)$ és ez utóbbi összefüggéseinek összességét úgy

lehet interpretálni, mint a regionális tervezés keretében működő és a jövedelem területi elosztását biztosító gazdasági mechanizmus modelljét, amelyet a munka kereslet-kínálat viszonyának figyelembevételével korrigálnak. E mechanizmus segítségével meg lehet határozni, hogy milyen arányú tőkebefektetést célszerű elvonni új körzetek gazdasági fejlesztése érdekében a nem termelő szükségletekre a célból, hogy biztosítsuk a terv társadalmi egyensúlyát és amely végül az adott körülmények között maximális termelési hatékonysághoz vezet.

TSUI, A. O.: *The family formation process among U.S. marriage cohorts.* (A családépítés folyamata az Egyesült Államok házassági kohorszaiban.) — *Demography*, 1982. No. 1. 1—27. p.

A születésszabályozás széles körű elterjedésével párhuzamosan a termékenység kutatásában egyre nagyobb figyelmet kap olyan kérdések vizsgálata, mint a gyermekek megszületésének időzítése, a házasságkötés és az első gyermek megszületése, illetve a különböző sorszámú gyermekek megszületése között eltelt időtartamok sajátosságai, a reprodukciós tevékenységre fordított élettartam hossza, a társadalmi háttér jelentősége mindezek alakulásában stb.

A család kialakulásával és annak jellemzőivel foglalkozó vizsgálatok korábban elsősorban a termékenység naptári éves, ún. keresztmetszeti statisztikáin alapultak, azonban a kohorsz-elemzések előnyeinek felismerése a termékenységi változások megfigyelésében az utóbbi években fokozatosan kiszorította a periódus elemzéseket. A termékenység dinamikus oldalát előtérbe helyező, a termékenységet nemcsak kumulált, illetve befejezett állapotában, hanem folyamatában megragadó vizsgálatok során honosodtak meg és váltak közismertté a családkutatásban olyan fogalmak, mint a „családi életciklus”, „családépítés” stb. E kutatások egyik jellemzője, hogy a kohorsz-módszerek alkalmazására nem a családi életciklus vizsgálatával együtt kerül sor, hanem általában elkülönítve, más-más vizsgálatok keretében.

A szerző tanulmányában megkísérli a kétféle elemzési eljárást összekapcsolni, módot keresve arra, hogy milyen eszközökkel lehet a kohorszok életútját a családi életciklus három fő szakaszában — keletkezés, növekedés, befejezés — jellemzői alapján nyomon követni.

A kutatás az elméleti megközelítésen túl két gyakorlati kérdés megválaszolását tűzi ki célul: 1. Melyek a családépítés folyamatának kohorszok szerinti jellemzői? 2. Hogyan hat a társadalmi háttér a családépítés egyes szakaszainak jellemzőire?

A vizsgálat az 1975. évi Current Population Survey házasság- és termékenységtörténetet is tartalmazó gazdag anyagából származó mintán alapul. A 16 941 nő adatait tartalmazó minta azokat a 14 éves és idősebb nőket foglalja magában, akik a felvétel időpontjában első házasságukban éltek és gyermekük született. A szerző a családépítés folyamatában megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít a házaseset ciklusába való belépésnek, s ezért mindazokat a nőket, akikről feltehető volt, hogy megszületett gyermekük még a házasságkötés előtt fogant (a születés a házasságkötést követő hét hónapon belül történt), kizárta a megfigyelésből.

A családépítés folyamatának a házasságkötéstől az első, majd a második, harmadik stb. gyermek megszületéséig eltelt időtartammal fennálló sztochasztikus kapcsolatából kiindulva a szerző az $i-1$ -ik gyermek után az i -edik gyermek megszületésének tartamspecifikus valószínűségét az $i-1$ és i sorszámú születés közötti intervallum természetes logaritmusainak *Poisson-modellben* leírt függvénye alapján becsüli.

A vizsgálat eredményei az 1930 és 1969 között házasodott nők öt éves csoportokra bontott házassági kohorszaiban jelentős különbségeket mutatnak a gyermekek megszületésének időzítésében. A különbségek a legfeltűnőbbek a házasságkötéstől az első gyermek megszületéséig eltelt időtartamban. Az első gyermek megszületésének tartamspecifikus arányszámái ugyan minden kohorsznál exponenciálisan csökkenő görbét írnak le, a magasabb tartamoknál kisebb második módusszal, de az egyes tartamokra kiszámított arányszámok jelentősen variálnak mind a kohorszokon belül, mind pedig az egymást követő kohorszok között. Az első gyermek születési időpontjának a házasságkötést követő 9–12-ik hónapban tapasztalt legmagasabb gyakoriságát jelző értékek növekvő trendje az 1959-es házassági kohorszig az első születések előrehozatalát jelzi. A legfiatalabb kohorszokban a tendencia megfordulása és a születések késleltetése tapasztalható.

A második gyermek megszületéséig terjedő intervallumok megoszlása az 1930-as években házasodottaknál egyenletesebb, mint az 1950 után házaso-

dottaknál. Utóbbiakat nemcsak a második gyermek születési időpontjának előrehozatala, hanem a születések koncentrációdása is jellemzi.

A második gyermekről a harmadikra való áttérésnél a korábbi kohorsz-különbségek fennmaradnak, de már kisebb nagyságrendben. A negyedik gyermek világrahozatala az 1955 után házasodottaknál feltűnően ritkább. Azoknál viszont, akik a harmadik gyermek megszületése után még további gyermekek megszületésére is vállalkoznak, a magasabb gyermekszámra való áttérés arányszámai nemcsak hasonló tartam szerinti eloszlást, de kohorsz-ként hasonló nagyságrendű eltéréseket mutatnak.

A *Poisson-modell* a tartamspecifikus arányszámok mellett aggregált mutatók kiszámítására is alkalmas. Így meghatározható mind az $i-1$ -edik sorszámú gyermektől az i -edik sorszámú gyermek megszületéséig terjedő különböző időtartamok átlagos hossza, mind pedig az egymást követő kohorszokra jellemző családépítés átlagos tartama.

A vizsgálat szerint az első gyermek megszületéséig terjedő intervallum átlagos hossza 24,8 hónapról (1930—34-es kohorsz) 18,5 hónapra csökkent (1960—64-es kohorsz), a legfiatalabbaknál viszont 20,5 hónap. Az első és a második gyermek megszületése közötti intervallum átlagos hossza ugyancsak folyamatosan csökkenő tendenciát mutat a legfiatalabbakig, akiknél ismét növekedés tapasztalható (25,0 hónapról 27,7 hónapra). Hasonló irányú változás mutatkozik a magasabb sorszámú születések közötti átlagos tartam tekintetében is.

A családépítés átlagos időtartama az 1930 és 1954 között házasodott kohorszokban folyamatosan növekedett, 58,6 hónapról 64,1 hónapra. Ez az időtartam a fiatalabb kohorszoknál mindössze 42,5 hónap.

A társadalmi háttér hatását a szerző az iskolai végzettség, a jövedelem, a foglalkoztatás és a lakóhely alapján mérte. Úgy tűnik, hogy az iskolai végzettség pozitív görbe vonalú függvénnyel leírható hatása elsősorban az első gyermek megszületéséig terjedő intervallum hosszában jelentkezik. A magasabb családi jövedelem a megfigyelt kohorszoknál meghosszabbította az első születésig terjedő időtartamot, a foglalkoztatás növekedése viszont, különösen az 1955 után házasodott nők kohorszaiban megrövidítette azt.

A megfigyelt változók hatása kevésbé konzisztens a magasabb sorszámú születéseknél. Figyelemre méltó ugyanakkor a városi lakóhely hatása az 1954 előtt házasodott kohorszokban, akiknél a második gyermek megszületését késleltette. A társadalmi háttérnek általában jelentősebb szerepe mutatható ki a házasság korai szakaszában, mint a családépítés folyamatának későbbi stádiumaiban. A megvizsgált változók összehatása végeredményben az egymást követő kohorszok magatartásában jelentős eltérésekre vezet. Az idősebb házassági kohorszokra az extenzív családépítés a jellemző a családi életciklus hosszabb tartamát átfogó reprodukciós gyakorlattal, szemben a legfiatalabb kohorszokkal, akik rövidebb periódus alatt kevesebb gyermeket szülnék. Az 1940-es évek végén és az 1950-es években házasodott középső kohorszok családépítése expanzív trendet követ, a házasság első tíz évére koncentrált magasabb befejezett termékenységgel.

A tanulmányban vizsgált 1930 és 1969 között házasodott kohorszok családépítésének longitudinális szemléletű vizsgálata több olyan összefüggés megismerésére is alkalmas, amelynek mélyebben fekvő okai a hagyományos statisztikai módszerekkel közvetlenül nem tárhatók fel. Az egymást követő kohorszok változó magatartásában jól nyomonkövethetők nemcsak az adott történelmi korszak sajátos jellemzői (világ gazdasági válság, világháború), de lemérhetők azok a hatások is, amelyeket a termékenység második világháború utáni emelkedése, majd süllyedése, a nők munkavállalásának terjedése, a családdal kapcsolatos közvélemény változása és a válások jelenlegi trendje gyakorol a családépítés folyamatára.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népeességi Társaság folyóirata

1982. No. 4.

- KANTNER, J. F.: Népesedés, politika és politikai atavizmus. (Elnöki megnyitó beszéd.)
- ARTHUR, W. B.: A demográfia ergod-tételei: egy egyszerű bizonyítás.
- BAIRAGI, R.—AZIZ, K. M. A.—CHOWDHURY, M. K.—EDMONSTON, B.: Kis gyermekek korának téves bemondása Banglades falusi népességében.
- CLOGG, C. C.: A munkaerőben való részvétel legújabb trendjeinek kohorsz-elemzése.
- FIREBAUGH, G.: Népsűrűség és termékenység India huszonkét falvában.
- JOHNSON, N. E.: Vallási különbségek a reprodukcióban: a szektás nevelés hatásai.
- LIEBERSON, S.—CARTER, D. K.: Modell a lakóhelyi szegregálódás szándékosan és akaratlanul előidézett okainak levezetésére.
- MANTON, K. G.—STALLARD, E.: A többes halálóki halandóság időbeli trendjei az Egyesült Államokban, 1968—1977 között.
- PULLUM, Th. W.: A rokonság esetleges gyakoriságai egy stabil népességben.
- STEPHAN, G. E.—McMULLIN, D. R.—STEPHAN, K. H.: A népességszám — népsűrűség törvényétől eltérő nemzetek statisztikai és történeti elemzése.

GENUS

az olasz Népeességtudományi Bizottság folyóirata

1981. No. 3—4.

- BOURBEAU, R.—LEGARE, J.: Az egészségromlási folyamat fogalmának bevezetése a felnőtt halandóság tanulmányozásában: szimulációs modell alkalmazása az 1866—1916 között született norvég nemzedékre.
- WUNSCH, G.—LAMBERT, A.: Életstílusbeli és az elhalálozás stílusbeli különbségek és a halandósági trendek következményei.
- CASELLI, G.—EGIDI, V.: Többdimenziójú adatok elemzése a halandóság és a környezeti, társadalmi-gazdasági változók és az egyéni viselkedés közötti összefüggések vizsgálatára.
- PALTRINIERI, R.: Egy epidemiológiai vizsgálat eredményei, az Emilia tartomány „kerámiaipari övezetében” és más területein előforduló abortuszokról.
- GRECO, M.—ROVERI CARRANANTE, L.: Különélések és válások Olaszországban a házastársak kora és házasságtartam szerint (1969—1978).
- MALAKER, Ch. R.: Az özvegyeségi adatok kiértékelése az indiai népszámlálások alapján, halandósági tábla-módszerű vizsgálattal.
- BERNSTEIN, M. E.: A testvérek nemek szerinti megoszlása, a szülők foglalkozása szerint.
- KABIR, M.—HOWLADER, A. A.: A termékenység regionális különbségeinek becslése Bangladesben, a relációs Gompertz-modell alapján.
- PAKRASI, K.—HALDER, A.: A termékenység bioszociális profilja a mai Kalkuttában.
- MODRZEWSKA, K.—BŐÖK, J. A.: Egy észak-svédországi izolátum halandóságáról, 1875—1975.
- MÁDAI L.: A rákbetegek első statisztikai adatfelvétele 1904-ben Magyarországon.

POPULATION

a francia Nemzeti Népeségtudományi Kutató Intézet folyóirata

1982. No. 6.

- LE BRAS, H.—ROUSSEL, L.: A házasság késleltetése, vagy visszautasítása: az első házasságkötések arányszámának legújabb alakulása és előrejelzése Franciaországban.
- LARDINOIS, R.: A népesség alakulása Indiában.
- COLLOMB, Ph.: Az Aude megye nyugati részéből kivándorlók, tizenkilenc évvel később. VI. rész: Vándorlás és a helyi mezőgazdaság átalakulása.
- BIRABEN, J. N.—BLANCHET, D.: A népesség természetes népmozgalma Franciaországban, 1670 előtt. Egy mintavételes vizsgálat bemutatása.
- CHESNAIS, J. C.: A születési arányszám csökkenése és következményei az ágazati tervezésre, a fejlett tőkés országokban.
- GRIBAUDI, M.: Vándorlási stratégiák, és relatív mobilitás falu és város között.
- COURGEAU, D.: A belső vándorlások összehasonlítása Franciaország és az Egyesült Államok között.
- COURGEAU, D.: Első ízben vándorlók, másodlagos vándorlók és visszavándorlók (Franciaország, 1968—1975).
- VAUGELADE, J.: Állomány- és áramlásadatok a visszavándorlások elemzésében.
- BONVALET, C.: Termékenység és ingatlanszerzés.
- MONNIER, A.: A XX. századi népszámlálások táblái.
- PUMAIN, D.: A Területi és Városi Statisztikusok Nemzetközi Szövetsége tizenharmadik konferenciája, Székesfehérvárott, 1982. május 12—14. között.
- MESLÉ, F.: A (Louvain-i Katolikus Egyetem Demográfiai Tanszéke által összehívott) „Chaire Quetelet”. Louvain-la Neuve-ben, 1982. május 4—7. között.
- LÉVY, C.: Az Egészségügyi Világszervezet Bizottságának ülése a közúti balesetekre alkalmazható statisztikai jelzőszámokról.

1983. No. 1.

- SINGLY, F. de: A második férj.
- RALLU, J. L.: A termékenység regionális eltéréseinek fennmaradása Olaszországban.
- BRETON, R.: A szovjet etnikumok fejlődése.
- VALLIN, J.: A halandóság legújabb trendjei Franciaországban.
- BOUVIER—COLLE, M. H.: A nők halandósága és kereső tevékenysége.
- TRIBALAT, M.: A bevándorlás krónikája.
- ROBERT—LAMBLIN, J.—LECOMPTE, D.—LATHROP, M.—LANGANEY, A.: Vírusos járványok és a születések nemi aránya: eltérő adatok.
- ISLAMI, H.: Jugoszlávia albán népességének számszerű növekedése és térbeli eloszlása.
- HOUDAILLE, J.: A párizsiak testmagassága 1793-ban.
- LÉVY, C.: Kísérlet a rokkant (súlyos rokkant) népesség becslésére Franciaországban.
- SAMMAN, M. L.: Szíria 1981. évi népszámlálása.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az amerikai Népesedési Tanács folyóirata

1982. No. 4.

- NOTESTEIN, F. W.: Részleges beszámoló a népeségtudomány fejlődéséről, az Egyesült Államokban.
- CALDWELL, J. C.—REDDY, P. H.—CALDWELL, P.: A dél-indiai falusi népességben végbemenő demográfiai változás okai, mikro-megközelítésben.

- KEYFITZ, N.*: Javíthatja-e a tudás az előre jelzéseket?
D'SOUZA, S.—BHUIYA, A.: A halandóság társadalmi-gazdasági különbségei
 Banglades egy mezőgazdasági jellegű területén.
LIVI—BACCI, M.: Társadalmi és biológiai öregedés: a fejlődés ellentmondásai.
JONES, G. W.: Népesedési trendek és népesedéspolitikák Vietnámban.
McNICOLL, G.: A legújabb demográfiai trendek Indonéziában.
 Archivum: E. Dupréel a népesedésről és a haladásról.

POPULATION ET FAMILLE

a belga Népeség- és Családkutató Központ folyóirata

1981. No. 2. (53.)

- VEYS, D.*: Élet és halál a belga népességben, az 1886-os nemzedék példáján.
 A transzverzális és a longitudinális halandósági táblákból vett néhány eredmény összehasonlítása.
WUNSCH, G.: Az anya és a gyermek egészsége a Harmadik Világban, és az erre vonatkozó adatgyűjtés problémái.
DUPAQUIER, J.: Mennyiben segít a történeti demográfia a mai demográfiai tények megértésében?
DELFOSE, F.: A bölcsődei férőhelyek nem teljes kihasználásának kockázatai.
MORSA, J.: Belgium országos termékenységi vizsgálata. XIX. rész — Várt és kívánt gyermekszámok és a tényleges, befejezett termékenység (1966—1975).
JULÉMONT, G.: Belgium országos termékenységi vizsgálata. XX. rész. — Szexuális kapcsolatok és fogamzásgátlás, s társadalmi jelentőségük alakulása.

POPULATION INDEX

a Princeton Egyetem Népeségkutató Hivatala
 és az Amerikai Népeségi Társaság folyóirata

1982. No. 3.

Az Amerikai Népeségi Társaság 1982. évi konferenciája.

1982. No. 4.

LAVELY, W. R.: Kína falusi népességének helyi szintű statisztikája.

POPULATION TRENDS

a brit Népszámlálási és Statisztikai Felmérési Hivatal folyóirata

1982. No. 30.

- Áttekintés* az 1981. év népesedési helyzetéről, Angliában és Walesben.
WERNER, B.: Az illegitim születések és házasságon kívüli fogamzások legújabb trendjei.
HASKEY, J.: Nők és férfiak megözvegyülése és újraházasodása.
REDFERN, Ph.: Anglia és Wales városainak profilja.

ZEITSCHRIFT FÜR BEVÖLKERUNGSWISSENSCHAFT

a nyugatnémet Szövetségi Népeségtudományi Kutató Intézet folyóirata

1982. No. 3.*HÖHN, Ch.*: A nők kereső tevékenysége és szerepváltozása.*HOFFMANN—NOWOTNY, H. J.*: Az európai népesség jövőbeli fejlődésének strukturális és kulturális következményei.

A Német Szövetségi Köztársaság, Franciaország, Hollandia és Ausztria kormányainak jelentései az 1982. évi Európai Népesedési Konferenciára.

Az Európa Tanács tagországainak demográfiai céljai és a népesedéssel kapcsolatos politikája. A Strassbourban, 1982. szeptember 21—24 között tartandó Európai Népesedési Konferenciára készült 11 kiválasztott kormányjelentés összehasonlítása.

A kiválasztott országok állásfoglalásai a külföldi munkaerő kérdéséhez.

Az Európai Népesedési Konferencia, 1982.

INDEX 25 191**DEMOGRÁFIA**

Megjelenik negyedévenként

Felelős szerkesztő: Dr. Klínger András

Szerkesztőség: Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, V., Veres Pálné utca 10.

Postai irányítószámunk: 1053

Telefon: 174-342

Kiadóhivatal: 1033 Budapest, Kaszás u. 10—12. Telefon: 688-460

Kiadásért felel a Statisztikai Kiadó Vállalat igazgatója

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál

Postai irányítószám: 1051

(KHI, Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI, 215—96182 pénzforgalmi jelzőszámra

Előfizetési díj félévre 90,— Ft. egész évre 180,— Ft

Felelős vezető: Vass Sándor igazgató